

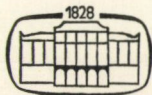
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XXVI. KÖTET

1–2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1977

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti:

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

STIER MIKLÓS

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értéke-
zéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-
történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
1361 Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 40 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1363 Bp. V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488). Külföldön terjeszti a „Kultúra” Külkereskedelmi Vállalat, H—1389 Budapest, Postafiók 149.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.
Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, ELTE, Művészettörténeti Tanszék,
1052 Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.
Acta Historica szerkesztősége: 1014 Budapest I., Úri utca 51—53.

**A CXXXVI. akadémiai közgyűlés keretében
1976. május 4-én tartott nyilvános osztályülés
programja**

GAZDASÁG — MŰVELTSÉG — TÁRSADALOMTUDOMÁNY

BEREND T. IVÁN

A címben jelzett három fogalom összefüggése rendkívül sokrétű. Szeretném tehát előrebocsátani, hogy rövidre szabott előadásom keretében számos lehetséges aspektustól eleve el kellett tekintenem. Ezzel, annak ellenére, hogy megkísérlem bekapcsolni a közgazdaságtudomány, sőt tervezési gyakorlat, valamint a szociológia idevágó elemzéseit is, az egyoldalúságok és leegyszerűsítések elkerülhetetlen veszélyeinek teszem ki magam, s ez annál is fokozottabban jelentkezik, mivel e három terület összefüggésében figyelmemet tulajdonképpen eleve *egyetlen* (természetesen önmagában is szerteágazó) kapcsolódásra koncentrálok: az oktatásra. Ez a témaszűkítés természetesen önmagában is a valóság egyetlen metszetének középpontba állítását jelenti ugyan, de a vizsgált téma szempontjából úgy vélem, kétségtől központi jelentőségű kérdésről van szó, hiszen a műveltség legfőbb hordozója, közvetítője az oktatás, ami meghatározza, hogy az emberek mit tudnak, vagy mit nem tudnak később befogadni a műveltség más hordozóinak közvetítésével. Kivétel, eltérés nyilván rengeteg van, a tömeges jelenségek esetében azonban mégis ez a folyamatok lényege.

A téma oktatáscentrikus vizsgálatát ugyanakkor az a törekvés is befolyásolta, hogy közvetlenül kapcsolódjon napirendben levő gyakorlati tennivalókhoz. Ma, amikor az 1972-es oktatáspolitikai alapelveknek megfelelően különböző fórumokon és formákban nagyszabású — remélhetőleg nem lesz túlzás az Eötvös-féle, vagy a felszabadulást követő oktatási reformokhoz hasonlítani — oktatási átalakítás előkészítésén dolgozunk, különösen fontos szerepe van a vizsgálódásoknak, vitáknak. Ezeknek tanulságai és eredményei befolyásolhatják az 1990-re tervezett reformot, de részben már a következő évek oktatási gyakorlatát, tanterveit is.

I. Gazdaság és műveltség kölcsönös meghatározottsága

A gazdaságelmélet hosszú ideig negligálta a műveltség, képzettség szerepét a gazdasági folyamatokban. A növekedés tényezői között még az a marxista közgazdaságtudomány is megfeledkezett ezen összefüggésről, mely minden alapfokú összefoglalás legelején, az alapfogalmak tisztázásaként hűsé-

gesen megismételte a marxi gondolatot, miszerint a legfőbb termelőerő az ember *a maga tapasztalataival*, ismereteivel. A polgári közgazdaságtanban nemcsak a statikus szemléleti rendszerű gazdasági teóriák, de a helyükre lépő dinamikus növekedési elméletek is, kikapcsolták e tényezőt. Tőkecentrikus szemléletük ellenére, a munkaerő jelentősége természetesen ekkor sem merült feledésbe, de elsősorban mennyiségi tényezőként jelentkezett. Mi sem szemléletesebb ennek illusztrálására, mint hogy az azóta Nobel-díjas angol közgazda, Hicks 1946-ban megjelent *Tőke és érték* c. munkájának egyik világhírűvé vált lábjegyzetében egyenesen azt a megállapítást tette, hogy az elmúlt 200 év egész iparosodási modernizálódása sajátos konjunktúrahataás következménye, ami a népesség nagyarányú létszámgyarapodása révén következett be.

Ma aligha található olyan egyetemi hallgató, aki ezt az állítást elfogadná. Szélsőséges egyoldalúságát ugyanis semmi sem bizonyíthatta volna jobban mint az azóta eltelt három évtized egyik legsúlyosabb világtragédiája: a fejlődésben elmaradott országok kitörési kísérleteinek kudarcai, a szédületes mértékben növekvő lakosság és munkaerő-létszám fejlődést *gátoló* hatásainak kiteljesedése, nem utolsósorban éppen a rendkívül alacsony képzettségi-műveltségi szint, a túlnyomó (és reprodukálódó) analfabetizmus talaján. Ez az összefüggés ma már, részben egy másik Nobel-díjas közgazda, a kiváló G. Myrdal hatalmas erejű „Ázsiai drámá”-ja alapján tudományos közhelynek számít. Az ötvenes évek második felében azonban valóságos forradalomként hatott R. Solow és M. Abramovits fellépése, ami erőteljesen ráirányította a figyelmet a technikai fejlődés növekedési jelentőségére. Innen már csak egy lépés volt Denison, Bertram és követőinek szélsőséges, de mégsem hatás és eredmény nélküli munkássága, amikor is megkísérelték az oktatás, a képzettségi szint emelkedés gazdasági növekedésre gyakorolt hatását kvantifikálni. Ha joggal mosolyogtatónak is ítéltetjük az olyan kutatási eredményeket, melyek szerint a II. világháborút követő amerikai gazdasági növekedés 23 %-a — Denison végkövetkeztetése —, vagy az 1911 és 1961 közötti kanadai növekedés kereken 25 %-a — Bertram számítási eredménye — a képzettségi szint emelkedéséből származott, nagyon is üdvözlünk kell azt a szemléletet, ami, nem utolsósorban ezen kutatások nyomán is, ma már valóban egyre inkább áthatja a közgazdasági gondolkodást, s a műveltségi-képzettségi szint emelkedését a növekedés egyik központi fontosságú tényezőjének tekinti. Az elmaradott országokban, a modern gazdasági növekedésre való áttérés előfeltételének tartják a képzettségi-műveltségi szint emelését, ami előtt az analfabetizmus felszámolása nyitja meg az utat. A korábban elmaradott, szocialista útra tért országok példája, a legújabbak között Kuba közoktatási forradalma nemcsak rendkívül impozáns, de gyakorlatilag is bizonyít.

A közepesen fejlett országokban ugyan gyökeresen másként jelentkeznek ezek a gondok, de súlyuk — ha más szinten is — ugyancsak nagy. A műveltségi, képzettségi szint különböző fokú lemaradásai helyenként a leg-

korszerűbb technika adaptációja, s mindenhol a korszerű innovációs képesség rovására megy. Ez utóbbi jelenségre hazai közgazdáinktól is egyre több panaszt hallhatunk.

Összegezeként tehát elmondhatjuk: ma már, legalábbis elvileg mindenki nagy jelentőséget tulajdonít a képzettségi-műveltségi szintnek, a gazdaság műveltségi-képzettségi meghatározottságának.

A műveltség gazdasági meghatározottsága — hogy rátérjek az összefüggés másik oldalára — a marxizmus gazdasági-társadalmi formáció és a történelmi materializmus elméletének megszületése óta legfőbb elvi összefüggésében nyilvánvaló. Ma természetesen már erről is bőszegesebb ismeretekkel rendelkezünk. Nem utolsósorban a közgazdaság gyakorlati kérdései és elméleti kutatásai adtak újabb inspirációt a társadalomtudományok más ágainak is műveltségi-képzettségi normáink elemzéséhez, a korszerű műveltség-tartalom felülvizsgálatához. Nyilvánvalóan messzemenően egyszerűsíti a valóságot, de mégis kielezeten utal annak tendenciáira, ha a következő összefüggésláncra utalok: gazdasági fejlődés — gazdasági szerkezet változások — munkaerő szerkezeti átalakulás — képzési-műveltségi szerkezet módosulás. Bővebben dokumentálhatnám — s a későbbiekben erre még visszatérek — miként határozta és határozza meg a gazdaság a műveltséget és képzést. Hadd utaljak most e helyett arra, hogy legutóbb Ferge Zsuzsa megnyerően és meggyőzően, ismereteim szerint úttörő vállalkozásként kísérelte meg — a témába vágó korábbi kutatásokat nemcsak felhasználva, de jócskán meghaladva is — az iskola által közvetített műveltség meghatározottságát feltárni. Ennek érdekében a jövő iskolájának szolgálatában bemutatott jelenlegi iskolarendszert és annak oktatási tartalmát a középkorig visszanyúló történeti elemzés összefüggésében világította meg. A gazdaság meghatározó szerepe nem csak abban az összefüggésben nyert világos bizonyítást, hogy a középkorban „felülről lefelé” kiépült szűk elitképzés, ami az egyetem előkészítőjeként teremtette meg közép- és alsófokú előzményét, elcinte elsősorban az ún. ünnepnapi tudás (főként humán műveltség) képzési-műveltségi eszményére épült. A tőkés fejlődés gazdasági igényeihez igazodva vált az elitképzés a magas szintű szakmai tudás és az ezzel máig összekapcsolódó magas szintű „ünnepnapi tudás” intézményes közvetítőjévé. A gazdasági-társadalmi fejlődés követelményei azonban éppen a modern tőkés gazdaság, az ipari forradalomtól kibontakozó folyamatok nyomán termelték ki az „alulról felfelé” épülő népiskolai rendszert, mely először az elemi szintű alapozást biztosította, majd ennek szakmai meghosszabbításával elsősorban az alap- és középfokú szakmai ismereteket, valamint az ezekhez kapcsolódó ún. „hétköznapi ismereteket” hordozza, bár elkerülhetetlenül tartalmazza az „ünnepnapi ismeretek” bizonyos elemeit is. A két rendszer azonban, minden látszólagos közelítése, sőt esetenként egybeépülése ellenére, elsősorban a képzés tartalmát tekintve megőrizte elkülönültségét. Éppen e sajátosan elkülönülő népiskolai tömegképzés és az elitképzés

kettőssége biztosítja a modern gazdaság igényeinek műveltségi-oktatási kielégítését úgy, hogy közben töretlenül (vagy minél kisebb törésekkel) védje az osztálytársadalom princípiumát. Hozzá kell azonban tenni, hogy a modern gazdaság igényei mindenhol lényegesen meghosszabbították a hagyományos népiskolai képzést, sőt felfelé e meghosszabbítás már a középfokú képzésen is túlhaladt (az Egyesült Államokban a megfelelő korosztály 60 %-a kezdi meg tanulmányait a középiskolát követően a college-okban). Ferge Zsuzsa könyvének — melynek gondolatmenetére itt utaltam — legfőbb érdeme azonban éppen annak történelmi bizonyítása, hogy az oktatás determináltsága egyszerre gazdasági és társadalmi, s amikor a gazdaság a képzés idejének hosszabbítását, tartalmának — főként szakmai-gazdagítását igényli, a társadalom osztályfalainak védelmében mégis kitermeli a népiskola és elitképzés elkülönítését, napjainkban leginkább az oktatás tartalmának kevésbé áttekinthető, ravaszabban manipulált megoldásaival. A kettős iskolarendszer ennek ellenére nem is csak a tőkés világ létező valósága, de minden vizsgálat — s ezek között a pedagógiai kutatás is — azt bizonyítja, hogy 1948. évi alapvető jelentőségű iskolareformunk ellenére rejtve nálunk is tovább él a felülről kiépített elit-típusú és alulról kiépített népiskola jellegű iskolázás, s ezen igazán nem változtatott az iskolai zsákutcák formai felszámolása sem.

De ha a szociológia történelemhez forduló kutatásaira utaltam, hadd illesszem e képhez a közgazdasági tervezés jövőbe mutató munkálatainak eredményeit is. A gazdaság szerkezetéhez kapcsolódó munkaerő-tervezés és különösen a hosszútávú tervezés keretében kidolgozott munkaerő mérlegek ma már a műveltség-képzettség olyan gazdasági meghatározottságait tárják fel, melyek alapján nagyjából a század végéig előre láthatjuk, milyen képzettségi szintű (és nagyjából műveltségi felkészültségű) szakemberekre lesz szüksége az országnak. Számítások állnak rendelkezésünkre, melyekből kitűnik, hogy 1970 és 1990 között 146 ezer egyetemi, 166 ezer főiskolai, 680 ezer középiskolai képzettséggel rendelkező munkaerőre lesz szükség. A számítások szerint ugyanezen évtizedek szakmunkás szükséglete 712 ezer, betanított- és segéd munkásszükséglete 788 ezer főt tesz ki. A számítások részletes szakmai bontásban készültek, tehát becslésünk van pl. a mérnök és pedagógus, az ápolónő és ügyviteli szakember igényekre.

Ezek a számítások a népesség létszámadatainak, valamint az iskolázási, képzési létszámoknak figyelembevételével — mint azt Timár János érdekesen kimutatta — egyben azt is megvilágítják, hogy a következő évtizedekben a ma várható (és tervezett) kibocsátás esetén mintegy *egyötöddel több főiskolai végzettséggel rendelkező, 50 %-kal több felsőfokú agrárszakember, több mint egynegyeddel több üzemmérnök, 50 %-kal több szakmunkás nyer képesítést, mint amire a népgazdaság szükséglete igényt támaszt. Ugyanakkor azonban a betanított munkás igényeknek csak felét, a segéd munkás igényeknek alig több mint egytizedét elégítenénk ki (ha a magasabb képzettséggel rendelkezők nem válasz-*

tanák ezeket a pályákat, amint a jelenben is a szakmunkások egyötöde betanított vagy segéd munkásként dolgozik). A tervezők pillanatnyilag azt jelzik, hogy az 1970 és 1990 között kiképzett szakmunkásokból mintegy 1,1 millió „felesleges” lesz, miközben nagyjából ugyanilyen számú betanított és segéd munkás hiányzik majd a munkaerő mérlegből.

Ezen nem is kicsiny „zavarok” ellenére, a szakmunkás, középszintű és felsőfokú képzettséggel rendelkező szakemberek iránt jelentkező gazdasági-társadalmi igényt ki tudjuk elégíteni. Legalábbis ami a különböző képzettségi fokozatok iránt jelentkező absztrakt igényeket illeti, hiszen az oktatás tartalma nyilvánvalóan külön vizsgálandó és értékelendő kérdés.

Csupán ez a néhány, hosszabb távra szóló munkaerőmérleg adat is rávilágít azokra a gazdasági meghatározókra, melyek a képzettség és műveltség fejlődési folyamatait — a közoktatási, képzési rendszer keretei révén — befolyásolják.

II. Gazdaság és műveltség meghatározottsága az oktatási rendszer fejlődési útjában

De — s most fordulunk a történelemhez — hogyan is érvényesült gazdaság és műveltség kölcsönös meghatározottsága az európai és magyar fejlődés elmúlt évszázadában?

A most vizsgált összefüggésben felesleges visszanyúlni a tőkés viszonyok, s azon belül is az ipari forradalom nyomán kiépített tömegoktatás kialakulása előtti időszakra (Ferge Zsuzsa már említett munkája bizonyítja, hogy az oktatás tartalmi-szerkezeti analiziséhez nagyon is sokat nyújt a történeti összefüggések teljességére törekvés.) Vizsgálatunk szempontjából elegendő kiindulás, hogy az ipari forradalom előtt, amikor a túlnyomóan mezőgazdasági lakosság a család gyakorlatában sajátította el az élethez szükséges tradicionális szakmai — mezőgazdasági, de bizonyos ipari — és „hétköznapi” ismeretek minimumát, amikor a szűk ipari népesség szakmai képzésének — legalábbis Európa nagy részén és Magyarországon is — merev és szigorú kereteket teremtettek a céhek, a rendkívül szűk egyházi és világi uralkodó-adminisztrációs elit kiképzéséhez elegendő volt az egyetemekre (és egyházi intézményekre) épített elitképzés. A 18. század vége és az I. világháború közötti periódusban azonban nélkülözhetetlenné vált a modern tömegoktatás. Ez alig tett többet ebben az első periódusban, mint hogy — teljesen vagy részlegesen — felszámolta az alfabetizmust. Ha meggondoljuk, hogy a 19. század elején Európa lakosságának még mintegy 2/3-a írástudatlan volt, ez nem is kevés, hiszen ha az írni-olvasni tudás és az egyéb elemi ismeretek önmagukban nem is jelentenek sokat, mégis ez teremtett alapot minden további előrehaladáshoz. Mint az egyetemesebbé váló világ újabb gondjai mutatják, ez az alapozás nem is olyan egyszerű, s mint számításokkal is bizonyítani igyekszem, nem is olyan kicsiny „beruházás”.

A 19. századi világ leggazdagabb és legfejlettebb országai közül gyakorlatilag Anglia, Hollandia, Svájc és Németország tudta csak maradéktalanul felszámolni az analfabetizmust és általánossá tenni az alapfokú képzést a 20. század elejéig. (Franciaországban még az iskolaköteles korú lakosság 1/6-a, Belgiumban 1/5-e, Ausztriában pedig 1/4-e maradt írástudatlan.) Ha még a fejlett európai centrum alapfokú iskolázási eredményei is hézagosak voltak századunk elején, az európai periféria bizony nem sokat tudott felmutatni. Szerbiában és Romániában a lakosság közel 80 %-a, az európai Oroszország lakosságának 70 %-a még változatlanul írástudatlan volt. Tizennégy európai ország összehasonlítható adatai szerint — az iskolai tanulók az össznépesség százalékában — mint Csernok Attila, Ehrlich Éva és Szilágyi György kiváló közgazdánk legújabb együttes munkája (melyre a továbbiakban is építünk még) kimutatta, a 19. század hetvenes éveiben a legjobb iskolázási arányt elért országokhoz képest Ausztria teljesítménye 50 %-os volt és ehhez közelített a magyar, valamint, kissé elmaradva a spanyol is. Görögország azonban még 30 %-ot sem ért el, Portugália pedig mindössze 17 %-os szintet reprezentált. Vagyis az európai periféria délen, délkeleten és keleten egyaránt csak *elindult* az analfabetizmus felszámolása útján. A magyarországi eredmények az európai táblóban jó közepes színvonalat tükröznek, jobban közelítve a fejlettebb országokhoz, mint az elmaradottakhoz. Tekintsük át ezt közelebről.

A kötelező és ingyenes népoktatás bevezetése Mária Terézia Ratio Educationis-ához nyúlik vissza, de a modern tömegoktatás valódi alapjait csak Eötvös József európai színvonalú 1868. évi 38. törvénycikke vetette meg. Igaz, hogy 1869-ben még a tanköteles korú gyermekek fele sem látogatta az iskolákat 1870-ben a lakosság mindössze 31 %-a tudott írni és olvasni, de ezt követően az analfabetizmus fejlődése rohamosan meggyorsult. Az I. világháború előtt közel 18 ezer elemi iskolában 44 ezer tanító az iskolaköteles korúak majd 90 %-át tanította már és az iskolaköteles korú népesség több mint 2/3-a már tudott írni és olvasni. Az analfabetizmus egyre inkább az idősebb generációkra szorult vissza. A kereső népesség körében még kedvezőbb volt a helyzet, hiszen a gazdaság igényeiből adódóan az iparban foglalkoztatottak között már csupán 12 %, a közlekedésben, kereskedelemben és hiteléletben pedig kevesebb mint 10 % volt az írástudatlanok aránya. Csupán a mezőgazdaságban találhatók még kedvezőtlenebb körülmények: itt az írástudatlanok 40 %-hoz közelítettek még.

Ebből is látható, hogy a lakosság tömegeinek elemi szintű felkészítését célzó népiskolai tömegoktatás elsősorban azt szolgálta, hogy a lakosságot alkalmassá tegye a modern gazdaság gyári, szolgáltatási munkaterületeinek ellátására, illetve az e területeken jelentkező szakismeretek befogadására.

Ennek megfelelően az elemi képzés a legnagyobb tömegek számára nemcsak alapozást nyújtott, hanem egyben a képzés egészét, befejezését is. A továbbtanulás csupán kicsiny töredék útja volt. A középfokú iskolázás rendkívül lassan terjedt és a világháború előtt is csak a megfelelő korosztály 5 %-át érin-

tette. Ellentétben a tömeges népoktatással, a falu osztatlan, zsúfolt iskoláival, a középiskolák, főleg a gimnáziumok jól felszerelt tanintézményeiben 20 tanuló se jutott egy osztályterembe, s az egy tanerőre jutó tanulók száma nem haladta meg a 14 főt. Valódi elitképzés volt ez, a kor szintjén magasrendű tantervek alapján jól képzett tanerőkkel, magas követelményekkel. Az európai színvonalon álló magyar középiskolai rendszer hagyományos latinos képzési struktúrájával természetesen nem volt gazdasági irányultságú. A középiskolai végzettségűek elsősorban a közszolgálati területeken, esetleg a kereskedelem, bankokban helyezkedtek el, s 15 %-át sem találhatjuk az ipar és mezőgazdaság területén.

E szűk körű középiskolai elitképzés a legszorosabb összefüggésben állt a felsőfokú oktatással, annak előkészítője volt. Az egyetemi oktatás exkluzív jellegére utal, hogy a mintegy 90 ezer fő középiskolai hallgatóhoz képest is igen kevés, az első világháború előtti csúcsponton is mindössze 14 ezer főre emelkedő egyetemi hallgatói létszám inkább a régi középkorig nyúló egyetemi oktatás jellegére utal, semmint a modernizálódó gazdaság és társadalom követelményeit tükrözné. Ezt támasztja alá az egyetemi oktatás rendkívül elmaradt, hagyományos szerkezete is. Századunk elején a magyar egyetemi hallgatók 15 %-a teológus, 43 %-a pedig jogász volt. Az orvos- és gyógyszerész hallgatók aránya 20 % körül mozgott, a mérnökhallgatóké 12 %-ot sem ért el. Az egyetemi végzettségűek rendkívül szűk köre és korszerűtlen képzési struktúrája folytán a felsőszintű képzés gazdasági jelentősége elenyésző volt, a termelő ágazatokban a foglalkoztatottak körében arányuk százalékosan úgyszólván ki sem fejezhető.

Ezeket az európai mércével mérve tehát jó közepesnek mondható oktatási eredményeket természetesen akkor értékelhetjük csak igazán, ha figyelembe vesszük, hogy Magyarország általános gazdasági-társadalmi fejlettsége — már amennyire az összehasonlítás kvantifikálható — közel sem érte el a jó közepes európai átlagot. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem alapján készített számításaink, valamint a gazdaság és a foglalkoztatottak szerkezetére vonatkozó korábban publikált összehasonlító vizsgálataink megalapozottá teszik a megállapítást: Magyarország a gyenge közepes fejlettség színvonalán állt, vagyis közelebb a lemaradottakhoz, mint a fejlettekhez.

Az oktatási rendszernek a kor követelményeivel mért eredményei tehát bizonyos értelemben meglepőek. Ennek történelmi okai, a monarchiai keretek ebben a vonatkozásban vitathatatlanul inspiratív hatása, Eötvös József személyes teljesítményeinek jelentősége stb. túlzottan szerteágazóak ahhoz, hogy megkísérlem elemzésüket. Egy tényezőt azonban, éppen a gazdaság oldaláról — mint előre is bocsátottam — mégis kiemelek, s ez a beruházások jelentősége. Ha erre a korszakra általában is elmondható ugyanis, hogy a gazdaságfejlesztés középpontjában a modern termelés előfeltételeit biztosító háttérágazat (infrastruktúra) kiépítése állt, ez nemcsak a közlekedésben vezetett olyan eredmé-

nyekre, hogy az európai átlag felétől alaposan elmaradó nemzeti jövedelem szint ellenére a legfejlettebb nyugat-európai szintet nagyjából elérő vasúthálózat épült ki, hanem az oktatási rendszerben is. Ennek megfelelően meglepően nagy oktatási beruházásról adhatunk számot. Az egy tanulóra jutó 1910. évi kiképzési költségen számítva, a dualizmus egész időszakában a lakosság képzésére költött összes közoktatási ráfordítás elérte a 2,5 milliárd koronát. Hogy ez mekkora összeg volt, arra egyértelműen fényt vet, ha hozzáteszem: 1867 és 1913 között az összes *belső* tőkefelhalmozásból ténylegesen a gazdaságba fektetett tőke összege kerekén 10 milliárd koronát tett ki, vagyis az összes *belső* forrásokból eredő investíció összegének mintegy negyedével volt egyenértékű a képzési „beruházás”. E rendkívül magas arány nem is lenne természetesen érthető, ha nem vennénk figyelembe, hogy egyrészt ezekben az évtizedekben az összes magyarországi beruházásnak csak 60 % a eredt *belső* forrásokból, míg 40% külföldi tőke volt, másrészt, hogy éppen ezek az évek az iskolahálózat tulajdonképpeni kiépítésének, a tanítóképzés megalapozásának stb. éve. Mindezekhez járultak azután a nem is túl hosszú időre nyúló kiképzés költségei. Érdemes megemlíteni, hogy az ilyen módon a lakosság iskolázására fordított „beruházás” csak részlegesen vált közvetlen termelési hatóerővé, amennyiben a kiképzett emberekben megtestesülő „beruházások” nem egészen 1/5-e jutott az iparra, s mintegy 1/4-e a mezőgazdaságra. E „beruházási” összegek több mint fele tehát nem közvetlenül a gazdasági, hanem inkább az adminisztratív, szolgáltatási területeken realizálódott. Közvetve természetesen ez utóbbi területek jelentős része is gazdaságfejlődési tényezőnek tekinthető.

A 20. század elejétől, s különösen a két világháború között az európai oktatási rendszer, s ezzel a népesség általános műveltségi színvonala rendkívül nagy előrehaladásról tanúskodott. Ennek gazdasági alapját, igényét elsősorban a nehézipar rohamos térhódítása, az ipar szerkezetében bekövetkező lényeges átalakulás, és a gyakran „második ipari forradalomnak” is nevezett hatalmas technikai előrehaladás határozta meg. Ez nem csak azzal járt, hogy a 19. századi vállalati formákat, a kisszerű „tulajdonosi vállalatot”, vagy a még mindig egyszerű, alapjában a vállalkozó által irányított „vállalkozói vállalatot” egyre jobban felváltották a modern, hivatásos szakemberek vezetésére bízott „menedzseri vállalatok”, melyek igen bonyolult szerkezetet öltöttek, a hosszútávú döntések, fejlesztési tervek csakúgy, mint a gyártmányokkal összefüggő kutatások elkülönültek az operatív termelési és termelés-irányítási folyamatoktól. Kialakult a nagyszériás tömegtermelés és a mindezzel összefüggő tudományos üzemszervezés.

A fejlett tőkés világban lejátszódó átalakulások sorában a 20. század első felében ugyanakkor nem kisebb szerepet játszott az új, 20. századi háttérágazat kiépítése sem, amit a közlekedésben a vasútkorszakot felváltó automobilizmus, az energiarendszerben a villamosenergiahálózat kiépítése, a hírközlésben a rádió és televízió megjelenése fémjelez. Nem feledhetjük azonban el, hogy ezekben az

évtizedekben épül ki a modern értelemben vett egészségügy, a tömeges sportolás „infrastruktúrája” is stb.

Mindezzel szoros összefüggésben már nem volt elegendő a 19. századra szabott elemi népoktatás, az általános írni-olvasni-számolni tudás alapképzése. Rohamosan terjedt a középfokú képzés és a század közepére, a II. világháború éveire Nyugat-Európában a megfelelő korosztálynak már 2/3-a, 3/4-e elvégezte a középiskolát. Ezzel a korábbi, elitképzés részét képező, egyetemet előkészítő képzési forma részben a tömegoktatás meghosszabbításává vált, részben szélesebb „merítést” biztosított az önmagában is jelentősen kibővülő, bár még a megfelelő korosztályoknak csak 3–5 %-át bekapcsoló felsőoktatásnak, ami most már jóval nagyobb mértékben biztosította a bonyolulttá vált gazdaság irányításához értő műszaki-gazdasági szakembereket.

A fejlett tőkés világban tehát valamiféle második képzési-forradalomról beszélhetünk, még akkor is, ha az oktatás tartalmában ez jóval kevésbé jelentkezett mint kereteinek minden irányú kibővülésében.

Úgy vélem, ezen ponton a magyar oktatásügy fejlődésének egyik ugrópontjához érkeztünk. Egyértelművé válik ez, ha a fejlett Nyugat-Európában érvényesülő tendenciákkal szembesítjük a hazai folyamatokat. Míg az előbbi országokban ugyanis minőségi változás következett be, addig Magyarországon csupán a 19. századra jellemző folyamatok — korábbiaknál jóval lassúbb — mennyiségi előrehaladásáról adhatunk számot.

A képzési keretek kibővülésére utal, hogy a két világháború között a tanköteles korosztályoknak már 92 %-a járt iskolába. Az oktatás körülményei is javultak, a viszonylag jelentősebb iskolaépítési tevékenység nyomán az egy tanteremre jutó tanulók száma 60-ról 40-re csökken, az egy tanteremre jutó tanulói létszám 80-ról 42-re mérséklődött. Ez azonban nem változtatott azon, hogy az iskolai képzés továbbra is elsősorban a 4–6 elemi osztály elvégzésére korlátozódott. Amíg a harmincas években az I. osztályokban általában 200 ezer gyermek kezdte meg tanulmányait, a VII–VIII. osztályoknak megfelelő szintű fokozatokban már mindössze 35 ezer körüli tanulói létszámokat találhatunk.

A középiskolai oktatásban sincs minőségi fordulat. Igaz, a képzés keretei itt is bővültek és a megfelelő korosztály 5 %-a helyett már 10 %-a járt középiskolába. A képzés jellege azonban mit sem változott, s az sem, hogy továbbra is megmaradt a szűk körű, jól ellátott, magas szintű elitképzés kereteiben.

A közoktatás legfontosabb eredményének tehát ebben az időszakban még mindig az analfabetizmus visszaszorítását tekinthetjük. Az írástudatlanok aránya a lakosság közel 1/3-áról 10 %-a alá szorult, igaz, ez újra is termelődött, hiszen a tankötelesek 8 %-a ezekben az években sem látogatta az iskolákat.

Az iskolázás közvetlen gazdasági összefüggésére utal, hogy a keresők körében majdnem eltűnnek az írástudatlanok, jelentősebb számban már csak a mezőgazdaságban találhatók, de ott sem haladják meg a keresők 15 %-át.

Hozzátehetjük azonban, hogy a foglalkoztatottak képzettségi szintje a 20. század közepéig is rendkívül alacsony maradt, hiszen ha az analfabéták aránya az összes foglalkoztatottnak már csak alig több mint 3 %-át tette is ki, de további 25 % csak I—V. osztályt végzett és a 8 osztálynál alacsonyabb végzettségűek aránya megközelítette a foglalkoztatottak 80 %-át. Az eredmény tehát kétségkívül szerény és az előrehaladás ezzel nagyjából ki is merült. A középiskolát végzettek aránya a keresők körében még mindig elenyésző maradt, mindössze 3 % körül mozgott.

Talán jelentősebb az előrehaladás a felsőszintű képzés igényeinek kielégítésében. Ez esetben nem annyira a létszám emelkedés a jelentős, bár az 1930-as évek 15 ezer fő körül mozgó egyetemi hallgatói létszáma a lakosság számát tekintve jóval több, mint kétszerese az I. világháború előtti arálynak. Mégis talán fontosabb előrehaladásra utal a képzési szerkezet modernizálódása. A 14 % orvos és gyógyszerész mellett már 17 % műszaki és közgazdasági tanulmányokat folytat, igaz, a hallgatóknak még mindig közel 40 %-a teológus és jogász volt. A felsőszintű végzettségűek főleg közszolgálati területeken dolgoztak, de már nagyobb számban jelentek meg a közlekedés, a kereskedelem és az ipar területein is. Az egyetemi végzettségűeknek mintegy 13 %-a az iparban és mezőgazdaságban dolgozott.

A két világháború között végbement lassú előrehaladás tehát tulajdonképpen nem tartott lépést a kor növekvő képzési követelményeivel, csupán az I. világháború előtti lemaradás egy részének utólagos pótlásához volt elegendő.

A magyar oktatási rendszer bekövetkezett előrehaladása ellenére is növekvő lemaradásának képe rajzolódik ki a felszabadulás idejére. Az ezt követő időszak, vagyis a szocialista átalakulás három évtizede azonban nem csak azt a teendőt fogalmazta meg, hogy pótoljuk a korábbi lemaradásokat. A fejlett gazdasággal rendelkező országok oktatási-műveltségi szintje ugyanis ebben a periódusban ismét korszakos minőségi változásokat mutatott. Az ún. harmadik szektor, a szolgáltatások növekedésének előtérbe kerülése a gazdasági élet egyik legszembetűnőbb jelenségévé vált. A legfejlettebb országokban ez az ágazat szívta fel a beruházások 2/3-át, s a II. világháború után az egyetlen olyan ágazat volt, mely — az iparból is elszíva munkaerőt — lényegesen növelte létszámát. Az oktatás, egészségügy, a bonyolult-differenciált szolgáltatások, az iparban bekövetkező automatizálási és komputerizálási folyamatok, a mezőgazdaság iparrá válásának rohamos előrehaladása a komplex gépesítés-kemizálás-nemesítés és iparszerű állattenyésztés révén ugrásszerűen növelte a képzettségi szint iránti igényeket. Ez az oktatásra fordított összegek gyors növekedésében is kifejezésre jutott. A fejlett tőkés országok 1950-ben bruttó nemzeti termékük 2—4 %-át fordították oktatásra, s a rendkívül gyorsan megnövekedett nemzeti termékből 1970-re az oktatási kiadások aránya már 4—8 %-ra ugrott. A középfokú oktatás úgyszólván általánossá válása mellett a legfőbb új minőségi tényező a felsőfokú oktatás tömegessé válása: a megfelelő korosztálynak a

II. világháború idején megfigyelhető 3—5 %-a helyett 10—18 %-a szerzett felsőfokú képesítést. Hozzá kell tenni, hogy a gazdaság strukturális változásának megfelelően a század első felében előretörő műszaki-jellegű felsőoktatással szemben sajátosan ismét a humán szakok kerültek előtérbe. Nyugat-Európában például már 1955-ben is a felsőfokú oktatási intézményekbe beiratkozott hallgatók 2/3-a humán szakot választott, napjainkra ez az arány már a 70 %-ot is meghaladta.

A modern gazdaság igényei mellett természetesen a felszabadulás utáni oktatási fejlődést erőteljesen meghatározták a szocialista átalakulásból következő preferenciák, melyek, többek között, az oktatási rendszert is a szocialista egyenlőségi elv érvényesítésének szolgálatába állították.

A felszabadulást követő első évektől hatalmas lendülettel, úgyszólván egyidejűleg indult meg a sokféle tennivaló megvalósítása. Az Eötvös-féle iskola-törvényhez fogható új rendelkezések a közel évszázados kereteket is átalakították. Mindenekelőtt megszüntették az alapképzés régi, alacsony színvonalú 4—6 osztályos rendszerét és az erre épülő polgári iskolai zsákutcát és kialakították a 8 osztályos általános iskola egységes alapképzési rendszerét. A kötelező népoktatás kereteit az iskolaköteles korú fiatalság tulajdonképpen csak ezekben az évtizedekben tudta valóban kihasználni és kitölteni. A számszerű fejlődés legfőbb elemeként emelhetjük ki, hogy a tanköteles korosztályoknak már úgyszólván egésze részt vett az oktatásban, s ami még lényegesebb előrehaladásra utal: mind többen végzik el az általános iskola nyolc osztályát. A hatvanas évek végén a nyolcadik osztályt elvégzett 180 ezer tanuló már megközelítette az első osztályba lépők számát.

E történelmi előrehaladás összekapcsolódott a képzés lényeges tartalmi fejlődésével. Míg a korábbi elemi iskolában alig lehetett többről szó, mint az írás-olvasás-számolás alapjainak elsajátításáról, s a legminimálisabb egyéb alapismeretek megszerzéséről, a nyolcosztályos általános iskola a modern tudományos világkép alapjait nyújtja. Ehhez az oktatás feltételei is javultak a közel háromszorosra emelkedő tanerői létszámmal, az egy tanerőre jutó tanulók száma a felszabadulás utáni évtizedekben felére csökkent, az iskolák zsúfoltsága azonban sajnos nem mérséklődött, s még az 1968/69-es tanévben is eggyel több tanuló jutott egy osztályra, mint 1930/31-ben. Az osztatlan iskola azonban eltűnőben van, s míg 20 évvel ezelőtt is a tanulók több mint egynegyede, ma már csak mintegy 1/7-e jár osztatlan vagy részben osztatlan iskolába.

Mindennek nyomán a kereső népesség iskolázottsága ugrásszerűen emelkedett. Az írástudatlanok aránya 1% alá szorult és az 1970. évi népszámlálás adatai szerint a mindössze 1—5 általános iskolai osztályt végzettekkel együtt is csak az összes keresők 1/10-ét érték el. Igaz, hogy a többiek több mint 1/4-e csak a VI—VII. osztályig jutott el, de közel 40 % már nyolcosztályos végzettséggel rendelkezik. Ez kétségtől fordulatra utal a régi lemaradások behozása tekintetében.

Hasonlóan nagy horderejű változás a középfokú oktatás tömegessé válása is. Már az előző adatok is mutatják, hogy a keresők viszonylag milyen nagy hányada rendelkezik az általános iskolánál magasabb végzettséggel.

A megfelelő korosztály mintegy 10 %-át bevonó középfokú elitképzés helyett 1960-ra már a korosztályok 1/3-a tanult középiskolákban. (Talán éppen ez a rohamos fejlődés szolgált alapul 1961-ben olyan döntésekhez, melyek a *kötelező* középiskolai képzés bevezetését deklarálták és egyben az iskolás korhatárt azonnal 16 évre emelték.) Az időközben eltelt másfél évtized sajnos nem jelentette azonban e tendenciák folytatását, hiszen 1970-ben a megfelelő korosztályoknak már csak alig több mint 1/4-e, 1974-ben 23,6 %-a tanult középiskolában.

A középfokú oktatás eleinte gyors terjedése, tömegessé válási folyamata mindenesetre feltörte e képzési forma korábbi elitista jellegét. Ezt a képzés iránya és tartalma is erőteljesen dokumentálja. Az ötvenes években a középiskolai képzés terjedése még elsősorban a hagyományos gimnáziumi formára épült. Sőt az ebben az iskolatípusban tanulók aránya emelkedett is. 1955-ben az összes középiskolás 60 %-a, 1960-ban több mint 70 %-a gimnáziumokban tanult. Mivel a gimnáziumok tanterve a különféle változtatások ellenére is alapjában a hagyományos műveltség struktúrárt képviselte, az „ünnepi” tudás közvetítésével az általános alapozással tulajdonképpen továbbképzési előkészítő jellegű maradt, a már említett 1961. évi iskolai reform nemcsak általánossá akarta tenni a középiskolai képzést, hanem szerkezetét és tartalmát is alaposan meg akarta változtatni. Ezt szolgáltatta a gyakorlattal és szakma-tanulással való kapcsolat megteremtésére irányuló törekvés, az ún. 5 + 1-es oktatási rendszer bevezetése és a különböző típusú szakközépiskolák előtérbe állítása. A gyakorlattal való kapcsolat, általános képzés és szakmatanulás koncepciója ugyan meghiúsult az anyagi feltételek hiányán (nem álltak rendelkezésre iskolai tanműhelyek, szakoktatók, felszerelések, sőt a középiskolák általános felszereltsége és ellátottsága is hanyatlott, a harmincas évekhez képest nőtt az egy tanteremre és egy tanóra jutó tanulók száma stb.), a középfokú képzés szerkezetében azonban valóban hatalmas átalakulás indult meg és van változatlanul folyamatban. Ennek legfőbb mozzanataként a gimnáziumban tanulók arányának állandó csökkenése figyelhető meg: a gimnáziumi tanulók aránya az 1960-as több mint 70 %-ról 1965-re már csak 62, 1970-re 53, 1974-re alig több mint 48 %-ra csökkent a középiskolások között, míg a különböző szakközépiskolákban tanulók aránya ennek megfelelően 30 %-ról közel 52 %-ra ugrott. A szakközépiskolák erőteljesen szakmatanulásra orientált iskolák, melyekben az általános képzés szűk keretek közé szorul, s bár formailag és deklaráltan egyenlő lehetőséget biztosítanak minden továbbtanulási irányban, a valóságban ez csak kevesek számára járható. Egyet kell érteni azzal a megállapítással, hogy ez esetben nem az *egységes* iskolarendszer fontos intézményéről, hanem sokkal inkább a régi népiskolai tömegoktatás valamelyes szakma-orientált meghosz-

szabbitsásáról van inkább szó. (Ferge Zsuzsa) De csakis ebben a folyamatban értelmezhető az előbb már említett jelenség: a középiskolai tanulók arányának a hatvanas évek második felétől megindult csökkenése, közel 1/3-ról 1/4 alá szorulása a megfelelő korosztályokban. Ezzel a tendenciával egyidejűleg ugyanis az általános iskolai képzést követő szakmunkásképzés rohamos bővülése volt megfigyelhető. 1949-ben a megfelelő korosztálynak még csak 8%-a volt szakmunkástanuló, a hetvenes évekre ez a korosztály 1/4–1/5 közötti szintre emelkedett. A középfokú oktatásnak ebben a formájában, bár van bizonyos általános képzés (az ún. hétköznapi és valamelyes „ünnepnapi” tudás közvetítés is), de értelemszerűen a szakmatanulás dominál.

Végül rendkívül meglepő és sajátos jelenséget észlelhetünk: az egységes, zsákutcákat kizáró iskolarendszer megteremtésének és a minél tömegesebb, sőt általános középfokú képzés bevezetésének törekvése ugyan elvezetett odáig, hogy az 1940-es kereken 20 % helyett napjainkra a megfelelő 15–19 év közötti korosztály 45–50 %-a tovább tanul, de ez a nagy jelentőségű tömegesedés sem változtatott azon, hogy végül is a továbbtanulási előkészítés, az általános alapozást és nem közvetlen szakmatanulást szolgáló iskolázás, ami leginkább a gimnáziumokban valósul meg, úgyszólván változatlan keretek között, a korosztály 10 %-a körül mozgó, vagyis a felszabadulás előtti középiskolai arányt konzerváló elitképzésként különül el.

Ennek ellenére a felsőfokú képzés maga is jelentős előrehaladást tett a tömegessé válás útján. Ez már a létszámból is kitűnik. 1900-ban és 1920-ban egyaránt kereken 10 ezren, 1938-ban 11 ezren tanultak felsőfokú intézményekben. Ez a létszám már 1949-re megkétszereződött, 1960-ra ismét, 1974-re pedig ez utóbbihoz képest is kétszeresére ugrott és a felsőfokú intézmények hallgatóinak száma ezzel napjainkra meghaladja a 100 ezer főt. A leggyorsabb számszerű növekedést tehát éppen a felsőoktatásban tapasztalhatjuk. Ennek ellenére a megfelelő korcsoportokat figyelembe véve a korosztálynak csak nem egészen 7 %-a részesül felsőfokú oktatásban, ami ugyan jóval magasabb, mint korábban, sőt megközelíti a felszabadulás előtti érettségizők arányát, de mégis nagyságrendileg alacsonyabb az európai sinthez viszonyítva. Az észak-európai 16–18 %-os és a nyugat-európai 10–16 % közötti arányt az óriási hátránnyal indult szocialista országok is megközelítették a maguk 10–15 % körüli felsőoktatási arányával. A különleges képzési preferenciát érvényesítő Kuba 100 ezer lakosra jutó egyetemi hallgatói létszáma már elérte a magyar szintet, s mivel dinamikus fejlődésben van, előreláthatóan 5–8 éven belül jelentékenyen, közel kétszeresen túl is szárnyalja majd azt.

Ugyanakkor a felsőszintű oktatás szerkezete teljesen átalakult. A jogászok és teológusok 40 %-os, s a műszaki, közgazdasági tanulmányokat folytatók 20 %-os részesedésével szemben gyökeresen megváltozott képet mutat, hogy az előbbi szakmák részesedése 1974-ben alig haladta meg a 4 %-ot, míg a műszaki, mezőgazdasági és közgazdasági képzésben részesülők teszik ki a felsőoktatásban

tanulók több mint felét. A kép pontosításához azonban meg kell jegyezni, hogy a közgazdasági képzés *arányai* a felszabadulás előtti 8 %-kal szemben nem mutatnak lényeges eltolódást (1965 és 1975 között 8—10 % között mozogtak). A nagy előretörés tehát a műszaki-mezőgazdasági képzésben következett be. Ez a folyamat nagyjából a 20. század első felének nyugat-európai tendenciáira utal, s — érdemes felfigyelni rá — eléggé ellentétes a 20. század második felében kibontakozott folyamatokkal, amikor is, mint említettem, a szélesebb értelemben vett humán szakok előretörése vált jellemzővé. Míg Nyugat-Európában a felsőoktatásban 70 % fölé emelkedett a bölcsészek, jogászok, pedagógusok és közgazdák aránya, ezen szakokon tanulók Magyarországon — a pedagógusképzők adatait is figyelembe véve — csak a főiskolások és egyetemisták 40 %-át érik el, de az óvónő- és tanítóképzők nélkül csak 30 % körül mozognak.

Ez utóbbi jelenség (melyekre a Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottságának Nemzetközi Összehasonlító Tervezési Munkacsoportja „A felsőoktatás fejlődése és ágazati struktúrájának alakulása nemzetközi összehasonlításban” c. 1972-ben készített tanulmányában hívta fel a figyelmet), mind a felsőoktatás létszámadatait, mind szerkezetét tekintve önmagukban is további elemzések, vizsgálatok szükségességét fogalmazzák meg. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy mechanikus és elhibázott lenne minden olyan összehasonlítás, ami két *különböző* gazdasági fejlődési stádiumban levő országot, vagy régiót egybevetve von le következtetést. Mint utaltam is rá, a gazdasági fejlődés meghatározott szakaszában természetszerűen kerülnek előtérbe a mérnök-agrármérnöki tömegképzés igényei. Nyilvánvalóan ez sem kapcsolhatja azonban ki a szocialista preferenciaelvek érvényesítésére való törekvést, aminek az ember szellemi és fizikai állapotával való különleges törődésben, az ennek megfelelő szakemberek képzésének preferálásában is érvényesülnie kell. Ez azonban a legkevésbé sem egyszerűen oktatáspolitikai elhatározás, hanem csakis együttes *gazdaság- és oktatáspolitikai* döntés lehet. Ha például megfelelő kórház és iskolaépítés nélkül növelnénk az orvos- és tanárképzés arányait (mert az 1974. évi orvos- és gyógyszerész-hallgatói arány, az összes felsőoktatási létszám 8 %-ával a lényeges, mintegy négyszeres, illetve kétszeres mennyiségi növekedés ellenére is elmarad az 1940-es, illetve 1950-es 12—14 %-os arány mögött), akkor nyilvánvalóan felesleget képeznénk. Ha felsőoktatásunk szerkezeti fejlődési tendenciái tehát lényeges korszerűsödést mutattak a 20. század első felének *akkor* elmaradt folyamatai pótlása tekintetében, de nem tudták követni a század második felének tendenciáit, akkor ez elválaszthatatlan attól a gazdasági stratégiától, mely a növekedés különlegesen gyors ütemével (elsősorban az iparosítás révén) törekedett a viszonylagos elmaradás felszámolására és ehhez elsősorban a korábban kiépített háttérágazat (infrastruktúra) kereteit igyekezett maximálisan kihasználni. Fejlődésünk mai szakaszán azonban a gazdasági és társadalmi igények már másként jelentkeznek. A termelő és ún.

nem termelő ágazatok fejlődése közötti különbségekből eredő konfliktusok, a háttérágazat legkülönbözőbb területeinek (hírközlés, közlekedés, egészségügy, oktatás) lemaradása nyilvánvalóan a gazdaság további fejlődésének fék-jévé válik. Miközben a gazdasági fejlettség magasabb osztályába lépünk, nem tartó-síthatjuk a fejlesztés korábbi szakaszainak arányait. Márpedig az elmúlt más-fél évtizedben és a most következő években, vagyis a hatvanas évek elejétől 1980-ig a nem termelő ágazatokra fordított beruházások aránya változatlanul 37—38 % között mozgott, illetve mozog. Számításba kell vennünk, hogy ez egészen más szintet jelentett másfél évtizeddel ezelőtti szintünk és a jelenben, vagy közeljövőben elért fejlettségünk esetében. Számításba kell vennünk, hogy nagyjából ezen a fejlettségi szinten indult meg — az eddigi történelmi példák alapján — a nem termelő ágazatok fejlesztésének felgyorsulási folyamata, ami a legfejlettebb gazdaságok esetében a beruházások 2/3-át is igénybe vette. (Csakis ebben az összefüggésben érthető a humán ágazatok 70 % körüli rész-aránya a felsőoktatásban.)

Mindezekből azonban nyilvánvalóvá válik, hogy ha képzési folyamatainkat a *jövő* szempontjából elemezzük és a most következő években és évtizedek-ben egy Eötvös-féle, vagy felszabadulás utáni horderejű oktatási reformot készítünk elő, akkor gazdaságban és oktatásban egyaránt számolnunk kell lényeges szerkezeti változásokkal, századunk második felének utat törő igényei-vel, melyek egyben egyre jobban bontakoztathatják ki szocialista preferenciáin-kat is.

Ha a jelenben érvényesülő és jövőbe futó történelmi tendenciák talán érthetően is kötik különlegesen le a történész figyelmét, mielőtt az utolsó kér-déskörre térnénk, hadd összegezzem, hogy a szocialista átalakulás időszakában elért gazdasági fejlődésben, ellentmondásaival együtt is, hatalmas tényező volt képzésünk megtett fejlődése, ami a hetvenes évekre a lakosság és a foglalkozta-tottak képzettségi-műveltségi szintjét tömegméréteken emelte magasabbra. Csupán a legutóbbi negyedszázadban 10—12 %-ról a foglalkoztatottak mintegy 1/4-ére emelkedett azoknak az aránya, akik több mint 8 osztályos iskolai vég-zettséggel rendelkeznek. A most élő generációk kiképzésébe fektetett költségek — az 1960. évi kiképzési költségeken és az akkori sinthez viszonyítva — az egész népgazdaság generációk sora által megteremtett állóalapjai értékének mintegy 10—15 %-ával érnek fel, a gazdaság vezető ágazatában, az iparban dolgozók képzésébe fektetett összegek pedig akkorák, mint a hatalmasra növelt ipari állóalapok értékének 1/5-e, 1/4-e. E számítások, minden korlátozottságu-kat, s talán inkább becslés jellegüket hangsúlyozva is nyilvánvalóan utalnak az oktatási tényező, a műveltségi-képzettségi szint emelkedés rendkívüli jelentő-ségére legközvetlenebb múltunkban.

III. A társadalomtudományok helye és szerepe

Gazdaság és műveltség összefüggésének eddigi tárgyalása során is szó esett már — ha csak érintőlegesen is — a műveltség tartalmáról. A továbbiakban most ezt a kérdést állítom középpontba. Témám önkéntes korlátozásának megfelelően azonban mellőzöm a műveltség korszerű szerkezetéről évek óta folyó viták eredményeinek reprodukálását, a természettudományos oktatás jelentőségének, a műszaki-gyakorlati ismeretek szerepének, a fizikai készségek fejlesztésének, általában a sokféle képesség egységének hangsúlyozását. A műveltség szerkezetben — s természetesen továbbra is az oktatásra egyszerűsítve és szűkítve a vizsgálatot —, a mai alkalomnak is megfelelően, kizárólag a *társadalomtudományok helye* foglalkoztat.

Már az eddig elmondottakból is kitűnhetett, mennyire ellentmondásos kép tárul fel a vizsgálódó előtt. Két, látszólag egymásnak élesen ellentmondó tendencia rajzolódik ugyanis ki mind a történeti folyamatokban, mind azoknak jelenbe és jövőbe nyúló folytatásában. Az egyik fontos jelenség kétségtelenül a társadalomtudományok képzési szerepének kiszélesedésében észlelhető. A kezdetleges, 4—6 osztályos alapfokú képzés esetében még nyilvánvalóan egyáltalán nem lehet bármiféle társadalomtudományi alapképzésről sem beszélni. Amint az oktatás kibővült, általánossá vált a 8 osztályos képzés, már a társadalmi ismeretek viszonylag szélesebb alapozása valósult meg. A középfokú képzés különböző formáinak tömegessé válásával, még akkor is, ha a társadalomtudományi ismeretanyag a szakközépiskolákban és különösen a szakmunkásképzésben igen szerény szerepet is játszik csupán, további előrehaladást tapasztalhatunk. Csakhogy ez a folyamat mégis azt a sajátosságot mutatta, amiről korábban azt a minősítést idéztem: az alulról kiépített és folytonosan tovább és tovább hosszabbított népiskolai képzés egyre inkább magába foglalta az ún. ünnepnapi tudás bizonyos elemeit is. Ez egyébként elengedhetetlen volt abból a szempontból is, hogy az iskolai zsákutcák még formailag sem kiküszöbölhetők, ha a különböző iskolatípusok nem adnak legalább bizonyos minimumot az „ünnepnapi” ismeretanyagból, mivel a magas szintű szakmai tudás szorosan összekapcsolódik ezekkel, s megszerzésük, vagyis a „továbbtanulás” előfeltétele az általános műveltség bizonyos szintjének birtoklása, beleértve társadalmi ismereteket is.

Ugyanakkor azonban a társadalomtudományok körébe tartozó ismeretek zöme hagyományos „ünnepnapi” tudásként szerepelt az oktatásban, s ezért hármennyire is szélesedett ki oktatási szerepe az előbb említett formákban, komoly súlya csak az általánosan képző iskolákban van, vagyis a tisztán (egyetemi) továbbtanulást előkészítő képzésben. Éppen ezért az elmúlt évtizedekben, különösen az 1960-as évektől kezdve a társadalomtudományok iskolai közvetítésének visszaszorulási, degradálódási folyamatai is kibontakoztak. Ez már azokból a korábban idézett adatokból is kirajzolódik, hogy miközben

a középfokú képzés gyors bővülésnek indult, az általánosan képző iskolatípus, a gimnázium szerepe, részesedése állandóan csökkent és alig telik el év, hogy ne hallhatnánk újabb és újabb gimnáziumok bezárásáról. És itt sietve jegyzem meg: még az általánosan képző gimnáziumokban is rendkívül szerény a társadalomtudományi jellegű oktatás. Az idevágó tárgyakat, sőt tárgykészleteket (például a földrajz tantárgyban foglalt társadalomtudományi elemeket) is figyelembe véve, az összes óraszámnak csak 12—14%-át teszi ki. (Ma már eltűnőben van az a szemlélet, ami ellen 1—2 évvel ezelőtt még az Akadémia közoktatási reformot előkészítő bizottságában is szót kellett emelni, hogy tudniillik mindazt, ami nem természettudomány, hanem úgynevezett humán tárgy, ide értve a nyelvi és esztétikai képzést szolgáló tárgyakat, társadalomtudományként tartották nyilván, s ennek alapján — legjobb buzgalmú természettudós kollégáink néha a társadalomtudományi képzés *rovására* kértek nagyobb teret!) A szakmára orientált képzési intézményekben még kedvezőtlenebb a helyzet. Ha túlterhelést, oktatási zsúfoltságot, túl nagy óraszámokat akartak és akarnak — joggal — csökkenteni, úgyszólván magától értetődően nyirbálják, korlátozzák a „díszítő” elemként, ünnepnapitudásként — fogalmazunk élesen —, kicsit talán feleslegesként kezelt társadalomtudományi képzési kereteket. Ha az érettségi nem minden tárgyból kötelező, akkor elsőként a történelem akad fenn a rostán, ha az óraszám magas, akkor — például a szakközépiskolákban — a négy évi 8 órás tantervi keretből a történelmet szorítják 5 órára, mégpedig úgy, hogy éppen az utolsó évben már nem is oktatják a tárgyat. (Ezt 1978-tól tervezik életbe léptetni.)

S ha az iskolai rendszerünkben megbúvó elitizmus ellen, rejtetten élő kettős iskolarendszeri maradványok ellen a szocialista iskolarendszer mélyebb demokratizálódásáért, tartalmi egységességéért lépünk fel, akkor — a legjobb szándéktól vezérelve is — a már-már felesleges ünnepi díszítményként kezelt képzési területek kezdenek egyre zavaróbbá válni. Ezt a kritikát tartalmazzák az olyan *elvi* állásfoglalások, mint például Ferge Zsuzsáé — ha jól értelmezem — aki a magas szakmai tudás és ún. ünnepnapitudás összekapcsolódásában *első-sorban* társadalmi-oktatási elitizmust érez, az osztálytársadalmakból maradványozódott belső, oktatás-tartalmi diszkriminációs elemeket, a kettős iskolarendszer maradványait fenntartó tényezőt, s meg sem fogalmazza a kérdést, hogy vajon az „ünnepnapitudásnak”, az általános műveltségi szint emelésének és ezen belül a gyakorlati-szakmai feladatok szempontjából talán feleslegesnek ítélt ismeretanyag (benne jórészt a társadalomtudományok iskolai oktatásának) milyen szerepe van a mai gazdasági-társadalmi közegben, a mai — sokszor elmondjuk — gyorsan avuló praktikus, szakmai ismeretek későbbi megújítási képességében, egyszóval az önfejlesztő továbbtanulási készségek kifejlesztésében. De ugyanezt a kritikát tartalmazzák az olyan *gyakorlati* intézkedések is, melyek a felsőfokú szakmai képzés szempontjából nem tekintik előfeltételnek az „ünnepi díszítő elemek” elsajátítását, ezek sorában a társadalomtudom-

mányok iskolai oktatásának zömét és szakmunkások számára az érettségi nélküli egyetemi továbbtanulást elvileg-gyakorlatilag lehetségesnek nyilvánítják.

Mindezek a tendenciák, de hadd utaljak vissza olyanokra is, mint a felsőoktatás műszaki-centrikus szerkezeti egyoldalúságai, vagy a középfokú iskolai hálózat csendes, nagyobb reform nélküli, de állandó és radikális átalakulása a szakmai jellegű képzés előtérbe állítása jegyében, a társadalomtudományi képzési elemek említett kiszélesedése ellenére, a társadalomtudományi ismeretek lényegi háttérbe szorulásának erőteljes folyamataira utalnak.

Elfogadható, össztársadalmi szempontból méltányolható jelenséggel állunk-e szemben, amit, nyilván leküzdhetetlen szakmai elfogultságainkat is figyelembe véve, fájdalommal ugyan, de mégis tudomásul kell vennünk? A pedagógiai nyelven azt hiszem „sugalmazó”-nak nevezett kérdés magában rejtje a választ is. Semmiképpen sem! Mégpedig nem csak azért, mert a társadalomban való tájékozódás, a világnézeti szilárdság és társadalmi cselekvési képesség egyszerűen komolytalan követelmények lennének megfelelő társadalomtudományi műveltség nélkül. Nem is csak azért, mert társadalomtudományi képzés nélkül lehetetlen lenne a szilárd és tartós képzési-műveltségi alapok lerakása. E műveltségi alapok látszólag kétségkívül „öncélúak”, nem térülnek meg egy-egy szakmai fogás termelékenységet növelő hatásában, a tartozik és követel oldal világos megkülönböztetésének biztos könyvelői ismeretében. De vajon roboghat-e a 200 km-es sebességre képes gyorsvonal régi vasúti alépítményen, új, szilárdabb alapok nélkül? Vagy kétségbe vonható-e a ház alapozásának gyakorlati haszna, mondjuk szembeállítva egy lakás oldal- és közfalainak, a konyhába és fürdőszobába beépített szerelvényeinek *közvetlen* hasznosságával, hiszen ez utóbbiak teszik lakhatóvá, használhatóvá a lakást? De azt is hozzátehetem: nem is csak azért, mert a társadalomtudományi képzés, a társadalmi ismeretek gyengesége esetén bizonytalan bázisra helyeznénk az egyéniség fejlesztésének, választási szabadságának, magasabb kultúrszintre emelkedésének, a szabad idő értékes-okos felhasználásának, a tartalmas életforma kialakításának minden lehetőségét.

Ezekről, bár önmagukban is elegendő érvet adnának, mint sokszor vitatott és nyilvánvalónak tekintett összefüggésekről tehát nem is szólok, amikor a társadalomtudományi képzés jelentőségét hangsúlyozni akarom. A gazdaság és műveltség összefüggésében inkább csak a következőkre hívnám fel a figyelmet.

A társadalmi ismeretek nélkülözhetetlenek a tömegek részvételét igénylő mindennapi cselekvéshez is, a munkahelyi demokrácia gyakorta megfogalmazott igényének realizálásához, a mindennapokat átható gazdaság megértéséhez, a társadalmi döntésekben való valóságos részvételhez. (Ha csak nem akarjuk szűk kör monopóliumaként fenntartani az ilyen kérdésekben való eligazodást.) És ezen a ponton a társadalmi ismeretek „ünnepnapiból”, általános, „díszítő”

műveltségi elemből kezdenek nagyon is „hétköznapi” ismeretté válni. A közgazdaságtan ugyanúgy kezd termelőerővé válni, mint a technika és a mögötte álló természettudomány. Talán hibásan szembeállító és túlzó is, de e felismerésre jól utal a New Statesman 1976 január 23-i száma, amikor a közgazdaságtudomány mai bizonytalankodásairól írva eddigi teljesítményeiről megállapítja: „A teljes foglalkoztatottság fenntartása és a vele járó gazdasági növekedés egészen a legutóbbi időig kétségtelenül nagyobb mértékben járult hozzá az emberiség jólétéhez, mint a természettudósok és technikusok összes háború utáni fölfedezése együttvéve”. Számunkra ez kevésbé meglepő, mert a marxizmus mindig is fontos tételei között tartotta számon a termelőerők és termelési viszonyok közötti kölcsönhatásokat, s azon belül a termelési viszonyok gazdaságfejlődést meghatározó szerepét. Nem csak teória, de valóság, hogy a tervezés, mint a termelési viszonyok fontos eleme, milyen döntő „termelőerővé” vált a szocialista fejlődés elmúlt félévszázadában. Nemcsak teória, de valóság, hogy a termelési viszonyok fejlesztése, például a tervezési-irányítási rendszer tökéletesítését célzó reform útján hogyan vált maga is növekedést tápláló termelőerővé.

A példát azért vettem erről a területről, mert igen alkalmas annak megvilágítására is, hogy a termelési viszonyok tudatos fejlesztése nem egyszerűen közgazdasági feladat. Egy-egy közgazdasági lépés tucatnyi társadalmi összefüggésben jelentkezik, s a közgazdaságilag „önmagában” jó, társadalmilag visszájára fordulhat. Ezt csakis a társadalmi-politikai összefüggések alapos szociológiai, filozófiai elemzése, a történeti folyamatok pontos felmérése és nem utolsósorban a szociálpszichológiai hatások figyelembevétele ellensúlyozhatja.

Ha azt mondjuk tehát, hogy a társadalomtudomány is termelőerővé válik, akkor ez korántsem a társadalomtudomány egyik vagy másik ágára igaz, hanem a társadalomtudomány egészére és csakis arra!

A gazdaság, s különösen mai fejlett, bonyolult rendszere, amikor szolgáltatási szektorainak jelentősége egyre inkább előtérbe kerül, amikor a termelés folyamata és irányítása egyre komplikáltabbá válik, s amikor a technika hasznosítása éppen fejlődési gyorsasága révén folyamatos társadalmi elemzéseket követel, az új és új helyzetek elemzését, a tennivalók társadalmi követelményeinek meghatározását, akkor a társadalomtudományok számára is mindennapien érezhető igazsággá vált a Bacon-i felismerés, amit ő a maga korában még csak a természettudományok összefüggésében fogalmazott meg: „Ne a tudás kedvéért tudjunk, hanem hogy cselekedhessünk”, s ezért „... minden tudományt vissza kell tudni vezetni a hasznosságra és a cselekvésre”. De a szemlélődő arisztotelészi tudáseszményt, mely a társadalomtudományokat az új korig végig kísérte, már Marx meghaladta, amikor a Bacon-i igazságot a társadalommal foglalkozó tudományokra is kiindulásnak tekintette: nem az a feladat, hogy csak magyarázzuk a világot, hanem hogy megváltoztassuk, fogalmazta meg híres Feuerbach-téziseiben. S a gyakorlatilag hasznos, valóságot közvetlenül befolyásoló társadalomtudomány igénye a legutóbbi évszázadban

ugrásszerűen nőtt. Áthatja a mindennapokat. A kiváló Gunnar Myrdal egyenesen úgy fogalmaz, hogy a társadalomtudományoktól csak a szélesebb értelemben vett jelenkor várja a gyakorlati feladatok megoldásában való közreműködést. Az orvostudomány már régen kitermelte a terápiát, a természettudományok pedig a technikát — mivel ilyen feladatokat, igényeket régen megfogalmaztak velük szemben. „De egyetlen társadalomtudomány sem lett terápiкус, mint az orvostudomány, s nem is változott technikává, mint a természettudományok. A körülmények miatt ez érthető. A társadalomtudósokat nem kérték fel gyakorlati feladatok végrehajtására.” Most azonban, amikor világszerte jelentkezik ez az igény és a kormányok megrendeléseket adnak, a társadalomtudományok — melyek természetesen eddig is nagy közvetett hatással voltak a társadalmi-gazdasági fejlődésre — maguk is kénytelenek eljutni a „terápiához” és „technikához”.

De hadd idézzem tovább e kiválóan megfogalmazott gondolatokat: „A ma és még inkább a holnap integrált és tervezett társadalma nemcsak igényt fog támasztani a tervezés funkcióiban a társadalomtudósok iránt, hanem a társadalomtudományokat is sokkal inkább a társadalmi folyamatok empirikus megfigyelésére fogja alapozni, és intenzívebben rá fogja kényszeríteni a társadalmi viszonyok elemzésére.

A társadalomtudósok gyakorlati feladatokra való növekvő felhasználásának egyik egészséges hatása a számos tradicionális diszciplína között fennálló határvonal fokozatos lerombolása lesz.”

„Ennek igazsága akkor érezhető legerőteljesebben, ha azt kívánják tőlünk, hogy olyan gyakorlati problémákat oldjunk meg, melyek természetesen soha nem rendeződtek el a tradicionális tudományos formuláknak és diszciplínáknak megfelelően.” ... „Tradicionális akadémikus diszciplínáinkban sok volt, és még most is sok az intellektuális beltenyészet. A gyakorlati feladatokkal való szembesítés, együttműködés más diszciplínák tudásaival és a régi határvonalak állandó áthágása mindnyájunkat új eszmékkel fog ellátni. Ez a körülmény arra fog késztetni bennünket, hogy összekapcsoljuk a részt az egészszel, és a tudományos gondolatot az egész területen gyümölcsöztessük.”

Mindez azonban — végezetül — egy további kérdést is megfogalmaz: nem elég ugyanis azt kérdeznünk, vajon lehet-e, szabad-e elegendő társadalomtudományi képzés nélkül útra bocsátani az iskolákból az új nemzedékeket, hanem — magunk számára ez legalább ennyire fontos! — lehet-e, szabad-e a társadalomtudományok iskolai oktatását azokra a keretekre korlátozni, melyek sajátos okok és körülmények között történelmileg kialakultak és — gyakorlatilag — napjainkig konzerválódtak.

Mindazokra a feladatokra ugyanis, melyekről inkább csak utalásszerűen ejthettem szót, nem lehet felkészíteni a régi értelmű társadalomtudományi képesséssel, ami megrekedt az irodalomtörténet, a múlt korokra koncentráló erőteljesen lexikális és politikátörténet-centrikus történettudomány szűk falai között.

A társadalomtudományi képzésre tehát nemcsak nagyobb szükség van oktatási rendszerünkben, nemcsak elfogadhatatlan képzési kereteinek zsugorítása, de ugyanilyen szükséges belső tartalmi megújítása is! A társadalomtudósok erre a felismerésre — már akik egyáltalán eljutottak eddig — egyelőre többféle megoldási választ fogalmaznak meg. Vannak akik a társadalomtudományi képzést úgy kívánják megújítani, hogy újabb, eddig hiányzó diszciplínák, vagy diszciplína csoportok beiktatását javasolják. A legfőbb rendező elveket ehhez abban jelölik meg, hogy *kétféle* társadalomtudományról beszélnek, s új kategóriaként a „szűkebb értelemben vett társadalomtudományok” fogalmát iktatják be. Hadd idézzem erre az Akadémia jubileumi közgyűlésén a Gazdaság- és Jogtudományi Osztályon tartott kiváló előadásából Szalai Sándor álláspontját, melyet bevezető szavai igen világosan megfogalmaznak: „Társadalomtudományokon a következőkben a szűkebb értelemben vett társadalomtudományokat fogjuk érteni. Aligha vonható kétségbe, hogy éppen korunkban például a közgazdaságtudománynak, az állam- és jogtudománynak, a szociológiának, a demográfiának s általában a szűkebb értelemben vett társadalomtudományoknak más a konkrét társadalmi praxissal való kapcsolata, mint — mondjuk — az ontológiának, az esztétikának, a nyelvtudománynak, a történettudománynak, a régészetnek vagy az irodalom- és művészettörténetnek.” Mások, például a közoktatási reform akadémiai bizottságának legutóbbi nyíregyházi ülésén a számítástechnika analógiájára társadalomtudományi „hardware”-ről és „software”-ről, „kemény” és „puha” társadalomtudományokról beszélnek a közvetlen társadalmi gyakorlattal való kapcsolódás választóvívével elkülönítve a társadalomtudományi ágakat. S ezen az alapon a hagyományos (vagy „puha”) társadalomtudományi ismeretek mellé az új stúdiumba szervezett „szűkebb értelemben vett” (vagy „kemény”) társadalomtudományi képzés bevezetését javasolják. Igaz, olyan rendező elvet is megfogalmaztak, hogy a tömeges jelenségeket és folyamatokat vizsgáló társadalomtudományi ismereteket az oktatásban az *egyéni*re orientált társadalmi ismeretekkel kell kiegészíteni.

Ezek az álláspontok azonban komoly elvi, módszertani és gyakorlati buktatókat rejtenek magukban. *Elvileg* azt tartom leginkább elhibázottnak, hogy szétválasztanak szétválaszthatatlant, hogy például elkülönítenék a társadalomra vonatkozó, mondjuk így, szociológiai, jogi ismereteket a történelmi folyamatoktól, vagy akár a közgazdasági ismereteket a történelemtől. Ez pedig éppen a legfontosabbtól, a társadalmi jelenségek történetiségének megértésétől, és ezzel e jelenségek történelmi szemléleti készségének kialakításától fosztaná meg a tanulókat. Ezzel pedig a nélkülözhetetlen új társadalomtudományi elemek is értelmüket veszítenék. A társadalommal foglalkozó legkülönbözőbb tudományágak ugyanis csakis történelmileg nyúlhatnak vizsgálati anyagukhoz, mivel a társadalom, annak általuk vizsgált szegmentuma vagy az abban elhelyezkedő ember, annak belső lelkivilága mind része a történelemnek. Ez meghatározóan vonatkozik a „horizontális” vizsgálati aspektust megtestesítő társa-

dalomtudományi ágakra is. Marx és Engels a szociológiai kategóriákra vonatkozóan írta: „Ezeknek az elvonatkoztatásoknak önmagukban, a valóságos történelemtől elválasztva egyáltalán nincs értékük... Semmiképpen sem adnak receptet vagy szkémát, amelyhez a történeti korszakokat hozzá lehet nyesegetni. Ellenkezőleg. . .” Ami pedig az „embercentrikus” társadalomtudományok elkülönülését illeti, sem az embert természeti lényként megközelítő antropológia, sem a pszichológia *önmagában* nem tud felelni arra a kérdésre: mi az ember. Erre Diltheyvel egyetértően azt mondhatjuk, hogy „csak a történelem adhat választ”. Félreértés ne essék: nem is önmagában a történettudomány, hanem a történetiség rendező elvét érvényesítő — ismét Dilthey kifejezésével élve — „szellemi szaktudományok” együttesen. A szembeállítást tehát — szemléletünkben is — egymáshoz kapcsolással kell felváltanunk.

A történelem és történetiség tehát sehogyan sem kapcsolható ki a társadalomtudományok bármely néven is elkülönített csoportjából. Ugyanilyen könnyű lenne bizonyítani a filozófia kikapcsolhatatlanságát, hiszen a társadalomtudományok értékpremisszákkal dolgoznak. A közgazdaság, vagy szociológia kimondott, vagy kimondatlan premisszái filozófia nélkül meg sem határozhatók, márpedig enélkül a szaktudományok teljesítménye bizonytalan feltételezésekre, vagy kétes előítéletekre épülne.

De nem folytatom, mert nemcsak elvileg tartom hibásnak a hivatkozott válaszokat, hanem *módszertanilag* is. Ezek a különböző társadalomtudományi blokkok ugyanis éppen a tudományfejlődés módszertanában előtérbe került és talán legfontosabbá vált integrációs szemléletet és készséget ásnák alá. Amikor a társadalomtudományok éppen gyakorlathoz fordulásuk nyomán csakis interdiszciplináris szemlélet és kutatás esetén válaszképesek, amikor a társadalomban tájékozódni kívánó embert fel kell vértetni a jelenségek összefüggésekben szemlélésének természetes készségével, a gazdaságnak a társadalommal, a jelennek a múlttal való együttlátásával, akkor minél többfelé bontjuk, tagoljuk a társadalomtudományi ismereteket, annál kevesebbet érhetünk el a lényegből.

Ha ezek után *gyakorlatilag* is károsnak tartom a társadalomtudományi oktatás különböző blokkokba szervezését, a hagyományos társadalomtudományi ágak, a művészeti-esztétikai területekhez kapcsolódó ismeretek, az egyéncentrikus stúdiumok és a „szűkebb értelemben” vett ún. praxishoz kapcsolódó tárgycsoportok elkülönülését, az arra vezethető vissza, hogy irreálisan nagy, elérhetetlen helyet kellene ehhez biztosítani az iskolai tantervekben a társadalomtudományok céljaira. Az önálló blokk önmozgása, bevezetése, diszciplináris ismereti követelményei, kategóriáinak gazdag bemutatása, módszertanának ismertetése meggyőződésem szerint iskolai szinten részben felesleges ismereteket zsúfolna az amúgy is zsúfolt tantervekbe, részben az egyéb jogos igények (természettudományos, technikai, nyelvi stb. képzés fejlesztése) miatt eleve inadequát, alkalmatlan kereteket teremtené. Sok, viszonylag kicsiny volumenű

egy-egy éves tárgyacska iskolai jelentősége, ezt minden pedagógiai vizsgálat egyértelműen bizonyítja, majdnem a nullával egyenlő.

Gyakorlatilag csakis a nagyvolumenű tárgyak képesek maradandó ismeretek hordozására, s főleg szemlélet és készségek formálására. Így azután a gyakorlati követelmények szerencsésen egybe esnek a módszertani és elvi igénnyel: az új, szükséges és eddig hiányzó társadalomtudományi ismereteket be kell kapcsolni az oktatásba (az életkori szintnek megfelelő fokon), de nem új tárgy, vagy tárgyak keretében, hanem elsősorban egy gyökeresen új tartalmú integrált társadalomtudományi tárgy formájában. Hogy ez mi és milyen legyen, arról módomban volt a Magyar Történelmi Társulat és az Akadémia Elnöki Közoktatási Bizottsága fórumain részletesebben is szólni.

A társadalomtudományok iskolai oktatását elsősorban olyan, a marxizmus történeti totalitás jegyében felépített, integrált tárgyban tartom a legjobbnak, mely a történelem közös rendező elvével összekapcsolt diszciplínákból épül fel. A társadalomtudományi ágak kapcsolatrendszerében, az ember és társadalom fejlődésmenetében, az összefonódó halott és élő, vagyis a társadalomban élő ember általános megértésében a történelem *primus inter pares* szerepet játszik és a jelent is részletesen tárgyaló, jelenig nyúló történelem keretében valósulna meg közgazdaság és demográfia, szociológia és néprajz, tudomány- és eszmétörténet, régészet és más társadalomtudományi ismeret integrációja.

E fórumon nem szeretném azonban részletesen megismételni e témakörben már kifejtetteket. Elegendő annak hangsúlyozásával zárni mondanivalómat, hogy megújult, a hagyományokhoz képest rendkívül kibővített társadalomtudományi oktatásra van szükség, hogy ezzel társadalmunk műveltségének új rétegeit alapozhassuk meg és eleget tehessünk a kor, vagy még pontosabban, a *jövő* gazdasági-társadalmi igényeinek, hogy összhangot teremtsünk a gazdaság, műveltségi szint és tartalom között, hogy utóbbi az új fejlődési szakaszban is hajtóereje lehessen az előbbinek. Mindebben nem zsugorodó, visszaszoruló, díszítő, hanem egyre fontosabb szerepe van az egymásra ható, új integrációs utakat kereső társadalomtudománynak.

TÁRSADALOMTUDOMÁNY ÉS ISKOLARENDSZER

HORVÁTH MÁRTON

Berend akadémikus előadása számomra különösen két kérdésben irány-mutató: *egyrészt* sokoldalúan elemezte és bemutatta a gazdaság, műveltség és a társadalomtudományok közötti törvényszerű kapcsolatot, az utóbbi *gazdasági rendszerből* eredő meghatározottságát, *másrészt* rendkívül erőteljesen megfogalmazódott előadásában az alapvető elméleti kérdések igényes megközelítésének, kidolgozásának fontossága, amely nélkül eredményes politikai — és tegyük hozzá: oktatáspolitikai — tevékenység sem lehetséges.

A ma és a holnap *néhány* gondjára fordítva a figyelmet, arról szeretnék szólni, hogy melyek azok a feltételek és körülmények, amelyekben a tudomány elvi követelményrendszere a pedagógia, szélesebb értelemben az egész nevelési rendszer folyamatában kellő hatékonysággal és időben megvalósulhat. Időszzerűségét ennek fokozza, hogy elkezdődött egy távlati nevelési rendszer kidolgozása. A műveltség, a művelődés, az oktatási rendszer tartalmi és szervezeti problémái világszerte, de különösen a fejlett szocializmus építésének viszonyai között, az érdeklődés középpontjában állnak. Se szeri, se száma azoknak az írásoknak, tervezeteknek, amelyek az iskola — vagy szélesebb értelemben az egész nevelési rendszer — ilyen vagy olyan formában történő megváltoztatását sürgetik. *Sajnos, az iskolarendszerek legtöbbször szívósan ellenállnak.*

Előljáróban megjegyzem, hogy a kezdeményezések és próbálkozások részleges eredményeinek, gyakori sikertelenségének, kudarcának alapvető oka az, hogy a kérdéseket elsősorban nem társadalmi-gazdasági oldalról közelítik meg, és rendszerint az alapvető elméleti, filozófiai problémák tisztázása nélkül dolgoznak ki tervek egy feltételezeten korszerűbb oktatási-nevelési rendszer bevezetésére.

Hazánkban az elmúlt egy-másfél évtized során az egyik legjelentősebb felismerés volt (ezt fejezi ki az 1972-es oktatáspolitikai határozat is), hogy *a nevelés egyetemes társadalmi tevékenység*, más kifejezéssel az egész társadalom ügye. E tétel természetesen nem új, a marxista társadalomtudomány a szocializmus viszonyai között folyó nevelési tevékenység főbb vonásait már megfogalmazta. A nevelés a társadalmi folyamatok tudatos tervezésének része. *Ami új jelenség*, az az egyre terjedő gyakorlati, empirikus bizonyíthatóság. Mind több

konkrét társadalomtudományi kutatás jut el napjainkban ahhoz a végeredményhez, hogy a társadalmi reprodukció alapvető folyamatán belül a nevelésnek — a kulturális értékek továbbhagyományozásának és a jövőre való céltudatos felkészítésnek — integráns szerepe van. Mindez nem egyéb, mint rejtettebb-nyíltabb polémia a nevelés egy hagyományosabb — mondhatnók: „iskolásabb” — felfogásával. *Napjainkban már nem tekintjük a nevelő tevékenységet kizárólag az iskola sajátos tennivalójának.* Értelmezésünk sokkal tágabb: egyetemes társadalmi tevékenységnek tartjuk, amely a történelem legújabb szakaszában átfogta és átfogja az egyén életének teljességét. Az iskolai nevelés epizód ebben az egyetemes társadalmi tevékenységben — de változatlanul a legfontosabb szakasz.

A megváltozott helyzet csak a társadalmi, politikai követelmények pontos, egyértelmű tisztázása és felfogása alapján értelmezhető. A neveléstörténet tapasztalatai jól mutatják, hogy a nevelés és az iskola akkor vált egy-egy elképzelés foglyává (még ha szép illúziók voltak is), amikor nem igyekezett a társadalmi problémák, a társadalmi méretekben folyó nevelő tevékenység realitásáról tájékozódni. Egy reform jelszava, célkitűzése *egyfelől* a társadalmi, gazdasági realitásoktól, *másfelől* annak megvalósulása döntően az elméleti kérdések tisztázásától függ. Természetesen nem lenne helyes, ha csak ilyen egyoldalú determináltságot hangoztatnánk. A nevelés iskolai szakasza és az egyetemes méretekben folyó művelődés kölcsönösen meghatározzák egymást; *amit az iskolában teszünk, vissza is hat a társadalomra.* Nemcsak úgy, hogy a társadalom közvetlenül és folyamatosan reagál mindenre, ami az iskolában történik, hanem főként úgy, hogy *alapvető folyamatai, főfejlődési tendenciái erősödhetnek fel vagy lassulhatnak le az iskolai tevékenység nyomán.* Éppen ez a kölcsönös viszony társadalmi-gazdasági fejlődésünk és az iskolai nevelőmunka között teszi történelmi méretekben is felelős tevékenységgé az oktatáspolitikát. Ebben rejlik a neveléstudomány — és a vele együttműködő társadalomtudományok — nagy szerepe és felelőssége.

A neveléstudomány csak a társadalomtudományokkal és annak diszciplínáival képes a nevelési folyamat elméleti alapjává lenni. Régóta és gyakran hangoztatott megállapításaink közé tartozik, hogy az a neveléstudomány, amelynek nincs *eleven* kapcsolata a filozófiával és más tudományokkal (különösen a pszichológiával és a szociológiával), amely az *elméleti kérdések tisztázása nélküli* „tényfeltáró” munkát tekinti feladatának, elkerülhetetlenül dezintegrálódik. Úgy véljük, hogy a hazai nevelélméleti irodalomban mind a mai napig csak kevés történt annak a konkrét *közvetítettségi* rendszernek a kimunkálására, amely a dialektikus és történelmi materializmus és a neveléstudomány között valóban eleven és közvetlen kapcsolatot teremthetne.

Sokszor fogalmazzuk meg manapság — egyszer-egyszer némi türelmetlenséggel is —, hogy *a neveléstudomány egyik feladata az oktatáspolitikai döntések előkészítése.* Elengedhetetlen, hogy ilyen magas követelményeket támasztunk

önmagunkkal szemben, mert enélkül a neveléstudomány elszakadhat a társadalmi gyakorlattól, és beszűkülhet az iskolákban és az osztályokban folyó munka prakticista vizsgálataiba. A neveléstudománynak ma épp azért nehéz a helyzete, mert helytálló döntéseket kíván és kell is előkészítenie, s ezzel egy időben megtanulnia (vagy újra tanulnia), a döntéselőkészítés szemléletmódját, technikáját.

A neveléstudomány döntéselőkészítő munkájának azonban másfajta nehézségei is vannak. A döntéselőkészítés ugyanis természeténél fogva sajátos „párbeszéd” a döntés előkészítői és a döntés meghozói közt. Ameddig nem születik meg az időszerű, előkészített döntés, hiábavaló fáradság lenne a belőle következő elhatározásokat kidolgozni. A kutatás csak előkészítheti, de értelem szerűen nem helyettesítheti a soron követő döntést. *Kutatás és döntés kölcsönösen feltételezik egymást*; ez a köztük folytatandó dialógus lényege. Neveléstudományunk különböző okoknál fogva nincs még teljesen felkészülve az adekvát döntéselőkészítő munkára. A következő esztendőök egyik feladata ezért az lesz, hogy a kutatás tisztázza felelősségét, tevékenységének természetét. A kutatási és a döntési rendszer olyan kapcsolatát kell kialakítani, amely *egyértelműen szolgálja a szocialista nevelő iskola ügyét*. Az alapelvek, a kiindulópont értelmezésében azonban nem lehetnek véleménykülönbségek, mert ez a további munkálatok során minden jó szándék ellenére eltérő felfogáshoz, végeredményhez és vitatható gyakorlathoz vezet.

A kutatásoknak a nevelési rendszer tervezésekor a legfőbb figyelmet az alapvető elvi kérdések vizsgálatára kell fordítaniok, amelyek tudományos eldöntése lényegében meghatározza a rendszer alakulását és működését. Berend akadémikus előadása is azt igazolja, hogy a társadalmi, gazdasági viszonyokból levezetve, az oktatás szervezetének, a művelődési anyagnak főbb rendező elveit kell megtalálnunk.

A köznevelés távlati fejlesztésének elvein és irányain munkálkodva nem felesleges emlékeztetni *Lukács Györgynek* az Akadémia II. Osztálya egyik ülésén 1951-ben tett megjegyzésére, amelyet Mátrai László akadémikus közölt néhány évvel ezelőtt: „Ne feledjék az elvtársak, hogy valamikor még igen nagy politikai árat kell majd fizetnünk azért, ha a pedagógia kérdését pusztán prakticista módon kezeljük és megfélemedezünk a nevelés igen fontos elméleti problémáinak tudományos tisztázásáról.” Könnyen a *practicizmus hibájába* esünk, ha a kutatásainkban nem találjuk meg a döntő láncszemet, s különböző értékű és rendű vállalkozások között nem tudunk differenciálni (jelenleg a neveléstudományi kutatások több mint 200 témát foglalnak magukban). Így elkerülhetetlenül helyet kapnak a kutatásban olyan „divatos” tanuláselméletek és módszerek is, amelyek alapjaiban nem határozzák meg közoktatási rendszerünk jövőbeni alakulását, s felesleges kutatási kapacitást és energiát kötnek le. Paradox módon prakticista az az álláspont, amely a távlati fejlesztés akadályának tünteti fel azt, hogy nem ismerjük pontosan azokat a társadalmi körülménye-

ket, amelyek között a tanulóiifjúság a jövő évtizedekben majd élni fog, s így a képzési cél, a művelődési anyag sem határozható meg. Praktikista ez a nézet azért, mert a marxista pedagógia nagyjában-egészében megfogalmazta számunkra azt az embereszményt, amelynek neveléséről, fejlesztéséről a következő évtizedekben gondoskodnunk kell.

Prakticista ellenvetést fogalmaznak meg azok is, akik felvetik, hogy *mi a realitása*, s nem erőnket meghaladó feladat-e a távlati tervezésről gondolkodni akkor, amikor az iskola a jelen társadalmi szükségleteknek sem felel meg. Ez az ellenvetés nem számol az egyén és a társadalom dialektikájával, hiszen a ma közoktatási helyzetét is abból a szempontból kellene megközelíteni, hogy mi az akadály a közoktatásunk elé helyesen kitűzött célok többé vagy kevésbé sikeres megvalósításának. Ezeknek az akadályoknak tudatosítása, a bennük szereplő tényezők kísérleti-kutató munkával történő feltárása a távlati tervezés számára támpontokat nyújt, amelyek a továbbfejlesztéshez nélkülözhetetlenek.

A köznevelés távlati fejlesztése, annak tervezése nem épülhet praktikista módon *alkalmi pedagógiai részgazságokra*. A szocialista-kommunista személyiségeszmény megvalósítására kell törekedni a társadalmi igényekkel, szükségletekkel és lehetőségekkel összhangban. Mátrai László akadémikus már néhány évvel ezelőtt hangsúlyozta a köznevelés távlati fejlesztésével kapcsolatban, hogy ehhez nélkülözhetetlen eddigi fejlődésünk, oktatási és nevelési rendszerünknek és a jelen állapotának őszinte kritikai elemzése. Egybe kell vetni politikai rendszerünk páratlan méretű fejlődését és szilárdságát köznevelésügyünk és politikai közgondolkodásunk, közfelfogásunk színvonalával. Csak ez lehet szilárd alapja a köznevelés tervezésének. Az 1972-ben született politikai állásfoglalás lényegében erre a felfogásra épül.

Mindez azt jelenti, hogy *nincs általában távlati fejlesztés*, nincs általában közoktatáspolitikai, hanem mindig csak az olyan tervezés, az olyan oktatáspolitikai eredményes, amely a valóság talaján áll, a valóságból merít, s ettől nem szakad el. Ebben döntően a közgazdaságtudomány, nem kevésbé a történettudomány lehet segítségére. A lengyel Suchodolski akadémikus nemrég magyarul is megjelent tanulmányában a személyiségformálás és az életre való felkészítés pedagógiai célkitűzései mellett harmadiknak az oktatásgazdaságtani, a művelődésgazdaságtani szempontok figyelembevételét a pedagógiai szempontokkal azonos rangúaknak tartja. Itt nem egyszerűen arról van szó, hogy mennyibe kerül a közoktatás, hanem arról az izig-vérig pedagógiai kérdéssről, hogy a közoktatásra fordított összegek pedagógiai szempontból milyen hatékonysággal kerülnek felhasználásra és hogyan térülnek meg.

Köznevelési rendszerünk tartalmi továbbfejlesztése a következő években *számos új tudományos kérdés megoldását* igényli. Már az 1972-es közoktatáspolitikai határozat is utalt a tantárgyi integráció lehetőségeire, a szabadon választható tárgyak szerepére egy új köznevelési rendszerben. A társadalomtudomá-

nyok iskolai oktatásában a történelem közös rendező elvével összekapcsolt és felépített integrált tárgy bevezetése és alkalmazása látszik a legcélszerűbbnek. Berend elvtárs erről részletesen és meggyőzően szólt. Ez az elképzelés valószínűsíthetően megoldaná azt a rendszerező, integráló funkciót, amit a *Világnézetiünk alapjai* elnevezésű tárgy számos ok miatt nem tudott teljesíteni. Más tárgyak és tárgycsoportok esetében *valószínű nehezebb lesz* megtalálni azt a közös tantervi rendező elvet, amely a tudomány tananyagga szervezésének folyamatából következik. A „hagyományos” természettudományos diszciplínák nagyon is tradicionális felépítését nehezebb lesz megváltoztatni és az iskolafokozatok képzési érdekeinek alárendelni. Itt még nagyok a véleménykülönbségek és számosak a tisztázatlan problémák. *A gondok* elsősorban nem is a szaktudományok, hanem a *pedagógiai problémák* oldaláról jelentkeznek.

Mindezzel *nem akarok többet és mást* mondani, csak annyit, hogy önmagunk számára tisztázzuk a feladatokat, mert a neveléstudomány ma még nem oldotta meg azokat az alapvető tantervelméleti, didaktikai problémákat, amelyek e tevékenységet egyértelművé tehetik, és kellő biztonsággal alátámasztják. A kérdések eldöntésénél bizonyára döntően figyelembe kell venni a tanulók életkori sajátosságaiból eredő eltéréseket, a tudományosság elvét, azt, hogy csak *tudományosan és kísérletekkel ellenőrzött* eredmények alkalmazhatók egyetemes jelleggel valamennyi iskolában. Kiemelt fontosságú a jövőre nézve az ismeretanyagok bizonyos integrációjának lehetősége, de úgy véljük, hogy az elméleti tisztázás, a kutatás, a bizonyítás egy része még hátra van. A tisztázás során fel kell tárni ennek valamennyi előre látható és várható következményét, hasznát, célszerűségét, de számolni azokkal is, amelyeket ma még nem ismerünk.

A tananyag kiválasztásán, a tantárgyi programok elkészítésén túl *az integráció nagyon fontos oktatási, nevelési és módszertani* kérdés is. A tanterv, a tanítás nem öncél, hanem egy folyamat része, amely valamennyi iskolafokozatban a tanulók gondolkodásának, kreatív tevékenységének fejlesztésére irányul. Arra kell felkészítenünk a tanulókat, hogy maguk is képesek legyenek az integrálásra, a komplex látásmódhoz szükséges szintézisre. Márta Ferenc akadémikus „A tananyag nem cél, hanem eszköz” című tanulmányában néhány éve írta: „... nem tartom szerencsésnek azokat a próbálkozásokat sem, amelyek a tantárgy komplexebbé tételétől várják az oktatás korszerűsítését. Nem a tantárgynak kell ugyanis komplexnek lenni, hanem az oktatásnak. Helyesebb is lenne nevelésnek nevezni, hiszen ez egy élethosszúságú folyamat része, amit a fiatal annak szentel, hogy bizonyos segítséggel elsajátítsa, miként kell majd önállóan ezt a tevékenységet folytatnia.” Amint az elmondottakból is követhető, a közeli években a köznevelési rendszer, a pedagógia számos kérdése vár még tudományos elemzésre és kutatásra. Ennek során kell keresnünk a válaszokat mindazokra a kérdésekre, amelyeket egy korszerűbb rendszerre való átmenet felvet.

Ha mindezeket tudományosan sikeresen megoldottuk, még akkor is *hátra van a nagy kérdés*, a pedagógus felkészültsége, tevékenysége. A köznevelés távlati fejlesztésének sorsa nagy mértékben attól függ, hogyan értik s fogadják majd a pedagógusok. A gondolatot természetesen meg is fordíthatjuk: a pedagógusok sorsa és velük együtt a fiatal generáció sorsa köznevelésünk fejlesztésének függvénye. Ennek szellemében kell gondolnunk és cselekednünk.

A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM ÉS A SZEMÉLYISÉG FEJLŐDÉSE¹

LICK JÓZSEF

Berend T. Iván elvtárs igen sokrétűen elemezte a címben jelzett problémák oktatási oldalát. A következőkben részben az általa elmondottak alátámasztásául, részben kibővítéséül a tudományos-technikai forradalom és a személyiség fejlődése kapcsolatának néhány vonatkozásáról szólnék, különös tekintettel a munka alkotó jellegének elmélyülésére.

A tudományos-technikai forradalom elválaszthatatlan része a kommunizmusba való átmenet világtörténelmi folyamatának, egyben a sokoldalú személyiség, a „totális ember” kibontakozásának. Mindinkább igazolódik, hogy a jövő társadalmában a nem tudományos alapokon nyugvó, közvetlen munkatevékenység fokozatosan jelentéktelen arányúvá csökken, továbbá, hogy „a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdaság nagy alappilléreként jelenik meg”.² Marx e gondolatait alátámasztja, hogy már a tudományos-technikai forradalom kezdetén egyre több széles műveltségű, alkotó munkára és a gyors technikai változások követésére képes munkaerőre van szükség.

A termelés automatizálásával és kibernetizálásával a mechanikus, monoton, rutin jellegű fizikai és szellemi tevékenységeket egyre inkább gépi-technikai rendszerek végzik el. Így egyfelől a fizikai munka mind nagyobb mértékben telítődik szellemi tartalommal, másfelől állandóan nő a szellemi munkát végzők aránya. Mindez a szükségletek minőségi átalakulásához is elvezet, s lényeges előfeltétele annak, hogy ne csupán a „birtoklás” (fogyasztás) legyen-lehessen a tartalmuk, hanem a kiteljesedő alkotó tevékenységformák is egyre inkább a részükké váljanak.

Ez a történelmi perspektíva, illetve már ma fellelhető csírái természetesen nem fedhetik el, hogy korunkban és a közeljövőben — a komplex gépesítés és a részleges automatizálás idején — a munkafajták jó részénél még az ellentétes folyamat is lejátszódik.

A tudományos-technikai forradalom — kibontakozásának mértékében — egyrészt kiváltja az alkotó tevékenység és az alkotás iránti szükséglet társadalmi méretű elterjedését, másrészt — korai fázisaiban — fenntartja, sőt bizonyos mértékig fokozza a munkák „feldarabolódását”, növeli a mechanikus

¹ A hozzászólás egy közeljövőben megjelenő tanulmány alapján készült.

² Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Második rész. MEM 46/II. köt. Bp. 1972. 169. o.

rutinmunkát, sok területen pedig továbbra is megmarad a nehéz fizikai munka. Mindez különösen fontos, ha figyelembe vesszük, hogy hozzávetőleges prognózisok szerint Magyarországon a teljesen automatizált munkahelyek aránya 1980-ban még csupán 5–6 %, 2000-ben is csak kb. 10 % lesz.

Számolnunk kell azzal, hogy mind a társadalmi, mind az egyéni fejlődés egyik alappillére hosszú ideig a specializált szakmai tevékenység marad. A szakmai egyoldalúságot tehát ma még nem lehet kiküszöbölni. Joggal állíthatjuk tehát, hogy a szocialista személyiség eszményéhez hozzátartozik a „szakember” fogalma is — ez persze nem tévesztendő össze a „szakbarbár” egyáltalán nem kívánatos típusával. Ezért kell — s ez ma már elérhető cél — a szakmai fejlődéssel azonos súlyt helyezni a személyiség általános és világnézeti-politikai műveltségének elmélyítésére is.

Hogy a társadalom széles rétegeiben miként lehet a marxista világnézetbe integrált átfogó műveltséget kialakítani — túl a lexikális ismeretek véletlenszerű halmazának elsajátításán —, ez akkora külön témakör, hogy részleteire nem térhetek ki. De erre szükség sincs, mivel az ezzel összefüggő lényeges problémákat Berend T. Iván igen behatóan elemezte.

A szűkebb témánál maradva megállapítható, hogy napjainkban általában egyre differenciálódó konkrét szakmákat kell tanulni, mivel azonban közülük mind több integrálódik is, a korábbiaknál többoldalú, „szélesebb profilú” foglalkozásokat kell elsajátítani. Ugyanakkor viszont a kézügyességen alapuló szakmák egyre inkább kiszorulnak — minél bonyolultabb egy gép, annál könnyebben kezelhető —, s mind több betanított munkásra is szükség van. Erről az elhangzott előadásban konkrét előrebecslési adatokat hallottunk. Ezekből is kitűnik, hogy milyen feszültségeket okoz majd 1990-ig a sok „feleslegessé” váló szakmunkás, illetve a „hiányzó” betanított és segédmunkás.

De e folyamat mélyén is ott rejlik, hogy a termelésben növekszik az intellektuális ismeretek szerepe. Jelentőségük persze a tudományos-technikai haladás magasabb fokain válik döntővé: itt bizonyos szakmák oly gyorsan változnak majd, hogy egy emberöltő alatt többszöri „átállítás” is szükségessé válhat. A szakmákravaló „rátanulás” és a váltogatásuk lehetővé teszi a személyiség képességeinek sokrétű kiművelését, illetve fejlődése ma még széles körű és viszonylag korán beálló stagnálásának megszüntét. Ezt a tudományos-technikai forradalom azzal is elősegíti, hogy a művelődési struktúra hangsúlyát nagy mértékben az általános műveltségre, a „transzfer”-ismeretek szerzésére, illetve az állandó továbbképzésre helyezi. Ez oldhatja majd meg az ún. „dekvalifikáció” hosszú ideig még szükségképpen fennálló problémáját is.

Szeretném közbevetőleg megjegyezni, hogy szocialista társadalmunk már ma sok tekintetben elébe vág az itt jelzett folyamat negatív oldalainak: igyekszik növelni az alkotó munka presztízsét, továbbá — alapvető céljainak megfelelően is — az általános műveltséget. Kétségtelen, hogy mindez ugyan-csak további feszültségek forrása. Ezt jelzi pl. a fiatalok pályatervei és a társa-

dalom munkaerő-szükséglete közötti ellentmondás. Ezt Subkin szovjet szociológus igen szellemesen egy a talpán és egy a csúcán álló piramissal szemlélteti. Az első a társadalom munkaerő-szükségletét, a második az egyéni pályatervek mennyiségét fejezi ki munkafajták szerint, s együtt azt jelzik, hogy annál több a szubjektív igény bizonyos munkákra, minél kisebb mértékben van rájuk társadalmi szükséglet, és viszont.³

Anélkül, hogy az idevágó szerteágazó problémákra kitérnék, megjegyzem, hogy a két piramis — ha teljesen sohasem fedheti is egymást — csakis a tudományos-technikai forradalom szocializmusban való kibontakozásával „csúszhat egymásba”.

Azt is látnunk kell, hogy a mechanikus, rutin jellegű tevékenység kényszere alól a munkaszervezet tagjai csak akkor szabadulhatnak fel, ha nem különülnek el egymástól tulajdon nélküli végrehajtókká és a fő célokat kitűző — tulajdonos-fogyasztókká, hanem — saját munkamegosztási helyük szerint — mindkét tevékenységfázis részesei.

A jövőben feltehetően olyan munkaszervezeti és irányítási keretekre lesz szükség, amelyekben a munkaközösségek a különböző célok szerint át- meg átrendeződhetnek, s ezzel tagjaik a konkrét munkájukat bizonyos mértékig megválaszthatják, váltogathatják. A munkamegosztás tehát megmarad, de formái megváltoznak: a minden alkotó tevékenységre jellemző fő tevékenységfázisok személyi és csoporthatárai rugalmassá válnak.

A tudományos-technikai forradalom során kifejlődő munkatevékenység lényegesen megváltoztatja az emberek fizikai és pszichikai igénybevételének hagyományos arányát, növelve az utóbbiét. Ennek azután sok fontos következménye lesz, az élettaniaktól kezdve számos egyében át, egészen a társadalom-politikaiakig. Így pl. a fokozott követelmények új képességek kialakulásához, sőt dominanciájához is vezetnek. Minderre elő kell készíteni a felnövekvő nemzedékeket, elsősorban a munkák tudományos értékelése objektív alapjainak a jelenleginél mélyebb feltárásával, hogy adekvátábban alakíthassuk a képzés, a személyi kiválasztás és alkalmassá tétel, az anyagi és eszmei-erkölcsi ösztönzés egész rendszerét.

Igen fontos annak a további tudományos vizsgálata, hogy a tudományos-technikai forradalom hogyan módosítja majd az alkotó és nem-alkotó jellegű munka arányát a társadalmi munkamegosztásban. Itt egyrészt annak a tendenciának a konkrét és folyamatos elemzésére van szükség, hogy objektíve miként szélesedik az alkotó tevékenységek köre, s ugyanakkor hogyan alakul a nem alkotó munkákhoz való viszonyuk. Másrészt azt kell kutatni, hogy miként gyarapíthatók minden munkaterület alkotó mozzanatai.

Régi közismert tétele a marxista társadalomtudománynak, hogy a munka alkotó jellegének és az alkotó szükségleteknek egyéni „szóródásuk” is van.

³ V. Subkin: A pályaválasztás néhány szociológiai összefüggése. Szociológia 1976. 1. sz. 39–41. o.

Ez többek között azzal függ össze, hogy a munkához való viszony a személyiség egész fejlődésének is következménye. Márpedig az egyén alakulására és magatartására a gazdaságiakon és a technikaiakon kívül még sok egyéb tényező is hat, így pl. a politikai, a szociális, a kulturális-művelődési viszonyok stb. Mindezek közrejátszanak a társadalmi környezettől viszonylag különálló személyiség belső struktúrájának sajátos „szerveződésében”. E struktúra — a magatartás, a világnézet, az erkölcsi-politikai tudat, a szakismeret, a képességek és a szükségletek, bizonyos alapvető pszichikus tulajdonságok, funkciók és állapotok rendszere — ugyanis az egyén egész előző fejlődésének, a környezetével térben és időben differenciált viszonyának eredménye. Ebből következik, hogy az azonos technikai-gazdasági jellegű munkafajták is különbözőképpen hatnak az egyének fejlődésére. Ez felhívja figyelmünket arra, hogy a munka alkotó vagy nem alkotó jellegét nem szűkíthetjük le a gazdasági-technikai vonatkozásokra, hanem idevágó állapota, illetve kibontakozása a társadalmi — közöttük az individuális — viszonyok összességének a függvénye.

Az alkotó munka, tevékenység iránti szükséglet nem csupán új anyagi vagy szellemi terméket hoz létre, hanem a társadalmi viszonyokat és az emberi közösségeket is alakítja. A termelőerők és a társadalmi viszonyok rohamos fejlődése azt mutatja, hogy egyre kevésbé beszélhetünk az alkotás individuális formáiról. A tudományos-technikai forradalomban pl. szükségképpen növekszik a munka „kollektivitása”.

E rendkívül összetett és ellentmondásos folyamatot itt éppen csak körvonalazni tudom.

Egyfelől a termelési ágak akkora és olyan bonyolult termelési rendszereké integrálódnak, hogy a termelőerők igen nagy mértékben túllépik az országhatárokat. A termelőtevékenység kollektivizálódási tendenciáját mint a gépesítés következtében létrejövő „technikai szükségességet” Marx már vagy egy évszázada megállapította.⁴ A gépi rendszerek automatizálása és kibernetizálása nagymértékben gyorsítja és általánosítja ezt a munkafolyamatok fokozott összehangolásának igényén nyugvó tendenciát. Zárójelben jegyzem meg, hogy — mint mindenütt — itt szintén megjelenik az ellentétes folyamat is: az automatizált munkafolyamat bizonyos fázisaiban a dolgozók fokozott mértékben elszigetelődnek a munkatársaiktól. E problémát itt nem részletezhetem, csupán annyit jegyezhetek meg, hogy már ez egymaga is megnöveli az emberek egymáshoz való viszonyának a jelentőségét.

Másfelől, miközben a hallatlanul nagyarányú technikai fejlődés „az emberi erőnek természeti erőkkkel, a tapasztalatszerű gyakorlottságnak pedig a ter-

⁴ „A gépi berendezés, egyes később megemlíthető kivételekkel, csak a közvetlenül társadalmiasított, vagyis közös munka kezében funkcionál. A munkafolyamat kooperatív jellege most tehát technikai szükségességgé lesz, amelyet magának a munkaeszköznek a természete diktál.” Marx: A tőke. I. könyv. MEM 23. köt. Bp. 1967. 359–360. o.

mészettudomány tudatos alkalmazásával való helyettesítését feltételezi”,⁵ maga a tudományos tevékenység is mind szervezetiileg, mind intézményileg egyre jobban integrálódik, a kutatási eredményeket egyre inkább az ún. „felfedező iparágak”, a „tudománygyárak” állítják elő. Minden idevágó adat azt mutatja, hogy világszerte rohamosan nő azoknak a tudományos eredményeknek a száma, amelyeket kutatóintézmények és -csoportok hoznak létre.

A munka kollektivizálódásának pozitív folyamata azonban ellentmondásokkal terhes. Így pl. míg régebben alkotásait az egyén a saját személyes képességeire és erőfeszítéseire vezethette vissza, azok tehát az ő egyéniségének jegyeit hordozták, most valamiféle „deperszonalizálódás” megy végbe: az alkotó „eltűnik” az alkotás mögött, „feloldódik” a csoportban, az intézményben, a szervezetben. E tendencia megjelenési módja nem szakítható el a kereteit alkotó társadalmi rendszertől: a kapitalizmusban leküzdhetetlen elidegenedési folyamat, a szocializmusban viszont mindinkább oldódó ellentmondás.

A kollektíva vagy szervezet közös tevékenységének részese igenis végezhet alkotó munkát, áthathatja az alkotás extrém intellektuális élménye. Sőt éppen a szocialista társadalmi viszonyok, közösségek ismertethetik fel az egyénnel bármely munka társadalmi jelentőségét és értelmét, azt, hogy az egyéni, a résztvevő tevékenységek egy nagyobb alkotó folyamatba illeszkednek. Az effajta alkotó részvétel nagymértékben függ attól, hogy a társadalmi — természeti, politikai, kulturális — tevékenységeknek mindig kereteit képező intézményrendszer és a szocialista közösségek milyen fejlettek, hogy pl. ez utóbbiak mennyire képesek kapcsolatot teremteni a tágabb közösségekkel, a szocialista társadalom egészével, hogy a szocialista demokráciának miként sikerül aktivizálnia az egyént az átfogóbb feladatok megoldásában és hogy mindezek mennyiben szolgálnak az egyéni fejlődés konkrét „terepéül”.

E probléma fontosságát aláhúzza, hogy a munkakollektívák, a vállalatok, a téesszek (de ugyanígy a hivatali, az állami, a kulturális, a tudományos stb. munkahelyek) a szocializmusban nem korlátozódhatnak csupán szűkebb, „formális” feladataikra. Ugyanis mindegyikük egyben politikai, szociálpolitikai, világnézeti, kulturális és erkölcsi feladatokat is ellát. A szocialista országokban egyre erősödik az ember társadalmi viszonyainak egészét komplex módon figyelembe vevő szociális tervezés.

Az elmondottak azt jelzik, hogy az alkotó tevékenység iránti szükséglet, valamint az ennek megfelelő képességek a munka technikai jellegű változásai mellett döntő mértékben a társadalmi viszonyok, a szocialista közösségek fejlődésének függvényei.

⁵ Uo. 359. o.

A SZEMÉLYISÉG ÉS MŰVELTSÉG VISZONYÁNAK NÉHÁNY PSZICHOLÓGIAI KÉRDÉSE

MÁTRAI LÁSZLÓ

Berend akadémikus igen logikus s egyben igen historikus módon exponálta témánkat, mikor műveltség és gazdaság viszonyának kérdését az oktatás felől közelítette meg, és pontos, tényszerű argumentációjával nagy intellektuális örömet szerezve bizonyította a műveltség társadalmi-gazdasági determináltságának klasszikus igazságát. Bár ezzel a pedagógus hozzászólónak könnyen folytatható „végszót” adott, egyben körül is határolta hozzászólásának tematikai kereteit. Éppen ennyire logikus volt a filozófus közelítési módja is, mikor — szintén az aktuális, élő problémákból kiindulva — a tudományos és technikai fejlődés történetfilozófiai vonatkozásaiban elemezte a műveltség és gazdaság viszonyát.

Úgy vélem, hogy nem tematikai vagy logikai ugrást jelent, hanem az előzőknek szerves folytatását, ha most — utolsóként szólva hozzá — a személyiség és műveltség viszonyának pszichológiai kérdéseit előtérbe helyezve próbálom folytatni az eddig elhangzottakat. Közismert dolog, hogy hosszú ideig a személyiség kérdése csupán a pszichológusok szakmai belügye volt, amelyben legfeljebb a pedagógusok és a pszichiáterek voltak közelebbről érdekelve, lévén egyiküknek a személyiség „előállítása”, másikuknak a személyiség „helyreállítása” a szakmai feladatuk. Vagyis nem véletlen az, hogy a korábbi polgári személyiség-elméletek főképp pedagógusoktól (mint E. Spänger), vagy pszichiáterektől (mint E. Kretschmer, C. G. Jung) származtak. Viszont az emberiség történetében — úgy látszik — olyan átalakulások mennek végbe, melyek az elmúlt egy-két évtizedben a személyiség problémáját nagyon aktuálissá teszik, és kiemelve a szakma szűkebb kereteiből az általános gyakorlati és tudományos érdeklődés egyik központi tárgyává avatják. Ennek társadalomtörténeti okai nyilvánvalóak: *egyrészt* a tudományos-technikai forradalom kibontakozása tűzi napirendre a termelést végző ember műveltségének kérdését (ez a kapitalista világot is súlyosan érintő kérdés, mert a tőkés kizsákmányolás farkas-törvényei egyre kevésbé lesznek elégségesek a termelés fokozásához, sőt fenntartásához sem), *másrészt* a politikai-gazdasági elnyomástól felszabaduló (vagyis a szocialista) országok — túl a technikai fejlődésben való érdekeltségükön —, éppen mert a dolgozó tömegek a politikai-gazdasági szabadság birtokában immár egyre

inkább birtokukba veszik saját sorsuk irányítását, beleértve társadalmunk és önmaguk kulturális „jölétének”, fejlődésének irányítását, megvalósítását is.

A személyiség kérdésénél ilyenkor „hirtelen” aktuálissá válása a marxista filozófiának is sok gondot okoz. Amint azt az éppen előttem hozzászóló Lick elvtárs (egy másik művében) gondosan kifejtette: a marxista személyiség-fogalomnak hosszú ideig csak alappillérei voltak megtalálhatók a klasszikusok alkotásaiban, az így előálló ideológiai vákuum „szívóhatására” vagy telivér polgári személyiségelméletek nyomultak előre, vagy (ami sokszor még megtévesztőbb) polgári koncepciók amalgámozódtak a marxista személyiségkutatással, mint pl. — jobbról — Erich Fromm, vagy a hatása alatt álló Adam Schaff műveiben, vagy az ún. „balról”, mint pl. Althusser esetében.

Magam „itt és most” Lenin methodológiai figyelmeztetésének próbállok eleget tenni, mikor a konkrét személyiség mibenlétét kutató pszichológia felől és ott is a műveltség tényleges befolyása felől kívánok néhány rövid megjegyzést tenni. Bármennyire nincs itt az alkalom, hogy elméleti alap- vagy részletkérdésekbe bonyolódjunk, annyi nem vitás, hogy a személyiség minden vizsgálata szoros függvénye a mindenkor ember-képnek: hogy milyen helyet és funkciót tölt be a személyiség az embernek nevezett bonyolult élőlényben, azt akár ideiglenes munkahipotézisként is, de meg kell határoznunk minden vizsgálódásban, amely igényt tart a konkrétságra és igazságra bármily szerény rangjára.

Nem véletlen, hogy a marxista személyiségkoncepció hézagaiba behatolni kívánó polgári személyiségelméletek oly szívesen nevezik magukat társadalmi antropológiának, vagy humanizmusnak, vagy filozófiai embertannak, jó érzékkel tapintva rá arra, hogy éppen az ember fogalma az, amelynek részletes kidolgozása még előttünk álló feladat. És éppen az ember koncepciója az, amelyen belül magának a személyiségnek a helyét és funkcióját ki kell jelölnünk ahhoz, hogy használható, megbízható eredményekhez jussunk, és ne ragadjunk le az elméletieskedő programadás kezdeti szintjén. Szerencsés módon — amint erre már utaltam — a dialektikus és történelmi materializmus filozófiájában adva vannak mindazok az alaptételek, melyek keretei között egy teljes emberkoncepció építhető ki, teljes összhangban az érdekelt szaktudományok (történelem, pszichológia stb.) pozitív eredményeivel.

Nem csupán bevált pedagógiai és pszichológiai tapasztalatokra hivatkozom a személyiség emberi helyének megkeresésében, de hadd hivatkozzam egy felelős államférfi nemrégiben elhangzott megnyilatkozására! Kádár János elvtárs mondotta egy nagyüzemi munkáshallgatóság előtt: „A nevelés demokratizmusa annyit tesz, mint minden dolgozó számára biztosítani azt, hogy maximális mértékben kifejleszthesse összes testi, lelki és szellemi képességeit.” Nyilván ez az emberi lény valóságos „felépítése”, az a pszichológiai-filozófiai koncepció, mely megfelel mindazoknak az alapigazságoknak, amelyek eddig a marxizmus emberképét megfogalmazták, kezdve a fizikai és szellemi munkamegosztáson, folytatva az értékelméleten át egészen az alap- és felépítményről szóló tanításig,

vagy az emberi lényegről szóló tételekig. (Hadd vitatkozzam legott Lick elvtársal, aki már idézett előadásában nem egyed, egyéniség és személyiség szuperpozíciójáról, hanem egyed, személyiség és egyéniség fogalmairól beszél, nem tudom, miért?)

Elismerve további terminológiai viták lehetőségét, sőt további elemzések szükségességét is — itt és ma a műveltség és személyiség viszonyának fontos kérdésében legyen szabad megformuláznom azt a munkahipotézisszerű definíciót, hogy a személyiség nem más, mint az egyéniség összes kulturális viszonylatában tekintve. Bizonyos vagyok benne, hogy a személyiségnek a műveltség felől való illetén „kizárólagos” megközelítése túlzásnak tűnik, kiszakítja az egyént egyéb (pl. gazdasági, társadalmi stb.) determinációiból, amellet az egyént fizikai, pszichés és kulturális részekre szaggatva — éppen a „szellemi” tényezőnek juttat döntő szerepet. Hogy ez mennyire nincs így, annak bizonyítására egy történeti-társadalmi és egy logikai-tartalmi argumentumot hozok fel, s ezzel be is fejezem rövid hozzászólásom voltaképpen mondanivalóját.

A már említett ideológiai vákuumon kívül vajon mi lehetett a további oka annak, hogy a marxista filozófia, pszichológia, sőt pedagógia által annyira elhanyagolt személyiségkutatás annyi polgári személyiség-elméletet talált készen, mikor nálunk is fontossá vált a probléma? A polgári elmélet izolált személyiség-moddal dolgozik, melyet még a biológiai-pszichológiai alkat-tannal, avagy az idealista-dualista axiómával is csak igen laza (legtöbbször tipológiai) szálakkal köt össze, de mindenképpen és radikálisan izolál a tényleges társadalmi valóságtól, még akkor is, ha véletlenül társadalomlélektani mezbe öltözik is. Az így dezideologizált, társadalmi determinánsaiból kioldott személyiség vizsgálata nemcsak hogy nem ütközött az uralkodó világnézet érdekeibe és ideológiájába, hanem az ösztönösen hamis vagy szándékosan hamisított tudat mechanizmusa révén azt a „hasznos” illúziót is táplálhatta, hogy az emberi fejlődés maximumát, a személyiséget vagy a pszichológiai alkat, vagy az „örök értékek birodalma” határozzák meg, de semmiképpen sem a társadalom, melyet az ember teremt, s amely az embert teremt. Nyilvánvaló, hogy ilyen izolált személyiségképet a marxista gondolkodók akkor sem dolgoztak volna ki, ha történetesen több történelmi idejük lett volna a részletek megmunkálására, és az is bizonyos, hogy a polgári személyiségelméletek, éppen a személyiség központi társadalmi jelentőségén keresztül igen lényeges kérdésekben „eltéríthetik” a marxista gondolkodók útját.

Hogy a személyiség nem-izolált szemléletének alapvető összetevői nagyon is jelen vannak, arra vonatkozik második logikai érvem, mely egyben azt is próbálja bizonyítani, hogy a személyiségnek a műveltség oldaláról való megközelítése valós eredményekre vezethet filozófiában, pszichológiában, pedagógiában egyaránt.

Nem kérdéses, hogy a személyiség fejlődéstani fogalom: a személyiség nem születik, hanem lesz. Ebben a kérdésben szilárd mérce a marxizmusnak az

emberi lényekre vonatkozó tanítása, mely egyszerre hagyományos és modern, mert egyrészt megfelel minden fejlődés klasszikus filozófiai skémájának — *perfectio est essentiae quantitas* — másrészt mert az emberi lényeket eleve társadalmi és történelmi határozza meg, mint az ember társadalmi viszonyainak összességét.

De nemcsak a fejlődés, az eredet felől, de a betetőzés, az axiológia felé is szilárd mércével rendelkezünk, a munkaértékelméletben, mint kiindulásban és modellben, ahol ugyanúgy nincs szó lét és érték szétszakításáról, ahogy — mint az előbbi tételben láttuk — a jelenség és lényeg szétszakítása is idegen a marxista filozófiától. Mert a természeti egyszerű létből lesz a munka, a munkából a termelés, a termelésből érték — és így tovább az értékrend és kultúra megannyi viszonyáig és mindez mélyen egybeszővi az egyén és a társadalom történetét, sorsát.

A személyiségnek a műveltség vonatkozásában való szemléletéhez igen fontos társadalmi érdekeink fűződnek, messze túl azon, hogy hön óhajtjuk a ki-művelt emberfők sokaságának a növekedését. Bármennyire közhelyként hangzik is, de ki kell mondanunk, hogy minden közösség annyira művelt, amennyire a benne élők műveltek. A kultúra — jól tudjuk a társadalmi tudatformák marxista elméletéből és az erre felépülő kultúrfilozófiai kutatásokból — politikai, jogi, erkölcsi, vallási, művészi és filozófiai értékek, eszmék, eszmények, intézmények, alkotások, közvéleményi formáknak bonyolult, tradicionális és újból születő szövevénye, melyben a népcsoportok, népek, osztályok, rétegek, csoportok és egyének „részesednek” és a részesedés mértéke az, amit éppen az adott emberek vagy ember műveltségének szoktunk nevezni. És hogy ez milyen mértékben jellemzi, formálja és fejleszti a személyiséget, azt minden pedagógus, pszichológus, vagy politikus is — naponta tanulmányozhatja. Hogy mekkora a különbség — fejlődési lehetőségek megvalósulása terén — egy „olvasó” vagy „nem-olvasó gyermek” között, arra csak akkor döbbennénk rá igazán — túl a könynyebben nevelhetőség pedagógiai kérdésén — ha nem csupán írók, hanem ún. átlagemberek is megírnák olvasmányélményeik szerepét a maguk egyéni pályafutásában.

Hogy személyiség és műveltség viszonyának helyes felfogása nem elszakítja vagy el-spiritualizálja, hanem — éppen megfordítva — szorosabbra fűzi és materiálisabbá teszi az egyént a társadalom részévé tevő szálakat, arra már csak két példát kívánok felhozni.

A műveltség társadalmi szignifikanciájának egyik frappáns esete volt az a kutatás, melynek során az angol munkásmozgalom történetének egy fontos kérdését, a 20. sz. eleji munkárisztokrácia jellegét és számát kutatva egy történész csakis a *műveltségi* színvonal vizsgálata alapján tudott eredményre jutni a munkásosztály rétegződésének kérdésében, vagyis egy tipikusan *társadalmi* kérdésben, ahol az egyébként autentikus közgazdasági életszínvonal-adatok nem adtak kellő támpontot az osztályrétegződés megállapításához.

Másik a sokat emlegetett értékrendnek és az ifjúság beilleszkedésének kérdése, szoros összefüggésben a perspektíva, az optimizmus és az egészséges személyiség politikai, pszichológiai és mentálhigiénés vonatkozásaival. A műveltség elválaszthatatlan a történetiségtől, a történetiség a társadalmiságtól, a társadalom a termelési viszonyoktól, a termelés a munkától, a munka az embertől; a munka szerepe pedig az emberré válásban ma is tart, az emberré válás minden napos formájában. Hogy valaki hol kapcsolódik be, és meddig jut el a személyiséggé válás útján, nem attól függ, hogy passzív módon mennyit „sajátít” el a felhalmozott kulturális vívmányokból, hanem hogy túl ezen — mennyiben „interiorizálja” e vívmányok létrejöttének emberformáló aktivitását is önmagában. Vagy amint Lenin írja „a személyiség kialakulása nem más, mint a társadalmi viszonyok egy fajta egyesített módon való elsajátítása az egyén szempontjából”. Ha az emberi értékrendet önmagunkban is felépítjük, ha a műveltség történetiségébe ily módon „installálódva” nem tévesztjük össze a régít a maradival és az újat a divatossal, akkor értelmes, biztató rend és perspektíva támad, az ellentétes értékek látszólagos anarchiájában, pesszimizmusra készítő jövőtlenségében. Ha a kultúra többé nem a rút valóság feletti értékek külön világa lesz, hanem az egész emberiség történetébe való aktív bekapcsolódás mértéke: akkor szűnik a sznobizmus, anarchizmus, ezoterizmus és egzisztencializmus és az értékrend minden másfajta zavara. És mert elismerjük, hogy a munkáosztály jogos örököse mindannak az értéknek, melyet az emberiség eddig alkotott: akkor nagyon is indokolt a személyiség kérdésének műveltséggel való szerves összekapcsolása; a személyiséggé válás egyik legfontosabb mértéke a szó marxista értelmében felfogott műveltség.

Emlékülés Mocsáry Lajos születésének 150. évfordulójára

Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya és a Magyar Történelmi Társulat Mocsáry Lajos születésének 150. évfordulója alkalmából, 1976. október 26-án tudományos emlékülést rendezett a Magyar Tudományos Akadémia Székházában. Az alábbiakban az emlékülés teljes anyagát közöljük.

HANÁK PÉTER ELNÖKI MEGNYITÓJA

Tisztelt Emlékezés !

Szerény keretek között, minden különösebb előzetes hírverés és szervezés nélkül, mondhatnám csaknem spontán módon jöttünk össze, hogy megemlékezzünk Mocsáry Lajos születésének 150. évfordulójáról. A Magyar Történelmi Társulat, a magyar történészek közössége ezúttal nem csupán illendőnek, hanem időszerűnek és szükségesnek érezte a megemlékezést, Mocsáry alkotó tevékenységének, közéleti munkásságának, példájának felidézését. Találóa n jegyezte meg Kemény G. Gábor a minap megjelent cikkében: Mocsáry nevét sem szobor, sem emléktábla, sem plakett, sem utca, sem iskola, sem alapítvány nem örökíti meg sem itthon, sem a határokon túl. A közéleti sajtó nem volt valami figyelmes iránta. Mind ez ideig csak három napilapban jelent meg méltató cikk és két vidéki folyóiratban érdemi tanulmány róla. Sajtónk nagyobb része nem mozdult olyan serényen, mint évfordulók idején szokott.

Pedig 1945—47-ben, a felszabadulás utáni világforgató években a rokonlelkű utódok nagy meggyőződéssel, szép hittel vállalták a magyar függetlenség és a dunavölgyi népek közti megbékélés e kimagasló harcosának örökségét. Akkor készült róla szobor, akkor neveztünk el róla kollégiumot, akkor sokat idéztük műveit, szavait, útmutatását. Aztán alakja lassan halványulni kezdett, okmánypublikációk és tudományos tanulmányok lapjaira szorult vissza. Talán közéleti tevékenységének példája, talán írásainak, beszédeinek, publicisztikai munkáinak tanulsága időszerűségét veszítette volna az elmúlt két évtized során? Vajon a harcot, amelyet az elődök vívtak, és e harcok mély nyomait már szelíd békévé oldotta volna a jelen sorsközössége, olyannyira, hogy az emlékeit és tanulságait bízvást a kollektív emlékezetbe, vagy még mélyebbre, a kollektív tudatalattiba lehet sülyeszteni? A korszakkal és elsősorban a Mocsáryval foglalkozó történészek úgy vélték, hogy beszédei, írásai, igazságai, küzdelmei, megpróbáltatásai: az életműve mit sem veszített jelentőségéből és időszerűségéből. Sőt éppenséggel nagyon is ideje, hogy kinyissuk a nemzeti panteonnak a nagyközönség előtt többnyire zárva tartott mellékszárnyát, ahová Mocsáry dísztelen szobrát az elmúlt évtizedekben elhelyezték. Úgy vélték, hogy nemcsak az évforduló okán és jogcímén illendő, hanem az érdem és jelentőség miatt helyes és

szükséges az életmű felidézése. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy történet-tudományunk nem volt tétlen az elmúlt években sem. Megjelent válogatott írásainak gyűjteménye, értékes tanulmányok tárták fel pályafutásának kezdeti szakaszát, nemzetiségpolitikáját, a szomszéd népekhez fűződő kapcsolatait — elsősorban Kemény G. Gábor és Tóth Ede kutatómunkájának jóvoltából. Nekik volt kezdeményező szerepük mai emlékülésünk előkészítésében is. Köszönettel és elismeréssel adózva érdemeiknek, ezzel át is adom nékik a szót.

MOCSÁRY KELET-EURÓPÁJA

KEMÉNY G. GÁBOR

Tisztelt emlékülés, tisztelt hallgatóság !

Debrecen nagy költője, *Oláh* Gábor írta Naplójába 1930 tájt ezeket a sorokat: „Bármilyen időszerűtlen is hangzik ezekben a szomorú magyar napokban, azt hirdetem: a nemzetek zárt autonómiája csak rideg gyűlöletet és emésztő féltékenységet teremt. . . Testvérem Shakespeare az angol, Dante az olasz, Goethe a német, Romain Rolland a francia, Tolsztoj az orosz, Ibsen a norvég, Eminescu a román, — és minden nemzet igaz költője. Akkor hát megtagadod Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt? Dehogy tagadom. Hiszen ezek a vér szerinti testvéreim lélekben is, amazok: szellemi testvéreim vérségi kapcsolat nélkül. A hangom, a lelkem színe: magyar, akármit énekelek is. A kozmosz: a nagyobbik hazám: a Duna—Tisza tája: az én drága mikrokozmoszom. . .¹

Tekintsünk el a költő áradó világhumanizmusának. ábrándos jegyeitől, akárcsak a nemzeteszmék torzulása szakaszán fogalmazott sajátos lírai hangvételtől. A párhuzam: a világ- és a magyar irodalom halhatatlanjai között, a maga jóleső patriotizmusával ma sem hatástalan. Amit azonban a tegnapi és a mai olvasó egyaránt fokozott figyelemmel értékel, az a költő „ablaknyitása”, a szélesre tárt „dunai—tiszaí” tájra tett utalása.

Miért fontos ez a kép, ez az utalás. Talán azért is, mert nemcsak költői kép, társadalmi-történeti valóság. Rokon *Ady*, *Bartók* és *Kodály*, *Móricz* és *József* Attila szűkebb vagy szélesebb „kelet-európaisága” kutató és egyeztető, motívum-kereső és összehasonlító, irodalmi-művészeti szemléletével. S mert ezen a ponton rokon annak a *Mocsáry* Lajosnak a nézőpontjával, a magyar nép és a szomszéd népek közötti kapcsolatokat, a nemzetiségi megbékélést ápoló szakirodalmi, publicisztikai és közéleti életművével, akinek a mai napon születése százötvenedik évfordulóját ünnepeljük.

Mocsáryról napjaink kutatói és az érdeklődők, idehaza és a környező országokban általában ismerik a fontosabb adatokat. Azt, hogy a múlt század második felének legnagyobb magyar nemzetiségpolitikusa, a kiegyezéstől az

¹ *Oláh* Gábor: Napló (Déri Múzeum. Debrecen) IV. 112—113. p. (1930.) = A szomszéd népekkel való kapcsolataink köréből (Válogatás hét évszázad írásaiból.) Bp. 1962, Tankönyvkiadó, Franklin ny. 720. p.

első világháborúig terjedő időszak hazai és szomszédos népi nemzetiségi problémáinak kiváló ismerője és vizsgálója volt. Ismerik a színmagyar mezőkövesdi, miskolci, kecskeméti és kiskunhalasi kerületek képviselőjeként betöltött közéleti tevékenységét. Napjaink magyar kutatója, érdeklődője, de középiskolása és egyetemi hallgatója is tudja, hogy 1874 tavaszán ő egyik alapítója a dualizmus kora legnagyobb ellenzéki pártjának. S hogy ennek a függetlenségi pártnak évtizeden át elnöke volt. Éppúgy tudják azonban, hogy életének további szakaszán, közelebbről 1887 februárjában, a nemzetiségi kérdésben elfoglalt haladó álláspontja miatt, az általa alapított pártból, annak országgyűlési klubjából kilépni kényszerült.² Azt is tudják a róla szóló írások forgatói, hogy még ugyanebben az évben a szerb többségű újvidéki ellenzék megkísérelte, hogy Újvidéken mandátumhoz juttassa,³ s azt, hogy ami Újvidéken nem sikerült, sikerült Karánsebesen. A századvégi passzivitás következtében utolsóként megmaradt román ellenzéki kerületben — 1888 májusában — őt választották meg.⁴ Mocsáry így 1891 végéig, több mint három és fél éven át, tehát a ciklus végéig, ellenzéki nemzetiségi kerületet képviselt az országgyűlésen. Nemzetiségi választók, a kor legnagyobb hazai nemzetiségi pártja felkérésére és bizalmából, amihez hasonló jelenségnek az egész korszakban nem lehetünk tanúi.

Ismeretes az is, hogy az 1892-től 1916 elején bekövetkezett haláláig eltelt negyedszázadban, a közélettől, irodalomtól és sajtótól elzártan is, változatlanul és sokoldalúan foglalkozott főként hazai nemzetiségi kérdésekkel. Sűrűn levelezett függetlenségi írókkal, tudósokkal és publicistákkal, *Eötvös Károllyal*, *Herman Ottóval*, *Mezei Ernővel* és másokkal. Ugyanakkor bensőséges levelezés fűzte a kor hazai nemzetiségi szereplőihöz, írókhoz, újságírókhoz és politikusokhoz. A szlovák *Kmet' András*hoz és *Mudroň Pál*hoz (tehát: *Andrej Kmet'*hez és *Pavol Mudroň*hoz) a szerb *Tomić Jásához* és *Polit Mihály*hoz. *Diaconoviciu Kornél*hoz, a Román Enciklopédia szerkesztőjéhez, *Gheorghe Pop de Băsești*hez, akit akkor a magyar közéletben *Pap Györgyként* ismertek, s aki történetesen a román nemzeti komité elnöke is volt, a német *Steinacker Ödön*hez és másokhoz.

Napjainkban már az is köztudott, hogy a huszadik század elején az európai és köztük a Monarchia-beli nemzetiségi kérdésekkel is sűrűn foglalkozó,

² Vö. Az 1887. évi „Mocsáry-ügy”. = Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában (a továbbiakban: Iratok) 1867–1892. I. Bp. 1952, 719. és köv. p. — Továbbá: *Az országgyűlési és negyvennyolcas kör.* (1887. febr. 18. Mocsáry Lajos bejelentí az országgyűlési függetlenségi és negyvennyolcas pártkörből való kilépését.) = Egyetértés 1887. febr. 18; 98. sz. — Mocsáry Lajos Válogatott Írásai (a továbbiakban: MLVI) Bp. 1958. Bibliotheca, 518–519. p.

³ *A nemzetiségi sajtó Mocsáry újvidéki képviselőjelöltségéről.* = Iratok I. 734–737. p.

⁴ *Iratok a „Doda-ügy” és az 1887. évi karánsebesi mandátum történetéhez.* = Iratok I. 740–769. p. — Ezen belül: 1888. máj. 26. A román nemzeti párt karánsebesi választási bizottságának levele Mocsáry Lajos megválasztása alkalmából. — 1888. máj. 28. Mocsáry Lajos válasza a román nemzeti párt karánsebesi választási bizottságának. = *Egyetértés* 1888. máj. 29; 148. és máj. 30; 149. sz. — Iratok I. 754–758. és 765–768. p.

Björnson és Tolsztoj által jegyzett, s előbbi által szerkesztett párizsi *Le Courier Européen* „magyarországi főmunkatársa” volt. Élete utolsó évtizedében a haladó sajtó legbátrabb lapjaiban és folyóirataiban publikált. A függetlenségek „koalíciós” elvtagadását 1907 végén Braun Sándor *A Nap*-jában marasztalja el. Egyszerre publikál a nemzetiségi kérdéstről a *Courrierban* és *Purjeszék* Igazságában. Már a nyolcvanadikban jár, amikor egy különösen bátor és szókimondó röpiratáért Jászi Jaurèshez hasonlítja. S a Polányi Károlyék szerkesztette galileista *Szabadgondolatban* élete utolsó publicisztikai megnyilatkozásában⁵ deklarálja a haladó egységfronttal való platformot éppen a nemzetiségi kérdésben, nyolcvannyolc éves korában.

Ebből a csaknem kilencven évre, három emberöltőre terjedő impozáns pályaképből — ünnepi megemlékezésünk keretében — most három összefüggő problémakört emelünk ki. Vázlatosan, helyenként csak villanásszerűen, amennyire rövid áttekintésünk ezt egyáltalán lehetővé teszi. Mindhármát közös indíték köti össze: Mocsáry Lajos nemzetiségi érdeklődése, kapcsolatai és politikája.

Az elsőben, napjaink kifejezésével élve. Mocsáry „*kelet-európaiságának*” jegyeivel, a másodikban *nemzetiségi politikája elvi-eszmei és gyakorlati összetevőivel*, a harmadikban pedig azzal a hatással igyekszünk foglalkozni, amit ez a maga korát messze meghaladó politikai gondolkodó és vátesz *patriotizmusával* magyar és nem-magyar kortársaira tett.

Bizonyos, hogy a következőkben említésre kerülő miniatűr vázlatok, nem adnak lehetőséget részletesebb, monografikus elemzésekre. De talán így, a rövid emlékezés világánál is megmutatkozik majd ezekből a motívumokból és mozzanatokból annak a szakírónak, publicistának és közéleti tényezőnek a nagysága, aki a nemzetiségi egyenjogúság el nem múló érvényű eszméjét védve, mindvégig és elsősorban a maga nemzete létérdekét oltalmazta. S akiről, az első Mocsáry-válogatásról írt véleménye összegezeként így emlékezett meg I. Tóth Zoltán:⁶

„A reformkor és az abszolutizmus legszebb haladó értékei éltek benne tovább egy olyan korban — olvassuk utolsó írásában —, amikor a nemesség korábbi haladó jellegéből nemcsak sokat veszített, de azt teljesen fel is adta. Ahogy sülyyed a dualizmus kora a haladás szempontjából, úgy emelkedik ki Mocsáry Lajos gránitból faragott alakja látszólag mind magasabbra.”

Emlékezésünk bevezető szavaiban a debreceni költő dunai—tiszai „mikrokozmosz” vallomását idéztük.

Nos, Mocsáry Lajos már közel fél évszázaddal a megkapó irodalmi vallomás előtt többre, valóságosabb kapcsolatra is gondol. Ne feledjük azonban, hogy Oláh Gábor a való élettől szinte elvonatkoztatott költői alkat. Mocsáry Lajos, az író, a publicista és a politikus egyaránt a közéleti realitás embere.

⁵ 1914. febr. 15. *A paktumról*. (Utolsó cikk-levele a „nemzetiségi paktum” tárgyában a Szabadgondolat szerkesztőjéhez.) = *Szabadgondolat* 1914. febr 15; 2. sz., 33–35. p. — MLVI, 462–465. p.

⁶ *Utószó*. = MLVI, 768. p.

Irodalmi pályakezdésétől⁷ utolsó nyilatkozatáig⁸ a magyar társadalmat elsőrendűen érintő, nemzetiségi problémákkal is (és az utókor szempontjából elsőrendűen ezekkel) foglalkozó függetlenségi politikus.

Az ő szélesebbre tárt „mikrokozmoszában” tehát — jóllehet nyilvánvalóak a művelődési-irodalmi jegyek, elsősorban a társadalmi-történeti alapozású, *államok közötti szövetségen* van a hangsúly, amit az erre hajlandóságot mutató államokon belül a *nemzetiségi egyenjogúság* elvben és gyakorlatban megvalósítandó alapelve és reálpolitikája biztosítana.

Hallgassuk meg, hogyan nyilatkozik erről Mocsáry *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről* című, 1886-ban megjelent nagyhatású nemzetiségpolitikai röpiratában.

„E pillanatban — írja (s ez a pillanat már a nemzetiségi politikája ellen összpontosított közéleti támadások időszakára esik) — még a feje tetejére van állítva minden. Az a szövetség, melyről én szólok, már megvan kereszttelve „Dunai confoederatio” néven, de komolyan az elméket alig foglalkoztatja. Nem azon alakban, amelyben egyidőben felmerült, de *szövetkező államok formájában* [aláhúzás a szerzőtől — K. G. G.] nagyon is méltó lenne vele foglalkozni.”⁹

Föderalista volt-e Mocsáry — tehette és teheti fel ezek után a kérdést a kortárs és a későbbi érdeklődő, Mocsárynak tágabban a népek közötti megegyezésre irányuló és szűkebben a korszerű s e megegyezést elősegítő haladó nemzetiségi politikájának mai vizsgálója.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a kérdésben magát Mocsáryt szólaltathatjuk meg, a függetlenségi sajtóban, 1908 elején közölt elvi nyilatkozata kapcsán.¹⁰ Indokolt-e egy több mint két évtizeddel később, változott személyi és társadalmi-politikai viszonyok között íródott nyilatkozatot összekötni az előbbivel. Úgy véljük, igen. Mocsáry 1908-ban sem cáfolja meg az 1886-ban kinyilvánított, államok közötti szélesebb szövetkezésre törekvő álláspontját, de eleve elutasít minden országon belüli föderációt, amely ez idő szerint csupán a *Ferenc Ferdinánd* által közvetve vagy közvetlenül támogatott, oszt-rák újaulikus célokat szolgáló *Kristóffy*-féle „magyar műhely”-nek, s a *Popovici*, *Vajda* és *Hodzsa*-típusú ingatag erkölcsi alapon álló, a trónörökös katonai irodája által támogatott nemzetiségi politikusoknak kedvezne. Ugyanakkor ez a nyilatkozat megmutatja, mire alapozza a nemzetiségi kérdés immár nyílt szakítással fenyegető szakaszán nemzetiségi politikáját.

Mocsáry az előbb már vázolt okokból eleve elhárítja magától a *Pester Lloyd* cikkírójának azt a feltevését, hogy „a dualizmus Ausztriával, másrésről a keleti kis népek föderációja, a nagy történelmi magyar állam helyett a kis

⁷ *A magyar társasélet*. Pest 1855, Müller Gy. kiad.

⁸ *Ld.* 5. sz. jegyz.

⁹ *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről*. Bp. 1886, 69. p.

¹⁰ *Mocsáry Lajos nyilatkozata*. = Egyetértés 1908. jan. 19; 17. sz. — MLVI, 458. p.

Svájc” újságírói rabulisztikával felvázolt dilemmájában az utóbbit választotta volna. Álláspontja ki nem mondott indítékaitól, az akkori ország nemzetiségi erőviszonyaitól s az ezt a helyzetet felhasználni igyekvő osztrák agresszív udvari föderalista törekvésektől valóban félthette mind a saját népét, mind az ország minden más ajkú nemzetét. Az ő, államok közötti szélesebb szövetkezési elgondolása tehát igen érthető indokokból kiindulva a „szövetkező államok” alapjára épít, amit a hazai nemzetiségek egyenjogúsági politikája, önkéntes szövetkezése biztosít. Ezért tiltakozik minden külső és irányzatos befolyás ellen. Annál is inkább, mert a belső rendezést, a nemzetiségi egyenjogúság elvének biztosítását törvényes alapról kiindulva kívánja megoldani.

„Azt hiszem — olvassuk Mocsáry 1908. évi nyilatkozatában — teljes joggal tiltakozhatom, azon oknál fogva, hogy datur tertium. Ez a tertium nem más, mint az 1868-i nemzetiségi törvénynek úgy betűjében mint szellemében való teljes és becsületes végrehajtása. Annak a törvénynek, melynek keletkezése előtt báró *Eötvös* József volt a főapostola, kinek eszméit elfogadta és nyélbe ütötte *Deák* Ferenc, és ráadta áldását *Kossuth* Lajos, ki egy Turinből küldött hírlapi cikksorozatban nemcsak helyeselte a törvény meghozatalát, de még azt is hozzátette, hogy ha van még valami, mit a nemzetiségek igazságosan kívánhatnak, azt is meg kell adni. Ez negyven év óta az én álláspontom. . .”

Az idézet jó lehetőséget nyújtana annak bizonyítására, hogy a nemzetiségi törvény létrehívását követő rövid szakaszon *Eötvös*, *Deák*, *Kossuth* és *Mocsáry* egyetértettek a törvény végrehajtása szükségességében, jóllehet a nemzetiségi kérdésről, a hazai nemzetiségi problémák megoldásáról vallott nézeteik korántsem voltak azonosak. *Eötvös* például — éppen a nemzetiségi törvény vitájában mondott beszédében úgy véli, hogy a nemzetiségi kérdés a civilizáció elterjedésével fokozatosan megszűnik,¹¹ *Deák* ugyanakkor a politikai nemzet tárgyában benyújtott indítványával kiváltja az ellenzéki nemzetiségi képviselők kivonulását a további vitáról.¹² *Kossuth* pedig jóllehet szórványos nyilatkozatokkal támogatta a törvény végrehajtását, s a nyolcvanas évek elején még Mocsáryt is,¹³ kellő hangsúlyt ezeknek az elejtett nyilatkozatoknak nem adott. Négyük közül tehát csak Mocsáry megy el a kérdés teljes vállalásáig, „szellemében és betűjében” egyaránt követelve a törvény végrehajtását.

¹¹ Pontosabban: „A civilisáció kifejlődésével fokról-fokra fogy a nemzetiségek száma . . . Így a civilisáció haladása kétségkívül fenyegető a nemzetiségekre nézve. E veszélyeknek ki vagyunk téve mi magyarok, ki vannak téve horvát testvéreink, ki vannak téve a hazában lakó más nemzetiségek, szóval ki vannak téve minden kisebb nemzetiségek”. (A nemzetiségi törvényjavaslat általános tárgyalásakor 1868. nov. 25-én mondott beszédéből.) = *Képv. Napló* 1865–68. XI. 31–34. p. — *Iratok* I. 140. p.

¹² 1868. nov. 29. (Mocsányi Sándor és Miletics Szvetozár képviselőtársaik nevében bejelentik a nemzetiségi törvényjavaslat részletes vitájáról való távolmaradásukat.) = *Képv. Napló* 1865–68. XI. 175. p. — *Iratok* I. 156–157. p.

¹³ 1882. jan. 25. (Mocsáry Lajos) pohárköszöntője és beszámolója Kossuthnál tett látogatásáról a függetlenségi pártkör értekezletén. = *Egyetértés* 1882. jan. 25; 25. sz. — MLVI, 287–288. p.

Visszatérve most már a Mocsáry szélesebb kelet-európai elképzeléseit támogató rezonanciákra, — földrajzi arányokra lebontva igen érdekes és kedvező, más egykorú hazai szakíróknál és politikusunknál nem tapasztalható adatokat találunk. Varsótól Zágrábig, Bukaresttől Párizsig terjed Mocsáry századvégi és huszadik század eleji, kelet-európai vonatkozású kapcsolatainak fontos egykorú adatokkal pontosítható kultúrpolitikai térképe. Idézzünk most fel néhányat ezekből a szorosabban vett Magyarországon túli kapcsolatokból és kölcsönös megnyilatkozásokból.

Kevesen tudják például, hogy a századvégi varsói lengyel és orosz nyelvű sajtó fokozódó figyelemmel kísérte Mocsáry nemzetiség-politikai állásfoglalását. Az *Ateneum* varsói lengyel folyóirat például már 1889 elején hosszabb cikket közölt országgyűlési harcairól. A varsói lap szerint Mocsáry azzal, hogy ismételtelen és következetesen elmarasztalta Tisza Kálmán kormányának agresszív asszimiláló politikáját, „nem mint a szlávok barátja, hanem mint igaz magyar hazafi” lépett fel; „óvta népét, melynek igazát és törvényeit negyedszázadon át [mármint az országgyűlésen] hathatósan védelmezte”.¹⁴ Egy másik varsói lap, az orosz nyelvű *Varsavszkij Dnevnik* 1886 júliusában két ízben is említi a *Néhány szó a nemzetiségi kérdéstről* című röpiratot.¹⁵

A brassói *Gazeta Transilvaniei* híradásából tudjuk, hogy Mocsáry 1886. febr. 8-i költségvetési beszéde a román kamarát is foglalkoztatta. A tudósító szerint Kogălniceanu Mihály azaz Mihail Kogălniceanu — ekkor már a liberális-demokrata ellenzék vezére — 1886. febr. 11-i interpellációjában a beszédet méltatva a nemzetiségi jogok tiszteletben tartásáért harcoló „széles látókörű, igaz államférfiúnak” nevezi Mocsáryt.¹⁶ Erdemes szólnunk arról is, hogy az egyébként igen elfogult (román, cseh és délszláv irányítással működő) párizsi *l'Autriche Slave et Roumaine* 1888 májusának végén, Mocsáry karánsebesi megválasztásakor nem kevés túlzással, de kivételes nagyrabecsüléssel nyilatkozik róla.¹⁷

Ezt a szélesebb kitekintést Mocsáry már a pályakezdéstől az utolsó évek „külviszonyaira” tett megjegyzéseiig, fejtegetéseiig tudatosan ápolta. Ő az, aki 1858-ban, a *Nemzetiségben* egész sor megközelítési formát igénybe véve elemzi a magyar — szláv közeledés és megbékélés lehetőségeit.¹⁸ Ezek a szláv kérdésekre vonatkozó fejtegetések pedig nemcsak a magyarországi szláv, tehát nemzetiségi

¹⁴ *Madziaryzacja Slowian* (Szlávok magyarosítása). = *Ateneum* (Varsó) 1889. jan., 1. sz. (Csapláros I. gyűjtéséből.) — MLVI, 704. p.

¹⁵ Ld. a *Varsavszkij Dnevnik* varsói orosz nyelvű hírlap 1886. júl. 7. és 10-i, 136. és 138. száma hírovtáiban. — MLVI, 655. p.

¹⁶ Vö. MLVI, 306. p. A *Gazeta Transilvaniei* (Brassó) vonatkozó híradása a hírlap 1886. márc. 10-i, 56. számában jelent meg.

¹⁷ *L'élection de M. Louis Mocsáry*. = *L'Autriche Slave et Roumaine* (Párizs) 1888. máj. 30. sz. — MLVI, 92. p.

¹⁸ Vö. Mocsáry L.: *Nemzetiség*. Pest 1858, 110–111., 122–124., 125–128., 184–185. 186–189., 201–204. p. — MLVI, 184–192. p.

problémákra, hanem a szláv kérdésre általában vonatkoznak, amit Mocsáry már ekkor a megbékélés egyik alapjának tekint.

Az 1876. évi *Miletics*-pertől az 1909. évi *zágrábi* perig bezárólag különösen sokat foglalkozott a délszláv kérdéssel is. Legyen szabad éppen itt, a kelet-európai kitekintésekkel foglalkozó adatok számbavételekor, az *annexió* által felkavart időszakból idéznünk egyik, Mezei Ernő függetlenségi politikushoz intézett leveléből. Ennek „annexiós cikkeit” bírálva, kijelenti, hogy az ilyen nyilatkozatokkal indokolatlanul sértjük egy nemzet (értsd: Szerbia) önérzetét, „melyre nekünk magyarokul haragudni legkisebb okunk sincs, ellenkezőleg nekünk úgy kellene tekintenünk, mint természetes szövetségesünket”.¹⁹

Mocsáry Lajos neve és fellépése tehát visszhangra talált az akkori országot környező szűkebb értelemben vett Kelet-Európában. Bizonyos, hogy a személyével foglalkozó, róla szóló nyilatkozatokban nem kevés az elfogult, túlzó megjegyzés a korabeli magyar nemzetiségi politikával és viszonyokkal kapcsolatban. Ugyanakkor viszont mind ezekből, mind Mocsáry szélesebb fogalmi kört vagy problémát átfogó nyilatkozataiból olyan kölcsönviszony arányai is megmutatkoztak, amelyekből nyilvánvaló, hogy nemzetiségvédő s egyben a magyar nép létérdekét védő működésének jelentősége már a századvégen messze túlnőtt az akkori országhatárokon.

Szóljunk ezek után *Mocsáry nemzetiségi politikája elvi-eszmei jegyeiről* s e politikának az akkori ország nem magyar népei részéről való fogadtatásáról.

„Mocsáry nemzetiségi politikája — állapítottuk meg 1958-ban az első válogatás bevezető tanulmányában, ma is fenntartva az akkor ott mondottakat — az országot lakó más ajkú állampolgárok, úgyis mint az egyes nemzetiségek tagjai nemzetiségi jogainak feltétlen elismerésén és megbecsülésén alapult. Nemzetiségi felfogása a francia forradalom szabadságeszméin nevelődött, reformkori nemes nézeteinek továbbfejlesztett, magasabb szintű, természetjogi érveléssel alátámasztott formája. . .”²⁰

Ő az a szakírónk, aki már az ötvenes években kiadott első munkáiban pontosan körvonalazza álláspontját, amit a későbbi röpiratokban a gyakorlati nemzetiségpolitikus módszerével részletez.

Már első munkájában, *A magyar társaséletben* összegezi a nemzetiségi érzületnek általa felismert jellemzőit. „A nemzetiség érzete — írja — mély és természeti ösztönszerű érzemény. Egy népnek valódi élete. Míg a nép él, a nemzetiség érzete meg van benne, mintegy öntudatlanul. Mihelyt a nép életébe nagyobb elevenség költözik, mihelyt a haladás vágya felébred. . . azonnal növekedik a nemzetiséghez való ragaszkodás. Ennek fenntartása, kifejtése lélegső feladata. Mert érzi, hogy ez ad erőt, képességet a haladás nagy munkájára.”²¹ Tehát Mocsáry sem tagadja a civilizáció, az emberi haladás elsőrendű jelentősé-

¹⁹ Eredetijét ld. OSzK Kézirattár. — MLVI, 585. p.

²⁰ MLVI, 24. p.

²¹ *A magyar társasélet*, Pest 1855, 64. p.

gét a nemzet életében. Mocsáry szabadelvű, demokratikus elveken nyugvó államelképzelésében azonban a nemzetiségi jogaikban kielégített és egymással egyezségekre lépett nemzetiségek vívják harcukat a haladásért, s nem az állam civilizációs tevékenységének választóvizében, s e tevékenység előrehaladásaként oldódnak fel a nemzetiségek, szűnik meg a nemzetiségi kérdés, ahogy ezt Eötvös a fejlődés által teljes mértékben megcáfolt feltevésében elképzei.²²

Mocsáry szerint minden nemzeti érzelemnek alapja természeti ösztön, célja pedig önfenntartás.²³ Világos okfejtéssel utasítja vissza a mások feletti uralkodásról vallott tételt. „A szabadság — hangsúlyozza (ma is élő erkölcsi alaptételként) — elérhető mások leigázása és folytonos féken tartása nélkül is, sőt (az) egyes népek szabadságának legfőbb garantiája más népek szabadsága, — az általános szabadság. A civilizáció pedig egyenes ellentétben áll a hódítás és népirtással.”²⁴

Nem lehet eléggé értékelnünk, hogy Mocsáry időrendben az első szakírónk, aki már 1858-ban elérkezik „a magyarországi nemzetek” léte elismeréséhez. „Létezik magyar nemzet — írja — ti. összessége azon embereknek, kik közös magyar eredetűek, magyarul beszélnek s egymás iránt családi érzelmekkel viseltetnek. Így létezik Magyarhon területén tót, szerb, horvát, oláh (értsd: szlovák, szerb, horvát, román) nemzet is.”²⁵

„E kérdésnek kezelése lesz próbaköve politikai érettségünknek — írja 1860 őszen a *Programm* előszavában.²⁶ Itt közli négy pontból álló alap-programját

1. Az országgyűlésen a tanácskozási nyelv — a magyar,
2. Megyegyűléseken minden, a megyében divatozó nyelv egyaránt használható,
3. A kormányzás és a közigazgatás nyelve valamennyi a hazában élő nyelv (és végül)
4. Külön iskolák minden nemzetiség számára.”²⁷

Mocsáry tehát már 1860-ban, pályája kezdetén eljutott oda, ahová a kérdéssel foglalkozó kortársai — a 19. század elején fellépő radikálisok kivételével — 1918-ig sem érkeztek el. S bár ezt az „alap-program”-ot a továbbiakban nem sikerült tovább fejlesztenie, az 1868. évi nemzetiségi törvény olyan törvényes jogalapot biztosított számára, amellyel korábbi megállapításait egybekötthette. Nyilvánvaló, hogy Mocsáry — mint azt egy alkalommal — 1870-ben, a nemzetiségi törvény hiányosságait bírálva kimondja — „szívesen adna töb-

²² Vö. 11. sz. jegyz.

²³ *Nemzetiség*, Pest 1858, 80—81. p.

²⁴ *Uo.*, 87—88. p.

²⁵ *Uo.*, 41—42. p.

²⁶ *Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában*. Pest 1860, I. p.

²⁷ *Uo.*, 72. p. — MLVI (A nemzetiségi program), 168—170. p.

bet”,²⁸ ezt a többet azonban a nemzeti türelmetlenség koráramlatában többé nem adhatta, s nem is követelhetette, hiszen minden erejével a nemzetiségi törvényben foglaltak érvényesítésén fáradozott. Felismerve, hogy jóllehet a „politikai nemzet” fikcióba ágyazott törvény nem felel meg a nemzetiségek sajátos belső nemzeti fejlődésének, s a pártok szerinti fejlődésre sem ad lehetőséget *Eötvös* és *Deák* jogalkotása, az iskolai, törvényelőtti, egyesülési és egyéb jogi biztosítékaival még ebben az alakjában is elsőrendű jelentőségű. Sajnos azonban a nemzeti türelmetlenség koráramlata a dualizmus egész időszakán át megakadályozta annak életbe léptetését.

Az újabb kutatás feltételezi, hogy a rendkívüli arányban kibontakozó nacionalista koráramlat elterjedésébe, általánossá válásába döntően belejátszott, hogy — idézzük — „a nemzeti-nemzetiségi kérdést szerencsétlen és jellemző módon összekapcsolták a darwini fejlődéelmélet egyik vezérgondolatával, a létharc tételével illetőleg a létharcban történő kiválasztódás tételével.” Két körülmény még súlyosbította ezt: egyrészt a veszélyeztetettség kisérti tudata a felemelkedő és terjeszkedő korabeli hatalmakkal szemben, de nem kevésbé az az Ausztriától átvállalt szerep, amely a kiegyezés után a hazai nemzetiségek feletti vezető szerepet a magyar uralkodó osztályokra ruházta át. S mindkettőhöz hozzájárult még a reformkori viaskodásokból ismert „nemzet-halál képzete”, mely „most a nemzetek létharca jegyében merült fel újra”.²⁹

A vázolt fejtegetésből a másodikat érezzük meghatározónak. A dualizmus osztályrendszere valóban olyan elnyomó politikai funkciót kényszerített a magyar uralkodó osztályokra, amit persze azok készséggel vállaltak is, amelyből törvénytörően következett a Mocsáry-féle nemzetiségi politika leszorítása és elnyomása. Ideje tehát, hogy ezzel a nemzetiségi politikával, Mocsáry Lajos nemzetiségpolitikai szereplésével legalább főbb vonásaiban megismerkedjünk.

Mocsáry nemzetiségpolitikai szereplését két fő időszakra csoportosíthatjuk. 1892-ig tartó aktív közéleti szereplésére, és az ezt követő visszavonulás, az önkéntes száműzetés éveire.

Az 1861-től 1891 végéig, tehát pontosan egy emberöltőn át tartó időszakban Mocsáry fokozatosan bekapcsolódott a nemzetiségi egyenjogúságért folyó küzdelembe. Ennek az első időszaknak két belső fejlődési szakasza volt: 1861-től 1886 februárjáig, és innen 1891 végéig bezárólag.

Ragadjunk ki néhány jellemző mozzanatot ebből az 1861-i országgyűléstől az 1886. febr. 8-i költségvetési beszédig terjedő szakaszból. Mocsáry az 1861. évi országgyűlésen ismerkedett meg a kor nemzetiségi szereplői nagyobb felével. 1870-ben már annyira előtérben áll a nemzetiségi kérdés magyar szakértői között, hogy *Pauliny-Tóth* Vilmos, a szlovákok akkori országgyűlési képviselője

²⁸ „Nekem igen sok kifogásom van az 1868-iki nemzetiségi törvény ellen, s hogy egyenesen szóljak a közönségesen használt kitételrel, én kész volnék többet adni”. — Pest oct. 26. = *Ellenőr* 1870. okt. 27; 42. sz. — MLVI, 27. p.

²⁹ *Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség (Irodalom és művelődéstörténeti tanulmányok)* Bp. 1976, Magvető Könyvkiadó. 30–31., 38–40. p. (Elvek és utak.)

lője és a szlovák Matica kulturális alelnöke Jókain és Horn Edén kívül, őt kéri fel: mondjon véleményt a szlovák sajtóban is közzétett nemzetiségi törvényjavaslatáról.³⁰ Az 1872. és 1874. évi választási törvényjavaslatok valamint, (s ez utóbbiakon van a hangsúly)³¹ az 1877–78. évi büntetőjogi kódex és okkupációs vitákban már ellenzéki hangadó szerepe van. Kivált azután, hogy 1878. jan. 20-án, a hivatalos függetlenségi napilap, az *Egyetértés* hasábjain vezércikkben tiltakozik *Miletics Szvetozár*, az egykorú hazai nemzeti-ségi mozgalom vezére elítélése ellen.³²

1879. április 30-án az „elvhű”, a nemzetiségi egyenjogúság elvét az 1874. évi pártalapításkor elfogadó, azóta meggyérült függetlenségi „centrum” élén ő jelenti be a legélesebb elvi tiltakozást Trefortnak a magyar nyelv kötelező népiskolai oktatási törvényjavaslatával szemben.³³ Mocsáry ekkor, de később sem az ellen tiltakozik, hogy a magyar oktatási nyelv országosan terjedjen, hanem azért, mert a törvényjavaslat egyes rendelkezéseit, a nemzetiségi tanintézetek működésébe való ilyen mérvű beavatkozást indokolatlannak, az 1868. évi nemzetiségi törvény intencióival ellentétesnek tartotta. Az időszak további fontos jelensége: 1884 tavaszán visszavonul a pártelnökségtől. A türelmetlen irányzat tehát a függetlenségi párton belül csatát nyert az 1868. évi nemzetiségi törvény híveinek álláspontjával szemben.

Az éles és központosított támadás Mocsáry ellen két híres költségvetési beszéde, az 1886. febr. 8-i általános költségvetési és az 1887. febr. 15-i, a közoktatási költségvetés vitájában elhangzott felszólalása³⁴ után robbant ki. Már 1886 elején nyilvánvaló lett a kormányzat és nem kevésbé a nacionalista függetlenségi túlzók összefogása Mocsáry felvilágosult nemzetiségi politikájával szemben. Ebben az időszakban egykori színmagyar népi választóin kívül Mocsáryt csak a nemzetiségi közvélemény támogatta. Az időszak nagyszámú szerb, román, szlovák stb. megnyilatkozását maga Mocsáry foglalja össze *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről* című röpiratában. A kiélesedett küzdelemben most már

³⁰ *K otázke národnej* (A nemzeti kérdéshez). = *Národnie Noviny* 1870. okt. 20; 95. sz. — (Pauliny-Tóth Vilmos szlovák író és kultúrpolitikus vezércikke és felhívása Jókai Mórhoz, Horn Edéhez és Mocsáry Lajoshoz nemzetiségi törvénytervezetével kapcsolatban.) — MLVI, 623–627. p.

³¹ *Ld.* 1877. nov. 28. és 1878. jan. 15. Felszólalásai a büntetőtörvényjavaslat részletes tárgyalásakor. (Utóbbi beszédében: a „nemzetiségi izgatás” büntetőjogi felelősségre vonását célzó 172. §. megváltoztatása tbn.) = *Képv. Napló* 1875–78. XIII. 376–378., Uo. XIV. 198–200. p. — MLVI, 259–263. p. — ill.: 1878. nov. 16. (Beszéde a keleti kérdéssel és a balkáni politika feladatairól az 1878. évi válaszfelirati vitában.) = *Képv. Napló* 1878–81. I. 203–208. p. — MLVI, 264–267. p.

³² *Miletics elítéltetése.* = *Egyetértés* 1878. jan. 20; 20. sz. ; — (Tiltakozó cikke Miletics Szvetozár elítéltetése ellen.) = MLVI, 436–437. p.

³³ *Képv. Napló* 1878–81. V. 261–266. p. — (1879. ápr. 30. Beszéde az erőszakos nyelvi asszimiláció ellen és bírálata a Tisza-kormány nemzetiségi politikájáról a kötelező magyar nyelvoktatásról szóló törvényjavaslat általános tárgyalásakor.) = MLVI, 271–276. p.

³⁴ 1886. febr. 8. (Beszéde a hazai tanintézetek tanítási nyelve tárgyában az 1886. évi költségvetés részletes tárgyalásakor.) = *Képv. Napló*, 1884–87. IX. 33–36. p. — MLVI, 301–305. p. — 1887. febr. 15. (Beszéde a Tisza-kormány nemzetiségi iskolapolitikájáról az 1887. évi közoktatásügyi költségvetés részletes tárgyalásakor.) = *Képv. Napló*, 1884–87. XV. 210–214. p. — MLVI, 314–319. p.

olyan kisebb nemzetiségek is képviseltetik magukat mint az erdélyi szászok,³⁵ és a szórványkisebbségnek számító bunyevácok is.³⁶

Az alig öt évre terjedő küzdelmes szakaszt két fontos dokumentummal rögzíthetjük. Az 1886. évi vitát a szerző X. Y. szerzői álnéven írt *A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés* című röpirata indítja el, és 1892 elején a karánsebesi választókhoz a függetlenségi sajtó hasábjain közölt búcsúlevele³⁷ zárja le. Közben Mocsáry — mint említettük — 1887. febr. 17-én kilépni kényszerül az általa alapított, a „türelmetlenek” teljes befolyása alá került függetlenségi pártból.³⁸ 1887 júniusában fellép és megbukik az újvidéki választáson,³⁹ 1888 májusának végén a karánsebesi kerület mandátumával visszatér a közéletbe.⁴⁰ Nem érdektelen itt utalnunk ekkori, a karánsebesi választási bizottsággal való diplomáciai becsú levélváltására. „Tudjuk jól — hangzik a román nemzeti párt karánsebesi választási bizottságának a mandátum elfogadására felkérő levele — hogy Önnek politikai álláspontja más, mint a nemzeti párté, és ha dacára ennek a képviselői mandátumot az Ön kezeibe tesszük le, úgy ezzel épp oly kevésbé adjuk fel saját álláspontunkat, amily kevésbé tételezzük ezt fel az Ön részéről. . .” Mocsáry válaszlevelében az érdekezésszerűen nyilatkozik, mely ez esetben a „haza ügye” és a karánsebesi kerület választói ügye között természetesen fennáll.⁴¹

A második főszakaszban, élete utolsó negyedszázadában, tehát 1892-től haláláig, keveset és ritkán nyilatkozott. Ebben az időszakban is voltak kapcsolatai a hazai román nemzetiségi sajtóval, megnőtt és felerősödött szlovák és szerb sajtóvisszhangja. Fontos motívumként, ebből az időszakból jelezhetjük a német nemzetiségi rezonancia közvetlen jelentkezését. *Steinacker* Ödön, a hazai német nemzetiségi mozgalom korábbi vezetője átfogó értékelésben számol be eddigi nemzetiségpolitikai szerepléséről a berlini *Preussische Jahrbücher*-ben.⁴²

³⁵ *Vö.* Dankadresse der Heltauer Reichstagswähler an Ludwig Mocsáry. = *Kronstädter Zeitung* 1887. jan. 18; 13. sz. — (Magyar szövegkiadásai): Nagydisznód (Cisnădie, Heltau, Szeben m.), 1886. aug. 29. Az erdélyi szász választók nagydisznódi választói gyűlésének levele Mocsáry Lajoshoz. — Budapest, 1886. dec. 18. Mocsáry Lajos válaszevele G. A. Binder gyógyszerésznek, a nagydisznódi választói gyűlés elnökének. — *MLVI*, 516–518. p., — *Iratok* Mocsáry Lajos karánsebesi mandátumának történetéhez. — *Századok* 1951. 3–4. sz., 495–496. p.

³⁶ *Otvoren list jednog bunjovačkog patriote, Lajošu Močariju* (Egy bunyevác hazafi [Sárcsevics Ambrus] nyílt levele Mocsáry Lajoshoz.) = *Neven* (Szabadka) 1886. aug.–nov., 8–11. sz., 124–127., 133–137., 154–156. és 162–163. p.

³⁷ *Mocsáry Lajos a karánsebesi kerület választóihoz.* = Egyetértés 1892. jan. 3; 3. sz. — Budapest, 1892. jan. 2. Képviselői beszámolója és búcsúlevele a karánsebesi kerület választóihoz. — *MLVI*, 538–543. p. — *Iratok* I. 815–820. p.

³⁸ *Vö.* 2. sz. jegyz.

³⁹ Újvidéki képviselőjelöltsége történetéhez l. *MLVI*, 84–86. p.

⁴⁰ *Vö.* 4. sz. jegyz.

⁴¹ Az idézett ill. vonatkozó szövegrészeket l. *Iratok* I. 758. ill. 767. p.

⁴² *Eine ungarische Kassandra.* = *Preussische Jahrbücher* 1904. 115. köt. 495–502. p. — Részletét magyarul közli: *MLVI*, 715–717. p. — *Steinacker* Ödön második cikke már a „weimari időszak”-ból való; Berlinben közölte 1928 szeptemberében. — A cikk-tanulmány címe és lelőhelye: *Eötvös und Mocsáry.* = *Nation und Staat* 1928. 928–934. p. — Magyarul: *MLVI*, 758–762. p.

Ebből az időszakból három levélváltás és egy, a párizsi *Courrier Européen*-ben megjelent önálló cikk érdemel külön említést. A brassói román nemzetiségi félhivatalos, a *Gazeta Transilvaniei* ilyefalvi Pap Györggyel (Gheorghe Pop de Băsești),⁴³ a szerb liberálisok lapja, a *Branik* Polit Mihállyal, Mihajlo Polit-Desančii-tyal való levélváltását közli.⁴⁴

A harmadik levelezés már nem szorítható egyetlen hírlapi közlés keretei közé. 1887 és 1907 között, tehát kereken húsz éven át, nagyszámú levelet váltott elcsendesülő évi meghitt szlovák barátjával, Andrej Kmet'-tyel, a levelek címzése szerint Kmet' Andrással, az egykori berencsújfalusi plébánossal, a mártoni Szlovák Nemzeti Múzeum későbbi elnökével. A levelek egy részét annak idején az első Mocsáry-válogatásban közzétettük. Köztük azt a nevezetes levelet is, melyben lelkesen közli szlovák barátjával, hogy közbenjárása Zsilinszky Mihály akkori vallás- és közoktatásügyi államtitkárnál eredményes volt: a Szlovák Múzeum Egylet alapszabályait engedélyezték.⁴⁵

Ezeknek a Kmet'-hez intézett megkapó szépségű leveleknek a világánál — sajnos a hozzá intézett Kmet'-levélanyag a második világháború végén a többi felbecsülhetetlen egykorú dokumentummal együtt elpusztult Andornakon — közvetlen közelbe kerül mindaz, ami Mocsáryt ez idő tájt a nemzetiségi kérdés terén foglalkoztatta.

A levelezés Mocsárynak a Szlovák Múzeum Egylet igazgatóságához Kmet' András halálakor intézett részvétlevele zárja le. A levelet a szlovák nemzetiségi sajtó Vajanský (Hurban Szvetozár Vajanský) megrendült kommentárjával közli. Mocsáry így írt Kmet'-ről: „Csodálatos ember volt. Kiolthatatlan szomj hajtotta, hogy nemzetének emelésére minden tőle telhetőt megtegyen”. Vajanský kommentárjából: „A veterán magyar zseni írása erősen szíven ütött bennünket, és nem szégyelljük bevallani, hogy egészen a boldogság és öröm könnyeiig meghatott, amelybe égő fájdalom vegyült.”⁴⁶

Még egy közleményt említhetnénk Mocsáry „hallgató évei” anyagából. 1909. júl. 10-én, a *Courrir Européen*-ben jelenik meg válasza a Magyarországot a lapban a zágrábi nemzetiségi pör kapcsán ért vádakra.⁴⁷ Talán nem érdektelen megemlítenünk, hogy ez az utolsó jelentős, külföldnek is szóló nyilatkozata az egykorú horvát, szélesebben az akkori nemzetiségi kérdésben. Sajátos össze-

⁴³ „Corbul alb” tot corb alb este. (Mégis fehér holló a „fehér holló”.) = *Gazeta Transilvaniei* 1905. júl. 12; 12. sz. — Magyarul: MLVI, 717—719. p. — A Mocsáry—Pap György (Gheorghe Pop de Băsești)-féle levélváltás előzményeiből ld. még: *De ce tace Mocsáry* (Miért hallgat Mocsáry?) = *Gazeta Transilvaniei* 1905. jún. 9; 126. sz.

⁴⁴ Közli: *Branik* 1906. szept. 23. sz. — Magyarul: MLVI, 574—576. p.

⁴⁵ *Andornak, 1895. máj. 2.* Levele Kmet' Andrásához a mártoni Szlovák Múzeum Egylet alapszabályai minisztériumi jóváhagyásáról. — Kmet'-levelezés. Szlovák Nemzeti Múzeum. — MLVI, 547—548. p. — Az ügy történetéhez ld. még: MLVI, 546—547., 548—552. p.

⁴⁶ *Mocsáryho sústrast*. (Mocsáry részvéte.) = *Národnie Noviny* 1908. febr. 27; 25. sz. — MLVI, 182—583. és 739—741. p.

⁴⁷ *Le procès d'Agram et les Hongrois.* = *Le Courrier Européen* (Párizs) 1909. 377—380. p. — Magyarul: *Iratok V.* 277—279. p.

függés, hogy az első róla szóló nemzetiségi ismertetés is horvát vonatkozású. A zágrábi *Pozorban* jelent meg 1860 végén a *Programról*.⁴⁸

Tisztelt emlékülés, igen tisztelt hallgatóim! Engedjék meg, hogy befejezésül — Mocsáry kelet-európai érdeklődése, nemzetiségpolitikai küzdelme és kapcsolatainak vázolása után még egy nélkülözhetetlenül fontos vonatkozásról: Mocsáry *patriotizmusáról* is megemlékezzünk. Mocsáry ugyanis nemcsak a kor európai nemzetiségi politikájának számottevő egyénisége, egyúttal kora társadalmának egyik legnagyobb hazafia, patriótája is volt.⁴⁹ Népéhez, magyar nemzetéhez való töretlen és törhetetlen tartozása *Széchenyi* tűnődő 1842. évi akadémiai beszédével, *Ady* megrendítő vallomásaival, *Kodály* és *Bartók*, *Móricz Zsigmond* és *József Attila* halhatatlan modern nemzeteszméjével rokon.

Már első könyve próféciájában az elemi csapásoktól sújtott hazáról ír, ahová mégis visszaszállingóznak a világba kirajzottak és újra kezdik a munkát, mert „a falak állanak”.⁵⁰ Nem kerüli el érdeklődő figyelmét az sem, hogy nemzetiségvédő harca igazolásaként mindenkor az őt az országgyűlésbe küldő magyar néphez: miskolci iparosokhoz és kézművesekhez, kecskeméti és halasi kistermelő parasztokhoz fordul. Milyen nagy, szinte gyermekien áradó az öröme, amikor a nacionalista türelmetlenség egy pillanatra kifulladás, 1887 március 6-án csatát veszít Kiskunhalason és a helyi függetlenségi pártszervezet elnöke táviratban — a halasi függetlenségi szervezet nevében — a nemzetiségi törvény alapján és értelmében szolidaritást vállal nemzetiségi politikájával.⁵¹ „A halasi szózat — üzeni 1887. márc. 8-án, hírlapi nyílt levelében — engesztelő és biztató hatást fog gyakorolni mindazokra, kik a most uralkodó türelmetlenséget látva, már-már kétségbeestek a fölött, hogy meglehessen találni a nemzetiségek békés együttélésének módját a hazában”.⁵² Mocsáry azonban nemcsak a haza magyarjaihoz szól, a szomszédos magyarsághoz is üzen. Amikor a galaci magyar református egyház tiszteletbeli gondnokává választja, 1869 tavaszán így üdvözlí az ottani vezetőséget: „Fogadja mélyen érzett hálám kifejezését azon megtiszteltetésért, hogy engem a galaci reformált egyház tiszteletbeli gondnokává választani méltóztatott. Szabadságra termett népeknek kiváló tulajdonsága, hogy bármi távolba helyezze fiaikat a végzet eredeti fészektől, attól szívben és lélekben soha nem szakadnak el”.⁵³

A nacionalista támadások hullámverésében, a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején ismételten felveti népéhez való tartozása, *patriotizmus*a ügyét. Hangja mindenkor mértéktartó, öntudatos, népe szeretetétől és annak

⁴⁸ *Razmatranja jednoga Madjarja o Horvatskoj.* (Egy magyar nézeti Horvátországról.) = *Pozor* (Zágráb) 1860. nov. 20; 52. sz. — Magyarul: MLVI, 616–617. p.

⁴⁹ Mocsáry *patriotizmusáról* szóló rész szövegét *Mocsáry Lajos és a nemzetiségi egyenjogúság* című, sajtó alatt levő tanulmányunkból idézzük (24–26. p., kéziratban).

⁵⁰ *A magyar társasélet*, 9. p. — MLVI, 131. p.

⁵¹ *Kiskunhalas, 1887. márc. 6.* = *Egyetértés* 1887. márc. 6; 65. sz. — MLVI, 573. p.

⁵² (Újabb levele a halasi függetlenségi párt elnökéhez.) = *Egyetértés* 1887. márc. 11; 69. sz. — MLVI, 524–526. p.

⁵³ *Andornak, ápr. 14.* = *A Hon* 1869. ápr. 14; 88. sz. — MLVI, 503. p.

iránta megnyilatkozó bizalmától felerősödő. A *Budapesti Újság* függetlenségi napilapban például — abból az alkalomból, hogy a lap több glosszában támadta a naszódvidéki román iskolalapok ügyében elhangzott országgyűlési nyilatkozataiért, így érvel: „Vagyok magyarnak, mint bárki más. Nem is hiszem, hogy ebben bárki is őszintén és komolyan kételkednék. S ha van valaki, aki erre minden bona fides (értsd: jó érzése, bizalma) hátratételével hangoztatja, csak azért teszi, mert a legkönnyebb módja a menekülésnek azon feladat elől, hogy cáfolja meg tárgyilagosan és érdemileg az általam képviselt nézeteket.”⁵⁴ Az ekkor még pártonkívüli ellenzékinak számító *Pesti Napló*-ban, a lap szerkesztőjéhez intézett újabb, az előbbivel közel egykorú hírlapi nyilatkozatában ehhez még hozzáfűzi: „És ki vagyok én, és micsoda nézeteket vallottam magaménak a nemzetiségi kérdésben? Én magyar ember vagyok, csak olyan mint bárki más, és soha sem ajánlottam fel egyebet, mint a[z] 1868-i nemzetiségi törvényt. . .”⁵⁵

Van azonban Mocsáry szelíd és békéltető, de ugyanakkor tudatos patrióta hangvétele mellett egy másik hangja is. Ez a népe jövője feletti aggodása, nemzetféltése következtében harciassá váló hangvétele mutatja valójában, milyen mélyről foglalkoztatja a nacionalizmus térhódítása következtében felerősödött, már-már antagonista külföldi magyarelles propaganda. Amikor például *Björnson* a *Courrier Européen*-ben — egy barátságtalan hangú prágai levél nyomán — általánosító támadást intéz a magyarok ellen, Mocsáry ezt üzeni Kmet' Andrásnak: „Én már többször kijelentettem, éppen a *Courrier*-ben, hogy a nálunk gyakorlatban levő nemzetiségi politikát kárhoztatom, de inzultálni a magyart szó nélkül nem engedhetem”.⁵⁶ S az ügy folytatásaként, amikor Björnson már nemcsak *Apponyi* türelmetlen iskolapolitikáját ítéli el, (a bírálattal egyébként Mocsáry is egyetért), de tovább viszi a magyar nemzet címére intézett elmarasztaló támadásait, ezeket írja szlovák muzeológus barátjának: „Ha Björnson szabadságot venne magának egyenesen a magyar nemzet címére adressálni inzultusokat, — ez esetben mondanám neki Zrínyi Miklóssal: ne bánts a magyart! Mert azért, mivel én tisztelem minden más nemzetbelinek fájához és nyelvéhez való igaz ragaszkodását (— és *Horatius Ars poetica*-jából vett idézettel folytatja —), hanc veniam damus petimusque vicissim,⁵⁷ s ahhoz, hogy nemzetet inzultáljon, senkinek sincs joga. . .”⁵⁸

Mocsáry patriotizmusa, akárcsak e patriotizmus mélyen emberi, haladó hangvétele — az idézetekből kitűnően — nyilvánvaló. Ez a patriotizmus

⁵⁴ Mocsáry Lajos levele a *Budapesti Újság* szerkesztőjéhez. = *Budapesti Újság* 1890 ápr. 20; 108. sz. — MLVI, 535—536. p.

⁵⁵ A *Pesti Napló* szerkesztőjéhez. = *Pesti Napló* 1890. nov. 1; 301. sz. — MLVI, 537—538. p.

⁵⁶ *Andornak*, 1907. okt. 17. — Levele Kmet' Andrásához. — Kmet' levelezés. Szlovák Nemzeti Múzeum. — MLVI, 579. p.

⁵⁷ Megadjuk ezt a szabadságot (kedvezést), de viszonzásul kérjük is. — *Horatius, Ars poetica* 11.

⁵⁸ *Andornak*, 1907. okt. 26. Levele Kmet' Andrásához. — Kmet' levelezés. — Szlovák Nemzeti Múzeum. — MLVI, 580. p.

nemhogy nem ellentétes nemzetiségi politikájával, de teljes és harmonikus egységben van azzal. Amikor tehát Mocsárynak az egykorú türelmetlen koráramlat elleni küzdelméről és az akkori ország nem magyar népei alapvető emberi-nemzetiségi jogait védelmező, egyedülálló bátor, a maga társadalmából kimagasló erkölcsi küzdelméről beszélünk, nem szabad megfélelkezünk arról, hogy mindezt egy tösgyökeresen magyar ember teszi, írja, mondja. Olyan magyar ember, aki meggyőződéssel vallotta, hogy a nemzetiségi egyenjogúság minden kor minden viszonylatára egyaránt érvényes. Aki tovább tekintett a maga szűk világa akkori türelmetlen-lázás áramlatain. Aki felismerte, hogy minden népnek és ezek között is a maga súlyos ellentmondásokkal és megoldatlan társadalmi problémákkal küzdő népének van elsősorban szüksége a mindenféle antagonizmustól való felszabadulásra, a nemzetek közötti megértés, a nemzetiségi béke meghonosítására, megbecsülésére. Aki a dualizmus korában az első között ismerte fel, hogy a magyar népnek meg kell keresnie az együttélő népekkel, a környező kelet-európai nemzetekkel való eredményes kapcsolatot, a nemzeti függetlenség szilárd alapjain nyugvó megértés és együttműködés új feltételeit.

Születése százötvenedik évfordulóján a *Világ* Mocsáry Lajos jövő elismerésében bizakodó búcsúszavára emlékezünk. „Gyász ölt érette — írta halálakor, 1916 elején a radikális sajtó — az ő hatalmas gondolatainak valamennyi megértője és tisztelője, kiknek tábora egyre nagyobb lett Magyarországon, hisz a maradiság, a stagnálás, a visszafejlődés politikájának bástyaköveiből új életnek kellett sarjadni, és a zászló, mellyel Mocsáry a hársai közé visszavonult, a győzelemben való bizalommal emelkedik fel.”⁵⁹

⁵⁹ Mocsáry Lajos meghalt. (Nekrológ.) = *Világ* 1916. jan. 9; 9. sz. — MLVI, 743–744. p.

MOCSÁRY LAJOS HELYE XIX. SZÁZADI TÖRTÉNELMÜNKBEN*

TÓTH EDE

Személyiségének történelmi helye

A magyar demokratikus államiság úttörői tragikus mártiromságot szenvedtek sok nemzedéken keresztül. Az első köztársasági mozgalom híveit lefejezték a 18. század végén. A polgári demokratikus átalakulás híveinek sorsa tragikusan végződött 1848/49-ben is. Az egyéni tragédiák sora követte ezt, az abszolutizmus- és dualizmus korában is, egészen a felszabadulásig. Teleki Lászlótól Bajcsy-Zsilinszky Endréig.

Mocsáry Lajos a magyar polgári demokratikus közgondolkodás úttörői közé tartozik.

Írói és politikai pályakezdete

Fiatalkori szemlélként jutott a reformkor és az 184 — 849. évi forradalom és szabadságharc hatalmas társadalomtörténeti és politikai tapasztalatainak birtokába. Láttá Széchenyi István és Kossuth Lajos szópárbaját. Barátja volt Wesselényi Miklósnak. A magyar szabadságharc idején közvetlen környezetében élt Morvaországban, kényszerű betegségben. Láttá, átélte a magyar sereg swechati vereségének nyomasztó hatását midőn alig pár nappal a harcok után, találkozott a harcban résztvett ezredes nagybátyjával. Találkozott Regulyi Antallal, a finnugor rokonság nagy kutatójával, az orosz forradalmi demokraták barátjával.¹

Közírói és politikai szereplését a magyar történelem rendkívül nehéz válságos időszakában kezdi. Az elveszett, levert, vérbefojtott szabadságharc után Magyarországon éli át az abszolutizmus megtorlásának éveit. Helyzet-

*Az emlékbeszéd műfajánál fogva nem teszi lehetővé az abban foglalt megállapítások részletes elemző bizonyítását. Ezért a terjedelmi kereteket figyelembe véve, csupán egyes részletek kiemelésével, vagy a kérdésre vonatkozó irodalom említésével utalok arra, állításaimat hol fejtettem ki részletesebben, illetőleg a szakirodalomban további tájékozódásra milyen lehetőség nyílik.

¹Tóth Ede: Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdete. 1826—1874. Bp. 1976. 43.

elemző röpirataiban arra a következtetésre jut, bár a szabadságharc elveszett a társadalom fejlődésének alapvető folyamata a polgárosodás a kapitalista társadalom megvalósulása feltartóztathatatlan.²

A tőkés termelési viszonyok a magyar társadalmat is átalakították, a feudális osztálytagozódást teljesen új osztályszerkezet váltotta fel. A magyar társadalom is átalakult. Mocsáry Lajos tanulmányaiban feltűnő az emberiség felemelkedésének szolgálatába állított dialektikus szemlélet. Madách Imre: Ember tragédiájához hasonlóan, gondolatilag teljesen új módon fogalmazza meg a társadalom aktuális kérdéseit.³

A forradalom után felnövő új nemzedék nevében újfogalmazza, újraértelmezi a felnövő politikai nemzedék életcélját. A múlt tapasztalataiból arra a következtetésre jut: az az uralkodó osztály, vagy annak csak az a része maradhat fenn történelmileg, amely képes a haladással a kor újra és újra megújuló társadalmi, politikai és gazdasági követelményeivel lépést tartani. Nem a hatalom fenntartásához való ragaszkodás a társadalom igazi szolgálata és az egyén fennmaradásának feltétele. Hanem a társadalom, az új feltörekvő osztályok érdekeinek felismerése és segítése a jövő fejlődés kilátásainak megértése és annak tevőleges elősegítése.⁴ Az 1848. évi forradalom vezető osztálya a liberális polgárság Németországban is, Ausztriában is a hatalom megszerzésétől részegittasan építette ki új polgári osztálytársadalmát. A magyar liberális vezetőréteg osztályuralmának reális eszköze a megfiatalított Habsburg monarchia volt. Ehhez tapadtan, ennek keretében képzelték reformok útján a magyar nemzeti aspirációk feloldását. Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméi c. művével vitába szállva, Mocsáry nem az államot, hanem társadalmat tekinti elsődlegesnek és meghatározónak. Az állam fogalom francia értelmzését elvetve, az államot nem azonosítja a nemzettel. Az állam lehet nemzeti állam is, de lehet soknemzeti állam is.⁵ Történelmileg tarthatatlanul a múlté a feudális-dinasztikus állam. Az állam a jövőben az ország lakosságának önkormányzati szervezete lesz. A jövő útja tehát — és Mocsáry történelmi érdeme, hogy ezt már az 50-es években bátran kimondta — a Habsburg-birodalom szükségszerű felbomlása és egyenjogú nemzeti államok keletkezése a Habsburg-birodalom helyén és közvetlen környezetében elkerülhetetlen szükségesség.⁶

² „A feudalizmusnak vége van, a mai kor örökre meghasonlott a középkorral.” Mocsáry Lajos: Magyar társasélet. Pest 1856. 53.

³ Szabad György: Forradalom és kiegyezés válaszfútján. Bp. 1967. 554., Sőtér István: Nemzet és haladás. Bp. 1963. 317. Tóth Ede: Eötvös, Madách és Mocsáry a nemzeti kérdékről. Filológiai Közöny Bp. 1962. 1—2. sz. 135.

⁴ Tot(h), Ede: Obszesztvennie vozzrenyija Lajosa Mocsáry Annales Universitatis Sect. Hist. T. 16. Bp. 1975. 59.

⁵ Tóth Ede: Mocsáry Lajos élete. I. Bp. 1967. 77.

⁶ „A mi birodalmunknak felbomlása olyan valami, miről széles Ausztriában a verebek is csiripelnek. Lajtán innen és túl tartózkodás nélkül beszél róla ellenség és barát.” Mocsáry Lajos: Kossuth. Ellenőr 1871 nov. 21. 406. sz. (Közl: Kemény G. Gábor: Mocsáry Lajos válogatott írásai. Bp. 1958. /továbbiakban MVI/ 395.)

Az abszolutizmus válságának éveiben Mocsáry nyilatkozatai a liberális pártban, amelynek képviselőjeként kezdte pályafutását, egyedülállóak voltak és a többség titkon táplált lojális monarchikus érzelmeivel szemben a demokraták táborában találtak visszhangra.⁷

Lehetetlennek tekintette, hogy az európai polgári nagyhatalmi egyensúlypolitika, vagy a nagyhatalmi csoportok közötti ellentétek kihasználása, az elnyomott, nemzeti-állami függetlenségükért küzdő népeket őszintén és eredményesen támogatja. Szerinte a független államiság kivívásának legfontosabb tényezője az ország lakosságának egésze.⁸

Ez a tény kívülrekesztette a Kossuth irányította emigráció vállalkozásainak magyarországi körein is. Ezek az akciók a Habsburg hatalom nagyhatalmi versenytársaira, elsősorban Anglia és Franciaország segítségére számítottak. Mocsáry az európai reakció felülkerekedése és nagyhatalmi rendjének újjászülése után, nem a radikális demokrata forradalomcsinálási akciókban látta a teendőket.⁹ Látta, hogy az ellenforradalom polgári rendje nem képes a magyarországi termelési és társadalmi viszonyok kialakulását meggátolni. A polgári társadalomszerkezet és termelési mód tudatos érvényrejuttatását szorgalmazta, az élet egészére kiterjedően. Ez az álláspontja azonban eltért Széchenyi reformkori állásfoglalásától. Mocsáry sohasem mondott le a politikai küzdelem, adott esetben a fegyveres küzdelem, sőt a forradalom szükségességéről. Ezért nem helyeselte, hogy Magyarország kisebb előnyökért a Habsburg-birodalom támaszaként nyerje vissza állami jogait.¹⁰

Küzdelme a kiegyezés ellen

Mocsáry az 1865. évi választások előkészületei során az ellenzékhez csatlakozott. A kiegyezés elleni tiltakozó megyei mozgalom szervezésében Borsod megye alispánjaként vett részt. Emellett, mint közíró a napilapokban a kiegyezés és következményei ellen éles küzdelmet vívott. Deák Ferencsel, Gyulai Pállal szembenállva úgy vélte, hogy a kiegyezés feladása annak a politikai magatartásnak és elvi álláspontnak is, amelyet Deák 1861-ben képviselt. Deák nem csupán a közös ügyeket fogadta el, hanem Magyarország újjászervezését a Habsburg-birodalom egyik létfontosságú részeként. Elodázta és mellőzte a magyarországi nemzetiségek nyelvi és nemzeti követeléseinek teljesítését.¹¹ Toldy István a *pánszlávizmusban*, a cári Oroszország nagyhatalmi

⁷ Tóth Ede: Mocsáry élete. 136.

⁸ Uo. 199.

⁹ Uo. 69. 106.

¹⁰ „Oly párt, mely a forradalmat tűzné ki törekvéseink céljául, nálunk nem létezik. Azonban . . . még jöhet idő, melyben a forradalom fog még egyetlen, habár kétségbeesett esz-köz gyanánt feltűnni a nép tömege előtt.” Mocsáry Lajos: Egy baloldali program 1869. 37. MVI 134.

¹¹ Tóth Ede: Mocsáry élete 138–139.

törekvéseiben a magyar nemzetre nézve nagy veszélyt látott. Társaival együtt úgy vélték, hogy a magyarországi és vele szomszédos nemzeti mozgalmakkal szemben, melyet Oroszország éleszt, a magyar polgári nemzeti célkitűzések megvalósításának támasza és biztosítója a *Habsburg*-hatalom égisze alatt létesített német-magyar polgári osztályuralom. Ez az *osztrák-magyar hegemónia* védheti meg egyben a magyar nemzeti törekvéseket a *pángermán* törekvésekkel szemben is. Miután *Németország* egyesítése reakciós formába jött létre, a versengés a két német állam között és a Habsburg-hatalom össznémet hegemoniájának visszaszerzése a magyar nemzeti törekvéseket veszélyeztetheti. Inkább *Poroszország* vezette össznémet egységes állammal szövetségbe és a *Habsburg*-hatalom *keleti „küldetésének”* szolgálatába állították Magyarországot is. Mocsáry Kossuthnal előre látta: a kiegyezés alapján létrejött *osztrák-magyar politikai hegemonia* a magyar nemzetre tragikus következményeit.¹²

Mocsáry abból indult ki, hogy a polgárosodó, nemzettéváló népek előbb utóbb szükségszerűen eljutnak nemzeti állami függetlenségükhöz.¹³ *A soknemzetiségű Magyarország állami függetlensége* is a magyarországi polgárosodás egyik legfontosabb célkitűzése, amelyről nem mondhat le. Ezért a szövetség nem a Habsburg hatalomban, hanem azokban a nemzeti törekvésekben vélte felismerni, amelyeknek érvényesülését a magyaréhoz hasonlóan a *Habsburg*-hatalom akadályozza. Ezek: a *csehek, lengyelek, románok, délszlávok*.¹⁴ *Magyarország* területén a magyar állami függetlenség megvalósításának egyetlen értelme, polgárainak teljes, minden tekintetben való szabadsága. Ennek megfelelően követelte több alkalommal is, a cseh és a lengyel valamint a balkáni népek jogainak érvényre juttatását. Követelte a cári Oroszország befolyásának ellensúlyozását, a balkáni népek nagyhatalmi befolyástól mentes önrendelkezésének biztosítását.¹⁵ Elítélte a kormány politikáját, mert semmi-be vette az ország határain túli polgári nemzeti mozgalmak magyarral azonos

¹² Toldy István szerint: „... nem a korona, hanem a hazánkban lakó nemzetiségek fenyegetik a magyar korona integritását. Feladatunk tehát, hazánkat e veszélyek ellen biztosítani.” — Toldy István: *Megyerendezés az 1848. év szellemében*. Pest. 1869. 18. 20. Toldy István a *Pesti Napló* 1868. évfolyamában (szeptember 19. 216. sz., szept. 20. 127. sz., október 2. 228. sz., december 24. 297. sz.) polemizál Mocsáry Lajos a Hon 207. 225. számaiban megjelent cikkeivel. Mocsáry Toldy nyílt színvallását felháborodottan utasította vissza: a dualizmussal szemben a nemzetiségek egyetértésében látta a magyar politika jövőjét. Toldy Mocsáry elleni érveiben arra is célzást tett, hogy Borsod megye alispánja nem engedhet meg magának ilyen kijelentéseket.

¹³ Tóth Ede: Lajos Mocsáry über die Außen und innenpolitik der österreich-ungarische Monarchie in den Jahren 1870—71. *Annales T. 7. Bp. 1965. 116.*, Mocsáry Lajos: Még egyszer az északnémet sógor. *Ellenőr* 1870. 37—38. MVI. 386.

¹⁴ „... a csehek és morvák, a románok, a különféle délszlávok, a görögök, hasonlóan a lengyelek is, legalább Galícia ezidőszereint. Mindezek velünk együtt arra vannak utalva, hogy egy szövetségi helyzetben keressék azon oltalmat, melyet önmagukban fel nem találhatnak”. Mocsáry Lajos: *Egy baloldali program*. Pest, 1869. 10.

¹⁵ Tóth Ede: Mocsáry über die Aussen- und Innenpolitik ... *Annales T. 7. Bp. 1965. 115.* Tóth Ede: Mocsáry élete 197.

érdekeit.¹⁶ Követelte a magyarországi kisebbségek *nyelvhasználatát*, kulturális egyleteinek szabad működését.¹⁷ Nem ellenezte az *állami iskolák* létesítését, de egyben a céljukat megfelelően szolgáló *magán és egyházi iskolák* létezését sem. Mindenképpen ellenezte, hogy azokat a vagyonokat, amelyeknek jövedelmét az állam kifejezetten iskola, gyógyászat vagy szegénygondozás céljából bízta az egyházi testületekre, az egyház nem rendeltetésüknek megfelelően használja fel. Követelte, hogy az állam ellenőrizze, és amennyiben céljuknak meg nem felelően kezeltek, vegyék azokat vissza állami gondozásba. Mocsáry a szekularizáció híve volt. Ugyanakkor mérsékletet kért a hátrányos helyzetben levő iskolákkal szemben. Így elsősorban a nem magyar nemzetiségű iskolák autonómiájának tiszteletben tartását tartotta a nemzetiségi együttélés szempontjából fontosnak. Az *Eötvös-féle iskolapolitika* alapelvét nem ellenezte, az oktatást állami feladatnak tekintette. Helyeselte az oktatás állami felügyeletét, az egységesen megszabott tantervi követelményeket. A természettudományos tárgyak és a modern társadalomtudományok korszerű oktatásának híve volt.¹⁸

Mocsáry figyelemmel kísérte a *kelet-európai népek* tudományos és kulturális eredményeit, nagyra értékelte azokat. A *szellemi szabadverseny* feltételei között kell tekintélyt kivívni az együttműködés és egymás eredményeinek kölcsönös tisztelete alapján. Ezt ajánlotta a *Sárospataki Főiskola* tanulóinak az iskola világi főgondnokaként. Ugyanakkor *ellene volt a magyar nemzeti kultúra kényszerítő eszközökkel történő mesterséges terjesztésének*. A polgárosodás minden nemzet sajátja és minden nyelven egyaránt előre halad. A folyamat azonban egyetemes jellegénél fogva — Mocsáry szerint — kizárta annak lehetőségét, hogy az egyik nemzeti kultúra a másikat magába olvasztani törekedjék. A fejlettebb nemzeti kultúrák kétségtelenül hatást gyakorolnak a többiekre. Ezt a hatást azonban nem kényszerrel érik el, hanem tényleges eredményeikkel.¹⁹

A *római katolikus egyház* politikai és társadalmi szerepét, Mocsáry a magyar társadalom haladás ellenes erői közé sorolta. Az egyház feudális kori feladatai között olyanok is szerepeltek, amelyek a polgárosodás viszonyai között állami feladatokká váltak. Így pl. a közegészségügy, gyógyászat, szegénygondozás, oktatás, hivatali írásbeliség. Mivel Magyarországon azonban az iskolai oktatás nem vált kizárólagos állami feladattá, Mocsáry helyeselte a *katolikus autonómia* létesítését. Helyeselte ellenőrizték és gondozták a világi választott testületek a közéclú egyházi vagyonokat. Ez feltételezte volna a kifejezetten kultikus célú vagyonok és az iskolai, gyógyászati, szegénygondozási célokra szolgáló királyi adománybirtokok igazgatásának szétválasztását.

¹⁶ Tóth Ede: Mocsáry élete 197.

¹⁷ Uo. 95., Pesti Napló 1861. jún. 6. 128. sz.

¹⁸ Tóth Ede: Mocsáry élete 176.

¹⁹ Mocsáry: A sárospataki tanulóifjúsághoz, Sárospatak 1967. MVI 134—136.

Az autonómia a katolikus egyház hierarchikus szervezeti alapelveit sértette. Mocsáry ezen a téren nem kívánt egyebet, minthogy a polgári viszonyoknak megfelelőbb, korábban eleve így létesített protestáns egyházi szervezethez a katolikus egyházi szervezetet némiképpen közelíteni próbálják. A kormány kísérletei az autonómia megvalósítására azonban a katolikus egyház ellenállásába ütközött.²⁰

Hasonló módon vélekedett a *közigazgatási nyelvről*. Mocsáry szerint nem a magyar államnyelv minden téren való kizárólagos érvényesítése felel meg a lakosság érdekeinek. Használja a lakosság az összes divatozó nyelvet tényleges szükségletei szerint, nemcsak a magánéletben, hanem a közigazgatásban is. Minden állampolgár számára saját anyanyelvén kell az állami hatóságoknak is nyilatkozni, ügyeiket intézni. A helyi megyei városi, községi igazgatási szervek pedig maguk határozzák meg — figyelembe véve a lakosság igényeit — az általuk használt belső nyelvet, de minden helyi lakos összes ügyét saját anyanyelvén intézzék. A magyar nyelv a magyar kultúra vonzerejét, közvetítőnyelvkénti használatát, vagy elvetését az élet tényleges szükségleteinek fejlődésére bízta.²¹

Mocsáry szorgalmazta a *társadalmi és közigazgatási szerkezet* demokratikus továbbfejlesztését. Kossuthhoz közelállóan, de mégsem tervezetszerű megoldási javaslatokat adott. Míg Kossuth a magyar autonómiát a régi korlátai között értelmezte, Mocsáry aki Magyarországon élt, messzebbmenően látta azokat az új társadalmi erőket, amelyeknek szerepe, érvényesülése nélkülözhetetlen. A kiegyezés utáni évek községi, városi és megyei közigazgatási átszervezése és az *igazságügyi* szervezet kiépítésével kapcsolatos vitákon részletesen kifejtette elképzeléseit. Nézetei szerint a polgári társadalmi viszonyoknak megfelelően a közigazgatás fejlesztésének az az útja, amelyet a *Deák-párt európai mintára* követ; helytelen.²² A vagyonos polgárság kiváltságjogait teremti meg a feudális kiváltságjogokhoz hasonlóan. A kapitalista társadalom fejlődésének igazi lehetősége nem a dinasztikus-antidemokratikus nagyvagyonok osztályuralmában található, hanem az egész lakosság szabad polgári joggyakorlatában. Ennek megfelelően Mocsáry a virilista, a legtöbb adót fizető rétegek 50 %-os mesterséges arányai helyett, a helyi önkormányzati szervekben az általános választójog alapján, az egész lakosság demokratikus közreműködését követelte. Ezt tartotta a polgári demokrácia fejlődésútjának.²³

A *választási igazságtalanságok* ellen szólalt fel az országgyűlési választójogi törvény módosításakor is. 1872-ben az országgyűlési képviselőválasztásokat is az általános választójog alapján kívánta. A *francia* általános választójog tapasztalataira és a *párisi kömmün* példájára hivatkozott. Az *ipari mun-*

²⁰ Tóth Ede: Mocsáry élete 177.

²¹ Uo. 83.

²² Uo. 160.

²³ MVI 250—251.

kásság, a városi proletariátus politikai szerepét kívánatosnak tartotta. Mocsáry hangsúlyozta, hogy a magyarországi munkásság, vagy a felnőtt lakosság egésze rendelkezik a politikai érettségnek azzal a fokával, hogy a haza és ország közügyeinek intézésében résztvegyen. Ezért az *ország belső politikai szerkezetét demokratikussá, alkotmányossá kívánta tenni*, amelyben minden osztály, nemzet, vallás és állampolgár érdekeit hatékony demokratikus képviselőt érvényesíti.²⁴

Az 1870-es évek elején kénytelen volt e nézetei miatt, a *balközéppártból* kiválni. A párt vezetői, különösen a későbbi miniszterelnök Tisza Kálmán nyilvánosan az országgyűlésben is hazaárulással, felségárulással és kommunisztikus törekvésekkel *vádolta* a polgári demokratikus elveket hirdető Mocsáryt.²⁵

Igy jutott a Deák-párttal nyíltan is megalkuvásra lépő *balközéppártból*, kiváló elvbarátaival együtt a *Függetlenségi Párt* alapításának gondolatához. 1874-ben Kossuth javaslatára létrejött a *Függetlenségi Párt*, amely céljával az ország függetlenségének kivívását tekintette.²⁶

A liberális polgárság hatalomra jutott csoportjaival szemben az ellenzéki liberális, radikális és demokrata erők szétforgácsoltága jóval korábbi keletű és nem magyar sajátosság. Hasonló volt a polgári forradalmak után az összes európai demokrata és radikális csoportok helyzete is. Ennek oka elsősorban a kis és középpolgárság bizonytalansága, a nagypolgárság hatalmával szembeni féltékenység, ugyanakkor a proletariátus tömeges megjelenése és a félelem a politikai szervezkedésétől.²⁷

Mocsáry vállalta a függetlenségi törekvések híveinek összefogására létesült párt irányítását. Végigküzdötte a *magyar állam dualista formájának megerősödését* eredményező 1875 utáni terveket. Pártjának *vezérszónokaként* opponált szinte minden lényeges kormányjavaslatot. Amit nem fejthetett ki az országgyűlésben, azt az ország vezető ellenzéki lapjaiban írta meg. Tekintélye és írói varázsa nagyszámú olvasóközönséget vonzott.²⁸

Követelte, hogy az állam pénzvagyont vegyék ki az ellenőrizhetetlen magántőkés konzorcium kezéből és tegyék államivá. Az állami nagyberuházásokat helyezték az országgyűlés és a helyi, területi közigazgatási szervek és a sajtó nyilvánosságának demokratikus ellenőrzése alá. Mocsáry a gyakorlatban is sokat tett azért, hogy a lakosság minél szélesebb tömege politikailag aktívvá váljon és hogy e politikai aktivitás minden térre kiterjedjen. Falvak és városok lakóinak érdekeiért emelt szót a *vasútépítési javaslatok* vitájában. Javaslatot készített szűkebb hazája, Borsod megye vasútépítési terveinek a helyi érdekekkel összhangba hozására, amit a kormány és az országgyűlés is tárgyalt.

²⁴ Tóth Ede: Mocsáry élete 209.

²⁵ Kemény G. Gábor: Iratok I. 462.

²⁶ Tóth Ede: A Függetlenségi Párt megalapítása. Századok 1963. 5. sz. 1004.

²⁷ Marx—Engels Művei Bp. 1967. 615—618.

²⁸ Szederkényi Nándor—Kossuth Lajoshoz, Bp. 1874. ápr. 12 OL Kossuth iratok I. 5487., Mocsáry: c. n. Egyetértés 1874. július 10. 82. sz. MVI 427.

Szorgalmazta a szén és vasipar állami szervezését és telepítését. Elsősorban a *Miskolc* környéki állami vasipari beruházások gazdasági jelentőségét elemelte.²⁹ De szorgalmazta az *ipar minden ágának fejlesztését*, mert meggyőződése szerint az ország lakosságának állandó munkaalkalmat, megfelelő megélhetést és *jólétet* csak a *gazdaság minden ágazatát arányosan fejlesztő országban lehet elérni*. Magyarország gazdaságos, a nemzetközi versenyben is állóképességi ipari ágazatainak fejlesztését *Ausztria* ipari köreinek befolyása gátolta.³⁰ Pártja nevében több alkalommal is követelte az *önálló magyar hadsereg* teljes értékű és teljes jogú szervezését. Azt sem tartotta a magyar ipari fejlődés tekintetében közömbösnek, milyen arányban részesedik Magyarország a hadseregfejlesztés rendelkezéseiből.³¹ Ennél azonban sokkal fontosabbnak tartotta az ipar, mezőgazdaság, közlekedés és kereskedelmi, *gazdasági központok* kiépítését. A nagypolgárság vállalkozásai és az alapvető állami beruházások a 19. század második felében ezeket a kérdéseket nagyrészt megoldották. Mocsáry ezekkel az építkezésekkel kapcsolatban sok vonatkozásban tárta fel az építkezések kivitelezésének a nagykereskedelem és a *nagytőke* érdekeire korlátozódását. A közép és kispolgárság érdekeit beszédeiben és írásaiban igyekezett érvényre juttatni. Felismerte a magyar gazdasági fejlődés egyoldalúságát azon a téren is, hogy a rendkívül koncentrált nagyipari fejlődéssel szemben a kis- és középpolgárság vállalkozási lehetőségei korlátozottak. Ennek érdekében jelentős állami segélyeket és kedvezményeket szorgalmazott.³²

A *mezőgazdasági* termelés fejlődésének legfontosabb segítője a fejlett ipar volt. Mocsáry küzdött a mezőgazdasági termelés egyoldalú fejlesztése ellen. A Borsodi Megyei Gazdasági Egyesület vezetőjeként közreműködött a mezőgazdasági termelés szakszerű üzemágainak fejlesztésében is. Különös fontosságot tulajdonított a mezőgazdasági *birtokmegosztás* kedvezőbb arányai kialakításának. Ezt elsőrangú politikai kérdésnek tekintette. Követelte az egyházi birtokok *szekularizációját*, továbbá az állami birtokok és erdőgazdaságok mezőgazdasági kisüzemekként történő hasznosítását, hogy ezzel a földművelő lakosság a földinségben szenvedő parasztság földhöz juthasson. Mocsáry állami feladatnak tekintette a *parcellázás* útján történő kisajátítást is. A mező-

²⁹ „A tőke nem egy tekintetben zsarnoki állást foglal el a munka irányában, a nagygyáripár, a mindinkább elterjedő nagyvállalatok oly állapotokat idéznek elő, melyen van egy tóban, hol a nagy halak elnyelik a kisebb halakat, melyek csak szaporaságuknak köszönhetik fennmaradásukat.” Mocsáry Lajos és Kun János jelentése a miskolci választóknak. *Ellenőr* 1872. május 9. 109. sz. MVI 252.

³⁰ „Ausztria kifejlesztette saját iparát, elnyomta a mienket s folytonosan oda működött, hogy Magyarország az osztrák iparnak kész és biztos piaca legyen. Csapra ütötték Magyarországot”. MVI 252.

³¹ „Ausztria a közös hadseregben talált oltalmat Magyarországra elszakadási vágyai ellen. Magyarország hasonlóképpen a közös hadseregben lelt oltalmat saját lakosai egy részének bizonyos törekvései ellen. (Deák a magyar hadsereg ellen nyilatkozott, mert létesítése a nemzetiségi elemek túltengése miatt nem kívánatos). Mily csodálatraméltó universális szer ez a közös hadsereg.” Mocsáry Lajos: A magyar hadsereg. *Ellenőr* 1871. január 24–25. 131–132. sz.

³² MVI 251., 281.

gazdaság fejlesztését nem kizárólag a földbirtok gazdaságosabb és a lakosság szociális bajait csak részben enyhítő elosztásában látta. Sokoldalúan működött közre a mezőgazdasági termelés és munkaviszonyok rendezésében. Így 1876-ban szorgalmazta a *cseléd-törvény* létrehozását és a cselédek munkajogi viszonyainak rendezése érdekében a törvényjavaslathoz jelentős módosítást tett.³³ Hasonló módon követelte az állam intézményes *szociálpolitikájának* fejlesztését is, a *közegészségügy*, az általános orvos- és betegellátás fejlesztését, a hygienia terjesztését fontos állami feladatnak tartotta.³⁴

Az állami *centralizáció* előrehaladása a közigazgatás különböző fórumain a legtöbb adót fizető polgárok kiváltságának tartotta fenn a közügyek testületi intézését. Nagyszámú egyéb szervezeti intézkedés is hasonló hatású volt. Nem ellenezte az *állami felügyeletet*, mint a szakszerűség elvének érvényesülését a köz- és államigazgatásban. De helytelenítette azt az álláspontot, amely a demokratikus önzigazgatás rendszerével szembeállította azt, mint egymást kizáró ellentétet. Helytelenítette azt az álláspontot, amely az össznemzeti, összállami akaratként vagyonos osztályok kiváltságává teszi a közügyet, a tömegek kizárásával.³⁵ A néptömegek, az *egész lakosság közreműködése a közügyek intézésében* Mocsáry felfogása szerint a polgári demokratikus fejlődés, egyben az optimális polgári nemzeti fejlődés alapfeltétele volt. A népképviselői alapelvű, általános választójog útján választott országgyűlés és annak felelős minisztérium működését nem veszélyezteti, nem csökkenti, nem gátolja hanem kiegészíti a megyei, járási, városi és községi közigazgatás testületi, irányítása. Mocsáry kétségtelenül sokat várt ettől olyan tekintetben is, hogy a közigazgatás testületi igazgatásában jártasságot szerzett állampolgárok közügyek iránti aktív érdeklődése országos ügyek intézésére is kiterjed és ezzel az országos közélet számára teremt utánpótlást. A demokratikus kormánypolitika kialakulásának feltétele Mocsáry szerint az is, hogy a *lakosság és a kormány közötti viszony* ne legyen a lakosságra nézve passzív, ne csupán a kormány diktáljon a lakosságnak, hanem a *lakosság* is tegyen javaslatokat, mintegy *ellenőrizze*, korrigálja a *kormány* és a *közigazgatási szervek tevékenységét*, meghatározó befolyást gyakoroljon annak *szellemiségére és etikai magatartására*.³⁶ A kormányzat (közigazgatás) és a lakosság testületi demokratikus igazgatási rendszerének kölcsönhatásában a demokratikus társadalmi berendezés fontos

³³ MVI 174.

³⁴ Mocsáry felszólalása az 1879. évi inség tárgyában OGYKHN 78/81. VII. k. 220. 221. Munkaalkalmat, kölcsönt, vetőmagot, járványmegelőzést követelt.

³⁵ Mocsáry felszólalása a közigazgatási bizottságokról szóló törvényjavaslat vitáján. 1876. jan. 10. 65. ülés. OGYKHN 1875/78. III. k. 327—328.

³⁶ „Hát a nép zöme? Küzd a létért, keservesen s mind inkább undorral fordul el a közélettől. A köznép azt látja, hogy helyzetét rendszerről-rendszerre, a Bach-rendszer, provisorium, közösügyi korszak, folyvást súlyosabbá teszik = az urak =. A bürokrata rendszer emberei jobban abajgatják mint a Bach-korszak alatt... Ha egy ujjal érinti a csendőr ruháját, a manlicherrel rakásra lövik, mert az katonai egyenruha, tehát szent és sérthetetlen, de adót tizannyit fizet, mint az általános adózás kezdetén...” Mocsáry Lajos: A közösügyrendszer zárszámadása 1902. 323.

elemét látta. Ezért tiltakozott Mocsáry az öngazgatási testületek demokratikus irányú továbbfejlesztése helyett, azok elsorvasztására irányuló kormányintézkedések ellen. Ha a *megyei közgyűlés* összetétele nem volt eléggé polgári, Mocsáry szerint ezt nem lehet jóvátenni azzal, hogy a főispán a legtöbb adót fizetők közül a fele tagságot kijelöli. Bízzák a felnőtt lakosságra, válassza meg általános titkos szavazással képviselőit. Ha a megyei *közgyűlés* nehézkes, ott voltak a *kisgyűlések*, amelyek havonta az alispán vezetésével szakszerű döntéseket hoztak, de a közgyűlés negyedévi jóváhagyásával. Mocsáry helytelenítette, hogy a közgyűlés nehézkességére hivatkozva a *közigazgatási bizottságokat* a megyei közgyűléstől elszakítva szervezték meg, a közgyűléssel egyenjogú döntéseket hozó testületként a kormányt képviselő főispán irányításával.³⁷

Különösen *Grünwald Bélával* vívott éles küzdelmet a polgári közigazgatás elvi kérdéseiről. Mocsáry szerint a modern polgári közigazgatás nem épülhet kizárólagosan a centralizációra. A *közigazgatás államosítása* nem egyedül üdvöztető. A vagyonos osztályok az államot a legszűkebben vett érdekképviselői szervükké törekszenek tenni. Mocsáry olyan demokratikus államberendezkedésért harcolt, amely a vagyonos osztályok kiváltságaival szemben, az állam ügyei felett az ellenőrzést, a központi kormányzat, a megye, a város és a falvak igazgatásában egyaránt az egész népre bízva és az egész nép által gyakorolja. Az általános választójogot ugyan nem találta e téren az egyedüli eszköznek, de jelentős előrehaladásnak. Hasonló módon a *semmit rólunk nélkülünk* elv alapján követelte, hogy az *egész lakosság ellenőrizze a kormányzat és a közigazgatás tevékenységét*. Vitatta, hogy a feudális autonómia elavult rendszerével szemben a polgári államokban bevezetett és esetenként kizárólagosságra jutott *centralizáció* jobb eredményre vezetett volna. A polgári népképviselő, általános választójog alapján Mocsáry szerint ellensúlyozza a centralizált polgári államszerkezet hibáit. Elősegíti az egész lakosság érdekeinek érvényesülését a kiváltságos rétegekkel szemben. Mocsáry szerint a *demokratikus közigazgatás* továbbfejlesztését szolgálja az állampolgárok közreműködése a közügyek intézésében.³⁸

Külön jelentőséget tulajdonított Mocsáry a nem magyar *nemzetiségeket* tömörítő *vallásfelekezeti autonómiák* fenntartásának. Ezek az autonóm testületek nem csupán vallásfelekezeti ügyeket intéztek, hanem tulajdonképpen a magyar történeti hagyományoknak megfelelően a nemzetiségek érdekképviselői szervei voltak kulturális kérdésekben is. A nemzetiségi törvény végrehajtására törvény nem született. A nemzetiségi törvény adta jogok visszavonását törvény nem torolta meg. A kormány a nemzetiségi törvényben foglalt

³⁷ Mocsáry felszólalása a közigazgatási bizottságról szóló tj. általános vitáján 1876. jan. 10. 65. ü. 1875/78. III. k. 328.

³⁸ „Végtelen nagy érdekek fekszik abban a népeknek, hogy a történelem sem tényekben sem tanulságaiban meg ne hamisíttassék.” Mocsáry: Régi magyar nemes, észrevételek Grünwald Béla: Régi Magyarország c. munkájára. Bp. 1889. 340.

jogokat sértő intézkedéseket tett. A nemzetiségi egyházak autonóm testületeinek működését gátolta. Különösen a *szerb és román görög-katolikus autonómiát*, amelyet az 1870-es évek elején függesztettek fel és az első világháború előtti évekig nem állították helyre.³⁹ De több kevesebb sérelme volt az evangélikus egyházi autonómia keretei között a *szlovákságnak* is.⁴⁰ A katolikus szlovákok körében a katolikus vallás, egyetemes jellegénél fogva nem tett lehetővé nyelvi, nemzetiségi különállást. Talán e hiányt volt hivatva pótolni a katolikus néppárti és keresztény szociális szervezkedési kísérlet a századvégtől, reakciós célok érdekében.⁴¹

Mocsáry elvetette *Trefort Ágoston* vallás és közoktatásügyi miniszter javaslatát, amely a nem magyar tanítási nyelvű iskolákban a magyar nyelv és irodalmat felvette a kötelező tantárgyak sorába.⁴² Mocsáry a nemzetközi joggyakorlattal szemben, a magyarországi történelmi hagyományokat és az ország tényleges soknemzetiségű állapotát figyelembe véve a soknyelvűség fenntartását szorgalmazta. Legyen Magyarország a *soknyelvűség országa*, ilyen tekintetben *kelet-európai* politikai, gazdasági, és kulturális központja Budapest. A népek érintkezésének és barátságának, tapasztalateserjének központja. Legyen Pesten a magyar mellett minden nyelven színház, amelynek fenntartására és rendszeres látogatására nézőközönség akad.⁴³

Míg a katolikus egyháznál az autonómia kifejlesztésének híve volt, a *protestáns egyházi autonómiát*, annak fenntartását is erőteljesen védelmezte. A protestáns és nem római katolikus egyházak egyházi autonómiája a 19. században is a haladás, a szabadgondolkodás lényeges attribútumai maradtak Magyarországon. A katolikus vallás elvontságával szemben a protestáns egyházi autonómiában világiak közreműködését értékelte nagyra. Nevezetesen azt a polgári viszonyoknak megfelelő elvet, hogy a vallási szervezet ügyeit világiak nyílt tanácskozásokon döntenek el, a döntés jogát az egész felekezet felnőtt korú tagjaiból választott képviselők intézik. Mocsáry ebben, a vallással szemben a világi gondolkodás, világi érdekek érvényesülését tartotta fontosnak. Egyben mindaddig, míg a virilista rendszer korlátai fennálltak, a lakosság egészének, vagy igen széles rétegeinek a közügyek intézésébe vonását. Ez volt az oka annak is, hogy Mocsáry az egyházi autonómiát megszüktető állami törekvésekkel is szembeszállt.⁴⁴

³⁹ Csizmadia Andor: A vallás és lelkiismereti szabadság a felekezetek egyenjogúsításának kérdése Magyarországon a dualizmus korában. JK. 1963. 18. évf. 1. sz. 28. Tóth Ede: Mocsáry élete 177.

⁴⁰ Mocsáry Lajos: A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1886. 49.

⁴¹ Mocsáry: A közművelődési egyletek 1886. 56., Mocsáry: Az állami közigazgatás 1890. 94.

⁴² Mocsáry: Nehány szó a nemzetiségi kérdésről, 1886. 32. MVI 149.

⁴³ Mocsáry Lajos: Budapest. Ellenőr 1870. ápr. 7. 79. sz. Mocsáry Lajos: c. n. Pest, febr. 13. Ellenőr 1870. febr. 15. 36. sz.

⁴⁴ MVI 292.

Mocsáry a *református egyházi autonómia* alapelveit sértő a 80-as években a felsőház reformjával egyidőben bevezetett államsegélyszerződést, a református egyházi autonómia hagyományai megsértésének találta. Emiatt betegségeire hivatkozva az egyházi közéletből visszavonult. — Nemrégiben egy református folyóiratban megjelent méltatás szerint Mocsáry vallásos lett volna.⁴⁵ Életművének ismeretében állíthatom, hogy *nem volt vallásos* a református egyház korabeli szigorúan vett dogmatikai normái szerint. A református hittételekből a köztudatban átszarmazott szólások, közhelyek beszédei és írásai stílusát gazdagítják. De sehol egyetlen nyoma sincs annak, hogy egyházával hitbuzgalmi kapcsolata lett volna. Mocsáry nem tartotta lényegesnek a vallás dolgaibani elmélyedést. A vallást magánügynek tekintette. Tehát a vallást és hitet a *polgárosodás folyamatának egészében politikai szempontból ítélte meg*, mint azt akadályozó, vagy ilyen vagy olyan vonatkozásban elősegítő jelenséget. A hit dolgairól ezzel kapcsolatosan a legeggyértelműbben a *Ballagi-féle hitbuzgalmi egyesület* ellen írt cikkeiben nyilatkozik. *Helyteleníti*, hogy a református egyház keretei között *vallásos megújhodást hirdető egyesület létesítését* tervezik. Mocsáry szerint a református vallásnak épp abban van előnye, hogy tagjai számára a gyakorlatban semmiféle vallási tan, nézet, dogmatikai szabály mellett elkötelezettséget nem kíván, a liberalizmus általános emberi jogi követelményein túlmenően. Ebből következett, hogy a református vallás *menedéket* nyújtott számosaknak, akik a többi vallásfelekezet sokkal merevebb kötöttségeit nem tudták összeegyeztetni *természettudományos világgé fogásukkal*. A protestáns vallásba léptek át zsidók és katolikusok akik a felvilágosodás idején ateisták voltak, de a felekezetükön belül felfogásukkal nem maradhattak még akkor sem, ha nem voltak ateisták, csak az istenhitnek ezt a dogmatikus tételeibe foglalt válfaját, amelyet felekezetük törvényei kötelezőnek ismertek nem tudták maguk számára elfogadni.⁴⁶ Mocsáry tehát nem látta a közéleti szerep és a polgári haladás szempontjából lényegesnek, elsődlegesnek a hit dolgának rendezését. Amit fontosnak tartott, olyan közállapotok teremtmése amely a polgári jogegyenlőség szellemében minden hitet megtűr, beleértve a felekezethez tartozást, legyen az bármely, de a felekezeten kívüliséget, az ateizmust is.⁴⁷ A protestantizmus társadalmi jelentősége ilyen szempontból számára annyi volt, hogy a lét és nemlét dolgairól való szabad gondolkodást világi tagjai számára lehetővé tette. Mocsáry számára tehát az egy-

⁴⁵ Dr. Makay László: Protestantizmus és nemzetiség Mocsáry Lajos életművében. Reformátusok Lapja 1976. május 16. 20. évf. 20. sz., Tóth Ede: Mocsáry Lajos útja a Függetlenségi Párthoz. 1826—1874. Kand. ért. Bp. 1966. (kézirat.) 293., A Ballagi-egyletről: Mocsáry Lajos: A reformegylet. Ellenőr 1871. október 8. 370. sz. és Mocsáry: Még egyszer a reformegylet. Ellenőr 1871. okt. 13. 374. sz.

⁴⁶ A református egyház liberális hagyományiról nyilatkozott Mocsáry: az egyházmegye Kistokajban tartott közgyűlésén 1864-ben. Hazai Kincstár V. 1864. 363. Tóth Ede: Mocsáry útja Bp. 1966. (kand. ért.) 141.

⁴⁷ Mocsáry felszólalása az 1890. évi közoktatásügyi költségvetés vitáján 1890. nov. 24. OGYKHN 1887/92. 20. k. 101—106., MVI 329.

házaknak a polgáriasodást segítő vagy gátló szerepük van. *Egyházpolitikájának* lényege annak vizsgálatára korlátozódik, mennyiben segítik vagy gátolják az egyházak a népek nemzetté válását, polgárosodását. Abban a pillanatban visszavonult egyházpolitikai pozícióból, midőn úgy látta, hogy a református egyházi önkormányzat a viszonyok változásával nem tölti be többé azt a politikai szerepet, amely a nemzettéválás és polgárosodás szempontjából jelentőséggel bír. Ebből az is következik, hogy abban az esetben, ha a polgárosodás vagy nemzettéválás más modernebb eszközei hatékonyabbak, intézményeik eredményesebbek voltak, Mocsáry azoknak nagyobb szerepet és jelentőséget tulajdonított.⁴⁸

Mocsáry a vallási egyenjogúságért küzdve, számos vonatkozásban igen részletesen kellett foglalkozzon a *zsidó vallásúak* helyzetével is.

Az *antiszemitizmus* elleni küzdelem országos irányítója és szervezője volt. A vallásfelekezetek egyenjogúságának elvéért harcolt, az 1880-as évek elején jelentkező antiszemita hullám idején is.⁴⁹ A függetlenségi párt vezetői előtt, a kérdés elvi vonatkozásai tisztán álltak. A párt vezetői maguk is részben protestánsok, részben zsidó vallásúak voltak. Mocsáry a vallási egyenjogúsítás jegyében azok oldalán állt, akik javasolták a *zsidó vallás bevett felekezetté nyilvánításának* mindenoldalú végrehajtását. Felvetették a zsidó vallás belső reformját is, amely törölné a vallási előírásokból azokat a középkori eredetű szokásokat és formásokat, amelyek a modern étellel és a 19. sz. szokásaival, életformájával összeegyeztethetetlenek. A zsidó vallás belső polgárosítása mellett foglaltak állást a zsidó vallás polgárosodott, modern életviszonyokhoz alkalmazkodó rétegei is. Mocsáryék ugyanakkor követelték, hogy a törvényhozás a vallási egyenjogúsítás minden feltételét teremtsen meg: ezek közt a *polgári házasságot* is.⁵⁰ Irányi Dániel volt ennek a kérdésnek az ellenzék részéről a

⁴⁸ MVI 555.

⁴⁹ Sz. n.: Die Unabhängigkeitspartei des Eisenburger Komitat. Pester Lloyd 1882. január 9. 6. sz., Sz. n.: Aus der gestrigen Konferenz der Unabhängigkeits-Partei. Pester Lloyd 1883. május 8. 105. sz. Sz. n.: Die Abgeordnetenwahlen. Pester Lloyd Abendblatt 1884. június 18. 139. sz.

Kubinszky Judit: Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890. Bp. 98–101. Elsősorban az antiszemitizmus jelentkezését tárja fel. Az antiszemitizmus elleni küzdelem további feltárását igényel.

⁵⁰ Mocsáry öreg korában is szinte egyetlen a régi Függetlenségi Pártból megmaradt barátja Mezei Ernő, aki 1878-ban Gyomán mint képviselőjelölt alulmaradt. A Szabadelvű Párt kortesei ellene agitálva zsidó vallását és idegen voltát hánytorgatták fel. Zsilinszky Mihály korteseinek tevékenységét a Függetlenségi Párt és Kossuth Mezeihez írott levelében ítélte el és Békésben támogatva a mandátum elnyerését. Kossuth–Mezei Ernőhöz, Collegno di Barraccone, 1878. július 23. Egyetértés 1878 július 31. 209. sz. (részletet közöl: Kossuth iratai, szerk. Kossuth Ferenc) k. 257. A Függetlenségi Párt a főrendiház 7-es bizottságának javaslatával szemben, amely a kérdést a vegyes házasság rendezésére korlátozta, követelték el 1849. évi országgyűlés által elfogadott alapelvek szerint a zsidó vallás *bevett vallássá nyilvánítását*. Sz. n.: Aus dem Reichstage Pester Loyd 1884. február 5. 35. sz. Dr. Ludwig Philipson bonni rabbi, az Allgemeine Zeitung des Judenthums c. újság szerkesztője 1884. febr. 7-én ezt kifogásolta, feltehetően a magyarországi általános egyházjogi fejlődést nem ismerve a Függetlenségi Párt javaslatát, vallási belügyekbe avatkozástól félve. Dr. Ludwig Philipson: Offenes Sendschreiben an die ungarische Unabhängigkeits-Partei. Pester Lloyd 1884. febr.

rendszeres előadója. Mocsáry és társai a Függetlenségi Párton belül jelentkező antiszemita hangulatkehlőket elítélték és kizárták a Pártból. Mocsáry és társai végezték a Függetlenségi Párt országos kampányának irányítását, az antiszemitizmus leküzdésére.

Talán az egyetlen kérdés volt, amelyben a miniszterelnök és az ellenzéki pártvezér — *Tisza Kálmán és Mocsáry Lajos — akcióegységre léptek:*⁵¹ az antiszemitizmus elleni küzdelem. Tisza Kálmán indítéka a vagyon védelme, az állami beruházások és hitelpolitika védelme, a nagyvagyonos rétegek biztonságának megóvása volt. Mocsáryék számára a vallásszabadság, vallási egyenjogúság, az emberi szabadságjogok és az ország demokratikus átalakulásáért folytatott meg nem szűnő felvilágosító munka szükségességének tudata volt az indíték. Mocsáry és társai politikai alapelveiből következett: Magyarország jövőjét a népek együttműködésére, a vallásfelekezeti békére, a demokratikus társadalmi és állami berendezésre kívánták építeni. Ez az alapfelfogásuk kizárta, bármely faj, nemzetiség, nyelv, vagy vallás elleni izgatás megtűrését. Mocsáry és társai a tudományos gondolkodásra, a társadalmi jelenségek összefüggésének látására tanítottak. Küzdöttek, hogy ez a látásmód társadalmi méretű legyen. Hirdették: a nemzeti egyenjogúsággal és a vallásszabadsággal semmiféle felekezeti megkülönböztetés nem férhet össze.⁵²

Imperialista fejlődéstendenciák — a forradalom kilátásai

Mocsáry a tömegkommunikáció eszközeit alkalmazta nézetei terjesztésére. A politikai újságírás, szónoklat az országgyűlésben és a választópolgárok tömegei előtt, szervezett politikai demonstrációk, petíciók (kérvények) követelések betérjesztése az országgyűléshez, az agitációs munka fontos eszközei voltak. Támogatta a világi jellegű magyar és nem magyar nemzetiségű kulturális és tudományos intézmények létesítését (színház, matica). Politikai pályakezdetétől fogva a legfontosabbnak a *pártszervezkedést* tartotta.⁵³

A *Függetlenségi Párt* mindazok összefogását hirdette, akik Magyarországot önálló, független államnak kívánják. A Párt azonban alakulásától fogva, nem törekedett a függetlenséghez vezető út meghatározott változtatának meghirdetésére. A Párt magába foglalta azokat is, akik a dualista rendszer kereteit kívánták bővíteni (Ugron), azokat is, akik a Habsburg-örökösödés elismerésével a dualista rendszer helyett a perszonáluniót követelték (*Irányi*),

10. 40. sz. A kérdés a magyar egyházi jog hagyományainak megfelelően az 1895: 42. tv. által oldódott meg, amely az izraelita vallást felvette a bevett felekezetek közé. Sz. n.: 80 éves a Hunyadi téri templom. Új Élet 31. évf. 18. sz. 1976. szept. 15.

⁵¹ Kemény G. Gábor: Iratok II. k. Bp. 1956. 106.

⁵² Kubinszky: Politikai antiszemitizmus 1875—1890. Bp. 1976. 165.

⁵³ „A Függetlenségi Párt mindig országos párt volt és nem kizárólag a képviselők pártja.” Mocsáry: A Függetlenségi Párt. Bp. 1906. 25—26.

azokat is, akik Magyarország teljes állami önállóságát külön Habsburg királlyal az élen elfogadták volna. Ezek közé tartozott ezekben az években Kossuth is. Magába foglalta azokat is, akik Magyarország állami függetlenségét úgy értelmezték: az nem lehet monarchikus, dinasztikus szerkezetű állam, hanem csakis polgári demokrácia (Mednyánszky). Ezek közé tartozott Mocsáry is.⁵⁴

A kis- és középpolgárság párttömörülésének gyengesége és szétforgácsolt-sága a kapitalista társadalom fejlődésének ellentmondásaira vezethetők vissza. Az Osztrák—Magyar Monarchiában a 19. században megvalósult alapvető beruházásokat, úgymint a szárazföldi és vízi közlekedés gépesítését, telefon és távíró hálózat kiépítését, a tengeri hajózás és hajópark fejlesztését nem lehetett magántőkés beruházások keretében megvalósítani. Ezeknek a beruházásoknak a gazdája az állam volt. A nagy beruházások segítették elő a városok fejlődését is. A közművesítés, vasútforgalom fejlesztése, közraktárak építése alapvetően változtatta meg a *termelési szerkezetet*. Ezeknek a szervezeti kereteknek a kiépítője a nagypolgárság volt. Az európai nagyberuházások 19. században kialakult módszere a bankkölcsön Magyarországon is különös jelentőségű. A 19. század első felében a *banktőke* nemzetközi, sőt világméretű hálózattal rendelkezett, és az *állam hitelezőjévé vált*. Az Osztrák—Magyar Monarchia fennállása, nemzetközi tekintélye ezeknek a nagyarányú, az állam által felvett beruházási kölcsönöknek nemzetközi garanciát nyújtott. Ezekben a vállalkozásokban habár csak közvetve is a kis- és középpolgárság is érdekelve volt, mint fogyasztó, mint alvállalkozó, mint a nagyvállalkozások által keletkezett másodlagos szükségletek kiszolgálója. Mindez növelte a középrétegek függőségét.⁵⁵

A 19. század második felében ennek következtében a *középpolgárság és a kispolgárság* közjogi magatartása ingadozó és ellentmondásos volt. Hangulati és objektív tényezők befolyásolták hűségét a Habsburg-Monarchiához, vagy az ellene irányuló küzdelem támogatásához.⁵⁶

Az 1870-es évektől kezdve, az Osztrák—Magyar Monarchia belső megerősödését felhasználva, egyre nyíltabb lépéseket tett a *Balkánon befolyási övezetek* szerzésére. Ennek a politikának alárendelten kapott teret az *osztrák—német hegemonia* megszilárdítása, amely a mögötte álló német szövetséggel Európa harmadik pillérévé erősödött. Lehetőséget láttak *Oroszország* megfékezésére. Sajátos módon ehhez az irányzathoz csatlakoztak azok a radikálisok is, akik számára a legfontosabb a magyar állam területi egysége és sérthetetlensége volt. Hiszen a kiegyezéssel a magyar állam területi egysége és sérthetetlenségi elve hosszú évszázadok után, a Habsburg-birodalmon

⁵⁴ Tóth Ede: A Függetlenségi Párt Századok 1963. 5. sz. 990.

⁵⁵ Diószegi István: A Ferenc Józsefi-kor nagyhatalmi ábrándjai. ÉT 1976. 22. év). 27. sz. 1734.

⁵⁶ Balázs Béla: A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. 1849—1945. Bp. 1958. 28. 36.

belül helyreállt. Mocsáry ezzel szemben, épp ebben az elvben látta a magyar nemzetet fenyegető legfőbb veszélyt. A kormánypárti többség leküzdése érdekében létrehozott egység, lehetőséget nyújtott a Függetlenségi Párt határozottabb, demokratikus — köztársasági irányú fejlődésére is. A Párt többsége azonban a századfordulón a konzervatív reformok útjára tért.⁵⁷

A kiegyezés után a magyar emigráció nemzeti függetlenségi szervezkedése teljesen megszűnt. Kossuth emiatt a nemzetiségi kérdés megoldására az Osztrák—Magyar Monarchia keretein belül, semmiféle konkrét javaslat megvitatásában nem volt hajlandó állást foglalni.⁵⁸ Kossuth tartózkodó álláspontja, valamint a kormány kétségtelen sikerei a magyar kultúra terjesztése terén és a spontán asszimiláció folyamata láttán, a Függetlenségi Párt is elsődlegesen a magyar anyanyelvű lakosság körére korlátozta a politikai szervezkedést. *A nemzetiségi pártoknak tett rokonszenv-nyilatkozatok* a konkrét célok egyeztetése nélkül hangzottak el. A magyar állam soknemzetiségű jellegét azonban nem ismerték el. Amilyen mértékben megalkudtak a parlamentáris kormányzati rendszerrel, a reformok útján haladással, annál inkább elfordultak a nemzetiségek követeléseinek támogatásától, a kormány birodalmi politikájának támogatóivá váltak.⁵⁹

Mocsáry a folyamat minden mozzanatát figyelemmel kísérte. Ismételten felhívta a figyelmet, e politika, a magyar nemzet jövőjére tragikus következményekkel jár. Abból indult ki, hogy a magyar népnek, a többi *kelet-európai* népekkel együtt joga van a nemzeti állami önállóságra. A polgárosodás olyan mértékben előrehaladt, hogy ezeknek a népeknek az asszimilálása és beolvasztása más birodalmakba és elnemzetlenítése lehetetlen. Ezt kiterjesztette azokra a nemzetiségekre is, amelyek Magyarországon éltek. Ezért a nyugat-európai nemzeti állameszmével szemben a *soknemzetiségű demokratikus állam megvalósításában látta Magyarországot jövőjét*. Ennek jegyében fejtette ki 1875—1878 között az ún. *keleti-kérdéssel* kapcsolatos nézeteit. Szembeszállt a *Miletics Szvetozár* országgyűlési képviselő elleni eljárással. Mocsáry Mileticcsel egyetértésben úgy vélekedett, hogy a magyar nép maga is elnyomott, bár elnyomó is egyben. Történelmi jövője szabadságának elnyerése attól függ, meg tud-e szabadulni elnyomó szerepétől. Küzd-e elnyomója ellen és a küzdelemben szövetségeseket keres-e azokban, akik szabadságukért harcolnak. A kormány és a magyar politikai pártok többsége az elnyomó szerep erősítésében látta a magyar nemzet céljainak beteljesedését. Mocsáry és társai ezzel szemben a magyar nép jövőjét a szabadságért folyó küzdelemben látta. Azon munkál-

⁵⁷ „Fő dolog Kossuth Ferencet leleplezni, míg az a buta bálványozás tart, az eszmé-zavart eloszlatni nem lehet.” Mocsáry—Mezeinek, Andornak 1907. nov. 18. OSzK Kézirattár, MVI 581. Pölöskei Ferenc: A koalíció felbomlása. Bp. 1963. 36—37.

⁵⁸ Kossuth—Irányihoz, Turin, 1874. febr. 22. OL Irányi iratok 92. (111. sorsz.) Madarász: Emlékirataim 447.

⁵⁹ Mocsáry Lajos: A Függetlenségi Párt Bp. 1906. 7—8.

kodtak hát, hogy terjesszék ezt az eszmét akkor is, amikor a kormánypolitika minden eszközével és eredményével ennek ellenkezőjét bizonyítja.⁶⁰

A társadalmi törekvésekben eltérő nézeteket valló politikusok csoportját a polgári haladás leglényegesebb kérdéseiben szinte lehetetlen volt egységes állásfoglalásra bírni. Mocsáry így a Függetlenségi Pártnak is egyedül maradt. A nemzetiségi kérdésben vallott nézetei miatt a Függetlenségi Párt radikális szárnyát képviselő Madarász József tagadta meg.⁶¹ A párt és Mocsáry nézetei közötti kiegyenlíthetetlen különbség tényét ő jelentette be a nyilvánosság előtt. Utolsó politikai szereplése az újvidéki szerb és karánsebesi román képviselő jelöléséhez fűződik. 1892-től haláláig nyilvános szereplése közírói térre szűkült.⁶²

Tekintet nélkül társadalomtudományi felismerései beteljesülésének idejére, történelmi megvalósulására, Mocsáry nem az életnyújtotta előnyöket kereste, hanem azoknak a felismert létigazságoknak a terjesztését, amelyek a jövő útját készítik elő. Nem a *kapitalizmus monopol jellegű* átszervezésének ismereteiből indult ki, hanem a nagyhatalmi és dinasztikus jelenségek azonosításából. A tőkés rendszer a 19. században a monarchikus nagyhatalmi egyensúlypolitika formái között jutott el a *századvégi imperialista rendszer* kiteljesedéséig. Az 1848-as forradalmak elvetélése, a liberális polgárság szövetsége a dinasztikus reakció erőivel, súlyos történelmi valóság, amely alapját képezte a nagyhatalmi egyensúlypolitika kialakulásának és később az imperialista tömbök kialakulásának is.⁶³

A dinasztikus hatalmi reakciót vizsgálva felismeri a monopolkapitalizmus *imperialista társadalmi fejlődés* tendenciáinak fontos jegyeit és küzd ezek ellen. A közvélemény figyelmét többször is felhívja a társadalom új, nagy veszélyeket felidéző fejlődéstendenciáira.⁶⁴

Mocsáry figyelemmel kísérte a modern haditechnika fejlődését. Az *általános felfegyverzést* és a katonai tényezők erősödését. Felismerte a *militarizmus* társadalmi következményeit is: miként veszi el a hadsereg az ember egyénisé-

⁶⁰ „Frontot csinálni egyrésről Ausztria egységes birodalmának agresszív eljárásával, a németséggel, a szlávssággal, és másrészt hadilábra állani saját honunkban a nemzetiségekkel szemben: ez nézetem szerint képtelenség. Ez nem egyéb mint saját fajunknak két malomkő közé való juttatása.” Mocsáry: Közművelődési egyletek és a nemzeti kérdés. 1886. 53. — „Nyíltan kimondom ismételve, hogy én helyeslem azon rokonszenvet, mellyel Miletics a Szerbiában levő rokonai iránt viseltetik, kijelentem, a magam részéről, hogy én tökéletesen méltányolom azon népek szabadságra való törekvését, ... nem kívánom, hogy urat cseréljenek, hogy (a török alól) egy még veszélyesebb uralom, a sváb járom alá jöjjenek, hanem kívánom, hogy szabadságuk biztosíttassék...” Mocsáry felszólalása a katonai költségvetés vitáján 1882. febr. 25. OGYKHN 1881–84. III. k. 283. MVI 288.

⁶¹ MVI 71., 276.

⁶² Kemény G. Gábor: Iratok Mocsáry Lajos karánsebesi mandátumának történetéhez. Sz. 1951. 85. évf. 3–4. sz. 489., A. Bunea: Aspecte din lupta politica a burgheziei romine din Transilvania in anii 1887–1891. Mocsáry Lajos. Extras din Studia Iniversitati Babes-Bolyai 1960. Ser. IV. Fasc. 1. Historica. 151.

⁶³ Mocsáry Lajos: La crise hongroise. Currier Européen 1905. dec. 15. MVI 452–454

⁶⁴ MVI 458–460—.

gét, miként teszi egyetlen központilag szervezett hatalmas hadigépezet apró csavarjává. Jól látta, a *technikai forradalom* miként teszi majd a háborúkat újra és újra a népek csatájává, miként kerül majd sor olyan háborúkra, amelyeknek nincs hadszíntere és ellátóterülete, hanem egész országok területe egyetlen összefüggő hadszínterré válik. Jól látta ugyanakkor a katonai erő növekedésének az *általános népfegyverzésnek* a hátulütőjét is. Jól látta, hogy adott történelmi helyzetben a fegyverzett lakosság élve a történelmi pillanat adta lehetőséggel váratlan fordulatot hajthat végre. *A militarizmus újabb forradalmak akaratlan előkészítője.*⁶⁵

Mocsáry aki kétségtelen liberális elveken nőtt fel és kezdetben is a liberális párthoz csatlakozott, igen hamar szembefordult a 19. század második felének államszervező, polgári osztálytársadalom védő és ezt a nagyvagyonnak kizárólagos hatalmi szervévé alakító irányzatával. Mocsáry felismerte, hogy a feudalizmus ellen még haladó liberális nézetek a polgári társadalom megvalósulása után az előrehaladás gátjává, fékjévé válnak. Az államalkotó liberalizmus elleni küzdelemben *szükségszerűen az antiimperialista demokrácia oldalára kellett állnia.*⁶⁶

Maradandó demokratikus eszmei hagyatéka

Az utóbbi években a tudományos ismeretanyag sokszorozódása köztudatunkat erőteljes szelekcióra kényszerítette. A természettudományok gyakorlati felhasználásának eredményei oly szembetűnőek, hogy korunk elfordulni látszik a társadalomtudományoktól. A történésznek, mint a társadalomtudomány művelőjének, szent kötelessége felemelni szavát az emberközponitú társadalomtudományok védelmében, amelyek nélkül a technikai kultúrát egyoldalúan fejlesztő országok lakossága beláthatatlan károkat szenvedhet.⁶⁷

⁶⁵ Mocsáry: Közsügyi rendszer 148–149. MVI 211., „... A katonai nyers erő magában hordja korrektívumainak elemeit... minél nagyobbakká válnak a hadseregek, annál inkább kivetkőznek zsoldos, és pro poroszló jellegből... és válnak fegyverzett néppé, polgárokká.” Mocsáry Lajos: A Függetlenségi Párt Bp. 1906. 17.

⁶⁶ „... nem ismeretlen előttünk a tehetetlen nagynémet aspiráció sem: = die Kultur nach Osten tragen =. E vélelem egészen akut természetűvé vált a szerbeknél mióta az osztrák szoldateszka titkolni sem képes a Saloniki-felé való törekvést. Vajjon nem érezzük mi is ezen törekvés ellen a leghatározottabb idegenkedést? Ezek közös érzelmek, ez a közös féltékenységek vajjon nem természetes alapja-e egy szorosabb nemzetközi viszonyoknak?” — Mocsáry: Válság. Vezényszópolitika. Nemzetiségi kérdés. 1905. 23. MVI 192. — hasonló módon nyilatkozott már 1878-ban is: „Itt délkeleti Európában egy egész rendszer fog létrejönni a kisebb független államoknak: Románia, Szerbia, Montenegró, Görögország, alakulófélben vannak még mások is Törökország romjaiból, ezekhez fog sorakozni Magyarország, mint azoknak legjelentékenyebbike, talán egy szövetségnek magva és központja. Ezeknek az államoknak fennállhatását a szomszéd nagyhatalmak kölcsönös féltékenysége és a többi Európának ébersége fogja legjobban biztosítani.” Mocsáry Lajos beszámolója a kecskeméti választóknek. Kecskemét 1878. márc. 31.

⁶⁷ Mocsáry—Mezeihez Andornak 1914. szept. 17. OSzK Kézirattár (részlet: MVI 596–597).

Ez a meggyőződés indít bennünket arra, hogy most Mocsáry Lajos születésének 150. évfordulóján humán tartalmú gondolati hagyatékára felhívjuk az utókor figyelmét. Mocsáry a 19. század második felének cselekvő politikusa, bátortollú közíró, merész társadalombölcsező. *A magyar polgári demokratikus közgondolkodás elméleti továbbfejlesztője.*

A 19. századi magyar polgári értelmiség különös csoportjához tartozik. Olyan csoporthoz, amelyek gondolkodásáról sok mindent sejtünk ugyan, irodalmi remekeit sokszor megcsodáljuk, de tulajdonképpen róluk még is rendkívül keveset tudunk. A szellemi kiválóságok e csoportja szemben állt az osztrák—magyar birodalmi szellemiséggel, így a Magyar Tudományos Akadémia akkori keretei között alig nyílt működési terük.⁶⁸ Ezzel szemben igen kiterjedt értelmiség, közép és kispolgári rétegeket befolyásoltak. Azok közös osztályérdekeinek demokratikus tartalmú megfogalmazói. Kezdetől fogva kiterjedt befolyásuk a magyarországi ipari munkásságra is.⁶⁹ Igazi elismerésükre csak a magyar nép történelmi felszabadulása után kerülhet sor, mint modernkori demokratikus új útkeresésünk úttörői nyertek maradéktalan elismerést. Petőfi, Táncsics, Kossuth, Madách, Mocsáry, Vajda, Tolnai, Helfy, Irányi, Ady, Jászi, Bartók és Kodály nevei jelzik e „nem hivatalos” Magyarország szellemi örökségét.⁷⁰

Szocialista társadalmi rendünk, szocialista köztudatunk most alakítja ki viszonyát hazánk, népünk ezredéves múltjához. E nagy munkát teszi időszerűvé a 19. század emléanyagának megbecsülését, indokolja Mocsáry születésének 150. évfordulóján Mocsáry történelmi helyének mérlegelését. Az emberiség számára annyit érünk, amennyivel az emberiség közös kultúrájának, az egyetemes kultúrának gyarapításához hozzájárulunk. Talán Mocsáry műveinek magyar és idegen nyelvű kiadása is ilyen hozzájárulás lehetne.⁷¹

Marx és Engels hívták fel a figyelmet arra, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásának módozatait kimunkálni soknemzetiségű országok szakértői hivatottak. Ehhez tartozik szervesen azon gondolkodók hagyatéka is, akik kezdetől fogva ennek a Magyarországon kialakuló polgári társadalmi rendnek engesztelhetetlen bírálói voltak. Mocsáry Lajosé is. Igaz nem az akkori európai szocialista irányzatokat követték, hanem polgári demokratikus és köztársasági alapfelfogásukból indultak ki.⁷²

⁶⁸ Komlós Aladár: Irodalmi ellenzéki mozgalmak. Bp. 1956. 56. Komlós: Vajda János Bp. 1954. 110. 205.

⁶⁹ S. Vincze, E.: Kamp um die Schaffung einer sozialistischen Massenpartei un Ungarn 1848—1900. Nouvelles études historiques T. 2. 102.

⁷⁰ Sötér István: Nemzet és haladás Bp. 1963. 48.

⁷¹ „De legtöbb nyelvet tanul az orosz, a lengyel, s mi Magyarhon különféle nemzetei, mert rászorulunk a külföldre s nem elégehetjük az ismereteket saját nyelvünkön és saját honunkból kerülő forrásait.” Mocsáry Lajos: Program 1860. 81.

⁷² Andics Erzsébet: Marx és Engels a nemzeti törekvésekről. 1848—1849 tanulmányok. Bp. 1968. 423.

Magyarországon történelmileg a polgári demokratikus társadalmi rend és a polgári köztársasági államforma nem volt hosszú életű. Kétségtelen azonban, hogy történelmileg mindkét esetben nélkülözhetetlen előfeltétele, történelmi átmeneti állapota, bölcsője volt a társadalmi rend alapvető átalakítását véghezvívó szocialista forradalomnak és a szocialista társadalmi és állami rend kialakulásának.⁷³

Ezért kelt Mocsáry 19. század második felében járt életútja bennünk ma is tiszteletet. Ezért emelkedett társai fölé és vált a kor történelmi személyiségévé.

⁷³ Hajdú Tibor: Károlyi Mihály és az 1918–19-es forradalmak. Sz. 1963. 97. 5. sz. 1092–1093., Galántai József: Magyarország az első világháborúban 1914–1918. Bp. 1974. 40., Tóth Ede: Mocsáry Lajos emlékezete. Magyar Nemzet 1976. október 24. 32. évf. 250. sz.

MOCSÁRY LAJOS FÜGGETLENSÉGI ALTERNATÍVÁJA

HANÁK PÉTER

(Zárszó)

Harcokban, alkotásokban, csalódásokban gazdag, golgotás élet tárult fel előttünk az elhangzott előadásokból. Egy nagy történelmi korszakon, több mint fél évszázadon ívelt át ez a pálya. Hullott rá fény is, az ünnevelt hazafit megillető dicsfény a legnépszerűbb párt élén, és hullott a rágalom is, a hazaárulók szégyenpadján, hogy aztán megérje negyed százados itthoni számkivetettségben a magyar Messiások sorsát: a húsvétalan eltemettetés. Nem volt mentes e pálya az útkeresők botlásaitól, a hívők elfogultságaitól, nem szűkölködött tévedésekben és illúziókban sem. Volt azonban e hányatott életben valami állandó és maradandó, végighúzódt rajta néhány, történelmi tapasztalásokon és politikai felismeréseken nyugvó alapelv, amelyekhez, mint hitvalláshoz, változhatatlanul ragaszkodott. Engedjék meg, hogy befejezésül — nem lezárásul — Mocsáry politikai krédóját, a következőket hirdetett és maradandó elveket még egyszer felvillantsam.

Az első, amelyet a távolról is szívszorongva figyelt szabadságharc tanulságaiból vont le, a kérdések kérdése, amelyen szabadság, függetlenség, civilizáció sorsa áll vagy bukik, — a magyarság és az együttélő népek egymáshoz való viszonya. „A sors úgy akarta, hogy többen lakjunk egy hajlékban, el kell fogadnunk sorsunkat, s megnyugodni abban, amin változtatni nem lehet.”¹ Abból a változtathatatlan realitásból, hogy a haza több, történelmi sorsközösségben együttélő nemzet közös hazája, Mocsáry klasszikus liberális felfogásában szükségképpen következik az egyenjogúság elismerése, egymás megbecsülése. „A nemzetiség kifejlése koránt sincs ellentétben a népek szellemi és anyagi kifejlésével, a fajhozi ragaszkodás koránt sincs meghasonlásban a közös emberiségi cél felé törekvéssel.”² „Saját nemzetbeli bélyegét senkinek sem kell szükségképpen letenni azért, mert más nyelvet tanul”,³ mert más népekkel él együtt. Legfőképpen az nem áll, hogy saját nemzetiségünk nagyságát a másokon való uralommal lehet mérni. „A szabadság elérhető mások

¹ Mocsáry Lajos Válogatott Írásai (MLVI). Szerk. Kemény G. Gábor. Bp. 1958. 147. o.

² Mocsáry Lajos: Nemzetiség, Pest, 1858. 103. o.

³ MLVI, 147. o.

leigázása és folytonos fékentartása nélkül is, sőt az egyes nép szabadságának legfőbb garanciája más népek szabadsága — az általános szabadság.”⁴

A liberális lecke felmondásának, a 48-as keserű tapasztalatok után akár absztrakt idealizmusnak tűnhetnének e sorok, ha nem az abszolútizmus sötét éveiben, éppen a tiszta liberális elvek védelmében, a levert és elnyomott Magyarországon való alkalmazása érdekében íródtak volna. A másik oldalról nézve: a közös hazáról, a haza üdvének a nemzetiségi részérdek fölé helyezéséről mondtak lehetnének az uralkodó nemzet nacionalizmusának szolámára írott variációk is, ha a tanulság és program nem elsősorban saját nemzetének szólt volna. Azok, írta Mocsáry már 1858-ban, „kik azt hiszik most is, hogy nemzetiségünk csak úgy gyarapodhatik, ha számunkat szaporítjuk, s folytonosan a legnagyobb féltékenységgel küzdünk felsőbbbségi állásunk mellett: vegyék fontolóra a múltak keserű tapasztalatait, legyenek józanok és méltányosak . . . Mondjunk le örökre azon szándékról, hogy nemzetiségünket a többi honunkban létező nemzetiség rovására terjesszük.”⁵

Ekkor és később, élete végéig síkraszáll a hazafiság fogalmának és társadalmi térfogatának szűkítése ellen. „A felkapott jelszavak közt egy sincs szerencsétlenebb, mint a hazafiságnak azon értelmezése, mely legújabbban szokásba jött. Magyar-hazafi, nemzetiségi-hazaáruló . . . Jaj volna ennek az országnak, ha lakóinak fele hazaárulókból állana . . .”⁶

Ugyancsak a pálya kezdetén, az alkotmányos közjáték idején, 1860–61-ben fogalmazza meg az előbbivel összeesendülő alapelvet: nemcsak a haza közös, de a haza függetlensége is: magyarok, szlávok, románok csak együttesen tudják kivívni és megtartani azt.⁷ Ezen a gondolatsoron következő logikával végighaladva jut el nem egyszerűen a kiegyezés — a közösügyi rendszer — tagadásához, hanem ahhoz a valós és távlatos ellenalternatívához, amelyet Kossuth az 1860-as években fogalmazott meg: a Habsburgok ausztriai birodalmával való szövetséget, a nagyhatalmi birodalmi eszmének való behódolást, csakis az egyenjogú dunai népek szövetségével lehet ellensúlyozni.⁸ A Monarchia nemzeteinek az önállóságon alapuló szövetkezése, s a magyarországi nemzetiiségekkel való összefogás — amelynek feltételeit, kereteit és egyúttal korlátait az előadások vázolták — ez az a függetlenségi program, ez az a nemzeti eszme, amelyet Mocsáry az 1868. évi nemzetiségi törvény tárgyalásakor, az 1871. évi cseh kiegyezés meghíúsulása, majd Miletics Szvetožár bebörtönzése és Bosznia okkupációja ellen protestálva, aztán a 80-as évek türelmetlen magyarosítási kampányait bírálva tántoríthatatlanul és fáradhatatlanul propagált.

⁴ Nemzetiség, 88. o.

⁵ Uo. 203–204. o.

⁶ MLVI, 171. o.

⁷ Tóth Ede: Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdete (1826–1874). Bp. 1967. 74. o.

⁸ Uo. 145–147. o.

Legnagyobb szorongattatásainak idején, 1887 februárjában írta halasi választóinak. „Ha ki akarjuk vívni hazánk önállóságát és függetlenségét, azt csak úgy tehetjük, ha sikerült e törekvésben a haza összes polgárait egyesíteni. Lehet-e ezt képzelni azon esetben, ha a magyarság hadilábra helyezkedik, szemben a többi nemzetiségekkel? Végezetes csalódás volna az osztrák sas szárnyai alá bújva remélni az általános magyarosítás keresztülvitelét... ennek ára nem volna más, mint hazánk függetlenségének feladása.”⁹

Mi volt ebben a kézenfekvő logikában a kivételes, a jószerint egyedülállóan bátor a századvégén? Mi volt az új mozzanat e programban, amelynek evidenciája a szabadságharcot megélt reformnemzedék liberális államférfiai-ban a 60-as évek során még nem ködösödött el? Az, hogy az uralkodó nacionalista illuzionizmus búvőletétől el nem kábítva, terrorjától meg nem félemlítve, napirenden tartotta és újrafogalmazta a dualista realitás egyetlen logikus és reális ellenalternatíváját.

„Miként jó érintkezésbe és kapcsolatba a nemzetiségi kérdés a közösi rendszerrel?” A rendszer hívei azzal érvelnek, hogy kiegyezés — bár nem adta vissza a teljes állami szuverenitást — biztosítja a magyar szupremáciát, és a magyarosítás állami eszközeit; a dualizmus a magyar nemzeti törekvések szilárd talapzata poliglott államunkban. E gondolatmenet logikáját nem lehet tagadni. A kérdés az, mit tart a nemzet, mit a függetlenségi párt előbbrevalónak: a magyarosítást vagy a függetlenséget. Ha az előbbit, ha ragaszkodik a nemzetiség terjesztéséhez és a hegemoniához, akkor el kell ismernie, hogy eme cél valószínűsítésére a dualizmus a legkedvezőbb forma, jobb, mint a perszonálunió, vagy a teljes önállóság. Ha viszont belátja, hogy az erőltetett magyarosítás utópia, hogy a szabad államot csak demokratikus biztosítékkal, szabadságjogokkal, választójoggal, demokratikus önkormányzattal lehet kivívni, ha a függetlenséget tartja a fő célnak és eszménynek, akkor meg kell egyeznie a nemzetiségekkel. „Választani kell a két politika között. Vagy a magyarosítás, vagy a függetlenség. Mind a kettőt együttesen komolyan folytatni nem lehet... A párt még mindekkoráig nem vetett számot ezzel a helyzettel... Ragaszkodik a magyarosításhoz is, a nemzeti függetlenség kivívásához is... Két malomkő közé akarja tehát helyezni a magyarságot, ugyanazt a helyzetet akarja előidézni, mely 1848-ban fennforgott.”¹⁰

Mocsáry krédójában nemcsak a politikai tisztánlátás és tisztánfogalmazás, nemcsak az alternatíva kibúvót nem tűrő felvetése a jelentős, hanem a hozzárendelt emberi-politikusi magatartás is: a hitvallás morális vállalása. „Szóval és írásban a piacra vittem a bőrömet — írta utolsó cikkében, a radikális *Szabadgondolat* számára — le is húzták rólam, mint egykor szent Bernátról* a pogányok, de én is úgy tettem, mint ő, ki panyókára ve[tet]te saját bőrét,

⁹ MLVI. 250. o.

¹⁰ Mocsáry Lajos: A közösi rendszer zárszámadása. Bp. 1902. 240—243. o.

* Valójában szent Bertalan.

s úgy prédikált tovább . . .”¹¹ Ez az etika, ez a sors, félig vagy egészen megnyúzva tovább prédikálni: néhány szocialistán és Adyn kívül csak Mocsáry-nak adatott meg a dualista Magyarországon.

A kérdésnek, miért vállalta, aligha van értelme. Vállalnia kellett, mert függetlenségi volt, hazafi és demokrata, alkalmasint a legigazibb függetlenségi az itthoniak között, aki a hajdanvolt, világranyitott és progresszív liberalizmus hagyományát őrizte és korszerűsítette egy gyorsan változó polgári társadalomban, fehér holló a fekete varjak seregében. De miért és miben bízott számkivetve, az elszabadult nacionalista szenvedélyek túláradásakor is? Belső emigrációjának tizedik évében feltette magának a kérdést, ha egyszer mi is, a nemzetiségek is a faj és a nyelv iránti természetes szeretetre hivatkozunk, „miként fogunk most már ily összeütköző érzelmekkel politikát csinálni? . . . Miként alapítsunk politikát a faj és a nyelv szeretetére, mely az ellenfél irányában gyűlöletté fajul, annál inkább, minél forróbb, minél szívósabb? Ki tegyen törvényt a harcban álló érzelmek között?”¹² A kérdés 20. századi, — a válasz a 19. századé: „semmi más, mint a józan ész, a higgadt mérlegelés”. A Ráció, mint megoldás, kevésnek bizonyult, legfeljebb vigasznak volt jó, annak talán ma is jó. Hiszen mondhatunk-e többet, okosabbat, mint amit Mocsáry írt 1888-ban, karánsebesi román választóinak: „Elfogadni békével azt a tényt, hogy a hazában különböző nemzetiségek laknak, elfogulatlanul és igazságosan mérlegelni azt, amit egyrészt az egyenjogúság, másrészt az állami egység követel: ebben fekszik egyedüli lehetősége annak, hogy . . . az ország állami függetlenségét biztos alapra fektessük.”¹³ Az „igazságos értelem” századunk kritikus pillanataiban többnyire megbukott, de Mocsáry értelmes igazsága ittmaradt, nemcsak korának szólt, hanem egész századunknak és nemcsak saját országának, hanem a tágabb hazának, az egész Dunatájnak.

¹¹ MLVI, 464. o.

¹² Mocsáry Lajos: A közösgyi rendszer zárszámadása. Bp. 1902. 230. o.

¹³ MLVI, 533. o.

Akadémiai székfoglalók

A Magyar Tudományos Akadémia 1976. évi közgyűlése *Hermann Istvánt, Lukács Józsefet*, a filozófiai tudományok doktorait és *Ránki Györgyöt*, a történettudományok doktorát levelező taggá választotta.

Ránki György „Közgazdaság és történelem — a gazdaságtörténet válszútjai” címmel 1976. szeptember 23-án, *Hermann István* A „kellés” (Sol-len) kategóriája a klasszikus német filozófiában címmel 1976. október 12-én tartotta meg akadémiai székfoglaló előadását a Magyar Tudományos Akadémia Székházában.

A székfoglaló előadások a II. Osztály nyilvános osztályülésén hangzottak el. Mátrai László akadémikus, osztályelnök az előadások elhangzása után avató beszédben méltatta az új levelező tagok eddigi munkásságát, valamint a tudományos életben kifejtett közéleti tevékenységüket, s azután átnyújtotta az új tagoknak az akadémiai tagságról szóló oklevelet.

Az osztályelnök avató beszédeit a székfoglaló előadások előtt közöljük.

RÁNKI GYÖRGY SZÉKFOGLALÓJA

MÁTRAI LÁSZLÓ AKADEMIKUS, OSZTÁLYELNÖK AVATÓBESZÉDE

Tisztelt Osztályülés!

Akadémiánk, mint legfőbb és leginkább felelős tudományos testület, társadalmi hivatását — elsősorban és nélkülözhetetlen módon — tagjainak alkotó munkáján keresztül tudja betölteni. Új tagjainak megválasztása tehát nem egyszerűen az alapszabály szerinti működés hivatalos aktusa, hanem lényegi, tartalmi, minőségi kérdés, melyben nem kevesebbről van szó, mint egy-egy tudományág fejlődéséről vagy visszafejlődéséről, olyan döntésekről, melyekért valamennyi tudománytörténeti felelősséggel tartozunk népünk és hazánk jövőjének.

Akadémiánk 1976. évi Közgyűlése Ránki Györgyöt, a történettudományok doktorát, az MTA Történettudományi Intézetének ügyvezető igazgatóját, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékének egyetemi tanárát Akadémiánk levelező tagjává választotta.

Az 1930. augusztus 4-én Budapesten született Ránki György tudományos pályafutásának főbb állomásait az alkotások tekintélyes sora jelzi.

1955-ben jelent meg szerzőtársával — az azóta már szintén Akadémiánk levelező tagjává választott — Berend T. Ivánnal együtt írott első kötete a magyar gyáripár századeleji történetéről. 1957-ben védte meg kandidátusi disszertációját, amelynek témája: a magyar gyáripár fejlődésének története a 30-as években és a második világháború időszakában. A történettudományok doktora minősítést Magyarország gazdasága az első három éves terv időszakában c. munkájáért nyerte el 1963-ban. A magyar kapitalizmus gazdaságtörténetének feltárásában (Berend T. Ivánnal közösen) végzett munkáját négy jelentős monográfia és számos tanulmány jelzi. Ezek a munkák testesítik meg ma is elsősorban a 20. századi magyar tőkés gazdaság történetének marxista feldolgozását. (Ezért a tudományos teljesítményért kapták a szerzők 1961-ben a Kossuth-díjat.) E kutatások összegezéseként jelent meg 1972-ben a magyar gazdaság 19—20. századi fejlődését bemutató könyvük is.

A gazdaságtörténeti kutatások mellett Ránki György a legújabbkori politikai — különösen diplomáciai — történeti kutatásoknak is szakavatott

művelőjévé vált. Maradandó művei: Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről; 1944. március 19-e, Magyarország német megszállása; A második világháború története. Ezek mellett az ő irányításával készült el „A Wilhelmstrasse és Magyarország” c. forráskiadvány, amely az európai szocialista országok közül elsőként adja közre a német külügyi iratok vonatkozó darabjait.

Munkásságának harmadik nagy területét a 19—20. századi kelet-európai gazdaságtörténeti (Berend T. Ivánnal közösen végzett) kutatásai képezik. 1969-ben megjelent kötete világviszonylatban is első összefoglaló a 19—20. századi Kelet-Európa gazdaságtörténetéről, amely kiterjedt forrásbázis alapján, marxista elemzéssel, a legkorszerűbb, összehasonlító módszerrel helyezi új megvilágításba a megkésett ipari forradalom és az azt követő tőkés fejlődés számos kelet-európai sajátosságát, valamint e történeti táj társadalmi struktúrájának változásait a 20. század közepéig.

Ránki György a messzemenő objektivitást, ami történetírására mindekelőtt jellemző, mindenkor szervesen kapcsolja össze a kommunista történetész szemléletmódjával. Tudományos tevékenységét az új problémák és új módszerek iránti érzék, valamint az alapos forrásismeret jellemzik. Kutatói eredményei jelentős nemzetközi elismerést is kiváltottak — részben idegen nyelvű publikációi által, részben a nemzetközi tudományos kongresszusokon elhangzott előadásai, hozzászólásai révén.

Tudományos és tudományszervezői tevékenysége mellett meg kell emlíkeznünk oktatói munkásságáról is. Mint a debreceni egyetem tanára sok fiatal történész indulását segítette.

Munkásságának eddigi elismerései: gazdaságtörténeti kutatásaiért 1961-ben Kossuth-díjat, tudományos és tudományszervezői munkásságáért 1964-ben a Munka Érdemrend ezüst fokozatát és 1974-ben a Munka Érdemrend arany fokozatát nyerte el.

Tisztelt Osztályulás!

Ránki György személyében Osztályunk a fiatal történészek generációjának olyan tagjával erősödik, aki már a mi társadalmunk neveltje, akinek a számára tehát az ökonómia és a história egysége nem egyszerűen elméleti módszertani követelmény, hanem megvalósított gyakorlat, a hazánkban oly sikerrel végzett gazdaságtörténeti kutatásoknak (Pach Zsigmond Pál és Berend T. Iván után és mellett) örvendetes folytatása. Az elhangzott székfoglalóra is rámutatva hadd emeljem ki történészeink elméleti tisztánlátásának azt a nagy fontosságát, hogy a történeti látásmódot — konkrét kutatásokra támaszkodva — segítik érvényre jutni és elterjedni a néha igen erős pozitivisták vagy technokrata hatások ellenében.

Most, amikor Ránki Györgynek az őt akadémiai levelező tagságának jogaiba beiktató oklevelet átnyújtom — kívánok neki további szép tudományos eredményeket, jó egészséget és töretlen alkotó kedvet!

KÖZGAZDASÁG ÉS TÖRTÉNELEM — A GAZDASÁGTÖRTÉNET VÁLASZÚTJAI

RÁNKI GYÖRGY

1884-ben a bécsi könyvpiac újdonságai között egy kis könyvecske volt található. Carl Menger, az osztrák közgazdasági iskola neves képviselője „Die Irrtümer des Historismus in der deutschen Nationalökonomie” címmel foglalta össze nézeteit a közgazdaságtan és a történelem kapcsolatáról. Ebben a műben olvashatók az alábbi sorok: „Mint idegen hódítók lépnek a történeszek tudományunk területére, hogy nyelvezetüket, szokásaikat — úgy terminológiai, mint metodológiai szempontból — ránk erőszakolják és minden, elképzeléseiknek nem megfelelő kutatási irányzatot teljes mértékben leküzdjenek.”¹

Mily messze időbe tűnők ezek a gondolatok ma, midőn a közgazdaság és történelem kapcsolata gyökeresen megváltozott, midőn a hódítók szerepében feltétlenül inkább a közgazdaságtudomány vagy más társadalomtudományok képviselői, semmint a történettudomány művelői tűnhetnek fel. De vajon mennyiben új ez a vita és mennyiben régi? Vajon mennyiben veti fel a gazdaságtörténet örök dilemmáját „az élni a szomszédokkal vagy a szomszédok között” a közgazdaság és történelem kapcsolatának, kölcsönhatásaiknak és ellentmondásainak immár hosszan tartó folyamatában.

Több mint 25 éve, hogy Pach Zsigmond Pál professzor közgazdaságtudományi egyetemi bevezető előadásában először merült fel előttem a gazdaságtörténetírás kialakulásának és fejlődésének elvi, módszertani problémája. Midőn előadásom bevezetéseként ide nyúlok vissza, nem csupán az a történeszek számára szükséges módszer indíttat, mely gondolatsorának kiindulópontját kell tisztázza, de az a felismerés is, hogy a hazai marxista gazdaságtörténet megalapozását itt kell keresni.

Ha a gazdaságtörténet kiindulását kutatjuk és elvi módszertani fejlődését kívánjuk végigkísérni, úgy mindenekelőtt abba a közel százéves nagy Methodenstreitbe ütközünk, mely a történeti és közgazdasági látásmód gyökeres különbségét hangoztatta. Lehetséges-e azonban gazdaságtörténetet művelni a szó igazi értelmében e megkülönböztetés, még inkább szembeállítás fenntartása mellett? Vajon nincs igaza John Hicksnek, aki szerint „a gazda-

¹ Carl Menger: Die Irrtümer des Historismus in der deutschen Nationalökonomie. Wien, 1884.

ságtörténet egyik leglényegesebb funkciója . . . hogy olyan fórumot teremtsen, melyben a közgazdaság, a politikai tudományok, a szociológia és a történelem képviselői — akár az esemény — (politikai) történet, akár az eszmék és a technológia története iránt érdeklődnek — találkozhatnak és beszélgethetnek.”²

Van-e ilyen szempontból egyáltalán aktualitása a történeti és közgazdasági kutatás vitájának? Vajon nem teremti-e meg önmagában a gazdaságtörténet a nagy szintézist? Vajon a marxizmus alkalmazása nem veszi-e le egyértelműen a kérdést a napirendről? Vajon releváns-e ma még az egész vita és nem csupán a polgári tudomány azon nézeteiből származik-e, mely a történetírást nem is tekinti tudománynak és az elméletet és történelmet egymástól egyenesen elválasztotta. Ahogy a polgári történetfilozófia egyik nagynevű, bár nem minden szempontból jellemző képviselője, Sir Isaah Berlin megfogalmazta: „A tudománynak a hasonlóságra, a történelemnek a különbségre kell koncentrálnia.”³

A gondolatkör nem új és máig is hat. Fellelhetjük Menger már idézett könyvecskéjében, mely szerint a történelem leíró tudomány, mely tettek, sorok, népek, intézmények után érdeklődik, míg „a közgazdaságtan viszont elemző, teoretikus tudomány, mely a megjelenési formák és a törvények kapcsolatát kutatja, s mely a természettudományhoz hasonlóan, ha nem is azonos módon, a gazdasági élet megjelenési formáit izolációs eljárásokon keresztül tipikus elemeire vezeti vissza”.⁴

Mint ahogy fellelhetjük ezt a nézetet abban az alig pár éve megjelent amerikai munkában is, mely formailag már nyitni kíván ugyan a társadalomtudományok más ágai felé, de ugyanakkor megkülönbözteti a történelmszót, a társadalomtudósta, aki meghatározza a körülményeket, analizál és hipotéziseket állít fel, tisztázza a történeti fejlődés kritériumait, a történelmszótól, a humanistától, aki csak prezentálja az eredményeket.⁵ A történelmszót eme skizofréniája azonban aligha tartható. Ha ugyan az idézett álláspontot meg is különböztetjük a mindent individualizáló és a társadalomtudományoktól elzárkózó nézetektől, akkor sem lelhetünk benne kellő magyarázatot a minket foglalkoztató kérdésre: miként alakult ki a gazdaságtörténetírás, és formálódásában, alakulásában milyen hatások érték a történetírást vagy közgazdaságtudomány oldaláról, mennyiben volt képes ezeket a hatásokat nem mechanikus, hanem szerves egységbe formálni. Szeretném előre leszögezni: a marxista módszer alkalmazása önmagában a kérdést még nem oldja meg. Marx a gazdasági teóriából vezette le a tőkés gazdaság mozgástörvényeit, és ezt történelmileg is alkalmazta egy általános objektív rendezési elvet dolgozva ki. Ily módon nemcsak megújította a történelmi módszert, de azáltal, hogy a gazdasági teóriát

² J. Hicks: *Une theorie de l'histoire economique*. Paris, 1973. 11 p.

³ Isaah Berlin: *History and Theory*. 1960. I.

⁴ C. Menger: *Die Irrtümer* . . . 33. p.

⁵ D. Landes—Ch. Tilly: *History as Social Sciences*. New York, 1971. 60. k.

történelmi elemzéshez használta, megmutatta, hogy a történeti leírás miként válhat kritikai történetírássá. Ugyanakkor nem adott és nem is adhatott többet — mint maga a marxista gazdaságtörténetírás fejlődése is mutatta —, mint bizonyos elveket a fejlődés egészének, általános főbb vonásainak és sajátosságainak, részleteinek dialektikus feldolgozásához.

Figyelembe kell továbbá vennünk azt a tényt is, hogy a marxizmus megjelenése és az egyetemek, az akadémiák hivatalos tudományos falai közé történő behatolása között hosszú idő telt el, és hosszú ideig a gazdaságtörténetírás nem vett tényleges tudomást a gazdasági analízis és történelmi magyarázat marxi egyesítéséről.⁶

A hivatalos gazdaságtörténetírás a német nemzetgazdaság történeti iskolájából táplálkozott, Roscher, Hildebrandt, Schmoller munkáin formálódott. Miben jellemezhetjük ennek a gazdaságtörténetírásnak a legfőbb mondanivalóját? Aligha kétséges, hogy mindenekelőtt a gazdasági elmélet és történeti leírás igen merev elválasztásában. Igaz, hogy találhatók olyan nézetek is, melyek szerint már a Schmoller-féle iskola előtt fellelhető a teória és tények elválasztása,⁷ mégis historiográfiai szempontból a szétválasztódás, vagy úgy is mondhatnánk, a gazdaságtörténet kialakulása és egyidejűleg a gazdasági elmélettel való szembefordulása a 19. század harmadik harmadára vezethető vissza. Ez a gazdaságtörténeti iskola elvetette „Adam Smith logikai és dialektikus bűvészműtatványait”⁸, a polgári forradalom által kialakított szabadkereskedelem elvet, és a marxizmus megjelenésére is választ keresve a német történelem gazdag tapasztalataira támaszkodva keresett új kiutat. A német nemzetgazdaságtan történeti iskolája tehát az általánosítás elleni harcban keletkezett. Elméleti filozófiai alapjának lényegében a kanti megkülönböztetés tekinthető a „tisza és gyakorlati ész” között. Ezt a megkülönböztetést természetesen a neokantizmus tovább erősítette. Ez a felfogás azt hangoztatta, hogy a történelem nem lehet a tárgya egy racionális, konkrét megismerési és tudás-folyamatnak, hiszen a történelem nem más, mint egyedi és megismételhetetlen tények sokasága. A történelem nem teoretikus, hanem alkalmazott, az általános, ha egyáltalán van ilyen, úgy kizárólag a konkrétan keresztül jelentkezik.⁹

A német közgazdaságtan történeti iskolája alapján a rankei történetírói felfogás és a német historizmus szülöttje volt. Érdeklődése nem a tényleges, szorosan vett gazdasági folyamatokra irányult, hanem az államnak, a jogi, politikai intézményeknek a gazdaságban betöltött szerepe felé fordult.

⁶ Jean Bouvier: *Histoire économique et histoire sociale*. Geneve, 1968. 11. p.

⁷ J. Hughes: *Fact and Theory in Economic History. Explorations in Entrepreneurial History*. 1968.

⁸ M. Postan: *Fact and Relevance*. Cambridge, 1971. lásd a *Raison in Social Study* című tanulmányt.

⁹ M. Postan: *Fact and Relevance*. Cambridge, 1971. Lásd: *Economic and Social History* c. tanulmányt.

Egyoldalú lenne azonban a nemzetgazdaságtan történeti iskolájának kritikája, ha nem vennénk figyelembe a 19. század első fele klasszikus közgazdaságtanának bizonyos merevségét, statikus, olykor egyenesen történetietlen szemléletét. „A közgazdászok a polgári termelési viszonyokat, a munkamegosztást, a hitelt, pénzt stb. megváltoztathatatlan, örök kategóriáknak tüntetik fel... A közgazdászok megmagyarázzák nekünk, hogyan termelnek az emberek ezek között az adott viszonyok között, amit azonban nem magyaráznak meg, az az, hogyan termelődnek ki maguk ezek a viszonyok, vagyis nem magyarázzák meg azt a történelmi mozgást, amely ezeket a viszonyokat létrehozza — ezek az eszmék, ezek a kategóriák éppoly kevésbé örökök, mint azok a viszonyok, amelyeket kifejeznek. Ezek történelmi és átmeneti termékek.”¹⁰

Igaz, hogy bizonyos történetiség mindenütt fellelhető volt, hiszen akár Ricardo beruházási és járadékelmélete, Rodbertus bértörvénye, vagy Mill és Marshall megállapításai nem voltak minden történeti elem nélküliek. Talán pontosabban fogalmazunk, ha azt állítjuk: ha nem is antihisztórikusak, de legalábbis ahisztórikusak voltak. Gondolatrendszerük és elemzésük úgy merevedett meg, ahogy a burzsoázia és proletariátus harca a polgári fejlődés és eredményeinek lehetséges túlhaladása irányába hatott, Menger vagy Jevons munkáiban, — tehát az osztrák iskolában — már a történetiség nyomait sem lehet felfedezni, ezek már nem ahisztórikusak, hanem antihisztórikusak voltak.¹¹

A klasszikus teória első beható kritikáját éppen Marx nyújtotta, aki sok más lényeges megjegyzés mellett nem utolsósorban éppen a történetiség hiányát vetette a klasszikus közgazdaságtan szemére. Marx leszögezte, hogy a közgazdaságtan elsősorban történeti tudomány (eine historische Wissenschaft), mely „történeti és ezért állandóan változó anyagot tárgyal”, s éppen ezért nem lehet teljesen azonos minden országra és minden történeti szakaszra vonatkozóan.¹² De a 19. század utolsó harmadának polgári elmélete mit sem tudott, még inkább mit sem akart kezdeni a klasszikus közgazdaságtan marxi kritikájával. Ez az elmélet úgy kívánta bevonni a történetiséget a közgazdaságtanba, vagy úgy is fogalmazhatnánk: olyan gazdaságtörténetet kívánt uralomra juttatni, melyben a közgazdasági teóriának, az általánosításnak, a gazdasági törvényeknek kevés hely jutna, annál inkább azon intézménytörténetnek, melynek keretei között a gazdasági folyamatok lejátszódnak. Természetesen ha figyelembe vesszük, hogy 1890-ig a történettudományi munkák 4/5-e az állammal foglalkozott;¹³ úgy önmagában a nemzetgazdaságtan történeti iskolájának pozitív hatása a gazdaságtörténet megszületésében és autonómmá

¹⁰ Marx: A filozófia nyomorúsága. Marx — Engels Művei. 9. kötet. 121—125. p.

¹¹ N. B. Harte: The Study of Economic History. London, 1973. 13. p.

¹² Marx — Engels Művei 30. k.

¹³ Pierre Chaunu: Histoire Science Sociale. Paris, 1974.

Treitschke 1859-ben állítja az államot a történeti vizsgálat középpontjába. Lásd; Hans Peter Dreitzel: Theorielose Geschichte und geschichtslose Soziologie. in: H. U. Wehler: Geschichte und Soziologie. Köln, 1973.

válásában tagadhatatlan, hiszen ténylegesen ettől veszi kezdetét a gazdaságtörténeti specializáció. A klasszikus közgazdaságtan tekinthető viszont az első kísérletnek, mely a társadalomtudományok körében összefüggő elméletet dolgozott ki. Ennek az elméletnek továbbfejlesztő kritikájával (Marx) szemben tehát a társadalomtudományi elmélet teljes elvetésére került sor, mégpedig olyan körülmények között, melyek hosszú ideig meghatározták a történelemtudomány és a közgazdaságtudomány kapcsolatát a kialakuló gazdaságtörténet keretében.

Ha igaz, hogy a történelem útja a különböző történeti iskolák és felfogások sírkövével van kikövezve, olyan felfogások sírkövével, amelyek többet ígértek és követeltek, mint amennyit adni, nyújtani tudtak, akkor az is igaz, hogy a 19. század végén kialakult gazdaságtörténeti felfogást csak igen lassan lehetett a sírba lökni és a sírköemelés időpontja legfeljebb mostanság érkezett el. Talán azért, mert annyira sokat nyújtott, hogy az ígérete és teljesítménye közötti ellentmondás csak nehezen volt felfedhető? Talán azért, mivel a történelem tárgya szélesebb mint a közgazdaságé és így az a gazdaságtörténet, mely az intézmények, cselekvések és események történetét nyújtotta, mindenképpen tárgyi gazdagodást jelentett az elvont közgazdasággal szemben? Vagy talán még inkább azért, mivel a gazdaságtörténetírás eme formájának hatékony kritikáját legfeljebb a marxizmus nyújthatta, mely ugyan a századfordulótól kétségtelenül számos új művel gazdagodott (Lenin, Hilferding), de eszmei hatása a szűkebben vett diszciplína keretei közé jó ideig csak elvétve került be és rögtön torzítva érvényesült. Hadd utaljak itt bizonyos aspektusban Werner Sombart működésére (Weber tevékenységét egészen más összefüggésben említeném csak). A gazdaságtörténet leíró történelem-centrizmusa vajon nem volt-e összefüggésben a polgári közgazdaságtudomány állapotával, az ahisztorikus általános ekvilibrum gondolatának fenntartásával, a kapitalizmus örök kategóriáinak vizsgálatával, avval, hogy a közgazdászok, amint Faust minden nőben Margitot, úgy ők minden gazdasági fejlődés mögött csak a tőkét keresték? Nyújthatott-e egy ilyen közgazdasági szemlélet reális alternatívát a gazdaságtörténet számára? Elfogadhatott-e a gazdaságtörténet olyan elemzést, melyben történeti problémák csak mint kulcsetetek jelentkeztek?

De meg is fordíthatjuk a kérdést. Mindaddig, amíg a történeti folyamatok gazdasági interpretációja szinte kizárólag a marxizmus fegyvertárába tartozott, és a polgári (hivatalos, általános) történettudomány politikai, személyiség- és esztétörténeti orientációjú volt, melyben a társadalmi és gazdaságtörténet csak marginális helyzetben lehetett, hiszen a társadalmi problémákkal való kapcsolata révén ismét és ismét felmerül a gyanú, hogy a munkásosztályhoz, munkásmozgalomhoz közelít,¹⁴ volt-e szüksége a polgári tör-

¹⁴ J. Kocka: Theorienprobleme der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. in: H. U. Wehler: Geschichte und Ökonomie. Köln, 1973.

ténettudománynak egy más gazdasági szemléletre, képes volt-e vagy lett volna-e egy újabb, modernebb gazdaságtörténeti módszer elfogadására, alkalmazására? A válasz teljesen egyértelmű: a 19. század második felének statikus közgazdasági szemlélete nem hathatott megújítóan a polgári gazdaságtörténetre és a szűkebb ténybeli, szakmai anyagon túlmenően elvileg még kevésbé nyújthatott újat a marxista gazdaságtörténet számára annál is kevésbé, mivel benyomásunk szerint maga a marxista gazdaságtörténet is a problémamegközelítésben, a történeti anyag kezelésében, a gazdaságtörténet tárgyának megjelölésében többnyire jócskán magán viselte a történeti iskola tojásbéreit.

Mivel magyarázható, hogy a második világháború után a különböző szocialista országokban kibontakozó gazdaságtörténetírás, ideológiáját, világnézetét illetően bármennyire élesen szembefordult a polgári gazdaságtörténetírással, mégsem tudott teljesen szabadulni a nemzetgazdaságtan történeti iskolájának szellemi fogantatásában született gazdaságtörténetírás számos hagyományától? Nyilván az egyszerűbb, bár bizonyára a valóság számos elemét nem nélkülöző megállapítást tesszük, ha arra utalunk, hogy az új marxista gazdaságtörténetírók többsége iskolázottságát, egyetemi képzését és jórészt olvasmányanyagát ettől az iskolától nyerte. Úgy lett marxistává, hogy a marxi közgazdaságtan elveit kívánta alkalmazni az adott gazdaságtörténeti anyagra, illetve azt bizonyos irányban azonnal kitágította a munkásosztály, kapitalizmus, imperializmus kérdéseire, anélkül azonban, hogy az egész anyagot belső (immanens) kritikának is alávetette volna, anélkül, hogy — mutatis mutandis — a teóriahiányt a gazdasági fejlődés és folyamat valamennyi kérdésében — és nemcsak a marxista közgazdaságtan néhány alapkategóriáját érintő kérdésben — levetkőzte volna.¹⁵

Ha ezt a szempontot aligha felejtethjük is el, mégis hiba lenne ezt tartani a döntőnek és megfélelkezőnek a marxista közgazdaságtan és filozófia 50-es évekbeli helyzetéről. A teoretikus és történelmi tudományoknak a 19. század végén a polgári tudósok általi különválasztása ugyanis érdekes módon megismétlődik a sztálini korszak egyik vezető filozófusának, Glesermannak a korban eléggé elfogadott nézeteiben. Glesermann — kétségtelenül nem egyedül — megkülönböztette a történelmi materializmust és a történettudományt.

A gazdaságtörténetet legfeljebb a specifikus törvények, illetve azok megjelenési formáinak tanulmányozására korlátozó nézet még a 60-as évek elején is szentesítést nyer „A marxista filozófia alapjai” című tankönyvben a következő megfogalmazás által: „... A történelmi materializmus, a történet-

¹⁵ Hasonló gondolatot találtunk e nézet megfogalmazása után Jürgen Kocka: *Marxistische Sozialgeschichte* c. cikkében, ahol Hans Motek könyvéről — mely a 19. századi német gazdaságtörténetet öleli át, — állapítja meg:

„A marxista gazdaságtörténet eme formája az új aspektusok, kategóriák, hangsúlyok és eredmények ellenére metodológiailag mennyire a gazdaságtörténet német tradíciójában gyökerezik.” *Soziologie und Sozialgeschichte*, Opladen, 1972.

tudománnyal ellentétben, elméleti, módszertani, filozófiai tudomány.”¹⁶ „A gazdaságtörténet a legszorosabb kapcsolatban áll a politikai gazdaságtannal. Bizonyos értelemben teljessé teszi a politikai gazdaságtant, amikor ennek az elméleti tudománynak konkrét történeti anyagot szolgáltat.”¹⁷ — írja ezen az elméleti alapon egy ismert NDK gazdaságtörténész.

Jürgen Kuczynski már annak idején vitába szállt evvel a szétválasztással, s Marxra, Engelsre hivatkozva utasította vissza ezt az álláspontot, leszögezve: „Olyan tudomány, melynek tárgya nem a törvények, a szükségszerű tendenciák, belső összefüggések, kölcsönhatások, viszonyok és folyamatok tanulmányozása, az éppoly kevésbé tudomány, mint az a tudomány, amely nem elméleti tudomány.”¹⁸

Kuczynski véleményem szerint joggal hangsúlyozza, hogy a társadalomtudományok törvényeit csakis történelmileg lehet tanulmányozni, „társadalmi törvény elképzelhetetlen történelmi mozgás nélkül”. A társadalomtudósoknak egyidejűleg kell teoretikus megállapításokat történelmi vizsgálódás alapján és történelmi vizsgálódást teoretikus meggondolások alapján végeznie.¹⁹

Kuczynski tanulmánya nem korlátozódik erre az elvi állásfoglalásra. Véleményünk szerint a kérdés egyik lényeges elemét ragadja meg, midőn a gazdaságtörténet és a politikai gazdaságtan kapcsolatát vizsgálva elsősorban a közgazdasági kutatások helyzetére utal. Engelst idézi, aki az Anti Dühringben kijelenti: „A politikai gazdaságtant, ama feltételek és formák tudományát, melyek között a különböző emberi társadalmak termeltek és cseréltek és amelyek között a termékeket ennek megfelelően mindenkor elosztották — az ebben a tág értelemben vett politikai gazdaságtant még meg kell teremteni.”²⁰

Kuczynski Lenin tevékenységére utal, mint aki a marxi politikai gazdaságtant továbbfejlesztette, majd sajnálattal szögezi le, hogy bár a közgazdászok száma növekedett, mégis elméletileg kevés újat nyújtottak, akárcsak a termelési viszonyok tanulmányozásában is, s még kevesebbet a termelőerők történetének vizsgálatában, amit Kuczynski a gazdaságtörténészek legfőbb feladatának tart.

Jóllehet Kuczynski nem viszi tovább a gondolatmenetet, és távolról sem tűnik úgy, hogy további következtetései sajátunkéival azonosak lennének, mégis úgy érezzük, a gazdaságtörténet fejlődésének kulcskérdését érinti. Nevezetesen: a gazdaságtörténet megváltozása elválaszthatatlan volt attól a kérdéstől: mi újat tud számára nyújtani a közgazdaságtudomány? Ha a

¹⁶ A marxista filozófiai alapjai. Bp., Kossuth Kiadó, 1963. 388—389., 390. p.

¹⁷ Waltraud Robbe: Gegenstand der Wirtschaftsgeschichte. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1962. I. 104. p.

¹⁸ Jürgen Kuczynski: A gazdaságtörténet tárgya. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1963. I. 136. old.

¹⁹ G. Klaus—H. Schulze: Sinn, Gesetz und Fortschritt in der Geschichte. Berlin, 1967. — Tompítottan érezhető még e megkülönböztetés hagyománya.

²⁰ Engels: Anti-Dühring. 216. l.

marxista közgazdaságtudomány túljut 40-es, 50-es évek dogmatizmusának válságán, ha alkotó, új gondolatokkal tud fellépni, ha általános teóriája nem válik sémává, ha történeti teóriát alkalmaz, ha makro- és mikroökonomia egyszerre és kölcsönhatásában jelentkezik, ha a termelési viszonyok kutatása nem csupán a társadalmi formációk nagy folyamataira korlátozódik, hanem a gazdasági fejlődés valamennyi lényeges összefüggését (ágazatok, ciklusok, termelési tényezők stb. szerepe) vizsgálja, akkor a közgazdaságtudomány nem csupán a nagy elméleti kereteit adja meg a gazdaságtörténetnek, de tárgyát, pontosabban súlypontjait és módszerét is gyökeresen átalakíthatja. Ahogy a polgári közgazdaságtudomány túllép az állandó egyensúly dogmáján és dinamikus, makroökonómikus, hosszú távú növekedést figyelembe vevő szemléletet alakít ki, úgy válik a régi, teóriaellenes, inkább történeti leíró, mintsem gazdasági analitikus szemléletet alkalmazó gazdaságtörténetírás elavulttá, úgy veszti hitelét, úgy szorul vissza a tudományos közéletben.

A polgári gazdaságtörténetírás nagy megújulása — s a polgári és marxista gazdaságtörténeti szemlélet ellentmondása és ugyanakkor érintkezése, kapcsolata folytán ez a változás természetesen a marxista szemlélet felett sem haladhatott el nyomtalanul — lényegében a 30-as évekkel, részben, de csak részben a polgári közgazdaságtan megújulásával hozható kapcsolatba.

Talán nem leszünk egyoldalúak, ha arra utalunk, hogy a társadalomtudományok közül mindeddig a közgazdaság nyújtott a legtöbbet a történettudomány számára. Nemcsak azért, mert még a legelvakultabb szellemtörténész sem tagadta már a gazdasági események jelentőségét a történeti folyamatokban, hanem azért is, mert egyfelől leginkább rendelkezett saját, önálló forrásanyaggal (adójegyzék, népszámlálás, vámok), tehát tényleges anyagi forrásbázissal, másfelől bizonyos sajátos teoretikus és statisztikai ismeretet is feltételezett. Így amikor részben már a harmincas években megindult és az ötvenes években kiteljesedett a közgazdasági gondolkodás megváltozása, a történettudomány és a közgazdaságtudomány új találkozása nemcsak lehetséges, de egyenesen elkerülhetetlen is volt. Dinamikus közgazdaságtan, mely hosszú távú növekedésre figyel, a történeti tényezőt már aligha kerülheti ki.

Nem kétséges, a közgazdasági teória új jelenségei — mint Witold Kula erre már 1960-ban megjelent cikkében rámutatott²¹ — a kapitalizmus új jelenségei mellett döntően a szocializmus kialakulásának és a harmadik világ megjelenésének elméletlettörténeti következménye. A szocializmus megjelenésének teoretikus következménye, még akkor is, ha az új gazdasági teória számos kifinomult technikája, szemléleti változása még a polgári közgazdaságtudomány keretei között vette kezdetét. De tegyük hozzá: a kérdés távolról sem ilyen egyszerű. A 30-as évek új közgazdasági gondolata aligha választható el a 20-as évek új szovjet eredményeitől, ahol a marxizmus alapján tettek kísérle-

²¹ W. Kula: Histoire et économie. La longue durée. Annales, 1960.

tet a gazdasági teória továbbfejlesztésére és gyakorlati gazdasági következményeinek levonására. A makroökonómiai folyamatok kutatása, a régi intézménycentrikus gazdaságtörténet helyett a szorosabban vett gazdasági kérdések domináns szerepe, a teoretikus hozzáállás, hipotézisek és funkciók alkalmazása, a gazdasági élet egységének megőrzése a régi ágazatokra szakadt vagy szétdarabolt ágazatcentrikus gazdaságtörténet helyett.

A régi közgazdasági elmélet az egész gazdaságot elszigetelt, egyedi egységek versenyéből vezette le;²² Say törvénye alapján állt, mely szerint a kínálat nem haladja túl a keresletet, osztályharmóniára épült és feltételezte, hogy spontán folyamat érvényesül az egyenlőtlenség kiküszöbölésére. A dinamikus elmélet és a monopolista verseny teóriája, melyet H. Chamberlin 1927-ben tett közzé és Joan Robinson fejlesztett tovább,²³ ezt lényegében kiküszöböli azáltal, hogy nem állítja szembe a versenyt a monopóliummal. A marxista elmélet e tekintetben sokkal mélyebbre hatol a verseny és monopóliumok kapcsolatának és kölcsönhatásának elemzésében.²⁴ A polgári elmélet viszont csak a 30-as évektől ismeri el, hogy országok kerülhetnek monopolista helyzetbe, bár ekkor sem fogadták még el, hogy ez rendszeresen is előfordulhat. Hosszú idő telt el, amíg elfogadták, hogy a technikai és gazdasági fejlettség vagy fejletlenség nemzeti határokhoz is kapcsolódik és nem a kis egységek, hanem nemzeti egységek között van oligopolikus verseny, melyben a kis országok (területi és gazdasági értelemben) nincsenek egyenlő helyzetben. Ha nem lehet a tökéletes verseny alapján elemezni az országok közötti kereskedelmi kapcsolatot, még nem jelenti azt, hogy valamiféle leegyszerűsített gyarmat-ipari, kizsákmányoló-kizsákmányolt nemzet gazdaságtörténeti dichotómiához jutnánk, hanem azt, hogy a belső gazdasági változások, a rövid lejáratú gazdaságpolitika hosszú távú következményei, a foglalkoztatási és jövedelmi struktúra változásának a keresletre gyakorolt hatása vizsgálatához a világgazdaság történetének egyszerű leírása helyett annak teoretikus elemzése nyújt hasznos támpontot.

Az erősebben gazdasági szemlélet jelentkezett abban, amit sokan — bizonyos szenzációhajhászással — kvantitatív forradalomnak neveznek. Az elbeszélő, leíró gazdaságtörténet helyett a mérés, összemérés és számolás kétségtelenül szükséges eleme, természetes velejárója a növekvő tudományosságnak. Olyan történetírás ez, „mely kevésbé érdeklődik az egyes események iránt és inkább azok az elemek foglalkoztatják, melyek hosszú, homogén sorokba illeszthetők”.²⁵ Kvantifikáció — természetesen nem azonos a *histoire quantitative*-vel, melyre még később visszatérünk —, mikor a közgazdaság és

²² T. Balogh: *The unequal partners*. Oxford, 1962.

²³ E. H. Chamberlin: *The Theory of Monopolistic Competition*. Harvard, 1933. J. Robinson: *The Economics of Imperfect Competition*. London, 1933.

²⁴ Lenin: *Imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. Lenin Művei 22. kötet.

²⁵ P. Chaunu: *L'histoire serielle*. *Revue Historique*, 1970. 297. p.

történetírás ezen új, termékeny találkozásáról szólnak, akkor a braudeli *longue durée* koncepciójában gondolkodunk, melyben a hosszú kvantifikációs sorok a pillanatnyi törések, szakítások politikai eseményeiről elvonatkoztatva, alaposabb, hosszú távú elemzésre nyújtanak lehetőséget. A kvantifikáció bizonyítja, hogy a történelmi bizonyítás hagyományos kritériumai mily hasznosan kiegészíthetők a statisztikai kritériumokkal.²⁶ A kvantifikáció nem csupán az új technikai fejlődés — az elektronika, a kibernetika, a komputer — tükörződése és igénye a történettudomány irányában, de a történészek azon belső kívánságából is fakad, hogy ezt a bonyolult technikát az objektív bizonyítás szolgálatába állítsák. Tehát a kvantifikáció csak akkor és annyiban hasznos, amennyiben a verifikációs processzus része. Azt pedig, hogy a történeti verifikációs eljárás még igen bizonytalan lábakon áll, aligha kell bizonyítani, még akkor sem, ha a kritikátlan közönség a verbális bizonyítás — gyakran érzelmi hatások — iránt még nagyobb megértést tanúsít, mint a statisztikai táblázat iránt.

Haladó, fejlődő közgazdaságtudomány- konzervatív történet-tudomány? Igen egyoldalú, hamis lenne ez a kép. A gazdaságtörténet nem csak és nem kizárólag a közgazdaságtantól kapta impulzusait, sőt mi több, ha szorosan vett tárgyának felfogásában nem indult volna meg a historizmustól, a történeti iskolától való elszakadás folyamata, aligha feltételezhetnénk, hogy a közgazdasági hatás ennyire mélyreható lehetett volna. A 30-as évektől meginduló, s a 60-as években a világ egyik legjelentékenyebb gazdaságtörténeti iskolájává fejlődött Annales-csoport munkája volt az a lényeges új eredmény, mely a gazdaságtörténet megújítását belülről segítette elő. Anélkül, hogy az Annales-iskola részletes ismertetésére vagy elemzésére törekednénk,²⁷ hadd emeljük ki azokat a pontokat, melyek ebben a gazdaságtörténet-felfogásban a történelem és közgazdaság egységét kovácsolják, s a gazdaságtörténetben a gazdasági teóriának megfelelő súlyt biztosítanak.

Az Annales felfogása, mint Lucien Febvre ismételten leszögezte: „az egész története”, mely a társadalom fejlődésének egységét hangoztatja és annak egységes tanulmányozására törekszik.

Az Annales-iskola bizonyítja, hogy a gazdaságtörténet eme felfogása, mely a földrajztól a pszichológiáig, a szociológiától a közgazdaságtudományig valamennyi emberi tudományt egybe kíván kapcsolni, természetesen már mentes a történeti iskola beszűkült történetszemléletétől, teóriaellenességétől, így valójában túlzás nélkül állíthatjuk, hogy egy új gazdaságtörténet alapvetése szempontjából nemcsak a közgazdaságtudományban, de a történettudomány immanens fejlődéséből következően is megérett a helyzet.

²⁶ G. Barraclough: *History in Changing World*. Manuscript.

²⁷ Erre vonatkozóan gazdag magyar irodalom van, így Jacques Le Groff tanulmánya: *Van-e Annales-iskola? Századok*, 1968.; Vekerdí László beszámolója, *Valóság*, 1964.; végül de nem utolsósorban Kosáry Domonkos bevezető tanulmánya *March Bloch: A történelem védelmében*. Bp. 1974. c. kötetében.

Ha a gazdaságtörténetet mint a gazdasági folyamatok, struktúrák, intézmények, cselekvések, események és teóriák történetét tekintjük,²⁸ akkor a gazdaság és történelem ilyen egyesítése ígéretes kutatási perspektívát tartalmaz. De részben csak tartalmaz. Ugyanis az a momentum, mely a polgári gazdaságtörténet esetében a modern gazdasági teóriának és növekedési elméletnek az alkalmazásában, a termelőerők fejlődésére való koncentrálásban és a termelési viszonyok kérdésének elmellőzésében jelentkezett, további olyan új elméletek kidolgozásához vezetett, melyek a modern polgári közgazdaságtan rendkívül kifinomult módszerét és nyelvezetét önálló gazdaságtörténeti teóriává és módszerré fejlesztette.

A historizmus itt, bár bizonyos értelemben azonos elvi-ideológiai alapon, gyökeres ellentétébe csap át: a korábbi teóriaellenesség most történetellenességgé változik, a korábbi aprólékos, összefüggéstelen tények hamisan racionalizált összefüggésekké válnak. Nem kétséges, akár a kvantitatív gazdaságtörténet — mint önálló, zárt egység —, akár az ún. új gazdaságtörténet a gazdaságtörténet közgazdaságosítása, rossz értelemben véve, — hogy a Menger-féle idézetet visszafordítsuk: most jönnek a polgári közgazdászok, akik ránk akarják kényszeríteni nyelvezetüket, módszereiket stb. — ilyen tendenciákat tükröz.

A kvantitatív történetírás bizonyos dolgokat nem tud befogadni a történelemben, másokat meg egyenesen kizár abból. Marczewski szerint aki az ún. quantitative történelem egyik vezető képviselője elhanyagolja a kivételes egyéniségeket (hősöket), kivételes tényeket és „minőségi változások által provokált lényeges folyamatmegszakításokat”.²⁹

A történész és gazdaságtörténész viszont tisztában van vagy tisztában kell legyen nemcsak avval, hogy lényeges folyamatok vannak, melyek nem fejezhető ki számszerűen, hogy a minőségi változások olykor döntőek egy társadalom ill. gazdaság életében, hogy strukturális megszakadások nélkül nem érthető a történelem. Vilar szellemesen jegyezte meg, hogy — sajnos — „a történész számára a háború nem exogén, amit figyelmen kívül lehet hagyni”,³⁰ midőn a gazdasági mérleget készítik.

A szovjet történészek, midőn alkalmazzák és nem mint divatot, hanem a történetírás belső fejlődéséből származó szükségnek és igénynek tekintik a kvantitatív módszerek alkalmazását, világosan leszögezik határait is. Sem a neokantista elutasítást, sem a neopozitivistá túlértékelést nem teszik magukévá. A kvantifikáció csak meghatározott történeti folyamatok vizsgálatára alkalmas, és az egész társadalmat — melyet a marxizmus egyidejűleg tekint dinamikus változások, másrészt meghatározott egymáshoz kapcsolódó lénye-

²⁸ J. Kocka: *Theorienprobleme der Sozial, und Wirtschaftsgeschichte*. in H. U. Wehler: *Geschichte und Ökonomie*. Köln, 1973.

²⁹ J. Marczewski: *Introduction a l'Histoire quantitative*. Geneve, 1965. 33–36. p.

³⁰ P. Vilar: *Pour une meilleur comprehension entre l'economistes et l'historiens*. *Revue Historique*, 1965. 302. p.

ges elemek összefüggésének — csak kvalitatív és kvantitatív vizsgálatok együttesében tartják elvégezhetőnek.³¹

A kvantitatív történetírás azonban nemcsak a gazdaságtörténet szélesebb marxista felfogását nem képes kielégíteni, hiszen a termelési módok története a politikai és katonai hatalmat is magában foglalja, mely sohasem lesz kvantitativ teljesen leírható, mert a történelmi tényeket nem lehet egyszerűen matematikai képletként alkalmazni. A matematikai képlet sajátossága ugyanis az, hogy csak egyetlen meghatározott megoldásai lehetségesek, ezzel szemben a társadalmi képlet mindig sokkal több variánst, alternatív lehetőségeket tartalmaz.³²

Amennyire segítheti tehát a kvantifikáció a történetírást, olyannyira tisztában kell lennünk korlátaival, avval, hogy csak egyike a részleges megközelítési lehetőségeknek, s minden abszolutizálás csak tévútra vezet a gazdaságtörténészre. Hiszen, ha a józan ész nem lehet kvantifikálni, akkor nem monchatjuk, hogy a történész ne használja a józan eszt, mi több, még azt sem feltételezhetjük, hogy a józan ész sohasem érvényesült volna a történelemben.

A kvantitatív történetírás azonban távolról sem vált oly elterjedtté a nyugati gazdaságtörténeti irodalomban, távolról sem toborzott oly sok hívet magának, mint az amerikai Új gazdaságtörténet. Magyarázhatjuk ezt talán avval, hogy érdeklődéséből annyira kimaradtak a történeti problémák, annyira kizárólagosan közgazdasági kérdések felé fordult, hogy inkább retrospektív közgazdaságnak, semmint gazdaságtörténetnek volt tekinthető.³³ De talán inkább abban lehetjük magyarázatát, hogy Franciaországban úgy tűnt, a gazdaságtörténet már megtalálta a gazdaság és történelem egyesítésének hatékony módját a blochi komplex felfogásban, melynek történeti mélységével, gondolati gazdagságával szemben a kvantitatív történetírás csak részleges alternatívát nyújthatott. Nem így az Egyesült Államokban, ahol a gazdaságtörténet egyfelől hosszú ideig hagyományos történeti, leíró érdeklődésű volt, s ahol másfelől az új, dinamikus közgazdaságtan a legnagyobb mértékben hozott létre elméleti mozgást a közgazdászok körében, és irányította — ebben

³¹ Igen alapos képet kapunk a szovjet kutatásokról: *Matematiceskie metodii vistoricis-kich issledonijah*. Moskau, 1972.

³² M. Postan: *Fact and Relevance. Essays on Historical Method*. Cambridge, 1971.

³³ Ebben a tekintetben leginkább Hicks felfogásához állhatna közel, aki szerint az alkalmazott közgazdaságtan a jelen gazdaságtörténete, a gazdaságtörténet pedig korábbi időszak alkalmazott közgazdaságtana. De viszont Hicks, amikor gazdaságtörténettel foglalkozik, távolról sem szorítja kvantifikációs keretek közé tárgyát.

Vö. J. Hicks: *Une theorie de l'histoire économique*. Paris, 1974. Meg kell jegyeznünk, hogy az 50-es években az amerikai gazdaságtörténetírásban rendkívül elterjedt az ún. business history vagy entrepreneur history, mely a nagyvállalatok és vezetőinek erősen propagandisztikus történelmi leírásán túlmenően elméleti bázisát a Schumpeter-féle innovation elméletből nyerte, mely az újító vállalkozót tünteti fel a gazdasági fejlődés központi mozgatójának.

Schumpeter elméletét több helyen fejtette ki, így: *The Theory of Economic Growth*. London, 1934., illetve *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York, 1942., különösen a 12–14. fejezetek.

az erősen nem történeti érdeklődésű országban — a közgazdászok figyelmét a hosszútávú növekedés történeti problémáira.³⁴

Amilyen mértékben fordult a közgazdászok érdeklődése a történeti megközelítés felé, úgy váltotta az ki a hagyományos gazdaságtörténetírás erős kritikáját is körükben. Nemcsak azt hiányolták, hogy a gazdaságtörténetírás fölött észrevétlenül siklott el szinte mindaz, amit a közgazdasági teória az elmúlt évtizedekben kidolgozott, de úgy vélték, hogy ez a gazdaságtörténetírás kevés vagy szinte semmi segítséget sem nyújt a közgazdasági elemzés számára.

Az amerikai közgazdászok támadásaiban szinte Samuel Johnson, a 18. századi híres angol irodalmár értékelése hallatszott visszacsengeni, akinek nem volt túl jó véleménye a történészekről, mondván: „Történésznek lenni nem kíván különleges képességet, mivel a történeti kompozícióban ritkán kell megmutatkoznia az emberi elme valamennyi erősségének. A tényeket készen kapja. Nincs szüksége találékonyságra. De nincs szüksége különösebb képzelőerőre sem, legfeljebb annyira, amennyi egy rossz költőnek kell. Bizonyos elmélyedés, pontosság, színesség mindenkit alkalmassá tehet erre a feladatra, ha a szükséges időt tudja erre szentelni.”³⁵

A közgazdaság és történelem egyesítése tehát újból napirendre került. Az új gazdaságtörténet (new economic history) azonban az egyesítést meglehetősen furán, egyoldalúan képzei el, inkább teljes beolvadást, teljes kapitulációt mutat a közgazdasági teóriával szemben, mintsem a történelmi és közgazdasági gondolkodás és kutatási módszer gyümölcsöző egyesítését.

Historiográfiai szempontból A. H. Conrad és R. J. Mayer a rabszolgaságról, majd Fogelnek a vasútról írt munkái jelentik az új gazdaságtörténet első reprezentatív alkotásait.

Peter Temin 1973-ban egy kis cikkgyűjteményt jelentetett meg az új gazdaságtörténet legfontosabb tanulmányaiból és bevezetőjében a következőképpen határozza meg az új gazdaságtörténet helyét: „Az új gazdaságtörténet (melyet ekonometrikus történelemnek vagy cliometrikus történetnek is szoktak hívni) mindenekelőtt abban különbözik a régitől, hogy a klasszikus közgazdaság családjához és nem a történeti közgazdaság csoportjához tartozik. A különbség sajnos nagyon fontos. A két család kapcsolata ugyan jobb mint a Montague-ké és Capuletéké, házasságra azonban mindeztideig nem került sor.”³⁶

A fogalmazás akkor lenne pontos, ha az új gazdaságtörténet tényleg házasodni akarna, valójában azonban úgy tűnik, egyedül kívánja a gazdaságtörténetet megtestesíteni, és Cliot még szeretőnek sem igen kívánja megtérni. Vizsgáljuk meg, milyen hozományt hozott az új gazdaságtörténet a családi házból,

³⁴ F. Redlich: New and Traditional Approaches to Economic History and Their Interdependence. *Journal of Economic History*, 1965.

³⁵ Boswell: *The Life of Samuel Johnson*.

³⁶ *New Economic History*. Szerk. P. Temin. London, 1973.

amit klasszikus közgazdaságnak nevez. Mindenekelőtt szögezzük le: nem a klasszikusokról, hanem a neoklasszikusokról van szó.³⁷ Erre egyébként Temin is utal a következőkben:

„Ezt az új gazdaságtörténetet bemutató antológiát úgy állítottuk össze, hogy az olvasónak a gazdaságtörténetet mint a neoklasszikus közgazdaságtan alkalmazását mutassuk be. Az elemzésnek ez a formája általában valamiféle gazdasági magatartás formális modelljéből indul ki, a modellben való alkalmazás céljából gyűjti az anyagot és következtetéseit a modell és az anyag egyesítéséből vonja le. Az utolsó lépést különböző módon lehet megtenni: vagy úgy hogy a kérdésekre különböző feltételezések mellett hipotetikus válaszokat adunk, vagy úgy, hogy meghatározott képletek paramétereit állapítjuk meg, vagy úgy, hogy deduktív érvelési rendszerben használjuk a tényeket, hogy elvethessük az alternatívákat. A közös elem: határozott modell alkalmazása meghatározott feltételezések alapján. Az alkalmazott modellek többnyire neoklasszikusok, a kérdések többsége vagy mikroökonómikus problémákat, vagy a hosszútávú növekedést, vagy teljes foglalkoztatottság esetén bekövetkező árváltozásokat érint. Keynes-i modelleket is lehet természetesen használni, de ezt többnyire nem alkalmazták.”³⁸

Az új gazdaságtörténészek rendkívül nagy öntudattal, úgy is mondhatnánk, agresszíven léptek fel, hangoztatván, hogy tudományos alapokra fektetik a gazdaságtörténetet, forradalmat hajtanak végre nemcsak a gazdaságtörténetírásban, de a történetírásban is. Kétségtelen, hogy a hagyományos idealista történetírással szembefordultak és elutasították annak feltételezését, mely szerint a történetírás, a történeti események egyedisége következtében sohasem rendelkezhet tudományos bizonyítékokkal fejtegetéseiben. Az új gazdaságtörténet viszont úgy vélte, hogy igenis lehetséges a bizonyítás, mégpedig ún. *conterfactual* szimulációs modellek (tényellenes) alkalmazásával. Ez az eljárás egy fiktív szituáció teremtetésével méri le, hogy mi történt, illetve mi történhetett volna más körülmények között.

Az új gazdaságtörténet tehát

1. különlegesen nagymértékben támaszkodik közgazdasági teóriára;
2. ekonometrikus és statisztikai eszközöket alkalmaz;
3. rendszerelméletre támaszkodik;
4. modelleket állít fel, melynek tényezőit tudományosan igyekszik specifikálni;
5. szimulációs modellekkel (fiktív helyzetekkel) dolgozik.³⁹

Fogel szerint az új gazdaságtörténet legfontosabb metodológiai jellemvonása

³⁷ A klasszikus és neoklasszikus közgazdasági elmélet különbségére lásd Mátyás Antal: *A modern polgári közgazdaságtan története*. Budapest, 1974. 14–16. old.

³⁸ *New Economic History*. Szerk. Peter Temin. London, 1973. 81. p.

³⁹ Elias H. Tuma: *Economic History and the Social Sciences*. Berkeley, 1971.

„a mérés hangsúlyozása, s a mérés és az elmélet közötti szoros kapcsolat felismerése”.⁴⁰

A módszer ismertetői azonban joggal mutattak rá, hogy bármily fontos is az új módszerben a mérés és számolás, bármennyire igyekszik az írást számolással, a betűket számokkal helyettesíteni, bármily tökéletes új számolási módszereket dolgozott ki,⁴¹ mellyel lényegében új történeti források megteremtéséhez is hozzájárult,⁴² mégis inkább az elmélet és a modellalkotás az új gazdaságtörténet lényege.

Az új gazdaságtörténet a múltat hipotetikus, deduktív modellekben fejezi ki, ami erősen támaszkodik az ekonometriára, és matematikai formulák révén mutatja be a különböző változók kölcsönhatását. Az ilyen modellben le lehet mérni az egyes változók szerepét, legyenek azok intézmények vagy folyamatok. A new economic history-nál tehát nem egyszerűen a hipotézisről van szó, hiszen a modell jóval több mint a hipotézis, az már különböző elemek funkcionális kapcsolatának a rendszere.

Pontosan megfogalmazni a vizsgálandó kérdést és operatívén vizsgálni a tényezőket; megfelelő modellt találni és ahhoz megfelelő adatokat; majd verifikálni a modellt az adatokon és ún. contrafactuális hipotézisen keresztül; — ezek a kutatómunka legfontosabb fázisai az új gazdaságtörténetben.⁴³

A hagyományos történetírás is gyakran élesen támadta az új gazdaságtörténetet, éppen a contrafactuális hipotézis miatt. Ezt a kritikát az új gazdaságtörténet képviselői — úgy érzem — joggal verték vissza, rámutatva, hogy a hagyományos és még inkább a politikai történetírás állandóan használ ilyen hipotézist, anélkül, hogy ezt világosan kimondaná, vagy megpróbálná ezt a hipotézist az adatokon keresztül ellenőrizni.⁴⁴ De egy dolog visszautasítani a kritikát és más dolog határtalanul eltúlozni a contrafactual hipotézis jelentőségét, mint Fogel teszi, aki szinte minden oksági összefüggésnek ilyen értelmezést tulajdonít. A gazdaságtörténeti kutatásnak része lehet ugyan ez a módszer, de a legtöbb esetben a kérdés és összefüggések vizsgálata nem tesz ilyen realité manquée hipotézist szükségessé. Az ilyen hipotetikus modell csak rövidtávú változások mérésére alkalmas, ha igen szigorúan körülhatároljuk a megfelelő tényezőket.

A hipotetikus modell, mely szerint egy intézmény vagy tényező hatását akkor lehet a legjobban lemérni, ha egy olyan helyzetet teremtünk, amelyben megvizsgálható, hogyan nézne ki a társadalom eme intézmény vagy tényező nélkül, még szintén elfogadható, s nem is az a baj, hogy a modell szinte kizárólag

⁴⁰ R. Fogel: *The New Economic History its Findings and Methods*. Economic History Review, 1966.

⁴¹ G. Barraclough: *History in Changing World*. Kézirat, 1/5.

⁴² Francois Furet: *L'histoire quantitative et la construction du fait historique*. Annales, 1971. 1. sz.

⁴³ Marianne et Jacques Debeury: *Splendeurs et misère d'une nouveauté*. Politique d'Aujourd'hui 1975. dec.

⁴⁴ R. Fogel: *The Specification Problem in Economic History*. Journal of Economic History, 1967.

deduktív eszközökkel állítandó fel. A probléma inkább az, hogy mi ennek a hipotézisnek a helye a kiinduló adatok és az eredmény között. A modell és a gazdasági teória ugyanis a kutatás különböző fázisaiban alkalmazható. A megfelelő koncepció alkalmazhatósága vizsgálendő a tanulmányozásra kiemelendő kategóriák megválasztásánál, az anyaggyűjtésnél, az összefüggések kidolgozásánál és ezen túlmenően azok megmagyarázásánál.⁴⁵

Az új gazdaságtörténet érdeklődése egyaránt kiterjed a gazdasági növekedésre, a gazdaságpolitika és az intézmények kérdésére, de ezek kapcsolatát és viszonyát igen egyoldalúan fogja fel. A nemrég megjelent nagy munka, *Time on the Cross*,⁴⁶ mely a Conrad és Meyer által felvetett témát hatalmas apparátussal kétkötetes munkában mélyítette el, azt bizonyítja, hogy a rabszolgaság gazdaságilag racionális és életképes volt, hogy a termelékenység magasabb volt, mint az északi farmgazdaságoké és a jövedelem is gyorsabban emelkedett mint Északon. A könyv konklúziója szerint az ültetvények jól irányított profitorientációjú gazdaságok voltak, melyben a rabszolgák — akiknek egyébként táplálkozásuk a könyv szerint kalóriadúsabb volt, mint a farmereké, akiket átlag csak 0,07-szer korbácsoltak meg egy évben, akiket 0,1 esetben adtak el évenként és a számításokat folytathatnánk — alapján jól együttműködtek a rabszolgatartókkal. A könyv természetesen óriási vitát váltott ki, forráshasználatának és statisztikai számításainak egyoldalúságára még az új gazdaságtörténet néhány neves képviselője is rámutatott.⁴⁷

Az új gazdaságtörténet a statisztikai források felhasználásának egészen egyedülálló módszerét mutatja be, az információrendszert kiszélesíti, eddig hozzá nem férhető forrásokat szolgáltató meg, s rajtuk keresztül bemutatja az adatok kezelésének új technológiáját. Aligha kétséges, hogy a statisztikai anyag rendszeres kezelésében, s ezen keresztül bizonyos gazdasági jelenségek komplex vizsgálatában tanulságul szolgálhat mindazok számára, akik a gazdaságtörténetben néhány elszórt adatból és statisztikából kívánnak felületes ítéletet alkotni. Probléma-orientáltsága azért is fontos, mivel igaza van Postan-nak: „minél inkább a problémák uralják a tények kutatását, annál közelebb kerülünk a történettudomány igazi funkciójához a társadalomtudományok keretében”.⁴⁸

Van tehát olyan eleme az új gazdaságtörténetírásnak, mely elősegítheti egy új, modern gazdaságtörténeti koncepció kialakítását. Mindez azonban távolról sem azonos értékű azokkal a problémákkal, melyeket az új gazdaságtörténet egyoldalúságával, tartalmi mondanivalójával és nem utolsósorban ideológiájával szemben szóvá kell tenni.

⁴⁵ A. Gerschenkron: *Continuity in History*. Cambridge, 1968.

⁴⁶ R. Fogel—S. Engermann: *Time on the Cross*. 1972

⁴⁷ T. Harkell: *The True and Tragical History of Time on the Cross*. New York, Book Review 1975. october. Az erősen kritikai cikk a könyvről szakemberek között rendezett vitáról számol be.

⁴⁸ M. Postan: *Historical Method in Social Science*. in: *Fact and Relevance*. 1971. 25. old.

A történelem tudományossá tétele számukra egyben a történelem élvezhetetlenné tétele, nyelvében, technikájában teljesen ezoterikus tudomány, melyben a matematikai képletek uralkodnak. Az új gazdaságtörténet is hozzájárul ahhoz a mostanában elterjedt mítosz keltéséhez, mely egy tudományág presztízst nem gyakorlati, tudományos hasznával, hanem technikai apparátusának bonyolultságával hozza kapcsolatba.⁴⁹

Ennél azonban tartalmilag lényegesebb, hogy az új gazdaságtörténet alig-ha történeti. Alapjában rövid távú kérdéseket egy tisztán tőkés, amerikai gazdasági szektorban dolgozott ki, teljesen elhanyagolva mindazokat a társadalmi-politikai kérdéseket, amelyek természetesen lényegesen befolyásolják a gazdasági kérdéseket, és így egy fiktív világot állított szembe a való világgal.

Az új gazdaságtörténet a homo oeconomicusból indul ki, mely gyakorlatilag a történelemtől teljesen elvonatkoztat. A történelem ugyan ebben a módszerben is emberekkel dolgozik, de olyan emberekkel, „akiket csak a profit érdekel, kétségek, konfliktusok, meggondolások nélkül”; a tökéletes emberrel, amilyenről csak a politikai gazdaságtan álmodott Jean Baptiste Say idejében: ember test, sex, hajlam, gyökér, szellem és lélek nélkül.⁵⁰

De tovább mehetünk. Az új gazdaságtörténet közgazdasági alapjai is erősen vitathatóak: történetietlen piacgazdaságot feltételeznek mindenütt, amelyet a tőke és profit eldologiasodott fetiszizálása jegyében közelítenek meg. Az általános equilibrium, a tökéletes verseny, a kereslet és kínálat kapcsolatát ma már a polgári közgazdaságtan dinamikus ága is máshogyan közelíti meg.

Sok vonatkozásban kérdéses az új gazdaságtörténet modellalkotása. Úgy tűnik, a klasszikus fizika mechanikus modellfelfogásához áll közel és eltekint a modern természettudomány idevonatkozó eredményeitől, mely a diszkontinuitás, a kvantummechanika stb. új szempontjait is alkalmazza a modellalkotásban.⁵¹

Végül, de nem utolsósorban hadd utaljunk arra, hogy természetesen mint minden módszernek, van bizonyos — ha nem is mindig közvetlen — ideológiai tartalma. Nos, az új gazdaságtörténet ideológiai tartalma a módszertani újítás mellett régi, sőt úgy is mondhatnánk, igen régi. A rabszolgaságról írt munkájuk ideológiai tartalmát joggal nevezték egyenesen antiliberális, konzervatív, ún. paternalista ideológiának, melyben a rabszolgatartók és rabszolgák viszonyát szinte idilli módon ábrázolják.⁵²

Fogel maga az új gazdaságtörténetet technokrata történetírásnak nevezte, sőt a determinizmus vádjá ellen védekezve hangsúlyozta annak antimarxista

⁴⁹ H. Lüthy: Die Mathematisierung der Sozialwissenschaften. in H. U. Wehler: Geschichte und Ökonomie. Köln, 1973.

⁵⁰ P. Chaunu: Depassement et prospective in Le Goff—P Nora Faire de l'histoire. Paris, 1974.

⁵¹ Ernesto Sestan: L'historiographie comme science historique. XIV. International Congress of Historical Science.

⁵² Lásd Marianne et Jacques Deboury: Splendeurs et miseres d'une nouvelle Politique d'Aujourd'hui 1975. dec.

jellegét. De aligha szükséges ezt külön hangsúlyozni. Egy olyan gazdaságtörténet ez, melyből hiányoznak az osztályviszonyok és konfliktusok, lényegében tehát, akarva-akaratlanul az örök kapitalizmus örök gazdasági növekedésének apologetikus történetírása.⁵³

Minden kritikai szempont ellenére, melyet a Nyugaton elterjedt új gazdaságtörténeti iskolákkal szemben felhozhatunk — s e kritika semmiképpen sem tekinthet el ezen iskolák tudományosan alkalmazható és alkalmazandó eredményeitől —, a gazdaságtörténetben az eltolódás a történetről a közgazdaság irányába mindenképpen egy olyan tartós és objektív tendencia, amit a marxista gazdaságtörténetírás sem hagyhat figyelmen kívül. Egyidejűleg azonban ahogyan benyomásunk szerint a marxista gazdaságtörténetet korábban egyoldalúan befolyásolta a polgári gazdaságtörténet historizmusa, úgy kell óvakodni az egyoldalú, ahisztorikus gazdasági szemlélettől, az egyoldalúan teoretikus gazdasági modellektől, a gazdaságnak egy szűk körű felfogásától, vagy is attól, hogy a gazdaságtörténet és társadalomtörténet egysége illetve kölcsönhatása megbotoljék. Hiszen mi is a gazdaságtörténet tárgya és módszere a marxista felfogás szerint? Maurice Dobb, az ismert angol marxista közgazdász egyik cikkében szellemesen jegyezte meg, hogy sokkal könnyebb meghatározni azt, mi nem jó egy módszerben, mint pozitív választ adni egy módszer és felfogás összefüggő kidolgozására.⁵⁴ Nem azzal az igénnyel tehát, hogy a kérdésre — melyre már jónéhányan megpróbáltak választ adni — egységes, összefoglaló feleletet adjak, néhány olyan problémára szeretném felhívni a figyelmet, melyet a marxista gazdaságtörténetnek tartalmaznia kell, melynek megoldása elől aligha lehet kitérni.

Vannak meghatározásaink a gazdaságtörténet tárgyára vonatkozóan. Így W. Kula a következőképp fogalmaz: a gazdaságtörténet „különböző társadalmakban és kultúráknál a társadalmi élet gazdasági aspektusait tárgyaló tudomány. A társadalmi-gazdasági tevékenységekben (vagy inkább a társadalmi tevékenységek gazdasági vetületében) előforduló szabályszerűségek feltárásával és meghatározásával, valamint azokkal a társadalmi tényezőkkel foglalkozik, amelyek ezeket a szabályszerűségeket előidézik. E szabályszerűségek ered-

⁵³ A New Economic History-ra vonatkozóan ismereteink szerint mind ez ideig csak Benda Gyula tollából jelent meg ismertetés (Történeti-statisztikai tanulmányok, 1975/1.). A tanulmány részletesen ismerteti az új irányzat főbb tevékenységi területét a rabszolgaság, a vasutak szerepének kérdésére, valamint a technikai újítások szerepének kérdését a termelékenység növekedésében. Sajnos, bíráló szempontjai sok tekintetben fogyatékosak,

1. mivel figyelmen kívül hagyja, hogy nem általában a tudományelmélet különíti el a történelmet a többi társadalomtudománytól, hanem a *polgári tudományelmélet meghatározott iskolái*;

2. mivel nem helyezi el az új gazdaságtörténetet a történelmi és közgazdasági gondolkodás és kutatási módszer egész történetében;

3. mivel nem értékeli a történettudományban már korábban is jelentkező sokoldalú, általánosítási és elméleti igényt;

4. mivel kritikai szempontjai csak a történelem leszűkítésében maraszalják el az iskolát, kétségtelen gazdasági-statisztikai eredményeiket azonban benyomásunk szerint túlbecsüli.

⁵⁴ Maurice Dobb: Der Historische Materialismus und die Rolle des Ökonomischen Faktors. in H. U. Wehler: Geschichte und Ökonomie.

ményeinek gazdasági oldalával, vagyis a gazdaságra gyakorolt mérhető és nem mérhető hatásaikkal is foglalkozik.”⁵⁵

De úgy véljük, nem a tárgy szabatos meghatározása a kérdés lényege, hiszen az világos, hogy a marxista kutatás az emberi társadalom termelési módjának történetét, a termelőerők és termelési viszonyok történetét vizsgálja, ez pedig a gazdaságtörténet társadalmi történeti aspektusait is tartalmazza. Termelőerők és termelési viszonyok egysége ugyanis magában foglalja a társadalmi felépítménynek a gazdasági fejlődéssel legszorosabb kapcsolatban álló részét is. A történelem és a közgazdaság, teória és leírás látszólagos dilemmája és ellentmondása ebben a felfogásban, illetve a marxista módszer helyes alkalmazásában szükségszerűen fel kell oldódjék. Fel kell oldódjék, mégpedig abban a formában, mely a gazdaság és történelem, a teória és leírás dialektikus egységét jelenti, mely a gazdaságtörténetet az önálló tudomány rangjára emeli, egyszerre szabaddítva meg a példatárakra vagy segédtudományra degradálás tudományos veszélyétől. Ilyen tendenciák pedig már a múltban is bőven voltak — főleg egyes közgazdászok tekintettek úgy a történelemre, mint bizonyos gazdasági teóriák példatárára⁵⁶ — és ma még inkább felerősödtek, hiszen nemcsak számos növekedésteoretikus kezeli a gazdaságtörténetet a közgazdaság segédtudományaként, de a szociológia nem egy áramlata is annak tekinti a társadalomtörténetet a régi-módi pozitívizmus elképzelésének megfelelően.⁵⁷

Elméletileg a marxista gazdaságtörténet sohasem lehetett teóriaellenes, hiszen a marxista történet szemléletnek mintegy alfája a törvényszerűségek elismerése és a történeti kutatás fő célja a fejlődési folyamat reprodukciója. A folyamatot pedig úgy reprodukáljuk, hogy annak nem csupán egyes összetevőit elemezzük, hanem elsősorban mint egységes rendszert, s a különböző faktorokat is ebben az egységes rendszerben vizsgáljuk. Éppen e tekintetben a tőkés társadalom történetének, egyes jelenségkomplexusainak formailag ugyan összefüggő, gyakorlatilag izolált kutatását lehetett a régebbi marxista gazdaságtörténet-írásnál is szóvá tenni. „Az anyag elméleti általánosításának legmagasabb foka elvileg a gazdaságtörténetben érhető el.”⁵⁸ — írja napjaink egyik legismertebb marxista történetfilozófusa. Elméletileg, hiszen „a történelem egyik oldalról nézve törvényszerű természettörténeti folyamat. A másik oldalról a történelem, mint Marx jellemezte, olyan dráma, ahol az emberek egyszerre szereplők és ugyanakkor szerzők is.”⁵⁹ A történelem általános interpretációja szerint ez azt jelenti, hogy „a társadalmi és gazdasági viszonyok reprodukciója” során kell a történésznek főként tudományos elméleti fogalmakkal dolgoznia és szinte a szociológus vagy közgazdász logikáját alkalmaznia, mikor viszont események,

⁵⁵ W. Kula: *Problemy i metody historii gospodarczej*. Varsó, 1963. 94. old.

⁵⁶ L. pl. Arthur Lewis: *The Theory of Economic Growth*. 1953.

⁵⁷ I. Sz. Kon: A történelmi magyarázat logikájának vitájához. *Történelem és filozófia*. Gondolat, 1974. 170. old.

⁵⁸ Uo. 219. old.

⁵⁹ I. Sz. Kon: A történelmi magyarázat logikájának vitájához. 218. old.

személyek, szenvedélyek iránt érdeklődik, akkor a művészi megismeréshez kerül közel. Benyomásunk szerint ugyan ez az elválasztás merev és éppen az erős kölcsönhatást hagyja figyelmen kívül, de a kettősség mégis alkalmazható a gazdaságtörténetre, megvilágítja annak két oldalát és a két oldal egységét. Folyamatok és viszonyok reprodukciója a gazdaságtörténet lényeges, alapvető oldala és a folyamatok és viszonyok reprodukciójához közgazdasági gondolkodás, mélyreható közgazdasági analízis, s nem csupán néhány legáltalánosabb törvény ismerete és alkalmazása szükséges. De a gazdaságtörténet is elválaszthatatlan az eseményektől, személyektől és érdekektől, tehát a történeti elemzéstől. Akár az egyik, akár a másik oldal hangsúlyozása a gazdaságtörténetet vagy felületes leírássá, vagy absztrakt modellekké teszi. De mint már korábban utaltunk rá, a gazdaságtörténet nem egyszerűen — mégoly magas szintű — közgazdasági és mélyreható történeti elemzés mechanikus egyesítése. Vegyi, szerves egyesítés szükséges, ez pedig számos más tényező mellett a történeti és közgazdasági törvény, a történeti idő, a gazdasági struktúra fogalmának tisztázását kívánja.

A marxista történetírást minden eredménye ellenére Pierre Vilar, éppen eme történetírás egyik gondolatgazdag, szellemes művelője *histoire en construction*-nak nevezte. A marxista gazdaságtörténetírás is — minden eredménye ellenére — még a kezdeteknél tart, de hogy igazi tudomány legyen, új tudománnyá kell lennie. Ennek a gazdaságtörténetnek a gazdasági tervezéssel, a gyakorlattal való kapcsolatát ma már sokoldalúan bizonyították.⁶⁰ De téved az is, aki a pozitivistákhoz hasonlóan azt állítja, hogy minden kutatás értékét mindenkor, minden vonalon az szabja meg, amivel a gyakorlati cselekvést elő tudja segíteni. „A tapasztalat nemcsak arra tanított meg bennünket, hogy lehetetlen előre eldönteni, milyen látszólag teljesen öncélú spekulációkról derül ki egy szép napon, hogy milyen bámulatos mértékben segítik a gyakorlatot. Az emberiség furcsa megcsonkítása volna, ha megfosztanánk attól a jogától, hogy ismerettségét a jólét közvetlen problémáitól teljesen függetlenül is kielégíthesse.”⁶¹

Nem tartozom azok közé, akik úgy vélik, hogy mindazon kísérletek, melyekkel a történelem tanulmányozása révén bizonyos törvényszerűségek felismeréséhez, bizonyos tanulságok levonásához kívántunk eljutni, teljesen hiábavalók voltak. De ha úgy is lenne, és kísérleteink mindaddig jórészt kudarcra jutottak volna, lehet-e ez ok arra, hogy a kutatást abbahagyjuk?, nem sokkal inkább arra ösztönöz-e, hogy tökéletesítsük módszereinket.⁶² Erre törekedni nem csekély célkitűzés, olyan kihívás, melyet tudós és tudomány aligha ignorálhat.

Marx azt mondta, hogy „minden tudomány fölöslegessé válik, amikor a dolgok megjelenési formája és lényege egybeesik”.⁶³ Vajon kételkedhetünk-e ezután abban, hogy még hosszú jövő áll a tudományok előtt?

⁶⁰ Berend T. Iván: Mai gazdasági társadalmi jelenségek és a történetiség. Társadalmi Szemle 1973/3.

⁶¹ Marc Bloch: A történelem védelmében. 5. old.

⁶² Vö. Sidney Pollard: Economic History — a science of society. Past and Present 1965.

⁶³ Marx — Engels Művei, 23. kötet, 825. old.

HERMANN ISTVÁN SZÉKFOGLALÓJA

MÁTRAI LÁSZLÓ AKADÉMIKUS, OSZTÁLYELNÖK AVATÓ BESZÉDE

Tisztelt Osztályülés ! Akadémiánk ez évi közgyűlése levelező tagjai sorába választotta Hermann István egyetemi tanárt, a filozófiatörténet és kultúrfilozófia neves művelőjét.

1925-ben született tagtársunk egyetemi tanulmányait a budapesti Egyetem Bölcsészkarán végezte el és 1950-ben nyert diplomát magyar, politikai gazdaságtan és filozófia szakon. Lukács György korai tanítványainak egyike, akinek érdeklődése és munkássága az esztétikától a filozófiatörténetig a kulturális problémáknak széles diapazonját öleli fel. Termékeny gondolkodó, változatos témáit azonban nem az ötletszerűség vagy a pusztá aktualitás sugallja, hanem a megoldandó problémák benső, objektív összefüggése, logikája.

1956-ban védi meg kandidátusi disszertációját Arany János esztétikája címen. 1964-ben publikálja Sigmund Freud avagy a pszichológia kalandja című könyvét, majd lefordítja Kantnak Az ítélezerő kritikája című művét és előszóval látja el. 1969-ben védi meg Kant teleológiája című doktori disszertációját. Ezekben az években kezdi publikálni a modern filozófia történetének analízisét nyújtó könyveit, melyek a modern dekadencia problémáit, valamint a szocialista kultúra és a mai kultúra aktuális kérdéseit tárgyalják. Részt vesz számos tudományos konferencián, pl. az antwerpeni és moszkvai Hegel-kongresszusokon, a várnai filozófiai világkongresszuson, továbbá a frankfurti iskoláról rendezett budapesti szümpozionon; egyik referense az MTA Lukács György emlékülésének.

1972 óta az ELTE Filozófiatörténeti Tanszékén tanszékvezető egyetemi tanár. Ebben az időszakban legfontosabb publikációja Lukács György gondolatvilága című könyve, az első marxista megközelítésű monográfia Lukács György életművéről.

Az így csak főbb mozzanataiban vázolt oeuvre világosan jelzi, hogy Hermann István megválasztásával Osztályunk a filozófiának olyan művelőjével gyarapszik, aki máris bekapcsolódott az Osztály jó hagyományaiba, pl. a Filozófiai Írók Tárának marxista szellemű fellendítésébe.

Tisztelt Osztályülés ! A nagy hagyományokkal rendelkező Akadémiáknak, így a mi Akadémiánknak az életében is nagy szerepet játszanak a filozófiai és történeti tudományok, az őket összefogó osztályok. A magyar filozófiának a 20. század elejétől kezdett nemzetközi rangja keletkezni, egyrészt a századforduló utáni radikális gondolkodók műveiben, de még inkább a marxista filozófusok munkásságában. Sajnálatos módon azonban éppen a filozófia területén érték Osztályunkat igen nagy veszteségek és éppen ma, mikor a tudományos differenciálódás széthullással fenyegeti a „mundus intelligibilist”, mikor a technokrata divatok szinte büszkén negligálják a filozófusok és historikusok szintézisre törekvő erőfeszítéseit, mikor e szűk látókörű, filozófiátlan praktikizmus nem veszi észre, hogy ezzel elsősorban a prakszisnak okoz nehezen behozható kárt — ebben a perspektívában jelent igen nagy veszteséget Osztályunknak olyan filozófusainak elvesztése, mint aminők Lukács György, Fülep Lajos vagy Molnár Erik voltak.

Ezért külön is öröm számunkra, hogy Osztályunk olyan fiatal taggal gyarapszik, aki a filozófia művelője. További munkássága elé nagy reményekkel tekintünk, és most, mikor átnyújtom neki levelező tagságának teljes jogaiba beiktató oklevelét — kívánok ehhez a munkához további sikereket, töretlen alkotó lendületet !

A „KELLÉS” (SOLLEN) KATEGÓRIÁJA A KLASSZIKUS NÉMET FILOZÓFIÁBAN

HERMANN ISTVÁN

Közhely immár, hogy a *kellés* Kantnál felmerült fogalma abból az ellentmondásból jön létre, hogy a polgárság, mégpedig a gyenge német polgárság — s ez vonatkozik a polgárságra általában is — képtelen a létből magából megmagyarázni az erkölcs szféráját. A lét és a kellés között így ellentét feszül, és a humanista polgár kénytelen a kellés mellett állást foglalni a sivár léttel szemben. Kant éppen ezért válik rigorózus moralistává, ezért építi ki etikoteleológiáját, és ezért kénytelen az erkölcs szférája tekintetében szakítani saját, más helyütt dialektikus, sőt egyes területeken a modern biológiai tudomány komoly előzményeként is jellemezhető törekvéseivel. Az antropológiai szempont uralkodik el itt a kellés megfogalmazásában.

A kanti — és tegyük hozzá: a fichtei — etika is ebben az értelemben modern, hiszen az egész polgári fejlődés képtelen volt a lét és a kellés, a valóság és ez erkölcsi követelmények közötti szakadékot megszüntetni. A kanti Sollen után Fichténél még rigorózusabban jelenik meg, és helyenként kibomlik nála a lehetőség, ami minden szigorú erényfilozófia lehetősége, hogy tudniillik magát a kellést, az erények rendszerét, a filozófus határozza meg. Így csak sajnálni lehet a közönséges embert, aki nem követi a filozófus magasztos eszméit. Mindez kifejeződik abban a mottóban is, amit később Schelling és felesége írnak gúnyosan Fichte egyik műve elé — magánhasználatra:

Zweifle an der Sonnen Klarheit,
Zweifle an der Sternen Licht
Leser ! Nur an meiner Wahrheit
Und an deiner Dummheit nicht.

Ilyen értelemben nem is volna érdemes a továbbiakban foglalkozni ezzel a problémával. De most utalnom kell arra, hogy a kellés fogalmának fejlődése tükre, mégpedig torz tükre két másik, valóban történeti és fejlődéskategóriának. Tehát nem csupán azt a szkizist fejezi ki, ami a polgári társadalomban lét és erkölcs között létrejön, hanem ha nem is torzulásmentesen, tartalmaz utópikus és pers-

pektíva elemeket is. Hogy mi ezeknek a jelentősége a Sollen kategóriájával kapcsolatban — tulajdonképpen ez jelen előadásom tárgya.

Kantnál tehát a kellés egyfelől a társadalmi szkizist fejezi ki, másfelől azt a kívánságot, hogy az emberek formális egyenlősége az erkölcs területén megfogalmazódjék. De már nála is felmerül az utópia, Az örök békéről írott műve tartalmaz ilyen elemeket. De az utópia más, mint a Sollen. Új lehetőség felé tekint, s ezért több mint a kellés, mert az emberi egység konkrétabb megfogalmazása. Ami Kantnál, Fichténél csírájában jelenik meg, később Fourier-nél sokkal gyümölcsözőbb formában merül fel, mégpedig úgy, hogy az emberi egység újrateremtése az utópia célja. Ez az egység lép a polgári társadalom szétदारabolt embere helyére. Amilyen határozatlanul fejezi ezt ki a kellés, a csupán erkölcsi egyenlőség, annyira világosan fejezi majd ki az igazi utópizmus. Ez az utópia persze már nem a német nyomorúságban gyökerezik, hanem előtörténete a francia forradalom osztályharcainak története. S ennek oka az, hogy először a francia forradalom tudatosította a haladás, a tudomány és a történelem egységét. Mi sem jellemzőbb ilyen szempontból, mint az a felirat, mellyel a francia forradalom várta az Amerikai Egyesült Államok Franciaországba küldött követét, a tudós és politikus Franklin Benjaminget. A felirat így hangzott: „Eripuit fulmen caelo sceptrumque tyranno” — vagyis elragadta a villámot az égtől és a jogart a zsarnoktól. Ez a felirat szimbolikus értelmű. Tulajdonképpen ha nem is akar válasz lenni a kanti filozófiára, mely létet és a kellés jegyében az erkölcsöt mereven szétválasztotta egymástól, gyakorlatilag mégis felelet arra. Ebben a jelszóban mindennél élesebben fejeződik ki az, hogy nincs külön tudomány és külön erkölcs, nincs külön lét és külön egy rigorózus, a kategorikus imperatívusznak alávetett erkölcsi szféra. Aki az égtől elragadja a villámot, az Prométheusz módjára jár el, és Prométheusz módján szembeszegül az égi és földi istennel is. Nincs és nem is lehet ellentmondás tudományos megismerés és erkölcsi magatartás között akkor, hogyha az erkölcsi magatartást nem magánerkölcs szférájára szűkítjük, nem a bennünk élő parancsra, hanem annak lényegét a társadalmi, politikai cselekvésben látjuk.

A kellés kanti kategóriájának szegényessége egyúttal formalizmusában is kifejeződik. A formalizmus annyit jelent, hogy az erkölcsi parancsnak nincsenek tartalmi kritériumai, hanem pusztán az: cselekedj úgy, hogy cselekedeted normává válhasson mindenki számára. Ez a kanti felfogás éppen azért vált formálissá, mert elszakadt a valóságos léttől. A léttől való elszakadás megszűnése azonban szükségszerűen jellemzi a klasszikus német filozófia későbbi fejlődését is. A szkizis lét és legyen között nem oldódik ugyan teljesen fel, de soha többé nem olyan éles, mint Kantnál. S ennek alapvető oka az, hogy Kant idejében még nem volt hordozója, nem volt igazi reprezentánsa azoknak a gondolatoknak, melyek a polgári egyenlőség-eszményt győzelemre vitték volna. A francia forradalommal megváltozik a helyzet, és a kilencvenes évektől kezdve a klasszikus német filozófia hatalmas léptekkel megy előre a Sollen formalitásának felol-

dása irányában. Mert egészen más szituáció az, amikor Németországban még tulajdonképpen csak álmodozni lehetett arról, hogy valaha akad majd egy osztály, amely be is tudja bizonyítani a polgári ideálok életrevalóságát, mint az, amikor — ha nem is Németországban, de már valahol, pl. Amerikában és Franciaországban — akadt olyan osztály, mely ténylegesen bebizonyította, hogy a polgári gondolatok legalábbis elvont módon megvalósíthatók. A német filozófia számára hatalmas erőt kölcsönzött a francia forradalom győzelme, s még akkor is, hogyha a győzelmes úton ellentmondások sorozata teremődött meg. A német filozófia többé — egészen a hegelianizmus felbomlásáig — nem esett vissza a formális morális követelmények színvonalára. Nagyon jól világítja ezt meg Fichtenek az a fejtegetése, mely már nem egyszerűen az erkölcsi Sollen alapján fogalmazódik meg, hanem messzemenően társadalmi tartalmú is. S itt érkezünk el ahhoz a ponthoz, ahol láthatjuk: a Sollen, mely Kantnál elsősorban merev erkölcsi követelmény, a polgárság alapvető széthasadtóságát kifejező kategória volt, a későbbiekben egyre inkább utópikus és perspektivikus tartalmakkal telítődik. Fichtenél is erről van szó, és innen láthatjuk, hogy Fichte nemcsak a dialektika kérdései terén fejleszti tovább Kantot, hanem azáltal is, hogy a nála is elsősorban morális tartalomként megjelenő kellés igen sok konkrét utópisztikus vonást vesz fel magába. Most már nemcsak erkölcsről van szó, hanem arról, hogy egy új politikai berendezkedésre van szükség. Az erkölcsi kellés átváltozik politikaivá, és a politikai kellés, mely mögött természetesen a tudomány és az erkölcs, a társadalmi élet és a tudományos fejlődés igen szoros kapcsolata sejlik fel, átfogó társadalmi program jegyében és érdekében jelenik meg. Elég lesz fölidézni tehát a következő gondolatot Fichtétől: „A németeknél a birodalomnak a művelt, személyes, individuális szabadságból kell kiindulnia. S nem megfordítva . . . , és így itt ábrázolható először a jog olyan valódi birodalma, amilyen még sohasem volt a világon, melyet minden tekintetben áthat a polgári szabadság iránti lelkesedés, olyan, mint amilyent csak az ókorban láthattunk. Jelen van ez azonban anélkül, hogy az emberek többségét rabszolgáknak áldoznák fel, ami az ókori államok létének feltétele volt.”

A kellés tehát ha utópisztikus társadalmi tartalmakkal is, de határozott társadalmi politikai tartalmakkal telítődik. Egyáltalán nem véletlen az, hogy Fichte röpiratokat ír a francia forradalom védelmében, és az sem, hogy nála a gondolatok mélysége éppen a francia forradalom, mégpedig a jakobinus korszak iránti rajongásból fakad. Fichtenél tehát egyre inkább látható az, hogy a németiség s ezen belül a német filozófia, a társadalmi elmaradottságra kárhoztatott nemzet és annak gondolkodása hogyan igyekszik túllépni az elvont erkölcsi követelésen, és hogyan próbálja meg azt, hogy ennek az erkölcsi követelésnek konkrét tartalmat adjon. Még inkább felfokozza ezt az igényt az, hogy a későbbiekben a francia hadseregek, a francia forradalom csapatai győzelmet aratnak az első pillantásra erősebbnek tűnő porosz, osztrák és más koalíciós haderők fölött, s így egyre inkább bizonyosodik be az, hogy amiről mint valami kellésről

volt szó előbb, az most már Németország számára is — noha utópisztikusan, de — lehetőséget jelent.

Tudjuk, annak ellenére, hogy a kellés probléma és a kellés kategóriájának rigorozitása egyre oldottabban jelenik meg a klasszikus német filozófiában, ez a filozófia mégis megmarad az idealizmus talaján. A Sollen beoltódik utópisztikus elemekkel, de csak utópisztikusakkal, s még mindig nem sikerül levezetni a létből mindazt, ami a jövő felé vezet. Ez az oka annak, hogy a klasszikus német filozófia mindvégig megreked az idealizmus álláspontján. Azonban ez csak szellemi ok. A valóságos ok sokkal mélyebben keresendő. Arról van ugyanis szó, hogy mint Engels nagyon szellemesen kifejtette, a felvilágosodás meg akarta teremteni az ész birodalmát, helyette azonban a burzsoázia birodalma jött létre. Az ész birodalmának követelése öltötte a németeknél a Sollen jellegét, s erről részben azért sem tudtak lemondani, mert a későbbiekben a francia fejlődés sem volt képes az ész birodalmát produkálni. S itt véleményem szerint a polgárság egyik alapvető ellentmondásáról van szó. Ez az alapvető ellentmondás úgy fogalmazható, hogy a polgárság sokkal több használható gondolatot tud kitermelni, mint amennyit meg tud valósítani. Ez voltaképpen paralelle annak, ami a polgári termelésben folyik, hiszen a polgárság olyan nagy produkciós erőt hoz mozgásba, hogy a mozgásba hozott termelőerőkhöz képest a társadalom számára nyújtott és az emberi történelem számára adott valóságos teljesítmény a társadalom ésszerű megszervezésében stb. elenyészőnek mondható. A klasszikus német filozófia éppen az új eszmék, az új gondolatok kitermelésében mutatta meg a polgárság hatalmas lehetőségeit, ugyanakkor viszont e kitermelt gondolatok szükségképpen elvontak maradtak, mégpedig nemcsak azért, mert ezek megvalósítására Németországban még nem értek meg a feltételek, hanem azért is, mert ezek megvalósítása még a polgári forradalomnak sem sikerült Franciaországban. Így tehát csak részben lehet a német nyomorúságot felelőssé tenni azért, hogy a Sollen nem tudja teljes mértékben és teljes összetettségben feloldani, hogy a kellés először utópisztikus nevelőállam és utópisztikus politikai elképzelések formájában kezdhet csupán tartalmat nyerni, hanem felelős ezért természetesen a polgári társadalom valóságos szerkezete is és magának a polgári forradalomnak Franciaországban végbement folyamata, mely tükrözi azt: a polgári gondolatok és a polgári valóság között szükségeszerű ellentmondások feszülnek.

Annál nagyobb érdeme a klasszikus német filozófiának az, hogy megkísérli és ismét és ismét megpróbálja ennek az ellentmondásnak legalább a gondolati feloldását. Hogyan lehetséges ehhez a gondolati feloldáshoz eljutni? Az egyik út, mint láttuk, az utópia útja volt. Utópikusan megrajzolni a különböző társadalmi stádiumokat, utópikusan, de már mégsem csak egyedül az erkölcs területén, hanem a társadalom összfolyamatában feloldani lét és kellés ellentmondását.

Idáig jutott Fichte. De ide eljutva szükségképpen voluntarisztikussá vált az ő filozófiája is, szükségképpen napnál világosabb híradásokat akart adni a

jövőről, és ebben a formában őrizgette magában a jakobinus vágyálmokat. A további fejlődésben azután egy új probléma merül fel, nevezetesen a perspektíva problémája. A Sollent, a kellést, amely mindeddig a közvetlen jelenben élő ember erkölcsi követelménye volt, és Fichtenél utópiává tágult, felváltja egy újabb kísérlet, tudniillik a perspektíva kísérlete. A perspektíva alapvetően különbözik az utópiától. A perspektíva tudniillik nem egyszerűen az emberrel adott antropológiai követelmény, nem is a társadalom számára adott szükség-szerű program, hanem tartalmaz magában valami újat.

Ahhoz, hogy a perspektíva problémáját megérthessük, le kell számolnunk egy, a klasszikus német filozófiával kapcsolatos szokvány-előítélettel. E kategorizálás szerint Kant még a francia forradalom előtti filozófus, legalábbis gondolatkörének kialakulását tekintve, Fichte a jakobinizmus képviselője, viszont Schelling és Hegel már a jakobinizmus bukásának, a thermidornak következményeit levonó filozófusok, akiknél megszűnik a fichtei forradalmi lendület, akik fölszámolják gondolatilag és politikailag is a francia forradalom nagy örökségét. A valóság egészen mást mutat. Ami az előbbi kategorizálás első és második pontját illeti, tehát Kantra és Fichtere vonatkozik, az az előbbi fejtegetéseink szerint is teljes mértékben igaznak bizonyult. Igaz az is, hogy Schelling és Hegel filozófiáját, és éppen ezért a kelléssel kapcsolatos álláspontjukat is, igen mélyen meghatározta az a reakciós fordulat, amely a francia forradalom menetében thermidorral bekövetkezett. Azonban nevetséges volna azt hinni, hogy a jakobinusok bukását csak olyan módon lehet lereagálni, hogy most már a polgári forradalmi fejlődés pátoaszát lényegileg megtagadják. Nem erről van szó. Legalábbis Schelling és Hegel esetében nem. Náluk az egész filozófiát áthálózó gondolat az, hogy miképpen lehet a francia forradalom tartalmait fenntartani, mégpedig olyan módon, hogy thermidor semmiképpen ne következhesen be. Tehát hogyan lehetséges olyan gondolati alapokat kidolgozni, ahol az ész elvont birodalma helyett egy valóságos tudományos és gondolati fejlődés, egy olyan gondolatrendszer szolgál a forradalmi változások alapjául, amelyben azután a későbbiek során a néptömegek nem csalódnak, és amely éppen ezért a polgári fejlődést felkészíti egy thermidor veszélyére és arra is, hogy megalapozottan álljon e thermidor veszélyével szemben. Fichte filozófiája erre nem volt alkalmas. Fichte a maga jakobinus rajongásával, a társadalmasított Sollennel, csak egy olyan filozófiát tudott kidolgozni, amely szükségképpen beleütközik a valóság ellenállásába, és amely éppen ezért ismét, szükségszerűen csak thermidort, vagy ami még thermidornál is súlyosabb: ellenforradalmat volna kénytelen elviseelni. S világos, hogy e filozófia jegyében cselekvő osztályok és néprétegek még inkább tragikus kudarcra volnának ítélve.

Így szakít most már a német filozófia fejlődése egyfelől a kanti csupán vagy elsősorban morális követelményrendszer formalizmusával, de azzal a kísérlettel is, ami Fichtet jellemezte, hogy a kellést utópisztikus tartalommal teltse. Mi az új mozzanat Schellingnél és Hegelnél? Az, hogy Schelling és Hegel

nem antropológiai kiindulópontokból vezetik le: az embernek szüksége van a szabadságra, az erkölcsre — más szóval a gondolatilag tisztának álmodott polgári társadalomra. Őnáluk éppen azért nem utópisztikus az egész probléma kezelése, mert ők az elsők a német filozófiában, akik a polgári társadalom által megvalósítandónak vélt elveket a történelem menetéből vezetik le. S itt egy egészen különös programról van szó. Arról tudniillik, hogy Schellingnél és Fichtenél a történelem egész folyamata a maga ellentmondásaiban, az ellentétes mozgásokban, fejlődik odáig, hogy mintegy földerengjen azoknak az elveknek néhány körvonala, melyeket a francia forradalom meghirdetett. Itt is csak meghirdetésről van szó. Azonban ha ezek az elvek egy nagy történelmi folyamat révén kikínlódott vágyai és perspektívái az emberiségnek, akkor ezeknek a gondolatoknak thermidori bukása bukás ugyan, de olyan bukás, amely azért következett be, mivel a széles néptömegek és az elmélet nem volt eléggé erős, hiszen nem gyökerezett az emberiség ösztörténeti folyamatának tudatosságában. És ha Heine rendkívül gúnyosan ír is a Deutschland ein Wintermärchen-ben arról, hogy a németek az álom légvárában élnek, mondván:

„Franzosen und Russen gehört das Land,
Das Meer gehört den Briten,
Wir aber besitzen im Luftreich des Traums
Die Herrschaft unherstritten.

Hier üben wir die Hegemonie,
Hier sind wir unzerstückelt;
Die andern Völker haben sich
Auf platter Erde entwickelt.”

mégiscsak arról volt szó, hogy miképpen lehet egy olyan elméletet teremteni, amely elkerülhetővé teszi a Thermidort. Úgyhogy ezek az álmok, melyeket Schelling és Hegel álmodott, semmiképpen sem olyan álmok voltak, mint a későbbi hegelianusoké, hanem perspektivikus kísérletek arra: olyan elmélettel fölfegyverezni a polgári, mégpedig baloldali polgári rétegeket, melyek ellenállnak a restaurációs kísérleteknek.

Az ellenvetések ezzel a koncepcióval kapcsolatban, melyet előadtam, szükségképpen felmerülnek. Hiszen — mondhatják majd — Fichte jakobinizmusát és becsületességét mutatja, hogy ő szembefordult Napóleonnal, míg Schelling, Hegel és Goethe is, Napoleon csodálói voltak. Mennyivel magasabban áll tehát Fichte valamint Beethoven Napoleonban való csalódottsága, mint Schelling Hegel és Goethe Napoleon-rajongása. Azonban — noha korántsem tagadom, hogy a Napoleon-bírálatokban igen sok érték is rejlik, úgy vélem —, a valóságos helyzetet és a valóságos fejlődés követelményeit a legtöbben félreismerik itt. Napoleon valóban csalódást jelentett egy elvakult jakobinus eszményhez és a francia fejlődés bizonyos haladóbb tendenciáihoz képest. Ugyanakkor Német-

országban Napóleon szerepét úgy helyes megítélni, mint ahogy azt Engels tette. Engels ezt mondja:

„A Szent Római Birodalom napjai meg voltak számlálva. A francia forradalmi hadseregek bevonultak Németország kellős közepébe, a Rajnát tették meg Franciaország határának és mindenütt hirdették a szabadságot és az egyenlőséget . . . Amikor pedig az erélyes Napóleon vette kezébe a forradalmi munkát, amikor a forradalmat azonosította önmagával, ugyanazt a forradalmat, amelyet 1794 thermidor 9 után a pénzsóvár középosztályok elfojtottak; amikor ő az egyfejű demokrácia — ahogy egy francia író elnevezte — seregeivel ismételten előzőnlötte Németországot, a keresztény-germán társadalom végleg megsemmisült. Napóleon Németországgal szemben nem volt az az önkényes zsarnok, amelynek ellenségei feltüntetik; Napóleon Németországban a forradalom képviselője volt, a forradalom elveinek hirdetője, a régi feudális társadalom lerombolója. Kétségtelenül zsarnoki módon járt el, de még félig olyan zsarnoki módon sem, mint ahogy a konventbiztosok jártak volna és jártak is el, ahova csak eljutottak; félig olyan zsarnoki módon sem, mint ahogy azok a fejedelmek és nemesek szoktak eljárni akiket koldusbotra juttattott. Napóleon azt a terrort, amely Franciaországban elvégezte feladatát, háború formájában más országokra alkalmazta — és erre a terrorra Németországnak sürgős szüksége volt. Napóleon feloszlatta a Szent Római Birodalmat, és nagy államok alakításával csökkentette a kis államok számát Németországban. A meghódított országokba elvitte magával törvénykönyvét, s ez a törvénykönyv messze fölötte állt minden akkor meglevőnek és elvben elismerte az egyenlőséget. A németeket, akik addig csak magánérdekükért éltek, arra kényszerítette, hogy az ezeken felülemelkedő közérdekek nagy eszméjének megvalósításán munkálkodjanak.”

S habár Engels itt korántsem teljes Napóleon-értékelésre törekszik, amit a mi szempontunkból mond, az feltétlenül érvényes. Igenis, abban a tényben, hogy Hegel a lovagló világszellemnek tekinti Napóleont, mintegy kifejeződik: Németországban Napóleon szerepe végső soron a régi feudális keretek lerombolása vagy legalábbis egy részének megingatása volt. Ha tehát a klasszikus német filozófia objektív idealista vonulatán már nem az utópisztikus elképzelések uralkodnak, hanem alapjában a polgári társadalom perspektívája, akkor ez nagyrészt annak köszönhető, hogy Németország számára Napóleon nem a thermidort jelentette, hanem az egyfejű demokráciát, a lovagló világszellemet, aki vállalta és keresztül is tudta vinni a francia forradalom koncepcióinak legáltalánosabb elveit. Úgy fogalmazhatunk tehát: a kellés feloldásának útján a világtörténelem perspektívája ad egyfajta új lehetőséget. Mert először a polgári társadalommal jelenik meg a világtörténelem perspektívája. Addig, amíg a francia forradalom nem győzött, lehetett feltételezni egy elvont világtörténelmi célt, egy utópia jegyében, lehetett elgondolni ezt esetleg a jóságos teremtmő formájában is, de először a polgári forradalom tudott kitermelni olyan gondolatokat, melyeket

ha megvalósítani nem tudott is, de melyeknek relevanciája világtörténelmileg evidenssé vált. Ennek a világtörténelmi relevanciának volt egyik képviselője Napóleon, s ezért most már a polgári világ sem nem egyszerűen erkölcsi kellés, sem nem társadalmi utópia, hanem politikai perspektíva. Hegel ezt gyönyörűen fejezi ki a *Phenomenologie* előszavában:

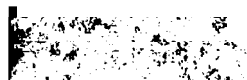
„Meg kell győződve lennünk, az igaznak természete az, hogy akkor érvényesül, amikor elérkezett az ideje, és hogy csak akkor jelenik meg, ha ez az idő elérkezett, s ezért sohasem jelenik meg túl korán, sem pedig nem talál éretlen közönséget.”

Világos, hogy ez a gondolati igazságra vonatkozik. Vitathatatlan az is, hogy Hegel végeredményben leegyszerűsíti a kérdést, hiszen azok az igazságok, amelyekről a legmerészebb és legmélyebb polgári gondolkodók álmodtak, olyan igazságok voltak, melyeknek még nem jött el az idejük. De közönséget találtak. Többé nem váltak elvont kelléssé, hanem igen mélyen összefonódtak a közönség gondolatvilágával. Megvalósításukra várni kellett, mert a polgárság nem volt alkalmas ezek megvalósítására, a polgárság csak perspektivikusan vethette fel azt, amit azután a kommunista mozgalom politikailag, erkölcsileg és gondolatilag egyaránt megfogalmazott. Persze a klasszikus német filozófia éppen azért, mert a polgárság nem tudta megvalósítani sem követeléseit, sem utópiáit, sem perspektíváit, az eszmék színvonalán maradt. Innen fakadt idealizmusa. Idealizmus és idealizmus között azonban nem szabad egyenlőségjelet tenni. Más az elvont kellés, a kanti, más az utópisztikus tartalmakkal telített fichtei, és más a perspektívával telített hegeli. Az ideálok persze Hegelnél is pusztán eszmék maradnak, s egy új filozófusnak kell eljönnie ahhoz, aki elmondja: „Kiderül majd, nem arról van szó, hogy egy nagy gondolatjelet húzzanak múlt és jövő közé, hanem arról, hogy megvalósítsák a múlt gondolatait.” És helyesen jellemzi ezt a gondolkodót Lenin a következőképpen: „Marxnál nyoma sincs utopizmusnak abban az értelemben, hogy ki akarja agyalni, vagy meg akarja álmodni az új társadalmat. Nem. Ő természeti folyamatként tanulmányozza az új társadalomnak a régiből való megszületését, az átmeneti formákat, amelyek a régiből az újba vezetnek át. A proletár tömegmozgalom tényleges tapasztalatait veszi alapul, és belőlük igyekszik levonni a gyakorlati tanulságokat. Tanul a Kommunától, mint ahogyan egyetlen egy nagy forradalmi gondolkodó sem átalott tanulni az elnyomott osztály nagy mozgalmainak tapasztalataiból, s sohasem tartott vaskalapos erkölcsprédikációkat.” Mert amit a polgárság nem tudott megvalósítani a világtörténelem pozitív tendenciáiból, azt csak egy új osztály, a negyedik rend valósítja meg. De ezzel ütött a Sollen felfogás halálharangja. Nincs többé szükség elvont erkölcsi követelményre, nincs szükség utópiával beoltott kellésre, és nincs szükség ideálisan tételezett perspektívákra, ideális követelésekre. A klasszikus német filozófia Sollen problémája tehát a polgári léthelyzet tükre volt. Fejlődése a polgári lét fejlődésének tükre. S ha Goethe azt mondhatta a maga toronyőrérről:

„Zum sehen geboren, zum schauen gestellt, Dem Turme geschworen, Gefällt mir die Welt”,

akkor kifejezte a német filozófia igazi problémáját: egy messzirelátó és a messzirelátás lehetőségének, a toronynak hűséget esküdött gondolkodásról van szó, amelynek tetszik a világ, de csak a toronyból. Viszont a későbbiekben, a dialektikus materializmusban már arról van szó, hogyan lehet egy gazdagon fejlődő ember számára is tetsző világot alkotni úgy, hogyha az ember leszáll a toronyból. S a toronyból való leszállás a valóságba, a valóságos élet mozgalmaiba, mint a marxizmus története bizonyítja: nem perspektívavesztéssel, hanem új és sokkal fontosabb perspektívák, sokkal konkrétabb távlatok megnyílásával jár.

J

Nívó-díjasunk

A II. Osztály könyvkiadási kerettervében jelent meg 1974-ben Pigler Andor Barockthemen c. háromkötetes műve, amellyel a szerző 1975-ben elnyerte az Akadémiai Kiadó Nívó-díját. Ebből az alkalmából köszöntjük a Szerzőt és méltatjuk művét az alábbi ismertetéssel.

A. PIGLER: BAROCKTHEMEN — EINE AUSWAHL VON VERZEICHNISSEN ZUR IKONOGRAPHIE DES XVII. UND XVIII. JAHRHUNDERTS

(Második, bővített kiadás. Akadémiai Kiadó, 1974.)

Húsz esztendeje jelent meg Pigler Andor könyvének első kiadása. A szerző már eleve hatalmas anyagát tovább gazdagította, és az Akadémiai Kiadó 1974-ben még az elsőnél is reprezentatívabb formában jelentette meg. Ezzel a második kiadással a hazai művészettörténettudomány az illusztris auktorinak éppen hetvenötödik életévét ünnepelte meg. A könyv már az első edícióban szakmai világsikert aratott, és semmiképpen sem túlzás, ha úgy fejezzük ki magunkat, hogy Leningrádtól New Yorkig — tehát nemzetközileg is — szinte fogalomná vált. A Barockthemen az egyetemek művészettörténeti tanszékein és a művészeti múzeumok könyvtáraiban mindenütt nélkülözhetetlen kézikönyv lett, és nincs olyan komoly kutatója a barokk művészet történetének, aki újra meg újra kezébe ne venné, utána ne nézne benne az őt érdeklő problémának, s ne találna a puritánnak tűnő listákban mindig valami olyan izgalmas újat, amely őt további kutatásra ösztönzi. Ugyanolyan alapkövévé vált az egyetemes művészettörténettudománynak, mint Pigler Andor eddigi életművének másik csúcspontot képező opusza, a budapesti Szépművészeti Múzeum régi képtárának Kossuth-díjjal koszorúzott szakkatalógusa, amely — immár három kiadásban — ugyancsak világraszóló tekintélyt szerzett auktorának.

A Barockthemen első kötete a keresztény egyházi művészet vallásos képtémáinak listáját, második kötete a korszak világi művészetének, a „profán” képtémáknak listáját tartalmazza. Míg a barokk vallásos művészetének ikonog-

ráfiája, főképpen Émile Mâle-nak a keresztény ikonográfia nagymesterének a vonatkozó korszakot tárgyaló kötete óta jelentős kutatási eredményeket ért el, sőt olyan összefoglalás igényével készült feldolgozások is megjelentek, mint például B. Knippingnek a németalföldi ellenreformáció ikonográfiájáról publikált műve, addig a barokk profán témáinak kutatásában hasonló eredményekről kevésbé beszélhetünk, csupán egyes témáknak egyes periódusokban és egyes problematikákkal kapcsolatban játszott szerepéről jelentek meg monografikus jellegű stúdiumok. Ebben a vonatkozásban legyen elegendő E. Panofskynak a maguk nemében magisztrális ikonológiai kutatásairól publikált műveire utalnunk. Éppen a téma-kutatás szintetikus távlatának aspektusából úttörő Pigler Barockthemenjének hatalmas arányú anyaggyűjtése, példaadó alaposságú és pontosságú anyagrendszerezése.

A religiózus témák listáiban a kutatási terület említett kultiváltsága ellenére lépten-nyomon új materiával találkozunk és mint az első kiadás óta publikált egyetemes művészettörténeti szakirodalom tanúságot tesz róla, Pigler műve ezen a területen is nélkülözhetetlen inspiratív manuálévá vált. A profán témák listáinak több mint kétharmada az antikvitásból veszi tárgyát, a mitológia, a mondavilág, a história, a költészeti művek ábrázolási tárgyköreiből. A harmadik harmad főként a profán allegorika témáinak jegyzékeit, kisebb részben az „antik utáni” történeti és irodalmi témáknak a listáit tartalmazza. Engedtessek meg, hogy méltatásunkban éppen ennek a „tho’last, not least” — és egészítsük ki a shakespearei citátumot az e sorok írója szempontjából szubjektíven és egyben objektíven is igaz szóval: „in love” . . . , — lista-matériának szenteljünk néhány mondatot. Egyrészt éppen ez az arány felel meg ténylegesen a művészeti emléktanyag reális proporcióinak, másrészt éppen itt találkozhatunk az igazi pionír-munkának kivételesen izgalmas eredményeivel. Ezeknek a barokk témáknak a története valóban a kutatás — az ikonográfiai és az ikonológiai kutatásnak egyaránt — legtöretlenebb területei közé tartozik, és felette kíváncsatos lenne, ha Pigler idevágó listái az eddiginél nagyobb fokban mozgatnák meg az egyetemes barokk nemzetközi és hazai kutatóinak sajnálatosan eléggé az attribuáló, datáló és lokalizáló eredményekre törekvő specialistáit. Ékesen szóló tanúságot tesz ez a „kötet-rész” arról, hogy a barokk ikonográfia a profán témákra vonatkozó kutatásoknak még milyen messze- és szétágazó perspektíváit kínálja, és hogy mennyire nem csupán a nagyvilágban és széphezánkban is eredményekben viszonylagosan gazdag barokk portré-ikonográfia területe az, amely fokozottabb kultiválásra vár. Éppen az a tény, amelyet a szerző előszavában — magát feleslegesen mentetgetve — említ, hogy tudniillik egész műve tulajdonképpen „melléktermék”, azaz művészettörténeti pályájának félszázada folyamán mintegy saját céljára egybegyűlt lista-széria, és hogy ebből következnek némi meglevő aránytalanságok — ez a tény éppen ebben a legutolsó részben mindenképpen bevilágító hatású. Ez a szóban forgó legeslegutolsó „fejezet” a két kötet ezernél több témájából csupán körülbelül harminc,

mégis közülük minden egyes téma nemcsak a művészettörténet, hanem az egyetemes kultúrhistoria szempontjából is messzevezető távlatokat nyit. Ezzel a megállapításunkkal kapcsolatban csupán egyetlen példát hozunk fel — *sit venia verbo* — saját régi kutatásainkból.

Pigler „témái” között szerepel a „Die Streit um die Hose”, azaz a nadráért folyó küzdelemnek nem éppen a női egyenjogúság jegyében született témája is. A szerző helyesen utal az északi eredetű és népi szólás-mondásra visszavezethető motívumra, amely lényegében a házi uralomért folytatott örök háborúság torzképszerű művészeti ábrázolása. Jómagunk annak idején a Numizmatikai Közleményekben publikáltunk egy kis tanulmányt, amely Mária Terézia örökösödési háborújának karikaszatikus műfajú medáliáinak és grafikáinak összefüggését tisztázta. A „Streit um die Hose”-téma ezek között is előfordul, ám magától értetődően a kis házi harc itt a nagy európai háború politikai küzdőterére tevődött át. A negyvenes évek elején közzétett tanulmányunkban persze még nem volt módunkban az ikonográfiai motívumnak Piglertől tisztázott előtörténetére hivatkozni. Mennyivel könnyebb a dolga a mai barokk ikonográfusnak és mennyi hasonló motívum-migrációs esetekben rejtőző kutatási lehetőség nyílik a pigleri Barockthement kézikönyvként használó művészettörténész-kutatónak!

Az éppen nem kultúrhistoriai, hanem a művészettörténeti stíluskutatás hiteles történeti rekonstrukciója szempontjából ugyancsak szinte végtelen lehetőségeket rejt magában a Barockthemenben publikált hatalmas matéria. Egyetlen példát hozunk csak fel: ez maguknak a kompozícióknak összehasonlító konkrét fejlődési analízisét lehetővé tevő anyaggyűjtés. Gondoljunk csak arra, hogy hány profán téma öltözik be a barokk századai folyamán a religiózus témák — különösképpen a biblikusak — hagyományos ruházatába. Természetes történeti folyamat volt ez, hiszen a keresztény kultúrának az antikvitás tárházát is kiaknázó kezdetei óta a barokk korszakáig az egymásra következő stílusok egyházművészete mintegy kimerítette a képi megfogalmazás véges lehetőségeit, éppen a figurális kompozíciók szempontjából. De hosszasan sorolhatnánk a Barockthemen hasznosításának útját-módját a rokon tudományok számára — ezekre maga Pigler is utal tömörségében felette tartalmas bevezetésében. Valóban például több hazai irodalomtörténészünk publikációiban is találhatnánk már végre a témátörténet területén némiképpen számosabb utalást az itt és most szóban forgó alapvető kötetekre.

Az első kiadás óta eltelt időszakban megmutatkozott nemzetközi hatásra maga a szerző utal — ismét csak túlzott szerénységgel, így írván a második kiadás előszavában: „E téma-listák előadások, feldolgozások és idevágó tanulmányok kiinduló pontjaivá, ösztönzés-közvetítőivé váltak és alapjaikul szolgáltak, de legalábbis az ezekhez a munkálatokhoz gyűjtött anyagok lehetséges teljességének próbaköveivé.” Nem egyszerű ikonográfiai-ikonológiai lexikon a Barockthemen, nemcsak az alapos és pontos anyaggyűjtésnek és a hatalmas adatanyag

módszeres közlésének példás mintája, hanem sokkal több annál: egy nagy magyar művészettörténész kivételes hozzájárulása az egyetemes tudomány további sikeres nemzetközi műveléséhez. Zárószóként: sok ilyen „mellékterméket” kívánunk hazai diszciplínánknak — persze ehhez olyan életművek is szükségeltetnek, mint Pigler Andoré.

Vayer Lajos

Nemzetközi tudományos rendezvények

BESZÁMOLÓ A MAGYAR—SZOVJET TÖRTÉNÉS VEGYESBIZOTTSÁG 9. TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁJÁRÓL

(1976. szeptember 4–16.)

Pach Zsigmond Pál akadémikus, az MTA alelnöke vezetésével 1976. szept. 4-én magyar történészek egy csoportja utazott a Szovjetunióba, hogy ott részt vegyen a Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság soron következő tudományos konferenciáján, melynek témája: „A magyar internacionalisták részvétele a szovjet hatalom győzelméért és megszilárdításáért folytatott harcban Szibériában és a Távol-Keleten, 1917–1922”. A küldöttség tudományos-politikai súlyát növelte, hogy másik vezető személyisége Vass Henrik, az MSZMP KB tagja, a Párttörténeti Intézet igazgatója volt.

A magyar küldöttség három központi kutatóintézmény, az MTA Történettudományi Intézete, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és a Hadtörténeti Intézet vezetőiből, ismert kutatóiból állt. Részt vett a küldöttségben az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának munkatársa, Rottler Ferenc is. A Történettudományi Intézetet Mucsi Ferenc igazgatóhelyettes, a Párttörténeti Intézetet Zsilák András igazgatóhelyettes és Milei György tud. munkatárs, a Hadtörténeti Intézetet Liptai Ervin ezredes, az Intézet parancsnoka és Józsa Antal őrnagy, az Intézet tud. munkatársa képviselte. Elkísérte útjára a küldöttséget a vegyesbizottság magyar tagozatának titkára, a Történettudományi Intézet tud. munkatársa, Mayer Mária.

A szovjet küldöttséget A. P. Okladnyikov akadémikus, a novoszibirszki Történeti, Filológiai és Filozófiai Intézet igazgatója, a vegyesbizottság szovjet tagozatának az elnöke vezette. Tagjai voltak: a novoszibirszki Intézet igazgatóhelyettese, V. V. Alekszejev, valamint munkatársai: I. Lamin és A. Kono-padszkij, a moszkvai Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet két tud. munkatársa, T. M. Iszlamov és A. I. Puskas, a történettudományok doktorai, a vegyesbizottság szovjet tagozatának alelnökei, V. P. Susarin, az Intézet tud. munkatársa, a vegyesbizottság szovjet tagozatának a titkára, a moszkvai Hadtörténeti Intézet két osztályvezetője, N. Azovcev és V. Fomin.

Jelentős szerepet játszott a konferencia előkészítésében a SZUTA elnöksége, a SZUTA Szibériai Részlegének elnöksége, a Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság szovjet tagozata, a fentebb említett novoszibirszki Intézet, a SZUTA Távol-keleti Részlege mellett működő Távol-keleti Tudományos Cent-

rum, a habarovszki Pártfőiskola, az irkutszki egyetem, valamint számos helyi (blagovescsenszki, tomszki stb.) tudományos és levéltári intézmény.

Ügyszintén részt vettek az előkészületekben, és mindvégig igen nagy figyelmet szenteltek a konferenciának és az azon résztvevő magyar tudósoknak az SZKP helyi vezetői, az irkutszki és a habarovszki területi pártbizottságok, a novoszibirszki körzeti pártbizottság első titkárai, a novoszibirszk-akademoorodok-beli pártbizottság titkára, valamint az út egész során a helyi sajtó, a rádió és a TV. A találkozás helyenként a kormány szintű összejövétel jellegét öltötte (Habarovszk). Rendkívüli baráti figyelmességet, gondosságot, meleg vendégszeretetet, pompás szervezőkészséget tapasztalt a magyar küldöttség mindvégig.

A konferenciát tizenkét naposra tervezték, aminek legfőbb indoka az volt, hogy az ülészakra a Szovjetunió távol-keleti vidékén, három nagyvárosban került sor, Irkutszkban, Habarovszkban és Novoszibirszk-Akademoorodokban.

A magyar történészek 20 000 km-es útját, valamint a rendkívüli figyelmet és érdeklődést a téma indokolta; politikai aktualitásáról tanúskodik az internacionalizmus kérdései iránt egyre inkább megmutatkozó érdeklődés mind idehaza, mind a Szovjetunióban és általában külföldön; tudományos fontosságáról vall az a tény, hogy az I. világháború idején az Osztrák—Magyar Monarchiának mintegy kétmillió katonája és több mint 54 000 tisztje esett orosz hadifogságba, arányaiban messze felülmúlva a többi hadviselő állam hadseregének fogolyveszteségeit. E számon belül pedig igen sok volt a magyar: hozzávetőlegesen 500—600 000 fő. A forradalom és a polgárháború idején — más nemzetekhez viszonyítva — az internacionalisták soraiban a magyar volt a legtöbb. Ez teszi indokolttá tevékenységük alapos tanulmányozását s beépítését haladó, forradalmi hagyományaink sorába.

A kérdésről az I. világháború után jelentek meg idehaza és külföldön mind politikai, mind szépirodalmi írások, azonban ezek jellege általában — nyíltan vagy rejtetten — ellenséges volt. Nem óhajtották őszintén elismerni azokat az okokat, amelyek a sok ezer munkást, parasztot, valamint igen sok értelmiségit forradalmi fegyverfogásra készítettek. Napjainkban sem kevés a Nyugaton megjelenő művek száma, amelyek pl. tendenciózusan eltúlozzák a cári rend, ill. a fehérgárdisták ellen küzdő külföldi hadifoglyok számát és szerepét, igyekeztén mérsékelten ábrázolni a helyi lakosság forradalmi aktivitását.

Az elmúlt esztendőben a magyar történetírás nagy lendülettel látott hozzá a téma kutatásához, s ezt segítette a személyi kultusz felszámolása a Szovjetunióban (mely a forradalmat követő években számos, volt internacionalista sorsát közvetlenül érintette), továbbá az, hogy lehetőség nyílt a szovjet levéltárakban folytatandó kutatásokra is. A dogmatizmustól mentes alkotó munka eredménye — az internacionalisták sokszínű, érdekes, való történetének a feltárása. Számos kiadvány tanúskodik e tevékenységről;

amelyek közül megemlíthetjük a következőket: „Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban”, Bp. 1957.; Györkei Jenő: „Magyarok az Amur partján”, Bp. 1967.; „A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban”, Dokumentumgyűjtemény, Bp. 1958.; Józsa Antal: „Háború, hadifogság, forradalom”, Bp. 1971.; Józsa Antal: „A rendíthetetlen 100 000” Bp. 1971. A felsorolást még folytatnánk Milei György munkáival, a magyar, lengyel, szlovák, szlovák—magyar, szovjet—magyar közös kiadványokkal.

A több éves kutatás és a számos publikáció ellenére még sok munka vár a történészekre, s még távolról sem teljes a kép az internacionalisták, köztük a magyarok harcairól és tevékenységéről Szovjet-Oroszországban 1917—1922 között, ill. mind a Szovjetunióban, mind hazájukban, így Magyarországon, a későbbi évek, évtizedek folyamán.

Az I. világháború idején Oroszország területén kb. 400 hadifogoly-tábor volt. Ebből 100 az ázsiai területen. Az osztrák—magyar foglyok túlnyomó többsége az arcvonaltól távoli ázsiai hadifogolytáborokban nyert elhelyezést. E tényből adódott aztán, hogy Szovjet-Oroszország ázsiai területén sok volt a magyar internacionalista, a Vörös Hadsereg soraiban itt sok nagyobb magyar alakulat harcolt. Ilyenek tevékenykedtek pl. Vlagyivosztkban, Habarovszkban, Blagovesczenszkben, Irkutszkban, Csitában, Novonyikolajevszkben (ma Novoszibirszk) stb. Mindezt figyelembe véve tűzte napirendre a Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság a rendkívül érdekes tudományos témát, és ajánlotta a konferencia-sorozat színhelyéül a szovjet tagozat azokat a szibériai ill. távol-keleti nagyvárosokat, ahol annak idején sok magyar harcos részvételével győzött a szovjet hatalom.

Mielőtt a konferencia-sorozat ismertetésére rátérnénk, mindjárt bevezetőben megelégedéssel állapíthatjuk meg, hogy az ülésszak akkor is igen hasznos lett volna, ha a résztvevők, a népes egyetemi, főiskolai hallgatóság, a padosorokban helyet foglaló történelem-tanárok csupán meghallgatják, lejegyzik és elkövetkező munkásságuk során felhasználják az ott elhangzottakat. A számos magyar és szovjet előadásnak és hozzászólásnak ezen túlmenő értéke: összegezte az eddig elért kutatási eredményeket, a felvetődő elvi—elméleti problémákat, s nem utolsósorban felhívta a figyelmet a még felhasználható forrásokra, a kutatás új lehetőségeire és irányaira.

A konferencia-sorozat hasznosságát nagy mértékben fokozta az, hogy Novoszibirszkben, az ülésszak-sorozat befejező állomásán, a magyar—szovjet történész vegyesbizottság két elnöke, A. P. Okladnyikov akadémikus és Pach Zs. P. akadémikus „HATÁROZAT”-ot írtak alá, amely megállapította, hogy a konferencia olyan széles körű érdeklődést váltott ki mind a szakemberek, mind az egyetemi- és főiskolai tanári kar valamint a hallgatóság, mind a közvélemény körében, hogy indokolt és ajánlatos az elhangzott előadások publikálása, a további kutatások támogatása, majd a szovjet, a magyar és a népi

demokratikus országokban tevékenykedő történészek által feltárandó források egyesített, közös kiadása.

Miután a küldöttség — a konferencia-sorozat végén — szeptember 14-én hivatalos látogatást tett a neves matematikusnál, a SZUTA Szibériai Részlege elnökénél, G. I. Marcsuk akadémikusnál, az elhangzott előadások közös kiadásának ügye máris a megvalósulás útjára lépett, mivel a SZUTA Szibériai Részlege elnökségének jóváhagyását bírva a vegyesbizottság két tagozata megállapodást írtatott alá a kiadás közös, konkrét tervéről. Ennek értelmében a tervezett kötet főszerkesztői: Okladnyikov akadémikus és Pach akadémikus. A terjedelm: 20—25 ív. A nyomdába adás ideje: 1978. január 1. (A kötet 1977 májusában már nyomdába került.)

Mint bevezetőnkben említettük, a magyar küldöttség szeptember 4-én reggel indult el Budapestről s egynapos moszkvai tartózkodás után — amikor is Zsilin tábornok és Fomin ezredes fogadta a magyar történészeket —, szeptember 6-án a kora reggeli órákban érkezett meg Irkutszkba, ahol Okladnyikov akadémikus és munkatársai várták a repülőtéren.

A rendkívül szívélyes fogadtatás, valamint a várost átszelő folyóról, a „Bajkál leányáról”, az Angaráról elnevezett szállóban történt elhelyezkedés után Okladnyikov akadémikus vezetésével rövid irkutszki városnézésre került sor. A küldöttség megtekintette a nevezetesebb épületeket s az igen értékes gyűjteménnyel rendelkező szépművészeti múzeumot, amelyben az orosz és a nyugat-európai művészetnek számos, rendkívül értékes kincsét őrzik: 17. századi ikonokat, Nicolas Poussin (16. sz.), Domenichino, Claude-Lorrain-tanítványok (17. sz.) képeit, Repin elismerten legszebb festményeit, a szobrászat néhány remek alkotását.

A késő délutáni órákban az irkutszki területi pártbizottság titkára, J. N. Antipin tartott kb. másfél órás, igen részletes, adatokban gazdag s figyelemre méltó információt a vidék gazdasági-társadalmi-kulturális fejlődéséről. (Tréfálkozva jegyezte meg, hogy „magyar-járás” van Irkutszkban, mivel éppen azon a napon kereste fel a területi pártbizottságot a Keserű Jánosné könnyűipari miniszter által vezetett küldöttség is.)

Este az Angara szállóban a Magyar—Szovjet Baráti Társaság egyik helyi csoportjának, a mintegy 50 esztendő múltára visszatekintő Építőipari Vállalatnak a vezetőivel találkoztak — szovjet kollégáik társaságában — a magyar küldöttség tagjai.

Szeptember 7-én, az irkutszki egyetem központi könyvtárának nagy olvasótermében, népes hallgatóság előtt került sor a tudományos konferencia ünnepélyes megnyitására. Az épület, az ún. „Fehér ház” maga is nevezetessége az igen komoly kulturális és kereskedői hagyományokkal rendelkező városnak. A fehér kőből 1804-ben emelt kétemeletes házat — az apró, földszintes, faragásokkal díszített faházaktól megkülönböztetendő — hívták „Fehér ház”-nak. Építtetője gazdag helyi kereskedő volt.

A. P. Okladnyikov akadémikus, valamint B. Nyedosevszkij, a területi pártbizottság képviselője nyitotta meg a tanácskozást, majd Pach akadémikus méltatta nagyszabású üdvözlő beszédben a találkozás jelentőségét, s ennek számos fontos elvi-elméleti kérdést vetett fel. Általános érdeklődést keltett Marx kínai vonatkozású — s napjainkban is aktuális — jegyzeteinek az interpretálása a szomszédokkal baráti, ill. ellenséges külpolitikát folytatni szándékozó hajdani kínai politikai-filozófiai csoportosulásokról, továbbá egy igen érdekes marxi gondolat felfedezése, amely a múlt századi Habsburg-monarchiát sok tekintetben Kínával veti össze.

Az ülés érdekes színfoltja volt az usztyiljimszki építkezésre a közelmúltban kiutazott magyar fiatalok küldöttségének a megjelenése s Hanyecz István — 300 fiatal szakmunkás nevében mondott — kedves üdvözlő beszéde. (A magyar küldöttség egyébként egy sorozat magyar előadással ajándékozta meg a fiatalokat.)

Az irkutszki ülészak első előadója Vass Henrik, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója volt. Előadásának témája: „Adalékok a magyar—szovjet internacionalista kapcsolatok történetéhez”. Érdeklődéssel kísért referátumában az 1919-től napjainkig terjedő korszak szovjet—magyar kapcsolatairól nyújtott részletes áttekintést.

V. G. Agalakov, az irkutszki egyetem docense hozzászólásában azt vizsgálta, milyen szerepet játszottak az internacionalisták, köztük a magyarok, a szovjet hatalom győzelméért folytatott harcokban. Józsa Antal referátumának témája: „Orosz hadifoglyok részvétele Magyarországon a Tanácsköztársaságért folyó harcokban, 1919”.

M. Kapusztyn, a tört. tud. doktora, az irkutszki egyetem tanára röviden szólt az internacionalista kapcsolatok továbbéléséről napjainkban.

A délutáni ülésen hangzott el Rottler Ferenc nagy figyelemmel hallgatott előadása: „A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus egysége az MSZMP politikájában” címmel.

P. T. Haptajev ulán-ude-i tudós „A magyar internacionalisták és Burjátia dolgozóinak harca a szovjet hatalom győzelméért és megvédéséért 1917—1923” címen nyújtott új ismereteket a témáról. Egyidejűleg P. T. Haptajev átadta a magyar küldöttség vezetőjének a „Burjátia története” c. mű II. kötetét.

Felszólalásában B. Sz. Szandzsijev, a tört. tud. doktora, J. Hasek (a „Svejk , a derék katona” írójának) egykori irkutszki tevékenységét méltatta, majd átnyújtotta a magyar tudósoknak a Hasek által szerkesztett irkutszki lap, a „Roham” néhány példányát, fotókópián.

Milei György felszólalásában hangsúlyozta a forráscsere megszervezésének a szükségességét, a források összegezésének a fontosságát.

T. M. Iszlamov, a tört. tud. doktora felszólalásában fontos feladatnak tekintette az internacionalisták létszámának a megállapítását, a hadifogoly-

-szervezetek eszmei-politikai arculatának a további, árnyalt tanulmányozását. Egyidejűleg helyeselte az előadásokban felvetett új kutatási irányokat.

N. Bogacs professzor ismertette Kerniczky János temesvári volt szibériai hadifogoly visszaemlékezéseit. A helyi Geográfiai Társulat képviselője felajánlotta a kiadványcserét.

Pach Zsigmond Pál akadémikus, az ülés elnöke, részletes elemző záróban értékelte az elhangzottakat, majd javasolta az előadások kiadását. Pach akadémikus végezetül átnyújtotta Okladnyikov akadémikusnak az MTA alapításának 150. évfordulója alkalmából 1975-ben kiadott emléklapettét, a könyvtár vezetőjének pedig a magyar küldöttség könyvajándékát.

Az Irkutszkban megjelenő „Kelet-szibériai Pravda” szeptember 9-én „Hűségesek apáik emlékéhez” címmel adott hírt a tanácskozásról. „Régi kötelékek fűzik össze, az internacionalista barátság szálai, a szibériaiakat és a magyarokat, a vörös magyarokat, ahogy a polgárháború idején nevezték a magyar forradalmárokat” — írta a lap. A „Szovjetszkaja Mologyozs”, a Komszomol irkutszki területi bizottságának a lapja ugyancsak szept. 9-én „A szovjet hatalomért” címmel számolt be a tudományos tanácskozásról. „Irkutszkit nem véletlenül választottuk a tanácskozás egyik színhelyéül — nyilatkozta a lapnak A. P. Okladnyikov akadémikus. — Itt a legvilágosabban és a legdrámaibb formában jelentkezett az internacionalisták küzdelme a szibériai szovjet hatalomért. Itt minden a közös, hősiességre emlékeztet.

Úgy vélem, — mondotta, — a hasonló véleménycsere nemcsak a két ország tudósainak válik hasznára, hanem a maga módján hozzájárul az internacionalista tradíciók és kapcsolatok erősítéséhez is”.

Az ülésszakot követően a magyar történészek felkeresték az egyetem könyvtárát, amely rendkívül értékes, kb. 3 millió darabos gyűjteménnyel rendelkezik, s kb. 200 éves múltat tekint vissza. Alapjait egy helyi kereskedő magángyűjteménye, a dekabristák könyvei, az 1780-ban alapított s ma is tevékenykedő görögkeleti püspökség könyvtára és a régi leánygimnázium gyűjteménye vetette meg. Miután 1918-tól egészen az 1950-es évekig a könyvtár minden köteles példányt megkapott, anyaga rendkívül jól használható. (Azóta a könyvtár profilizált.) A fentebb említett forrásokból felbecsülhetetlen értékek kerültek a gyűjteménybe, amelynek csekély töredékét volt alkalmunk rövid látogatásunk során megtekinteni: sok nyugat-európai és orosz ősnymtatvány, Rotterdami Erasmus és más haladó gondolkodók eredeti művei, az első orosz ABC-s könyv, Nagy Péter rendeletére összeállított számtan, geometria és hajózás-tudományi könyvek, régi útleírások, térképek, régi — főleg lengyel — díszes biblíák, a szentek legendáit összegező hatalmas latin nyelvű kötetek (Acta Sanctorum), kézírásos kódexek, Puskin, Lermontov korabeli kiadásai stb.

Maga az irkutszki egyetem 1918-ban tárta ki kapuit a hallgatók előtt, mint az első kelet-szibériai főiskola. Ma a városnak 8 főiskolája van, s azoknak 60 000 hallgatója.

Szeptember 8-án a magyar történészek — A. P. Okladnyikov és szovjet kollégáik társaságában — megtekintették az Irkutszktól mintegy 60 km-re, a Bajkál tó partján emelkedő Limnológiai Intézet múzeumát, meghallgatták a kutatóintézet h. igazgatójának értékes tájékoztatóját, majd nagy élményt jelentő hajókiránduláson vettek részt a Bajkál tó első kutatójáról, Verescaginről elnevezett gőzösön.

Szeptember 9-én a magyar küldöttség Habarovszkba érkezett. A nyári napfényben úszó repülőtéren, a fotóriporterek sokasága közepette, a habarovszki pártfőiskola igazgatója, V. I. Sztjepanov, a vlagyivosztoki távol-keleti Tudományos Centrum igazgatója, A. I. Krusanov ak. lev. tag, valamint a habarovszki területi pártbizottság munkatársai (Lapsin, Perekalszkij) fogadták a magyar vendégeket.

Délután 4 órakor a területi pártbizottság titkára és munkatársai tartottak tájékoztatást a magyar küldöttség számára a vidék gazdasági-társadalmi-kulturális fejlődéséről. A magyar történészek nevében Vass Henrik nyújtott rövid információt. Ezt városnézés követte. Pach Zsigmond Pál és Vass Henrik virágot helyezett el a város főterén levő Lenin szobor talapzatán. A helyi Természet- és Történettudományi Múzeumban — melynek első igazgatója a „Derszu Uzala” c. könyvről ill. filmről nálunk is ismert Arszenyev V. K. volt — a vidék állatvilágából, természeti kincseiből volt kiállítás. A történeti vonatkozású kiállítási termekben a polgárháborús évektől kezdve napjainkig találhatóak érdekes emlékek. Specialitása a múzeumnak a polgárháború utolsó csatáját bemutató körkép.

Este a habarovszki területi pártbizottság első titkára, az SZKP KB tagja adott rendkívül szívélyes fogadást a magyar tudósok tiszteletére.

Szeptember 10-én a habarovszki Pártfőiskola nagytermében került sor a tanácskozás megnyitására. Az erkélyen kétnyelvű felirat üdvözölte a konferencia résztvevőit. A folyosón alkalmi kiállítást rendeztek a vonatkozó szovjet és magyar kiadványokból, a korabeli hadifogoly-újságok, naplók, fényképek fotókópiáiból.

10 órakor kezdődött az ülésszak, 3–400 főnyi hallgatóság előtt. A területi pártbizottság képviselőjében Lapsin, a SZUTA távol-keleti Tudományos Centruma nevében A. I. Krusanov ak. lev. tag üdvözölte a megjelenteket, míg a vegyesbizottság szovjet tagozata nevében A. P. Okladnyikov akadémikus. Pach akadémikus üdvözlő beszédében az internacionalizmus elméleti és politikai jelentőségével foglalkozott. Nagy érdeklődést váltottak ki elvi-elméleti probléma-felvetései.

Ezután A. I. Krusanov ak. lev. tag megtartotta „Az orosz Távol-Kelet dolgozóinak internacionalista kapcsolatai az európai, ázsiai és amerikai országok dolgozóival a szovjet hatalom győzelméért folytatott harc éveiben, 1917–1922” című előadását.

Vass Henrik „A szovjet—magyar internacionalista kapcsolatok elméleti

kérdései”-ről szólt. Milei György és Zsilák András közös előadásának témája: „A magyar internacionalisták szovjet-oroszországi szervezeteinek eszmei-politikai fejlődése, e szervezetek hatása a magyarországi kommunista mozgalom kibontakozására” volt.

Az ülésen elnöklő Pach Zsigmond Pál akadémikus zárszava — spontaneitásában is — új, összefoglaló előadásként hatott, amelyben nem csupán összegezte az elhangzott referátumok főbb gondolatait, hanem egyben megjelölte az azokból adódó perspektívákat is, megadván ennek szép, lírai alaphangulatát József Attila idézésével: „Rendezni végre közös dolgainkat, ez a mi munkánk, és nem is kevés!”.

Az ülészakot követően Pach Zsigmond Pál és Vass Henrik nyilatkozatot adott a helyi TV-nek és a sajtónak.

A habarovszki „Csendes-óceáni Csillag” c. újság szeptember 10-i száma „Magyarország történései — Habarovszk vendégei” címmel adott hírt a tudományos tanácskozásról, annak programjáról, s szeptember 11-én és 12-én is beszámolt a konferencia munkájáról, a küldöttség programjáról.

Szeptember 10-én délután a magyar történések felkeresték a habarovszki Vasútmérnöki Főiskolát, ahol a rektori beszámoló meghallgatása után megtekintettek néhány tantermet, ill. a főiskola kutatómunkáját tükröző filmeket (sínrakó és -felszedő gép stb.).

Este a magyar küldöttség tagjai, A. P. Okladnyikov és szovjet kollégáik társaságában a habarovszki Művész Stúdióban dokumentumfilmeket tekintettek meg a város, ill. a táj életéről, fejlődéséről, művészetéről, természeti kincseiről, a világon egyedülálló tigrisvadászairól.

Szeptember 11-én A. I. Krusanov ak. lev. tag megnyitó szavai után hangzott el Mucsi Ferenc előadása, amelyben az Oroszországból Magyarországra hazatért hadifoglyok szerepét vizsgálta az 1918 októberi polgári-demokratikus forradalom előkészítésében.

B. I. Muhacsov, a SZUTA távol-keleti Tudományos Centruma mellett működő Történeti, Régészeti és Néprajzi Intézet tud. munkatársa, a tört. tud. kandidátusa, „Az osztrák—magyar és a cseh-szlovák katonák forradalmi megmozdulásai a Távol-Keleten, 1918—1920-ban” címmel tartott előadást. Ezt követte a Kalinyinről elnevezett blagoveszenszki Pedagógiai Főiskola Szovjetunió története tanszékvezetőjének, a tört. tud. kandidátusának, N. A. Sindjalovnak az előadása: „Az európai országokból származó internacionalisták részvétele a távol-keleti partizán-mozgalmakban 1918—1922 novembere között” címmel.

Délután elsőként A. J. Puskas, a moszkvai Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet tud. munkatársa, a tört. tud. doktora tartott előadást: „A magyar történetírás az internacionalisták részvételéről a szovjet hatalom győzelméért és megvédéséért folytatott küzdelemben, 1917—1922” címmel.

N. A. Avgyejeva, a habarovszki Pedagógiai Főiskola Szovjetunió

története tanszékének vezetője, a tört. tud. kandidátusa „Magyar internacionalisták harca a Távol-keleti Köztársaság megszilárdításáért és függetlenségéért, 1920. április—1922. november” címmel adott elő.

Tekintettel a népes hallgatóságra és a nagy érdeklődésre, Rottler Ferenc ismét előadta irkutszki referátumát „A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus egysége az MSZMP politikájában” témáról.

A. I. Krusanov és Vass Henrik zárszavával ért véget a habarovszki ülészak.

Szeptember 11-én, szombaton délután a küldöttség tagjai A. P. Okladnyikov akadémikus, V. T. Csumin kandidátus, a Távol-keleti Erdészeti Kutató Intézet igazgatója, Vs. Sziszojev, a habarovszki Természet- és Történettudományi Múzeumnak ny. igazgatója, neves szépíró társaságában autóbusz-kirándulást tettek a tajgára. Utána este A. I. Krusanov ak. lev. tag adott búcsúfogadást a magyar tudósok tiszteletére.

Szeptember 12-én vasárnap délelőtt a vendéglátók hajókirándulást szerveztek az Amur folyón, majd a késő esti órákban a magyar küldöttség tagjai Habarovszkból Novoszibirszkbe repültek.

Szeptember 13-án délelőtt 1/2 10 órakor — igen rövid pihenés után — a novoszibirszki Tudósok Házának nagy előadótermében gyülekeztek a magyar küldöttség tagjai, valamint vendéglátóik.

A. P. Okladnyikov akadémikus megnyitó beszédben méltatta a konferencia-sorozat jelentőségét. G. I. Marcsuk akadémikus, a SZUTA alelnöke, a SzUTA Szibériai részlegének elnöke üdvözölte a jelenlevőket, majd a körzeti pártbizottság nevében Janovszkij titkár kívánt sok sikert a munkához.

Az üdvözlések elhangzása után Pach Zsigmond Pál akadémikus az MTA elnöksége nevében átnyújtotta A. P. Okladnyikov akadémikusnak az MTA 1976 májusi közgyűlésén hozott határozat értelmében a magyar akadémiai tiszteletbeli tagságáról szóló oklevelet. T. M. Iszlamovnak, a magyar—szovjet történész vegyesbizottság szovjet tagozata elnökének egyidejűleg átnyújtotta az MTA fennállásának 150. évfordulója alkalmából 1975-ben kiadott emlékplakettet. Pach akadémikus hangsúlyozta, hogy a plakett elismerése annak a sokéves, értékes munkának, amelyet T. M. Iszlamov a magyar történet kutatása, ill. a magyar—szovjet tudományos kapcsolatok fejlesztése és erősítése terén kifejtett.

D. K. Beljajev akadémikus, a SZUTAS zibériai Részlegének alelnöke szovjet kollégái nevében üdvözölte A. P. Okladnyikov akadémikust, ill. T. M. Iszlamovot, majd Okladnyikov akadémikus köszönő szavai hangzottak el.

G. I. Marcsuk akadémikus ezután ünnepélyesen megnyitotta az ülészakot. Elsőként Pach akadémikus nagy érdeklődéssel várt előadása hangzott el „A hazafiság és a nemzetköziség kérdése a magyar történettudományban” címmel. Ebben elvi-elméleti összegezést nyújtott a hazafiság fogalmának mintegy félévezredes tartalmi változásairól Magyarországon, a hazafiság és a

nemzetköziség találkozásáról, összefonódásáról korunkban. A gondolatébresztő s számos új összefüggést megvilágító előadás élénk visszhangot váltott ki.

Az előadást követően N. I. Azovcev ezredes „A Szibériában zajló polgárháború fő szakaszai” címmel az internacionalisták katona-politikai szerepéről beszélt.

Szeptember 13-án délután a küldöttség tagjai megtekintették a Történeti-filológiai és Filozófiai Intézetben található, s a szibériai népek életét tükröző (ugyanakkor Okladnyikov akadémikus sokévtizedes, világhírű régészeti kutatásairól is számot adó) igen érdekes kiállítást. Ezután került sor a Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság két tagozatának az együttes ülésére, amelyen „HATÁROZAT”-ban összegezték a konferencia eredményeit és javaslatait, másrészt megvitatták és elfogadták a közös munka legsürgősebb teendőire vonatkozó határozatokat.

Szeptember 14-én délelőtt 10 órakor folytatódott a tanácskozás, amelyen elsőként Liptai Ervin ezredes tartotta meg referátumát „Az októberi forradalom és a polgárháború tapasztalatainak felhasználása a Magyarországra hazatért internacionalisták által a magyarországi tanács-hatalomért folytatott harcban, 1919-ben” címmel. Fomin ezredes „Szovjet-Oroszország segítsége a Magyar Tanácsköztársaságnak az intervenciók elleni küzdelemben, 1919-ben” címmel érdekes, új adatokat tárt a hallgatóság elé.

Zinaida Karpenko (Kemerovo), a tört. tud. doktora „A magyar internacionalisták részvétele a szovjet hatalom győzelméért folytatott harcban a kuznyeckai medencében” címmel tartott, a polgárháború utáni időszakra is kiterjedő, érdekes előadást.

A tört. tud. doktora, V. Sz. Poznanszkij „Az internacionalisták hőstettei a Tungir folyónál, 1918—1919” címmel tartott referátumot.

Józsa Antal őrnagy „Az internacionalisták magyarországi historiográfiájának néhány problémája” címmel olvasta fel T. M. Iszlamovval, a tört. tud. doktorával közösen készített előadását.

B. M. Csernisevskij prof. hozzászólásában fontos feladatként jelölte meg az internacionalisták számának a megállapítását.

Nagy figyelem kísérte M. I. Csugunovnak, a tomszki pártarchívum igazgatójának az előadását, aki igen gazdag, új forrást talált a polgárháború gazdasági jellegű irományaiban Kun Bélára és a magyar internacionalistákra vonatkozóan.

Az előadások és hozzászólások elhangzása után Pach Zs. P. akadémikus rögtönzött előadásban igen részletesen válaszolt a kétnapos konferencia során írásban és szóban hozzá intézett kérdésekre. Részletesen vázolta Kossuth Lajos és Petőfi Sándor szerepét az 1848—1849-i évi forradalom és szabadságharc idején, tevékenységük jellegét a magyar haladásért folytatott küzdelemben. Egyidejűleg világos magyarázatát adta az 1956. évi ellenforradalmi napok „Petőfi-kultuszának” is. Végezetül tömör, rövid összegezést nyújtott a konferencia-sorozat eredményeiről és jelentőségéről.

A. P. Okladnyikov akadémikus zárszavában idézte a vegyesbizottság két tagozata által elfogadott „Határozat”-ot, javasolván a szovjet és a magyar előadások közös kötetben történő publikálását, a SZU-ban oroszul, Magyarországon magyarul.

Szeptember 14-én délután 5 órakor G. I. Marcsuk akadémikus fogadta a magyar küldöttséget. Pach Zs. P. és A. P. Okladnyikov akadémikusok röviden összegezték a konferencia eredményeit és előterjesztették javaslataikat. G. I. Marcsuk akadémikus — a SZUTA nevében — hozzájárult az előterjesztett javaslatok valóraváltásához, elsősorban a közös kötet kiadásához.

Vass Henrik, az 1976 tavaszán megalakult Magyar—Szovjet Társadalomtudományi Bizottság magyar alelnöke rövid tájékoztatást nyújtott az eddig végzett munkáról, majd ismertette a kitűzött célokat.

G. I. Marcsuk akadémikus megajándékozta Pach Zs. P. akadémikust és Vass Henriket a SZUTA fennállásának 250. évfordulója alkalmából 1974-ben kiadott emléklakettel. Este G. I. Marcsuk akadémikus búcsúfogadáson látta vendégül a magyar küldöttség tagjait. Ekkor Pach Zsigmond Pál átnyújtotta G. I. Marcsuk akadémikusnak az MTA fennállásának 150. évfordulója alkalmából kiadott emléklakett egy példányát.

Mint jeleztük, Novoszibirszkben az Akademiáknak zajlottak az ülések. Ez Akadémiai Városkát jelent, amelyet az elmúlt évtizedekben épített ki a SZUTA. Számos természet- és társadalomtudományi kutatóintézet, 700 hallgató egyetem, valamint a kb. 5000 tudós mindennapi életét, egészségügyi-kulturális ellátását szolgáló intézmények, épületek alkotják az egyedülállóan modern, a természet ölére telepített várost. Jellemző, hogy a helyi pártbizottság titkára maga is tudós, A. P. Okladnyikov akadémikus tanítványa, a régészeti tudományok doktora.

Novoszibirszk, a „nagyváros”, innen kb. 30 km távolságra van. Egyébként — Habarovszkhoz hasonlóan — ez is fiatal város, hiszen míg Habarovszkot 1858-ban alapította Habarov, addig Novoszibirszknek (régi nevén Novonyikolajevszknek) 1893-ban vetette meg az alapját az Ob folyó partján a szibériai vasútépítés. 1925-ben vette fel a város a mai nevét, s napjainkban rohamosan fejlődő közlekedési és ipari centrum.

Szeptember 15-én délután — immár Moszkvában — Pach Zs. P. akadémikust és Vass Henriket fogadta P. N. Fedoszejev akadémikus, a SZUTA alelnöke. A fogadáson jelen volt Ju. V. Bromlej, a Magyar—Szovjet Történelem Vegyesbizottság alelnöke, A. V. Fjodorov, a SZUTA főtitkára, az Információs Intézet igazgatója, valamint T. M. Iszlamov a szovjet tagozat alelnöke.

Szeptember 16-án a déli órákban indult vissza a magyar küldöttség Budapestre. Búcsúztatására megjelent többek között D. F. Markov, ak. lev. tag, a Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet igazgatója, Ju. V. Bromlej, Fomin ezredes, a SZUTA külügyi osztályának több munkatársa. A repülőtér

kormányvárójában A. F. Fjodorov, a SZUTA főtitékára s a moszkvai magyar követség képviselője búcsúztatta a küldöttséget.

A magyar delegáció a délutáni órákban érkezett meg Budapestre, ahol Pach Zs. P. akadémikus, a delegáció vezetője sajtónyilatkozatban foglalta össze a konferencia-sorozat jelentőségét.

Mayer Mária
a vegyesbizottság magyar tagozatának titkára

BESZÁMOLÓ

A XI. NEMZETKÖZI LIMESKONGRESSZUSRÓL

Hatalma tetőpontján a római birodalom határai Skóciától a Tigrisig, innen Mauretaniáig értek, 10 000 km-t meghaladó hosszúságban. Ez a rendkívül elnyújtott határ, amely hosszát illetően a Szovjetunióéval vetekszik, önmagában is megadja jelentőségét, szerepét a Földközi-tengert körülölelő birodalom életében. Itália, Görögország, Kisázsia, Szíria és Palesztina, Egyiptom és Afrika népe, virágzó, nagymúltú városai számára a hadsereg a tartós belső békét, vagy ellenkezőleg, az átmeneti polgárháborúk zűrzavarát jelentette. A határmenti provinciák lakóinak a katonaság jelenléte, a front erősítései nemcsak mindennapos védelmet nyújtottak a barbárok meg-megújuló támadásai ellen, de megélhetést, előrehaladást, a városok és a földbirtokok gazdasági virágzását is. Mindez érthetővé teszi, hogy az antik világ régészeti hagyatékának kutatásában a klasszikus emlékek feltárása mellett miért kapott különleges hangsúlyt a *limes*, mindaz, ami a földrajzi viszonyokhoz, a szembenálló népek nagyságához, természetéhez, harcmódorához alkalmazott határvédelemhez tartozik. Tehát a katonai táborok, őrtornyok, palánkok, hadiutak; az erősítésekben állomásozó csapatok, azok története, emlékanyaga; a hadsereg szervezete, összetétele, kiegészítésének módja, fegyverzete; háborúk, hadjáratok, a csapatok, parancsnokaik és katonáik kitüntetése; a tisztek, katonák pályafutása, származása, szociális, társadalmi viszonyaik, gazdasági helyzetük, vallási elképzeléseik.

A mintegy száz éve folyó kutatások hatalmas ismeretanyagot gyűjtöttek, dolgoztak fel. Az egyes *limes*-szakaszok az ókorban is lényegesen különböztek egymástól, nemcsak rendszerükben, de létesítményeik számában, felszereltségében, eltérően alakult a későbbiekben maradványaik sorsa, fennmaradása is. De merőben másképpen, más intenzitással alakultak a kutatások is Britanniában, a germaniai és raetiai *limes*en, ahol a kutatások legkorábban indultak meg szervezett formában és a legelőrehaladottabbak ma is, másképpen a Duna-vidék egykori provinciái területén, vagy keleten. A kutatások szintjének kiegyenlítődése csak az elmúlt negyedszázadban indult meg és ezt a folyamatot jelentékenyen segítették az E. Birley kezdeményezésére 1949 óta 2—3 évenként rendezett limeskongresszusok, amelyek a *limes*en, de általában a pro-

vinciális régészetben folyó kutatások legfontosabb nemzetközi fórumaivá váltak.

Az 1949 és 1974 között eltelt 25 évben Nagy Britannia három ízben, a Német Szövetségi Köztársaság (egy alkalommal Németalfölddel közösen) kétszer, Svájc, Ausztria, Jugoszlávia, Románia és Izrael egy-egy esetben adott helyet a kongresszusnak. Az új kutatási eredmények megismerésénél nem kisebb hangsúly esett minden alkalommal a *limes* helyi erősítéseinek, táborainak, őrtornyaiinak felkeresésére, az új ásatások megtekintésére. Az 1974-ig rendezett tíz kongresszus lehetőséget adott a magyar és a bolgár *limes*-szakasz kivételével a legjobban kutatott határok megismerésére Britanniától a Duna deltájáig, továbbá az ugyancsak jól feltárt izraeli front bejárására.

Ezen előzmények után a magyar *limes*-kutatás már-már megkésve vállalkozott a XI. kongresszus megrendezésére. E késedelemnek távolról sem a kutatásokban való lemaradás, az eredmények jelentéktelen volta adja magyarázatát. Igaz, a magyar kutatás több kezdeményezés ellenére sem tudta létrehozni a tervszerű feltárásoknak azt a szervezetét, amely Németországban és Ausztriában a Limeskomission formájában oly eredményesnek bizonyult. A legkorábbi feltárások Leányváron, Pilismaróton még az első világháború előtt megindultak, majd a háborús idők nehézségei miatt folytatás nélkül maradtak. A kutatás folytatására csak a harmincas évektől került sor. A Magyar Nemzeti Múzeum Paulovics István vezetésével a brigetioi legios táborban, Intercisa és Campona *castellum*aiban, továbbá Nógrádverőcén végzett figyelemre méltó kutatásokat, míg a Budapesti Történeti Múzeum Nagy Lajos, majd Nagy Tibor irányításával Aquincumban és környékén, Ulcisia Castra táborában végzett ásatásokat. A felszabadulás után különösen az 50-es években folytak nagy lendülettel feltárások. Ekkor került sor Visegrád későrómai erődjének ásatására (1951–1952, majd 1970-től Soproni Sándor vezetésével), Albertfalva (1954–1971, Nagy Tibor), Campona (1949–1957, Fülep Ferenc), Matrica (1953, Mócsy András; 1959, Alföldy Géza; 1963, Thomas Edit; 1970, Topál Judit), Vetus Salina (1949, Radnóti Aladár), Intercisa (1949, Barkóczi László; 1971–1975, Visy Zsolt) táborainak kiterjedését, falait, kapuit, belső épületeit, az építkezések periódusait és helyőrségeit kutatták, határozták meg régészeti ásatásokkal. A későbbiekben a vizsgálatok a Duna északi szakaszára is kiterjedtek: Quadrata (1964–1970, 1974) és Ad Statuas (1948, 1966–1967, 1970–1971) kis táboraiiban Gabler Dénes, Azaumban (1959–60, 1971–1973) Fülep Ferenc, majd Bíró Endre, Tokod későrómai táborában Mócsy András (1960–1969) végzett feltárásokat. Óbuda szanálása 1969 óta a legios tábor kapuinak, falainak és több belső épületének meghatározását tette lehetővé (Nagy Tibor, majd Póczy Klára és munkatársaik). Nem kisebb jelentőségű volt a Dunakanyar 4. századi védelmi rendszerének tüzetes felkutatása Esztergom és Aquincum között, ezt a munkát Soproni Sándor végezte el. Neki köszönhető a Csörsz-árokkaal azonosítható 4. századi *limes Sarmaticus*

felderítése és értelmezése. A *limesen* folyó kutatásokkal párhuzamosan a belső erődítések vizsgálata, feltárása is előre haladt. A sokat vitatott későrómai erődített települések közül kisebb méretű feltárássra került sor Ságváron (Tóth Endre), míg Keszthelyen (Sági Károly) és Alsóheténypusztán (Soproni Sándor) évekre terjedő és még be nem fejezett ásatások folytak. A korai belső táborok közül a két gorsiumi *castrum* említésre méltó. A kutatási tevékenység e rövid és nem is teljes felsorolása nyilvánvalóvá teszi, hogy a még számos fehér folt ellenére (Intercisa és a déli országhatár között az eredmények egyelőre minimálisak) a magyar kutatás az elmúlt három évtizedben nemzetközi méretekben is kiemelkedő eredményekre hivatkozhat.

A Magyar Tudományos Akadémia meghívására a XI. Nemzetközi Limeskongresszus 1976. augusztus 30.—szeptember 6. között Székesfehérvárt ült össze. 19 országból érkezett 127 szakember részvételével 62 előadás hangzott el, egy részük plenáris üléseken, többségük két szekcióban. Az I. szekcióban történeti vonatkozású előadások kaptak helyet, amelyek a határvédelem kérdéseivel, csapat-történettel, fegyverekkel, gazdasági és polgári vonatkozású témákkal foglalkoztak. A II. szekcióban az egyes *limes*-szakaszokról, a *legios* és az *auxiliaris* táborokban végzett kutatásokról hangzottak el beszámolók.

A nemcsak nagy múltú, de ma is intenzíven folyó britanniai kutatásokat hét előadás ismertette. Az új ásatások mellett, amelyek közül E. Birley beszámolója a vindolandai kutatásokról érdemel kiemelést, Agricola harmadik és negyedik bejáratát (W. S. Hanson), a Hadrianus-kori (G. Simpson) és az Antoninus-kori erődítéseket (D. J. Breeze), továbbá Septimius Severus britanniai hadjáratát (J. Wilkes) helyezték új megvilágításba. D. Moore a walesi római határpolitikát a normanokéval vetette egybe.

Nyolc előadás hangzott el Germania Inferior, Germania Superior és Raetia területén folyó kutatásokról, Furfooz későrómai erődítéséről (R. Brulet), Miltenberg-Altstadt táborának feltárásáról (B. Beckmann), az oberstimmi tábor vízellátásáról (H. Schönberger), Jechtingen 4. századi építményeiről (R. M. Swoboda) és a kelet-raetiai *limesen* végzett új ásatásokról (S. Rieckhoff). Az összefoglaló jellegű előadások közül J. Mertensé keltett elismerést a *limes Belgicus* szervezetéről, továbbá H.—J. Kellner beszámolója egy új bajorországi kincsleletről.

A kilenc noricumai és pannoniai előadás közül kettő a csehszlovák területre eső barbaricumban talált római import-tárgyakkal (J. Bouzek), illetve a *limes* előterében fekvő Cifer-Pác későrómai erődítésével (T. Kolník) foglalkozott. A noricumai Zeiselmauer helyőrségével, a *cohors II Thracum equitata pia fidelis*-szel H. Ubl foglalkozott. A pannoniai vonatkozású előadások közül külön figyelmet érdemelt W. Jobsté, aki a Carnuntum fölött emelkedő Pfaffenberg szentélyeit ismertette, felvetve annak lehetőségét, hogy e helyen állott Carnuntum capitoluma. A történeti vonatkozású előadások közül M. Speidel

Antoninus Pius mauretaniai háborújában részt vevő pannóniai alakulatokkal foglalkozott, J. W. Eadie a Sirmium-környékén állomásozó alakulatokra és a szerémségi *limes*-szakaszra vonatkozó ismereteket foglalta össze. Magyarországi lelet, egy brigetioi díszes pajzsdudor volt H. Klumbach előadásának tárgya.

Moesia Superior, Dacia és Moesia Inferior *limes*ével összefüggésben nem kevesebb, mint 19 előadás hangzott el. Moesia Superior rövid *limes*én végzett kutatásokról egy előadás számolt be (P. Petrović Porečka erődítéséről), a daciaiakról három (D. Benea, Ferenczi I., I. Cataniciu-Bogdan), egy további előadásban D. Protase a daciai római erődök kettős faláról értekezett. Az alsó moesia *limes*én végzett ásatásokról és kutatásokról hét előadás szólt, közöttük kettő Novae legiostáborában folyó munkákról (V. Bozilova, T. Sarnowski), kettő Jatrus ásatásáról (B. Döhle, B. Böttger). Történeti vonatkozású előadások: Az Augustus-kori katonai vezetés az Al-Dunánál (K. Wachtel), a Nero-kori rekrutálás problémái (J. Kolendo), Moesia Superior védelme Dacia elfoglalása után (N. Gudea), a *legio II Italica* működése Daciában (C. C. Petolescu), a marcoman háborúk alatt dardaniai *latrones*ből szervezett *cohortes equitatae* Moesia Superiorban (S. Dušanić), a 253-ra keltezett barbár betörés Moesiába és Dalmatiába (M. Mirković), a *limes scythicus* szervezete a 4–6. században (E. Popescu).

A keleti *limes* kutatásairól hat előadás adott számot. B. H. Isaac a iudaeai mérföldkövekkel összefüggésbe a territorium problémáival, B. H. Warmington II. Constantius perzsa háborújával foglalkozott. P. E. Beskow a mithraismus elterjedésének kérdéseiről, J. Liebeschuetz a syriai kereszténység terjeszkedéséről beszélt.

Afrikai katonai problémákat öt előadás tárgyalta. M. Euzennat az utóbbi évek kutatásairól adott összefoglalást, P. Troussel a numidiai Gemellae táborában folytatott kutatásokról számolt be, P. Salama a mauretaniai *limes* problémáit ismertette. Lambaesis-szel két előadás foglalkozott: M. Le Glay Hadrianus beszédét, M. Janon a szentélyeket tárgyalta.

További nyolc előadás, amelyek témáik miatt nem sorolhatók a *limes*-szakaszok egyikéhez sem, részben belső területek — Macedonia (M. Šašel-Kos), Sardinia (R. J. Rowland) — katonai kérdéseit világították meg, részben több provinciára, auxiliaris alakulatra terjesztették ki elemzéseiket (J. E. Bogaers). R. Reece a *limes*én forgó pénz útját elemezte, E. Weber a Tabula Peutingeriana új fakszimile-kiadásáról adott tájékoztatást. Legjelentősebb e sorban H. v. Petrikovits előadása volt, aki a *legiok* élelmiszerellátásával kapcsolatos építményekkel foglalkozott.

A kongresszus szervezőbizottságának állásfoglalása alapján magyar kutató nem tartott előadást. Az előadási napokat megszakító egész napos kirándulások előestéjén azonban összefoglaló ismertetés hangzott el a Brigetio–Esztergom közötti *limes*-szakaszcól (Gabler D.), Tokodról (Mócsy A.), a Duna-kanyarról (Soproni S.) és Aquincumról (Póczy K.).

A nyolcnapos kongresszus három teljes és három fél napot kirándulásoknak szentelt. Ezekhez négynapos elő- és háromnapos utótúra csatlakozott. A kongresszus érdemi munkájában a magyar *limes*-kutatás elsősorban ezen utak révén vett részt.

Az előkirándulás Pannonia Superior egykori székhelyéről, Carnuntumból indult, ahol az Osztrák Limeskommission kitűnő szervezésében a Museum Carnuntinum kiállításának megtekintése mellett az új ásások bemutatására került sor: az úgynevezett Palastruine új feltárt része (H. Stiglitz), a Pfaffenberg, Carnuntum feltételezett capitoliumán kiásott és számos szobortöréddel, felirattal azonosított Jupiter szentély (W. Jobst), továbbá az újrakezdet táboraátatás (M. Kandler). Sopron volt a kirándulás első magyarországi állomása. A Fabriczius-házban a capitoliumi trias monumentális szobrainak megtekintése után Scarbantiának az elmúlt években feltárt és konzervált hatalmas városkapuját és a középkori várfalak alatt megtalált római városfalat mutatta be Póczy K. Szombathelyen a romkert, a Borostyán-út Savaria területére érő szakaszával és környező épületeivel, a sokáig tévesen értelmezett császári palota (Buocz T., Medgyes M.), az Iseumként ismert 3. századi szentély (Szentlélek T.) és a Savaria Múzeum gazdag lapidáriuma került bemutatásra. Fenékpusztá 4. századi erődített településén a néhány éve rekonstruált, kerek tornyokkal megerősített városfala és kapuja volt látható (Sági K.). Az ásások mellett a keszthelyi, tihanyi lapidáriumok, valamint a veszprémi Bakonyi Múzeumban a Balácáról származó freskók és mozaikok megtekintése szerepelt a programban (Palágyi Sz.).

A kongresszus alatt tett kirándulások Brigetiótól Annamatiáig (Baracs) a teljes *limes*-szakasz áttekintését tették lehetővé. Az első kirándulás során a környei 4. századi erődített település helyét, környékét mutatta be Gábler D., aki az esztergomi királyi vár alatt feltételezett Solva táboráról is ismertetést adott. A program legfontosabb látnivalója a tokodi későrómai tábor volt, amelynek falait és horreumát teljes egészében konzerválták (Mócsy A.). Ezután a nyergesújfalui tábor helye (Gábler D. és a tatai várban levő Kuny Domokos Múzeum római kőtára és kiállítása volt látható (Szathmáry S.). A második kirándulás a Duna-kanyar római védelmét tekintette át: Ulcisia Castra (Szentendre) táborának helyét és az itt elhelyezett kőtárat, majd a leányfalui 4. századi őrtornyot, Visegrádon a Sibrik-dombon fekvő későrómai tábor új ásását és a Salamon toronyban a kongresszus alkalmával megnyitott *limes*-kiállítást, Castra ad Herculem (Pilismarót) látható romjait, környezetét, végül a hideglelőskereszti 4. századi tábor helyét. Az ásásokat, a maradványokat és a szentendrei kőtárat Soproni S. ismertette. Az aquincumi legios tábor folyamatban levő ásásai és múzeummá alakított romterületei (Facsády A., Szirmai K., Németh M., Kaba M.), a polgárváros romjai, az Aquincumi Múzeum és lapidáriuma (Póczy K.), valamint a Budapesti Történeti Múzeum római kiállítása egy harmadik kirándulás látnivalói voltak. Az Aquincumtól

délre eső *limes*-szakaszt két rövidebb kirándulás kereste fel. Az egyik alkalommal az adonyi (Vetus Salina) tábor helye és a nagytétényi (Campona) feltárások megtekintésére került sor (Fülep F.), amelyet a Nemzeti Múzeum készülő régészeti kiállításának és nagy római kőtárának megtekintése követett (Bónis É.). A másik alkalommal Intercisa tábora, római kőtára és az alsó-pannóniai *limes* erősítéseiről készített légifelvételek kiállítása (Visy Zs., Lőrincz B.) volt programon, ezt a baracsi (Annamatia) tábor helyének felkeresése követte (Visy Zs.). Félnapos kiránduláson került sor Gorsium feltárásának, kömlékeinek és kiállításának bemutatására. Erre az alkalomra készült el a II. katonai tábor északi *fossajának* és kapujának feltárása.

A kongresszus után rendezett utókirándulás a déli *limes*-szakaszra vezetett, Annamatiától az országhatárig. E kevéssé átkutatott területen a dunakömlődi (Lussonium) tábor helyét Topál J. mutatta be, a szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum kőtárát és római kiállítását Rózner Gyula. A fel nem tárt táborok közül magas fekvése és a jól belátható nagy Duna-szakasz miatt a dunaszekesői (Lugio) volt a legnagyobb hatású. A Duna alacsony víz-állása lehetővé tette, hogy a bal parton Contra Florentiam falai megtekinthetők legyenek (Gabler D.). A kömlődi (Altinum) tábor ásatairól Fülep F. számolt be. A kirándulás legjelentősebb látnivalóit Pécs szolgáltatta, ahol a feltárt 4. századi sírok és sírpítmények között az új ókeresztény sírkápolna megtekintésére is lehetőség nyílt (Fülep F., Burger A.). Itt is a Janus Pannonius Múzeum régészeti kiállításának és kőtárának látogatása tette az antik emlékek megismerését teljessé. A kirándulás utolsó állomásán, Ságváron, a 4. századi erősített település helyének és látható falmaradványainak megtekintésére került sor (Gabler D.).

A kongresszus alkalmára számos kiállítás készült el: Székesfehérvárt (Római kori plasztika Pannóniában), Dunaújvárosban (Pannonia Inferior *limes*-szakasza légifelvételeken), Aquincumban (új állandó kiállítás), Visegrádon (Római erődrendszer a Duna-kanyarban) és a Budapesti Történeti Múzeumban (Az aquincumi legióstábor ásatásának legújabb eredményei, 1973–1976). A rendező István Király Múzeum Barkóczy László, Bíró Endre, Fitz Jenő, Gabler Dénes, Mócsy András, Nagy Tibor, Póczy Klára, Pusztai Rezső, Soproni Sándor és Visy Zsolt közreműködésével „Der römische Limes in Ungarn” címmel részletes vezetőt adott ki a magyarországi *limes*-szakasról.

A budai várban E. Birley elnöklétével tartott záróülésem a kongresszus plénuma 1979-re skóciai meghívást fogadott el.

Fitz Jenő

BESZÁMOLÓ A „NEMZETKÖZI KULTÚRTÖRTÉNETI SZIMPÓZIUM MOGERSDORF” KŐSZEGI TANÁCSKOZÁSAIRÓL

1976. július 5—9.

Nyolcadízben ültek össze tanácskozásra három ország négy nemzetének történészei, hogy az ún. „Mogersdorf szimpózium” keretében a nagy régió egyik történelmi problémáját tárgyalják meg közösen. Az osztrák, horvát, szlovén és magyar történészek ebben az esztendőben az előző Mogersdorfban tartott konferencia iskola- és oktatásügy elemi oktatással foglalkozó megbeszélései után a pannon térség iskola- és oktatásügyének felső oktatási problémáit tárgyalták meg 1918-ig.

Vas megye Helytörténeti Bizottsága festői környezetben és gondos házigazda módjára biztosította a tanácskozás számára a nyugodt légkört és a zavartalanságot, modern tolmácsapparátus tette lehetővé az anyanyelv használatát, ugyanakkor a messziről jött kollégáknak bemutatták a vidék gazdag műkincseit, történelmi emlékeit is.

Az ünnepélyes megnyitó után, amelyen mind a négy nemzet politikai életének képviselői felszólaltak, örömmel üdvözölve a régóta folyó és népeink barátságát elősegítő tanácskozásokat, dr. Vörös Károly (Budapest) tartott előadást „A társadalom és az iskolaügy a pannon térségben” címen. Az előadó előljáróban leszögezte, hogy adott korszak és terület bármely fokú oktatásügyét, az oktatást ellátó intézmények számát, rendszerét és tananyagát a társadalom által kialakított, rá jellemző művelődési igények határozzák meg. Ezek az igények pedig azokból a funkciókból nőnek ki, melyeket a fejlődés során a társadalom ellát, erejük és dinamikájuk pedig attól függ, hogy e funkciók ellátása milyen fokú műveltséget, szakismeretet igényel. A kultúra változásával, fejlődésével természetesen változhatnak a társadalom funkciói és velük a művelődési igények is. Az ún. pannon térségnek a reneszánsztól az első világháború végéig terjedő közép- és felsőoktatását vizsgálva ugyancsak a térség társadalmi által ellátott funkciókból, s az ezeket kialakító gazdasági és társadalmi viszonyokból indult ki. Megállapította, hogy e térség a korszak legnagyobb részében az európai fejlődés periferiájára került, az adriai régió gazdasági és kivált kereskedelmi jelentőségének csökkenése párosulva az állandósuló török fenyegetéssel, — évszázadokon át korlátozta a Nyugat-Európában már kibontakozott polgári fejlődést, lehetővé tette a második job-

bágyság rendszerének megszilárdulását, akadályozta a munkamegosztás kibontakozását, amely nagyobb számú, iskolai jellegű szervezett oktatás keretében csak középfokon is kiképzett szakembert igényelt volna. Ennek tulajdonítható, hogy a régió közép- és felsőfokú oktatási intézményhálózata a 18. század végéig hézagos, néha a kisvárosi jellegű városias központokban is. Értelmiségi funkciók ellátása sokáig csupán szakképzettségüket a régión kívül szerzett emberek bevándoroltatásával vagy képzési célból a régión kívülre való küldetések által volt lehetséges.

A nagy érdeklődést kiváltó és a — mintegy — a szimpózium tudományos kereteit is meghatározó előadáshoz hozzászólás nem volt.

Másnap került sor néhány konkrét probléma megtárgyalására. Az első előadás Miroslav Kokolj (Ljubljana): „A murántúli fiatalság képzése az elemi iskola befejezése után a 19. század elejétől 1918-ig” volt. Az előadó a murántúli terület katolikus és evangélikus szlovén tanítóinak iskoláztatási lehetőségeit vette számba. Az 1872-ben alapított alsólendvai, az 1913-ban létesített muraszombati polgári iskolák és a szentgotthárdi gimnázium kultúrpolitikai törekvéseit taglalta nagyrészt feldolgozások, történeti irodalom alapján. Részletesen foglalkozott a nagy múltú kőszegi árvaház és a szombathelyi papi szeminárium szerepével, továbbá a csáktornyai tanítóképző intézettel kifejtve azt, hogy a felsőoktatási intézmények; egyik legfontosabb feladatuknak a magyarosítást tartották. Ennek egyik jele, hogy az alsólendvai és a muraszombati polgári iskolákban nem engedélyezték a szlovén nyelvet, még tantárgyként sem. Az előadó szerint ezek az iskolák — az államnyelv tanításával és erőszkolásával — a szlovénekből akartak magyarokat kovácsolni.

Az előadáshoz elsőként dr. Friedrich Gottas (Salzburg) szólt hozzá, aki rámutatott azokra az országos tanügyi koncepciókra, illetőleg a fázisokra, módosulásokra, amelyek 1867 után Magyarország közoktatás ügyében végbe mentek. Minden állam megköveteli, hogy a felsőoktatás az állam nyelvén folyjék. E hozzászóláshoz kapcsolódtak Vörös Károly szavai, aki arra mutatott rá, hogy a 19. század második felében a parasztság zárt világában a nemzeti tudat számára nem jelentett komoly veszélyt az államnyelvnek egy különben anyanyelvi oktatás keretében csupán tantárgyként való oktatása, — az egyén társadalmi előrelépése számára azonban nem volt jelentéktelen: az államnyelv némi ismeretével már lehetősége nyílt szűkebb nyelvterületén túli munkahelyek keresése, kilépés a paraszti lét szűkös keretei közül. Ez tette lehetővé, hogy a falusi lakosság egy része városokban munkát vállaljon, a társadalom mobilizációja előrehaladjon.

E problémakörhöz szólt hozzá, — bár két nappal később — Simonffy Emil, Zala megye Levéltárának igazgatója is, aki rámutatott arra, hogy a régi Zala megye területének voltak gazdaságilag elmaradottabb részei, ahol — a nemzeti hovatartozástól függetlenül — a kulturális létesítmények is elmaradottabbak voltak — s az előadó által tárgyalt terület is ezek közé tartozott.

A délelőtt következő előadása Franz Probst (Eisenstadt): „A felsőlövői evangélikus tanintézetek és szerepük a 19. század tankönyvirodalmában” címmel hangzott el. Az előadó az iskola megalapítását tárgyalta a 18. századtól 1918-ig. Ismertette a néptanítók oktatását végző iskola alapelveit, néhány jellemző mozzanattal bemutatta az egymást követő igazgatókat, a jelentősebb tanerőket, ismertette a tanított tantárgyakat, s bemutatta az iskola messzire sugárzó hatását. Mindennek bemutatását pedig beépítette a korszak oktatáspolitikájának rendszerébe.

Az előadáshoz hozzászólás nem volt.

Július 7-én az ülés dr. Kovács József (Budapest) előadásával kezdődött, aki „Közműveltség Nyugat-Dunántúl városaiban a 16. századtól” címen tartotta meg referátumát. Az előadó mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy Nyugat-Dunántúl *hiteles* történetének megírásához a forrásokig kell lehatolni. Több régebbi feldolgozásban éppen a források hiteles magva sikkadt el. A módszertani elv előrebocsátása után Kőszeg és Sopron közművelődési problémáival foglalkozott. Vezérfonala az 1616-ban elhunyt Faut Márk soproni humanista krónikája, amelyet tanítói kérésekre anyagával egészített ki. Bemutatta a horvátok határszéli reformációs kísérletét, a soproni evangélikus gimnázium kialakulásának folyamatát. Beszért az alsófokú iskolaképzés néhány kérdéséről Sopron és Kőszeg területén, majd előadásának végén ismertetett néhány közműveltségi tényezőt (pl. a városi könyvkultúrát, könyvtárjegyzékek és raktárjegyzékek alapján).

Ezt az előadást Dusan Plecas (Osijek) referátuma követte, aki a Szlavóniában a 19. században folyó tanítóképzésről beszélt. (A meghívón feltüntetett Krunoslav Tkalac betegsége miatt volt távol.) — A 18. század végétől kísérte nyomon az előadó a tanítóképzők alakulását. Beszért a Zágrábban 1776-ban alakított primér iskoláról, s azokról a törekvésekről, amelyek a tanítóképzés terén folytak. Felsorolta a Szlavónia területén létesített tanítóképzőket, időmetszetben ismertette az azokban tanulók számát és a tanított tantárgyakat. Rámutatott arra, hogy Horvátországban a bevezetett iskolatörvény után milyen jelentős mértékben csökkent az analfabéták száma. Az adatokban nagyon gazdag előadáshoz hozzászólás nem volt.

Július 8-án három előadás szerepelt a műsorban. Elsőként dr. Johann Andritsch (Graz): „A gráci egyetem és a pannon térség” című összefoglalója hangzott el. Az előadó rámutatott a három különböző etnikum határán elhelyezkedő gráci egyetem szerepére. Bemutatta, hogy miként vált ez az egyetem az ellenreformáció egyik központjává. A 17. század első harmadában a „pannon térség” számára ez az egyetem volt az egyedüli kulturális központ egészen 1635-ig, amikor azután a nagyszombati és a bécsi egyetem kezd vele rivalizálni. — Az előadó a gráci egyetem anyakönyveiből kísértette figyelemmel a „hungarus”-ként nyilvántartott magyarországi területről jött diákokat, ismerteti ezek számát és áttekinti szociális származásukat. Számítása szerint a hallgatók

1/3-a tartozott a nemesi rendhez. 2/3-a polgári és paraszti származású volt. Előadása végén felsorolt néhány magyar költőt, író-t és politikust, akik a grázi egyetem hallgatói voltak.

A délelőtti második előadója Joze Ciperle (Ljubljana): „Közép- és főiskolák Szlovéniában — különös tekintettel az észak-keleti részre — 1919-ig” címmel tartotta meg referátumát. Az előadó az egész szlovén etnikai terület középiskolai viszonyait és felsőoktatását tekintette át a középkortól 1919-ig. Utalt arra, hogy a középkorban az iskolák a szlovén etnikai területen kívül helyezkedtek el, de szlovén egyetemi hallgatókat és előadókat szép számban találunk az itáliai, a német és a bécsi egyetemeken a 15. és 16. században. Foglalkozik a protestáns tájiskolák kialakulásával, majd a 16. század után az ellenreformáció során kialakult jezsuita iskolákkal. Megállapítása szerint a 16.—18. században folyó felsőoktatás e területen a jezsuita oktatás olyan típusába tartozott, amely szorosan kapcsolódott a gimnáziumhoz és sohasem volt abban a kiváltságos helyzetben, hogy belőle egyetem nőhetett volna ki. A jezsuita rend 1773-ban történt feloszlata után az új rendszer egészen az 1848-as márciusi forradalomig maradt érvényben. Az egykori jezsuita alsóoktatásra a gimnázium, felsőoktatásra a líceum lett az elfogadott megnevezés. Kiemeli a bölcsészeti tanulmányok 1824-ben végrehajtott reformját, s utal arra, hogy ez az időszak hozta meg a szlovén nyelv első tanszékeit.

Az 1848-as forradalom napirendre tűzte az akkori osztrák közép- és felsőoktatás nagyfokú elmaradottságának felszámolását, majd ismerteti ennek eredményeit. Az előadó beszélt a tantárgyak súlyának változásáról, a természettudományok előtérbe nyomulásáról. A részletes és sok új adatot feltáró referátum az oktatásügy részletei után érdeklődő kutatóknak ad majd eligazítást.

A délelőtti utolsó előadása dr. Kanyar József (Kaposvár): „A középiskola és a középszintű oktatás Dél-Dunántúlon a 18. és a 19. században” című referátuma volt. Az előadó felvázolta a 17. század végére a terület középkori virágzó kulturális oktatási intézményeinek elpusztulását bemutató képet. A 18. században mindent újra kellett kezdeni. Számba vette a középfokú iskola intézményeinek lehetséges szervezőit és fenntartóit: a r. kath. és a két protestáns egyházat, a birtokos nemességet és a városi polgárságot. Ismertette ezeknek a régióban kifejtett középiskola alapítási tevékenységét, illetve a társadalom hosszas küzdelmét, hogy közülük egyeseket iskolaalapításra rászorítson. A 19. század negyvenes éveiben kezd javulni a helyzet. Az előadó utalt arra, hogy az iskolaalapítás az urbanizációnak is egyik eszköze volt, majd ebből a szempontból kíséri figyelemmel Somogy megye csurgói és kaposvári gimnáziumainak sorsát. Megvizsgálja a tanulók pályaválasztását (érdekessé módon a kaposvári gimnázium diákjainak 30 %-a hivatalnok lett) és társadalmilag is jellemző vallásfelekezeti megoszlását.

Az előadáshoz Simonffy Emil szólt hozzá, akinek megállapításai egy részét már ismertettem. Simonffynak Kanyar József előadásához kapcsolódó

szavai a Zala megyében létesült középiskola diákjainak szociális összetételét mutatta be. A zalaegerszegi 1911—12. évi adatok arra mutatnak, hogy zömmel az értelmiségi és a kispolgári réteg gyermekei tanultak ott tovább, a földművesek közül senki, míg a munkások és cselédek gyerekei is aránylag igen kevesen jutottak középiskolába (9 %). A megnövekedett társadalmi szükséglet kényszerítette ezután ki az előrelépést.

Az utolsó tanácskozási napon az első előadást dr. Igor Karaman (Zágráb) tartotta „A diákok szociális és vallási hovatartozása a zágrábi főiskolákon az első világháborúig” címmel. A kitűnő gazdaságtörténész előadásában a zágrábi egyetemen tanuló diákok szociális megoszlásának vizsgálata mellett azt a szempontot mérlegelte, hogy milyen eszközökből fedezték a tanulmányok költségeit. Megállapítása szerint 1791 és 1830 között a nemesi származásúak száma és aránya csökkent, a polgároké előretört, de jelentős volt a paraszti származásúak aránya is, melyhez viszonylag kis arányszámban csatlakoztak a határőrvidék katonaságának gyermekei. Az anyagi eszközök szerint megkülönbözteti az apai háztól kapott támogatást, az egyházi és az egyéb vagy ismeretlen forrásokat. Legmagasabb az apai támogatással továbbtanuló diákok aránya. Megvizsgálja a választott hivatást is, amely szerint a zágrábi egyetem bölcsész-hallgatóinak több mint a fele pap lett, de a hivatalnokok aránya is magas (30 %). Az előadó megjegyezte, hogy a zágrábi egyetemen nyert diplomával csak vizsgák letétele után lehetett Ausztriában vagy Magyarországon alkalmazást nyerni, amivel a Monarchia az integrációt akadályozni törekedett.

Az előadás után dr. Franz Gall (Bécs) két kérdést intézett az előadóhoz. Az egyik egy módszertani kérdés volt s a diákok anyagi ellátottságának forrásaival volt kapcsolatos, míg a másik kérdésben azt a rendeletet szerette volna megtudni, amelynek alapján a zágrábi diplomát nem fogadták el a Monarchia területén. Véleménye szerint az esetleges vizsgakényszer nem az integráció megnehezítését, hanem a saját terület értelmiségének védelmét szolgáló intézkedés volt, amelyhez hasonlót a mai napig is találunk. Igor Karaman válaszában ismertette a statisztikai feldolgozásban követett módszerét, majd arra hivatkozott, hogy noha a rendeletszámot megmondani nem tudja, de a horvát tudományos szakirodalomban közismert tényekre utalt előadásában. Megítélése szerint Horvátország területének szétdarabolását kívánta ez az intézkedés előmozdítani. Franz Gall a válaszhoz csupán azt fűzte hozzá, hogy a zágrábi egyetem Monarchián belüli megbecsülését mutatja rektorának 1874. évi magas kitüntetése.

A konferencia záró előadása dr. Franz Gall: „Vienna docet — A bécsi egyetem mint európai oktatási intézmény” című előadása volt. Az előadó beszélt a bécsi egyetem 1365. évi alapításáról, és annak megszakítatlan működéséről. Utalt az egyetem nehézségeire, majd az ellenreformáció, a terézianus és jozefinus korszak alatti változásokat mutatta be. Az előadás alap gondolata annak ábrázolása volt, hogy miként vált a bécsi egyetem egy nagyobb terület

kulturális központjává. Elemezte a hallgatók származási helyét, és megállapította, hogy 1848 és 1918 között az egyetem hallgatóinak kb. 20 %-a a Monarchia „koronaországaiából” származott. Az idegen anyanyelvűek között a délszlávok domináltak. Megemlékezett névszerint a bécsi egyetem legnevezetesebb hallgatóiról, s köztük több szlovén és horvát egyetemi hallgatót emelt ki. Az előadó azzal zárta szavait, hogy a bécsi főiskola többszörösen volt egyetem, vagyis egyetemes: az előadók és hallgatók, a tudományok és a nemzetek tekintetében is.

Az előadáshoz nem volt hozzászólás.

Ezt követte a záróülés, amelyen mind a négy nemzet képviselői aláhúzták a további együttes tudományos munka fontosságát, és értékelték azt az előrelépést, amelyet a konferencia tanácskozásai egymás álláspontjának megismerése és az eredmények egybevetésének megkönnyítése érdekében tett.

A konferencia előadásaihoz — a több szimpóziumon résztvevők megállapítása szerint — az előbbiekhöz képest viszonylag jóval kevesebb hozzászólás hangzott el. Ennek okát abban látták, hogy az előadások nagyon körültekintően, aprólékos precizitással készültek. Véleményem szerint azonban az ott elhangzott és alapjában véve hasonló kérdésekre *különböző* területek történeti vizsgálatából nyert válaszok tanulságainak levonására, a régió történetére vonatkozó szintetizálásra, majd csak akkor lesz lehetőség, amikor a tanulmányok könyv alakban jutnak el a szakemberek széles köréhez.

A szimpózium nagyon gondolatébresztő volt, s az ott, az előadások tényanyagából elvetett mag később növekszik majd terebélyes fává. A közvetlen tanulságokat azonban a nagy felelősséggel tanácskozó történészek máris levonhatták, és a következő évi Mariborban megrendezésre kerülő szimpóziumon hasznosíthatják.

T. Mérey Klára

AZ 1976. ÉVI TISZTÚJÍTÁS

Az osztály tagjai:

Osztályelnök: Mátrai László

Osztályelnök-helyettes: Mócsy András

Rendes tagok:

Andics Erzsébet

Elekes Lajos

Ember Győző

Gerevich László

Mátrai László

Nemes Dezső

Pach Zsigmond Pál

Levelező tagok:

Arató Endre

Berend T. Iván

Garas Klára

Hermann István

Lukács József

Mérei Gyula

Mócsy András

Ránki György

Székely György

Szigeti József

Zsigmond László

Tiszteleti tagok:

Fedoszejev, Pjotr Nyikolajevics
Hunger, Herbert
Kedrov, Bonifatij Mihajlovics
Kieniewicz, Stefan
Leontyev, Alekszej Nyikolajevics
Novak, Grga
Okladnyikov, Alekszej Pavlovics
Soboul, Albert Marius

Tanácskozási jogú tagok:

Aradi Nóra, a művtört. tud. dr., az MTA Művtört. Kutcsop. ig.
Hahn István, a törttud. dr. tszv. egy. t.
Pataki Ferenc, a nevtud. kand., az MTA Pszichol. Int. ig.
Szarka József, a nev. tud. dr., az Orsz. Pedag. Int. főig.

TUDOMÁNYOS BIZOTTSÁGOK

FILOZÓFIAI BIZOTTSÁG

A bizottság elnöke:

Lukács József lev. t.

A bizottság titkára:

Fukász György, a fil. tud. dr., tszv. főisk. t.; Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola; 1061 Bp., Liszt Ferenc tér 8., tel. 224—827

A bizottság tagjai:

Ágh Attila, a fil. tud. kand.
Ancsel Éva, a fil. tud. kand.
Balogh István, az MSZMP KB Társtud. Int. csopv.
Erdei László, a fil. tud. dr., tszv. egy. t.
Földesi Tamás, a fil. tud. dr., tszv. egy. t.

Görgényi Ferenc, az MTA Filozófiai Int. mbig.

Hermann István lev. t.

Jóri János, a fil. tud. kand.

Kéri Elemér, a fil. tud. kand., a Magyar Filozófiai Szemle fel. szerk.

Kiss Artúr a fil. tud. kand., tszv. egy. t.

Kónya István, a fil. tud. dr., tszv. egy. t.

P. Kovács Gizella a fil. tud. kand., tszv. egy. doc.

Mátrai László r. t.

Székely Sándor, a fil. tud. kand.

Szigeti Györgyné, a Kossuth Kiadó főszerk.

Szigeti József lev. t.

Tőkei Ferenc lev. t.

Wirth Ádám, a fil. tud. kand., tszv. egy. t.

Zoltai Dénes, a fil. tud. kand., tszv. egy. doc.

KELET-EURÓPAI ÉS NEMZETISÉGI KOMPLEX BIZOTTSÁG

Az I. és a II. Osztály közös bizottsága

A bizottság elnöke:

Arató Endre lev. t.

A bizottság társelnöke:

Sziklay László, az irod. tud. dr.

A bizottság titkára:

Niederhauser Emil, a tört. tud. dr.; MTA Történettud. Int.; 1014 Bp., Üri u. 51—53., tel. 160—160

(A bizottság megalakulása folyamatban)

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI BIZOTTSÁG

A bizottság elnöke:

Garas Klára lev. t.

A bizottság titkára:

Kontha Sándor, a művtört.-tud. kand.; MTA Művtört. Kutcsop.; 1014 Bp., Üri u. 62., tel. 160—160

A bizottság tagjai:

Aradi Nóra, a művtört.-tud. dr., az MTA Művtört. Kutcsop. ig.

Bobné Bobrovsky Ida, az MTA Művtört. Kutcsop. tud. mt.

Bonta János, a műsz. tud. dr., tszv. egy. t.

Dercsényi Dezső, a műsz. tud. dr.

Gerevich László r. t.

Gombos Károly, a Kelet-Ázsiai Múz. ig.

Harasztné Takács Marianne, a művtört.-tud. dr.

Kádár Zoltán, a művtört.-tud. kand., egy. doc.

Marosi Ernő az MTA Művtört. Kutcsop. igh.

Miklós Pál, a művtört.-tud. kand., az Iparművészeti Múzeum főig.

Molnár László, a művtört.-tud. kand.

Németh Lajos, a művtört.-tud. dr.

Pogány Ó. Gábor, a művtört.-tud. kand., a Magyar Nemzeti Gal. főig.

Rózsa György, a művtört.-tud. kand., a MNM Tört. Arckép csarnok v.

Sarkadiné Hárs Éva, a művtört. tud. kand., a Baranya megyei Múz. ig.

Szabolcsiné Margules Hedvig a művtört.-tud. kand.

Székely György lev. t.

Vayer Lajos, a művtört.-tud. dr., tszv. egy. t.

Zádor Mihály, a műsz. tud. dr. egy. doc.

(A bizottság albizottságai a későbbiekben alakulnak meg)

ÓKORTÖRTÉNETI BIZOTTSÁG

A bizottság elnöke:

Hahn István, a törttud. dr., tszv. egy. t.

A bizottság titkára:

Kákossy László, a törttud. dr., tszv. egy. t.; 1052 Bp., Pesti B. u. 1., tel. 180—960

(A bizottság megalakulása folyamatban)

PEDAGÓGIAI BIZOTTSÁG

A bizottság elnöke:

Szarka József, a nevtud. dr., az Orsz. Ped. Int. főig.

A bizottság titkára:

Salamon Zoltán, a nevtud. kand., tszv. egy. doc.; ELTE Neveléstud. Tansz.; 1088 Bp., Múzeum krt., tel.

A bizottság tagjai:

Ábent Ferenc, a nev. tud. kand., egy. doc.
 Ágoston György, a nevtud. dr., egy. t.
 Balázs Györgyné, a nevtud. kand.
 Ballér Endre, a nevtud. kand.
 Fábíán Zoltán, a nevtud. kand.
 Fekete József, a pszich. tud. kand.

Földes Éva, a nevtud. dr.
 Gáspár László, a nevtud. kand.
 Horváth Márton, a nevtud. kand., az MTA Ped. Kutcsop. ig.
 Hunyadi Györgyné, a nevtud. kand.
 Jóboru Magda, a nevtud. kand., az OSzK főig.
 Kiss Árpád, a nevtud. kand.
 Köte Sándor, a nevtud. dr.
 Nagy Sándor, a nevtud. dr., tszv. egy. t.
 Petrikás Árpád, a nevtud. kand.
 Széchy Éva, a nevtud. kand.
 Székely Endréné, a nevtud. kand.
 Vajó Péter, a nevtud. kand.
 Vastagh Zoltán, a nevtud. kand.
 Veress Judit, a nevtud. kand.
 Zibolen Endre, a nevtud. kand., a Felsőok. Ped. Kutközp. ig.

A BIZOTTSÁG ALBIZOTTSÁGAI

*Neveléstudományi Albizottság**Elnök:*

Horváth Lajos, a nevtud. kand.

Titkár:

Mihály Ottó, a nevtud. kand.; MTA Ped. Kutcsop.; 1014 Bp., Úri u. 62., tel. 160—160.

*Neveléstörténeti Albizottság**Elnök:*

Köte Sándor, a nevtud. dr.

Titkár:

Vág Ottó, a nevtud. kand.; ELTE Neveléstud. Tansz.; 1052 Bp., Pesti B. u. 1., tel. 180—960

PSZICHOLÓGIAI BIZOTTSÁG

A bizottság elnöke:

Ádám György lev. t.

A bizottság társelnöke:

Kardos Lajos a pszichol. tud. dr., ny. egy. t.

A bizottság titkára:

Hunyady György, a pszichol. tud. kand.;
MRT Tömegkommunikációs Kutatóköz-
pont; 1054 Bp., Akadémia u. 17., tel.
122—812

A bizottság tagjai:

Ákos Károly tud. főmt.
Bányai Éva tud. mt.
Barta Lajos, a pszichol. tud. dr., tszv.
egy. t.
Garai László a pszichol. tud. kand.
Grastyán Endre, az orvostud. dr., egy. t.
Hódos Tibor, a pszichol. tud. kand.
Illyés Sándor a pszichol. tud. kand.
Juhász Pál, az orvostud. kand., tszv. egy. t.
Kelemen László, a pszichol. tud. kand.,
tszv. egy. t.
Kulcsár Zsuzsa egy. adj.

Kun Miklós, az orvostud. kand.
Lányi Miklósné, a pszichol. tud. kand.
Mátrai László r. t.
Moussong-Kovács Erzsébet, az orvostud.
kand., egy. t.
Papp Ágoston, a pszichol. tud. kand.
Pataki Ferenc, a nevtud. kand., az MTA
Pszichol. Int. ig.
Pethő Bertalan, az orvostud. kand.
Pléh Csaba egy. adj.
Popper Péter, a pszichol. tud. kand., a
Magyar Pszichológiai Szemle fel. szerk.
Ranschburg Jenő, a pszichol. tud. kand.
Salamon Jenő, a pszich. tud. dr., tszv.
egy. t.
Semlyén András tud. mt.
Szakács Ferenc tud. csopv.
Tánczos Zsolt, a pszichol. tud. kand.
Vereczkei Lajos kandidátus

RÉGÉSZETI BIZOTTSÁG

A bizottság elnöke:

Gerevich László r. t.

A bizottság alelnöke:

Fülep Ferenc, a tört. tud. dr., az MNM
főig.

A bizottság titkára:

Bóna István, a törttud. dr., egy. t.; ELTE
Régészeti Tansz.; 1052 Bp., Pesti B. u.
1., tel. 180—960

A bizottság tagjai:

Barkóczi László, a törttud. kand.
Castiglione László, a törttud. dr.
Dienes István, a MNM oszt. vezetője

Entz Géza, a művtört.-tud. kand.
Erdélyi István, a törttud. kand.
Fitz Jenő, a Fejér megyei Múzeumok ig.
Gábori Miklós, a törttud. dr.
Gedai István, a törttud. kand.
Holl Imre, az MTA Régészeti Int. tud. mt.
Kalicz Nándor a törttud. dokt.
Kemencei Tibor, a törttud. kand.
Kovács Tibor, a KM főel.
Kubinyi András, a törttud. kand.
Kutzián Ida, a törttud. dr.
László Gyula, a törttud. dr., tszv. egy. t.
Mócsy András lev. t.
Patek Erzsébet, a törttud. kand.
Szilágyi János György, a törttud. dr.
Trogmayer Ottó, a törttud. kand., a Csong-
rád megyei Múzeumok ig.

A BIZOTTSÁG ALBIZOTTSÁGAI

Ősrégészeti Albizottság

Elnök:

Patek Erzsébet: a történettud. kand.

Titkár:

Kalicz Nándor, a történettud. kand.;
MTA Régészeti Int.; 1014 Bp., Üri u.
49., tel. 160—160

Ókori Régészeti Albizottság

Elnök:

Mócsy András lev. t.

Titkár:

Soproni Sándor, a törttud. kand., tud.
főmt.; Magyar Nemzeti Múzeum; 1088
Bp., Múzeum krt. 14—16., tel. 134—400

*Kora Középkori Albizottság**Elnök:*

Bóna István, a törttud. dr.

Titkár:

Kiss Attila tud. mt.; Magyar Nemzeti Múzeum; 1088 Bp., Múzeum krt. 14–16., tel. 134–400

*Középkori Albizottság**Elnök:*

Gerevich László t. t.

Titkár:

Nagy Emese ov.; Magyar Nemzeti Múzeum; 1088 Bp., Múzeum krt. 14–16., tel. 134–400

*Numizmatikai Munkabizottság**Titkár:*

Gedai István, a törttud. kand.; Magyar Nemzeti Múzeum; 1088 Bp., Múzeum krt. 14–16., tel. 134–400

*Interdiszciplináris Munkabizottság**Titkár:*

Kutzián Ida, a törttud. dr.; MTA Régészeti Int.; 1014 Bp., Úri u. 49., tel. 160–160

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI BIZOTTSÁG

A bizottság elnöke:

Nemes Dezső r. t.

A bizottság titkára:

L. Nagy Zsuzsa a törttud. kand.; MTA Történettud. Int.; 1014 Bp., Úri u. 51–53., tel. 160–160

A bizottság tagjai:

Andics Erzsébet r. t.
 Arató Endre lev. t.
 Balogh Sándor, a törttud. dr., egy. t.
 Berend T. Iván lev. t.
 Elekes Lajos r. t.
 Ember Győző r. t.
 Erényi Tibor, a törttud. dr.
 Esti Béla, a Munkásmozgalmi Múzeum ig.
 Hahn István, a törttud. dr., tanszv. egy. t.
 Kónya Sándor, a törttud. kand., a Századok fel. szerk.

Korom Mihály, a törttud. kand.
 Léderer Emma, a törttud. dr., ny. egy. t.
 Liptai Ervin, a törttud. kand., a Hadtört. Int. ig.
 Makkai László, a törttud. dr.
 Mérei Gyula lev. t.
 T. Mérey Klára, a törttud. kand.
 Mócsy András lev. t.
 Nagy József, a törttud. kand.
 Niederhauser Emil, a törttud. dr.
 Orosz István, a törttud. kand., egy. doc.
 Pach Zsigmond Pál r. t.
 Ránki György lev. t.
 Székely György lev. t.
 Tokody Gyula, a törttud. kand. tszv. egy. t.
 Zsigmond László lev. t.
 Varga János, a törttud. dr., a Levéltári Ig. v.
 R. Várkonyi Ágnes, a törttud. dr.
 Vass Henrik, az MSZMP KB Párttört. Int. ig.

TUDOMÁNY- ÉS TECHNIKATÖRTÉNETI KOMPLEX BIZOTTSÁG

A II., a III., a VI., a VII. és a X. Osztály közös bizottsága

A bizottság elnöke:

Berend T. Iván lev. t.

A bizottság alelnöke:

Szabadváry Ferenc, a kém. tud. dr.

A bizottság titkára:

Bíró Gyula, a fiz. tud. kand.; BME Kísérleti Fizika Tsz. 1111 Bp., Budafoki út 8., tel. 664-011

*A bizottság tagjai:*Abonyi Iván, a fiz. tud. kand., egy. doc.
Barta György lev. t.
Czére Béla, a közltud. dr., Közlek. Múzeum főig.
Endrei Walter, a törttud. kand.

Farkas János, a fil. tud. kand.

Földes Éva, a neveléstud. dr.

Görgényi Ferenc, az MTA Filozófiai Int. mb. ig.

P. Kovács Gizella, a fil. tud. kand., tszv. egy. doc.

Lengyel Béla r. t.

Makkai László, a törttud. dr.

Mátrai László r. t.

Paulinyi Oszkár, a törttud. kand.

Rados Kornél, a műsz. tud. dr., egy. t.

Szakasits D. György, a közgazdtud. kand.

Szénássy Barna, a mat. tud. kand., egy. doc.

Szőkefalvi-Nagy Zoltán, a kém. tud. kand., főisk. t.

Varga József, a műsz. tud. dr.

Vekerdí László tud. mt.

TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁGOK MAGYAR TAGOZATAI

MAGYAR-BOLGÁR TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG

A bizottság elnöke:

Perényi József, a törttud. kand., tszv. egy. t.

A bizottság titkára:

Palotás Emil, a törttud. kand., egy. doc.; ELTE; 1052 Bp., Pesti B. u. 1., tel. 180-960

A bizottság tagjai:

Bóna István, a törttud. dr.

Godó Ágnes tud. mt.

Hegyi Klára, tud. mt.

Komjáthy Miklós, a törttud. kand.

MAGYAR-CSEHSZLOVÁK TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG

A bizottság elnöke:

Arató Endre lev. t.

A bizottság alelnöke:

Niederhauser Emil, a törttud. dr.

A bizottság titkára:

Ádám Magda, a törttud. kand.; MTA Törttud. Int.; 1014 Bp., Úri u. 51-53., tel. 160-160

A bizottság tagjai:

Benczédi László tud. mt.

Granasztói György tud. mt.

Kemény G. Gábor, az irodtud. kand.

Kővágó László, a törttud. kand.

Marosi Ernő, az MTA Művtört. Kut. szop. igh.

Somlyai Magda, a törttud. kand.

Varga János, a törttud. dr., a Levéltári Ig. v.

MAGYAR-LENGYEL TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG

A bizottság elnöke:

Székely György lev. t.

A bizottság titkára:

Petneky Áron könyvtáros; MTA Történettud. Int.; 1014 Bp., Úri u. 51-53., tel. 160-160

A bizottság tagjai:

Kovács Endre, a törttud. dr.

Makkai László, a törttud. dr.

Szokolay Katalin, a törttud. kand.

MAGYAR—NÉMET TÖRTÉNÉS ZEGYESBIZOTTSÁG

A bizottság elnöke:

Tokody Gyula, a törttud. kand., tszv.
egy. t.

A bizottság titkára:

Gyimesi Sándor, a törttud. kand.; JATE;
6722 Szeged, Egyetem u. 2., tel.

A bizottság tagjai:

Kerekes Lajos, a törttud. dr.
Ságvári Ágnes, a törttud. kand., a Fővá-
rosi Levéltár ig.
S. Vincze Edit, a törttud. kand.

MAGYAR—ROMÁN TÖRTÉNÉS ZEGYESBIZOTTSÁG

A bizottság elnöke:

Elekes Lajos r. t.

A bizottság alelnöke:

Csatári Dániel, a törttud. kand.

A bizottság titkára:

Szász Zoltán, mt.; MTA Törttud. Int.;
1014 Bp., Üri u. 51—53., tel. 160—160

A bizottság tagjai:

Aradi Nóra, a művtörtud. dr., az MTA
Művtört. Kutsop. ig.
Mócsy András lev. t.
Szabó Ágnes, a törttud. kand.

MAGYAR—SZOVJET TÖRTÉNÉS ZEGYESBIZOTTSÁG

A bizottság elnöke:

Pach Zsigmond Pál r. t.

A bizottság alelnökei:

Zsigmond László lev. t.;
Sinkovits István, a törttud. kand. tszv.
egy. t.

A bizottság titkára:

Mayer Mária, a törttud. kand.; az MTA
Törttud. Int.; 1014 Bp., Üri u. 51—53.,
tel. 160—160

A bizottság tagjai:

Arató Endre lev. t.
Balogh Sándor, a törttud. dr., egy. t.
Bartha Antal, a törttud. dr.

Berend T. Iván lev. t.
Ember Győző r. t.
Erdélyi István, a törttud. kand.
Hajdú Tibor, a törttud. dr.
Jemnitz János, a törttud. kand.
Kónya Sándor, a törttud. kand.
Liptai Ervin, a törttud. kand., a Hadtört.
Int. ig.
Mucsi Ferenc, a törttud. kand.
L. Nagy Zsuzsa, a törttud. kand.
Niederhauser Emil, a törttud. dr., egy. t.
Orbán Sándor, a törttud. dr., egy. t.
Ortutay Gyula r. t.
Pamlényi Ervin, a törttud. kand.
Perényi József, a törttud. kand., tszv.
egy. t.
Ságvári Ágnes, a törttud. kand., a Fővárosi
Levéltár ig.
Zsilák András, a törttud. kand.

TUDOMÁNYOS TÁRSASÁGOK

Magyar Numizmatikai Társulat (1970)

1085 Bp., Csepregy u. 4., tel. 131—058
Elnök: Csillag Ferenc
Főtitkár: Gedai István, a törttud. kand.

Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság (1962)

1124 Bp., Meredek u. 1., tel. 260—663

Elnök: Moussong-Kovács Erzsébet, az orvostud. kand., egy. t.

Főtitkár: Ranschburg Jenő, a pszichol. tud. kand.

Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat (1878)

1088 Bp., Múzeum krt., 14—16., tel. 134—400

Elnök: Entz Géza, a művtört.-tud. kand.

Alelnök: Fülep Ferenc, a törttud. dr.

Főtitkár: Soproni Sándor a törttud. kand., tud. főmt.

Magyar Történelmi Társulat (1867)

1014 Bp., Úri u. 51—53., tel. 160—418

Elnök: Berend T. Iván lev. t.

Titkár: Szabolcs Ottó, a törttud. kand.

AZ OSZTÁLY ÚJ TISZTELETI TAGJAIRÓL

ALEKSZEJ PAVLOVICS OKLADNYIKOV

a SZUTA rendes tagja, a SZUTA Szibériai Osztálya Régészeti és Néprajzi
Intézetének igazgatója

A. P. Okladnyikov 1908. október 3-án született Konsztantynovcsina faluban, Szibéria irkutszki területén.

1926 óta kezdett publikálni. Eddig több mint 500 tudományos munkát írt. Elsősorban ősrégészettel foglalkozik. Ő fedezte fel pl. Üzbegisztánban, a Tesik-tas barlangban a neandervölgyi típusú gyermek csontvázát. Egyik nagy szakterülete a mongóliai és szibériai ősi sziklarajzok kutatása. Behatóan foglalkozott az őskori művészet ideológiájának kérdéseivel is, valamint az ember származásával és kialakulásával. Megírta a jakut (1949) és a burját nép (1939) őstörténetét. 1968-ban lett a SZUTA rendes tagja. 1973-ban a Brit Akadémia választotta meg külső tagjául, 1974-ben pedig a Mongol Tudományos Akadémia. 1967-ben kapta meg a Lenin-rendet, 1949-ben és 1973-ban pedig az Állami Díjat. 1974-ben a Munka Érdemrend ezüst fokozatával tüntették ki hazánkban.

Jelenleg Amerika őslakói ázsiai eredete felderítésén dolgozik elsősorban, mint a közös amerikai—szovjet régészeti expedíciók vezetője; 1974-ben az Aleut-szigetekhez tartozó Anan-gula szigetén és 1975-ben a Bajkál tó mellett találta meg ennek bizonyítékait a régészeti leletek révén.

Több mint 10 esztendeje van kontaktusban magyar kutatókkal, a néprajz és a régészet szakembereivel. Tevékenységéhez fűződik több történész konferencia megszervezése Szibériában, melyen magyar történészek is résztvettek. 1974 óta a Szovjet Magyar Történész Vegyesbizottság szovjet szekciójának az elnöke.

Tiszteleti tagsága, tudományos munkásságának elismerése mellett, a gyümölcsöző szovjet—magyar tudományos kapcsolatok fejlődését is segíti.

HERBERT HUNGER

az Osztrák Tudományos Akadémia elnöke

H. Hunger professzor ma világviszonylatban a bizánci irodalom- és művelődéstörténet egyik legkiválóbb képviselője. 1954-ben bizantinológiából habilitált, 1962-ben meghívták a bécsi egyetem újonnan létesített bizantinológiai tanszékére. Itt alig több, mint egy évtized alatt, egyedülálló szervezőmunkát végzett. 1963-ban már létrehozta az Institut für Byzantinistik-ot, elnöke lett az Osztrák Tudományos Akadémia Bizantinológiai Bizottságának.

Rendkívül jelentős H. Hunger professzornak az Osztrák Tudományos Akadémiában kifejtett tevékenysége. 1959-ben levelező, 1962-ben rendes tagnak választották meg, 1964-ben már főtitkára, 1970-ben alelnöke, 1973-tól pedig elnöke az Osztrák Tudományos Akadémiának. Ez az utóbbi évtized rendkívül jelentős periódus az Osztrák Tudományos Akadémia történeté-

ben. Hunger professzor tudományszervezői munkájának eredményeképpen kezdődött meg, és folytatódik ma is, az Osztrák Tudományos Akadémia átalakulása a hagyományos nyugati típusú akadémiából a szocialista akadémiák irányába fejlődő akadémiává. Világosan jelzi ezt ma már az Osztrák Tudományos Akadémia 17 kutatóintézete. Mint az Osztrák TA elnökének, Hunger professzornak nagy érdemei vannak a Magyar Tudományos Akadémia és az Osztrák TA közötti kapcsolatok és egyezmények létrehozásában, fenntartásában és fejlesztésében.

H. Hunger professzor kiemelkedő tudós egyénisége, az MTA és az Osztrák TA közötti kapcsolatok megteremtése terén szerzett érdemei biztossá teszik, hogy mint Akadémiánk tiszteleti tagja a kapcsolatok megszilárdításán és további fejlesztésén teljes erejével fog fáradozni a jövőben is.

ALBERT MARIUS SOBOUL

Université de Paris I, Institut d'Histoire de la Révolution Française

Albert M. Soboul 1914-ben született. A Sorbonne-on történelmet és földrajzot tanult, majd végzése után Montpellier-ben, középiskolában tanított. A német megszállás alatt aktívan részt vett az ellenállási mozgalomban; 1942-ben a németek letartóztatták. Szabadulása, illetve Franciaország felszabadítása után, 1944-től újra Montpellier-ben, majd Párizsban tanít. 1958-tól a Saint-Cloud-i főiskolán, majd 1960–62-ben a Clermont Ferrand-i egyetemen tanár. 1967-ben kerül a Sorbonne-ra mint a francia forradalom története tanszék vezetője.

Soboul kutatási területe elsősorban a felvilágosodás, illetve az 1789. évi francia polgári forradalom. Tudományos eredményei nemzetközileg is elismertek. Magyarországon elsősorban A francia forradalom története (1789–1799) c. munkáját ismerik, amelynek immár három kiadása jelent meg hazánkban, legutóbb 1974-ben. Munkái közül magyarul elsőnek 1949-ben Az 1848-as forradalom című jelent meg.

A marxista történész-filozófus, a Francia Kommunista Párt vezetőségi tagja tudományos munkásságával nagymértékben hozzájárult a hazai XVIII–XIX. századi történeti irodalom marxista eszmeiségű megalapozásához, különösen az 1789-es francia forradalmat illetően. Ezt külön elősegítették azok a gyümölcsöző személyi kapcsolatok, amelyek Soboul és a kor-szak hazai történész kutatói között, nem utolsósorban Soboul gyakori magyarországi látogatásai során alakultak ki.

Soboul, mint a Société d'Histoire Moderne alelnöke, az Annales Historiques de la Révolution Française c. folyóirat főszerkesztője jelentős tudományszervező feladatokat is ellát. A francia marxista történész generáció nevelésében, a marxista eszmeiségű francia történetírás megerősítésében elévülhetetlen érdemeket szerzett.

Tiszteleti tagsága munkásságának méltó elismerése.

STEFAN KIENIEWICZ

a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának elnöke

Stefan Kieniewicz 1907. november 20-án született Dereszowicze-ben. Szakterülete elsősorban a XIX. századi lengyel és európai történelem. Rendkívül kiterjedt, Lengyelországban és külföldön folytatott forráskutatás alapján dolgozta fel a XIX. századi lengyel szabadságharcok és a politikai emigráció számos fejezetét és kérdéskörét, különös tekintettel ezek társadalmi gyökereire és programjaira, a paraszti és proletár mozgalmakhoz való viszonyukra. Kutatási területe és tudományos munkássága igen lényeges a magyarországi történettudomány számára is.

Nemzetközileg is elismert tudományos tevékenysége mellett jelentős tudománypolitikai, tudományszervezői feladatokat végez. Sokoldalú tevékenysége mellett (1946-tól) a varsói egyetemen oktat.

Nemzetközileg is elismert tudományos tekintélyét gyümölcsözően hasznosította az LTA nemzetközi kapcsolatainak terén, különösen szakterületén. Mint a Lengyel–Magyar Történész Vegyesbizottság lengyel tagozatának elnöke — ezt a funkciót 1974-ig töltötte be — külön súlyt helyezett szakterülete magyar–lengyel kapcsolatainak ápolására.

Gazdag tudományos, tudománypolitikai és tudományszervezői tapasztalatai nagy hasznára váltak a magyar–lengyel tudományos kapcsolatoknak, tiszteleti tagsága e munka méltó megbecsülése és a továbbiak elősegítője.

AZ OSZTÁLY AKADÉMIKUSAINAK 1975. ÉVI PUBLIKÁCIÓI

A II. OSZTÁLY AKADÉMIKUSAINAK 1975. ÉVI PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉKE*

Andics Erzsébet

- Metternich és Magyarország. Bp. 1975, Akad. K. 380 p. 18 t.
- Metternich und die Frage Ungarns. Bp. 1973, Akad. K. 513 p. 10 t.
Ism.: — Oltványi A. = Irodalomtörténeti Közlemények, 79. 1975. 4.
512—516. p.
 - A. Sked = History, 60. 1975. 198. 141. p.
 - Št. K. = Historický Časopis, 23. 1975. I. 141—142. p.
- Széchenyi and Metternich. Bp. 1975. Akad. K. 33 p. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 105.)
- Széchenyi and Metternich. = Études Historiques Hongroises 1975.
I. vol. Com. de red.: D[ezső] Nemes, E[rsébet] Andics. Bp. 1975, Akad.
K. 469—499. p.
- A Békepárt értékelése történetírásunkban. [Újabb hozzászólás a Görgey-
vitához.] = Kritika, 1975. I. 6—7. p.
- Bécs, Arad, Világos . . . Tények, értelmezések a Görgey-vitában. Hanák
Péter és Varga János [hozzászólása Andics Erzsébet: Néhány megjegyzés
a „Görgey-vitához” (Kritika, 1974. 10.) c. cikkéhez].

Arató Endre

- A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. Bp. 1975. Akad. K. 174 p.
- Magyarország története 3. Magyarország története 1790—1848. A feuda-
lizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. Írta: Arató Endre,
Benda Kálmán, Mérei Gyula, Spira György, Varga Zoltán. Szerk.:
Mérei Gyula, Spira György. Egyetemi tankönyv. Bp. 1975, MTA Tört.
tud. Int. 643, XL p.
- Political differentiation in the Hungarian population of Czechoslovakia
in the postworld war I years. Bp. 1975, Akad. K. 31 p. (Studia Historica
Academiae Scientiarum Hungaricae 122.)

* Korábbi megjelenésű művek 1975. évi ismertetése is feltüntetésre kerül.

- Political differentiation in the Hungarian population of Czechoslovakia in the postworld war I years. = *Études Historiques Hongroises* 1975. 2. vol. Com. de red.: D[ezső] Nemes, E[rzsébet] Andics. Bp. 1975, Akad. K. 383—411. p.
- Iz isztorii szvjazej mezsduarodami Vosztocsnoj Evropü. = *Étjudü o Vengrii*. 1975. 10. tom. Red.: István Darvasi. Bp. 1975, Corvina. 181—195. p.
- Z dejín maďarsko—slovensko—českých vzťahov v období prvej republiky. = *Vybrané kapitoly z dejín európskych socialistických krajín*. Ved. red.: Viktor Borodoščák. Bratislava, 1975, VEDA. 229—272. p.
- Fábry Zoltán Petőfiről. = *Petőfi-mozaik*. Szerk.: Paál Rózsa és Wéber Antal. Bp. 1975, Tankönyvk. 103—125. p.
- Magyar—szláv kulturális kapcsolatok a 19. század első felében. [Rövidebb változata elhangzott az UNESCO „A szláv kultúrák a szláv nemzetek kialakulásának és kifejlődésének korszakában (18—19. sz.)” nemzetközi tudományos konferenciáján Moszkvában, 1975. november 28-án.] = *Magyar Tudomány*, 20. 1975. 8—9. 471—487. p.
- Az 1849. évi júliusi nemzetiségi törvény és helye Európában. = *Kortárs*, 19. 1975. 8. 1319—1330. p.
- Petőfi nemzetkonceptiója. Pándi Pál: Petőfi és a nacionalizmus [Bp. 1974, Akad. K. 307 p.] c. művének ismertetése. = *Kortárs*, 19. 1975. 12. 1949—1952. p.
- Király István: Hazafiság és forradalmiság. [Bp. 1974, Kossuth K. 375 p.]
Ism.: — Arató Endre = *Magyar Tudomány*, 20. 1975. 7. 444—447. p.
- Tények és érvek. A világ történészeinek tizennegyedik San Franciscó-i találkozójáról. Interjú Elekes Lajossal, Arató Endrével és Berend T. Ivánnal. = *Népszabadság*, 33. 1975. 262. 11. p.

Berend T. Iván

- A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944. [Társszerző]: Szuhay Miklós. 2. változatlan kiad. Bp. 1975, Kossuth K. — Közgazd. és Jogi K. 382 p.
- Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa 19 — 20. századi történetéről. [Társszerző]: Ránki György. Bp. 1974, Magvető. 669 p. (Elvek és utak.)
Ism.: — Varga L. = *Századok*, 109. 1975. 5—6. 1117—1121. p.
- Economic development in East Central Europe in the XIXth and XXth centuries. [Co-author]: György Ránki. London — New York, 1974, Columbia Univ. Press. 402 p.

- Ism.: — P. Léon = *Revue Historique*, 99. 1975. 515. 261–262. p.
 — Z. Stanley Pech = *Canadian—American Slavic Studies*, 9. 1975. 1. 128–129. p.
- A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1968. Bp. 1974, Kossuth K. — Közgazd. és Jogi K. 236 p.
- Ism.: — Barla-Szabó Ö. = *Párttörténeti Közlemények*, 21. 1975. 1. 197–206. p.
 — W. O. McCagg = *Slavic Review*, 34. 1975. 4. 857–858. p.
- A magyar gazdaság száz éve. [Társszerző]: Ránki György. Bp. 1972, Kossuth K. — Közgazd. és Jogi K. 329 p.
- Ism.: — W. O. McCagg = *Slavic Review*, 34. 1975. 4. 857–858. p.
- Hungary: A century of economic development. [Co-author]: György Ránki. New York, 1974, David and Charles. 263 p.
- Ism.: — V. S. Mamatey = *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 418. 1975. 224. p.
 — W. O. McCagg = *Slavic Review*, 34. 1975. 4. 857–858. p.
 — J. V. Fitzgerald = *East European Quarterly*, 9. 1975. 2. 247–249. p.
 — M. R. Palairt = *Economic History Review*, 28. 1975. 3. 554–555. p.
 — Z. Stanley Pech = *Canadian—American Slavic Studies*, 9. 1975. 1. 128–129. p.
- W. Zorn = *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 62. 1975. 1. 126–127. p.
- N. Spulber = *East European Quarterly*, 9. 1975. 1. 117–119. p.
- Thirty years of Hungarian socialist economic policy. = *Acta Oeconomica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14. 1975. 2–3. 163–185. p.
- Beruházási stratégia Közép-Kelet-Európában. [Elhangzott a VI. Nemzetközi Gazdasági Kongresszuson.] = *MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei*, 24. 1975. 1. 64–88. p.
- Gazdaság és társadalom a századelő Magyarországon és Károlyi Mihály. [Elhangzott a Károlyi Mihály születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülésen 1975. március 4-én.] = *MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei*, 24. 1975. 2–3. 244–253. p.
- Ism.: — Pók A. = *Századok*, 109. 1975. 2. 495–496. p.
- Kelet-Európa gazdasági fejlődésének kérdéseihez a két világháború között. [Társszerző]: Ránki György. = *Történelmi Szemle*, 18. 1975. 4. 608–626. p.
- A szocialista gazdaságpolitika három évtizede Magyarországon. = *Gazdaság*, 9. 1975. 7–29. p.
- Ism.: — K. K. = *Népszabadság*, 33. 1975. 114. 6. p.

- Gazdaságunk három évtizede és a 20. század fő gazdaságfejlődési tendenciái. [Eredetileg megj.: Társadalmi Szemle, 1974. 12.] = Látóhatár, 1975. 2. 108–137. p.
- A világgazdaság 20. századi fejlődési tendenciái és Magyarország. = Történelemtudomány — történelemtanítás. A történelemtanítók nyári akadémiaja. Keszthely, 1974. július 1–9. Szerk. Szabolcs Ottó. Bp. 1975, Orsz. Ped. Int. 13–19. p.
- Elnöki megnyitó [a Magyar Országos Béketanács Tudományos Bizottsága és a Hazafias Népfront Budapesti Bizottsága rendezte tanácskozáson 1974. október 30-án, a Magyar Tudományos Akadémián.] = Tudomány és enyhülés. Bp. 1975, Magyar Orsz. Béketanács Tud. Bizottsága. 5. p. (Tudósok — korunkról.)
- A világtörténelem legsúlyosabb inflációja. A felszabadulástól a néphatalom győzelméig. = Magyar Hírlap, 8. 1975. 54. 6. p.
- A történelemtanítás távlatai. Beszélgetés Berend T. Ivánnal. Riporter: N. Sándor László. = Köznevelés, 31. 1975. 29. 3–4. p.
- Tények és érvek. A világ történészeinek tizennegyedik San Franciscó-i találkozásáról. Interjú Elekes Lajossal, Arató Endrével és Berend T. Ivánnal. = Népszabadság, 33. 1975. 262. 11. p.
- Megvalósult tervek a népgazdaságban. Interjú Berend T. Ivánnal, a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektorával. [Riporter: Brády Zoltán. = Magyar Ifjúság. 19. 1975. 11. 8–9. p.

Elekes Lajos

- A történelem felfogása korunk polgári tudományában. Bp. 1975, Kossuth K. 342 p.
Ism.: — Glatz F. = Népszabadság, 33. 1975. 239. 4–5. p.
- Historisme, a-historisme, antihistorisme dans la science bourgeoise de notre temps. Bp. 1975, Akad. K. 32 p. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 89.)
- Historisme, a-historisme, antihistorisme dans la science bourgeoise de notre temps. = Études Historiques Hongroises 1975. 1. vol. Com. de red.: D[ezső] Nemes, E[rzsébet] Andics. Bp. 1975, Akad. K. 59–88. p.
- La politica estera di re Mattia e gli Stati italiani nella seconda metà del secolo XV. = Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del rinascimento. A cura di Tibor Klaniczay. Bp. 1975, Akad. K. 243–257. p. (Studia Humanitatis 2.)
- A korszerű történelmi ismeretek szerepe a szocialista tudat formálásában. = A történelem tantervekről. Tantervelméleti tanulmányok és szemelvények néhány szocialista és tőkés ország tanterveiből. Segédanyag a

történelemtanárok továbbképzéséhez. Összeáll. Szabolcs Ottó. Bp. 1975, Sokszt. 248–270. p.

- Tények és érvek. A világ történészeinek tizennegyedik San Franciscó-i találkozójáról. Interjú Elekes Lajossal, Arató Endrével és Berend T. Ivánnal. = Népszabadság, 33. 1975. 262. 11. p.

Ember Győző

- Hungary and Sweden. Early contacts, early sources. Gen. ed. Folke Lindberg. Ed. Győző Ember, György Székely etc. Bp. 1975, Akad. K. 122 p. (Swedish-Hungarian historical studies [1].)
- Apparat publikacji arhivnüh isztocsnikov. Bp. 1975, Akad. K. 24 p. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 93.)
- Apparat publikacji arhivnüh isztocsnikov. = Études Historiques Hongroises 1975. 1. vol. Com. de red.: D[ezső] Nemes, E[rzsébet] Andics. Bp. 1975. Akad. K. 170–190. p.
- Magyarország külkereskedelmi áruforgalma a 18. század második harmadában. = Századok, 109. 1975. 5–6. 796–903. p.
- A Habsburg-birodalom központi kormányzatszerve 1711–1765. Az uralkodói központi kormányzat szervezete. = Történelmi Szemle, 18. 1975. 2–3. 445–488. p.
- [Felszólalás a Hadtörténeti Intézet és Múzeum 30 éves jubileumi ülésén 1975. szeptember 26-án.] = Hadtörténeti Közlemények, 22. 1975. 4. 684–685. p.

Garas Klára

- Malarstwo w Muzeum Sztuk Pięknych w Budapeszcie. Preloz. Hanna Pawlikowska. Warszawa — Bp. [1975], Arkady — Corvina. 288. p.
- Die Gemälde des Museums der Dildenden Künste Budapest. Übers.: Hildegard Baranyai [Béláné]. 2. Aufl. Bp. — Leipzig, 1975, Corvina — Seemann Verl. 296 p.
- Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása. (Művészvándorlás, művészeti kapcsolatok.) = Magyarországi reneszánsz és barokk. Szerk. Galavics Géza. Bp. 1975. Akad. K. 201–229. p. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának kiadványa.)
- Bildnisse der Renaissance III. Der junge Raffael und der alte Tizian. = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, 21. 1975. 1–2. 53–74. p.

- Maulbertsch mesterei és előfutárai. Van Roy, van Schuppen és Rottmayr. = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum közleménye, 1975. 45. 133—141. p.
- Über Meister und Vorgänger Maulbertschs. Van Roy, van Schuppen und Rottmayr. = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei, 1975. 45. 21—41. p.

Gerevich László

- Budapest története. 3. Főszerk.: Gerevich László. Bp. 1975, Akad. K. 585 p. 3. t.
- Archeology. = Science and scholarship in Hungary. Ed. by: Tibor Erdey-Grúz, Kálmán Kulcsár. Bp. 1975, Corvina. 364—378. p.
- Régészetileg feltárt váraink. Buda. = Várépítészetünk. Főszerk.: Gerő László. Bp. 1975, Műszaki K. 87—109. p.
- Magyarországi művészet a 9. századtól a 12. század végéig. Operatív tanulmány a magyarországi művészettörténeti kézikönyv I. kötetéhez. [Társszerzők]: Bóna István és Dienes István. = Művészettörténeti Értesítő, 24. 1975. 4. 237—242. p.

Mátrai László

- Élmény és mű. 2. kiad. Bp. 1973, Gondolat. 224 p.
Ism.: — Szili J. = Irodalomtörténet, 7. 1975. 4. 1043—1046. p.
— Vámos V. = Népszabadság, 33. 1975. 19. 7. p.
- John Locke: Levél a vallási türelemről. Latin—magyar nyelvű szöveg. Bev. Mátrai László. Bp. 1973, Akad. K. 131 p. 1. t. (Filozófiai Írók Tára. U. f. 34.)
Ism.: — Ladányi S. = Századok, 109. 1975. 3—4. 737—739. p.
- Martinovics és d'Holbach. = „Sorsotok előre nézzétek”. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Tanulmányok. Szerk.: Köpeczi Béla—Sziklay László. Bp. 1975, Akad. K. 289—305. p.
- Philosophy. [Co-author]: József Lukács. = Science and scholarship in Hungary. Ed by: Tibor Erdey-Grúz, Kálmán Kulcsár. Bp. 1975, Corvina. 400—417. p.
- A filozófiai tudományok fejlődése a felszabadulás után. Az MTA 1975. évi jubileumi közgyűlésén, a Filozófiai és Történettudományok Osztályának május 6-i ülésén elhangzott előadás. = Magyar Tudomány, 20. 1975. 10. 594—600. p. (Rövidített szöveg: Kritika, 1975. 9. 14—16. p.)
- Apáczai helye az európai gondolkodás történetében. Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémián 1975. június 13-án tartott Apáczai Emlékülésen. = Pedagógiai Szemle, 25. 1975. 10. 876—882. p.

- Ism.: — Társadalmi Szemle, 30. 1975. 12. 97—98. p.
- Aktualen li Kafka? = Voproszű Filozofii, 1975. 9. 131—138. p.
- Problemy postepu i upadku w historii kultury. = Studia Filozoficzne, 1975. 8. (177.) 27—39. p.
- Osztályelnöki megnyitó. [Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1974. szeptember 18-án a magyar—szovjet tudományos és műszaki együttműködés 25 éves évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészen.] = MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 24. 1975. 1. 1—3. p.
- Apáczai Európában. = Élet és Irodalom, 19. 1975. 25. 1, 4. p.
- R. Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történelemszemlélete a magyar történetírásban. 1—2. köt. Bp. 1973, Akad. K.
- Ism.: — Mátrai László = Irodalomtörténet, 7. 1975. 2. 489—495. p. és = Látóhatár, 1975. 6. 211—218. p.
- A szovjet és a magyar történészek együttműködésének negyedszázada. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának tudományos ülészen. Mátrai László, Pach Zsigmond Pál stb. előadásainak ismertetése. Ism.: Stier Miklós. = Századok, 109. 1975. 2. 399—400. p.
- Tudomány és esszé. Beszélgetés Mátrai Lászlóval. = Magyar Nemzet, 31. 1975. 113. 8. p.
- Beszélgetés Mátrai László akadémikussal. Kardos István Tv-interjúja. = Világosság, 16. 1975. 12. 748—753. p.
- Beszélgetés Mátrai László akadémikussal. Riporter: Neményi Mária. = Magyar Pszichológiai Szemle, 16. 1975. 6. 624—627. p.
- Tömegmértű tudatformálásra van szükség! Beszélgetés az Állami-díjas Mátrai László akadémikussal. Riporter: Végh Ferenc. = Könyvtáros, 25. 1975. 6. 315—319. p.
- Meddig süllyed az Egyetemi Könyvtár. Interjú Mátrai László akadémikussal. Riporter: L. T. = Magyar Nemzet, 31. 1975. 231. 5. p.

Mérei Gyula

- Magyarország története 3. Magyarország története 1790—1848. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. Írta: Arató Endre, Banda Kálmán, Mérei Gyula, Spira György, Varga Zoltán. Szerk.: Mérei Gyula, Spira György. Egyetemi tankönyv. Bp. 1975, MTA Tört. tud. Int. 643, XL p.
- Strukturgeschichtsforschung in der bürgerlichen Geschichtsschreibung der BRD. Bp. 1975, Akad. K. 30 p. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 90.)

- Strukturgeschichtsforschung in der bürgerlichen Geschichtsschreibung der BRD. = Études Historiques Hongroises 1975. 1. vol. Com. de red. D[ezső] Nemes, E[rzsébet] Andics. Bp. 1975, Akad. K. 89—116. p.
- A X. kongresszus óta a történettudomány mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben jó eredményeket ért el. = Magyar Tudomány, 20. 1975. 2. 70—72. p.
- Nyugatnémet történészek az ún. keleti szerződések ellen. = Magyar Tudomány, 20. 1975. 7. 408—419. p.
- Eszmetörténet — munkásmozgalomtörténet. = Párttörténeti közlemények, 21. 1975. 3. 80—126. p.
Ism.: — B. Zs. Népszabadság, 33. 1975. 291. 8. p.

Mócsy András

- Pannónia a korai császárság idején. (Utánnny.) Bp. 1975, Akad. K. 202 p. (Apolló könyvtár 3.)
- Pannónia a korai császárság idején. Bp. 1974, Akad. K. 202 p. (Apolló könyvtár 3.)
Ism.: — E. Krekovič = Archeologické Rozhledy, 27. 1975. 5. 585—586. p.
- Pannónia a késői császárkorban. (Utánnny.) Bp. 1975. Akad. K. 211 p. (Apolló könyvtár 4.)
- Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Bp. 1970. Akad. K. 284 p.
Ism.: — G. Wirth = Deutsche Literaturzeitung für Kritik der Internationalen Wissenschaft, 96. 1975. 2. 135—138. hasáb.
- Die römischen Steindenkmäler von Savaria. Hrsg. András Mócsy, Tihamér Szentlélek. Bp. 1971, Akad. K. 144 p.
Ism.: — S. Sanie = Arheologia Moldovei, 8. 1975. 319—320. p.
- Die römischen Inschriften Ungarns. (RIU) 1. László Barkóczi—András Mócsy: Savaria, Scarbantia und die Limes-Strecke ad Flexum-arabona. Bp. 1972, Akad. K. 300 p.
Ism.: — N. Gostar = Arheologia Moldovei, 8. 1975. 317—319. p.
— I. I. Russu = Gnomon, 47. 1975. 4. 387—392. p.
- Pannonia and Upper Moesia. A history of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London—Boston, 1974. Routledge—Kegan. XXI, 453 p. 54 t. (Provinces of the Roman Empire 4.)
Ism.: — S. J. de Laet = Helinium, 15. 1975. 195—198. p.
— J. C. Mann = Antiquity, 49. 1975. 240—241. p.
- Römische Forschungen in Zalalövő. (1973). Von A[ndrás] Mócsy etc. = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 27. 1975. 1—2. 163—170. p.

- Bericht über die Arbeiten an einem epigraphischen Handbuch des Onomasticon des Römischen Reiches. = *Epigraphica*, 37. 1975. 288—290. p.
- R. Duncan-Jones: *The economy of the Roman Empire. Quantitative studies.* Cambridge, 1974, University Pr. 396 p.
Ism.: — A[ndrás] Mócsy = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 27. 1975. 1—2. 259—261. p.
- H. Gajewska: *Topographie des fortifications romaines en Dobroudja.* Wroclaw, 1974, Ossolineum. 168 p. (*Bibliotheca Antiqua* 11.)
Ism.: — A[ndrás] Mócsy = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 27. 1975. 1—2. 262. p.

Nemes Dezső

- Die Regierungskrise im Jahre 1905—1906 und der Kampf der Sozialdemokratischen Partei Ungarns um das Wahlrecht. Bp. 1975, Akad. K. 61 p. (*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 115.)
- Die Regierungskrise im Jahre 1905—1906 und der Kampf der Sozialdemokratischen Partei Ungarns um das Wahlrecht. = *Études Historiques Hongroises* 1975. 2. vol. Com. de red.: D[ezső] Nemes, E[rzsébet] Andics. Bp. 1975, Akad. K. 147—205. p.
- A magyar munkásmozgalom történetéhez. Tények, viták, tanulságok. 1. köt. Bp. 1974. Kossuth K. 597 p.
Ism.: — Simon P. = *Századok*, 109. 1975. 1. 151—155. p.
- Isztorija vengerszkogo revolucionnogo robocsego dvizsenija. [Szoavtor]: Lajos Cseterki, István Friss. 1—3. Tom. Moszkva, 1974, Progreszsz.
Ism.: — L. N. Nezsinszkij = *Novaja i Novejsaja Isztorija*, 1975. 5. 178—182. p.
- Dějiny maďarského revolučného dělnického hnutí. Red. D[ezső] Nemes. Preloz: Anna Rossová. Praha, 1974.
Ism.: — J. T. Historický Časopis, 23. 1975. 4. 620—621. p.
- Felszabadulásunk harmincadik évfordulójának küszöbén. = *Társadalmi Szemle*, 30. 1975. 3. 6—20. p.
- Pártunk nemzetközi tevékenysége. Hozzászólás a Központi Bizottság beszámolójához és a Központi Ellenőrző Bizottság jelentéséhez. = *Társadalmi Szemle*, 30. 1975. 4. 98—105. p.
- A népi demokrácia — a szocializmushoz vezető út egyik történelmi formája. = *Béke és Szocializmus*, 18. 1975. 1. 33—39. p.
Ism.: — K. K. = *Népszabadság*, 33. 1975. 33. 6. p.
- A Horthy-rendszer jellegéről. = *Politikai Főiskola Közleményei*, 1975. 4. 11—12. p.

- Isztoriceszkoje szobütije v zszizni narodnoj Vengrii. = Kommuniszt, 1975. 4. 97—105. p.
- A kötelességtudat és a tenniakarás vezéreljen. Felszólalás a Pedagógusok Szakszervezetének X. kongresszusán. [1975. október 15—16.] = Köznevelés, 31. 1975. 40. 6—7. p.
- V. M.: Teremtsük meg a központi akaratot kifejező törvények és határozatok nagyobb rangját és becsületét. A Pedagógusok Szakszervezetének X. kongresszusa. Nemes Dezső felszólalása. = Népszava, 103. 1975. 269. 4. p.
- A fasizmus kérdéséhez. = Párttörténeti Közlemények, 20. 1974. 4. 3—64. p.
Ism.: — Társadalmi Szemle, 30. 1975. 2. 106. p.
Pártunk a békéért vívott harcnak, a haladó erők egységének szilárd híve. [Az MSZMP XI. kongresszusán elhangzott beszéd.] = Népszabadság, 33. 1975. 68. 2—3. p.
- Az internacionalizmus egyik erőforrásunk. [Az MSZMP XI. kongresszusán elhangzott beszéd.] = Népszava, 103. 1975. 68. 1—2. p.
- A proletár internacionalizmus szilárd hívei vagyunk. [Az MSZMP XI. kongresszusán elhangzott beszéd.] = Magyar Nemzet, 31. 1975. 68. 1. p.
- Pártunk sajátjának vallja a szovjet békeprogramot. [Felszólalás az MSZMP XI. kongresszusának negyedik napján.] = Magyar Hírlap, 8. 1975. 80. 1—2. p.
- Tudatfejlesztő, társadalomformáló erő. Interjú Nemes Dezsővel történettudományunk feladatairól. = Népszabadság, 33. 1975. 101. 7. p.

Pach Zsigmond Pál

- A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825—1975. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1975, Akad. K. 547 p.
Ism.: — V. A. = Magyar Tudomány, 20. 1975. 5—6. 362—363. p.
- Hazafiság — nemzetköziség. Szemelvénygyűjtemény. 1. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1975, MSZMP Budapesti Bizottsága. 114 p.
- Les sciences historiques en Hongrie. [Co-auteur]: E. Pamlényi. Bp. 1975, Akad. K. 22 p. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 87.)
- Isztoriceszskaja nauka v vengrii. [Szoavtor]: E. Pamlényi. Bp. 1975, Akad. K. 24 p. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 88.)
- Les sciences historiques en Hongrie. [Co-auteur]: E. Pamlényi. = Études Historiques Hongroises 1975. 1. vol. Com. de red.: D[ezső] Nemes, E[rsébet] Andics. Bp. 1975, Akad. K. 17—36. p.

- Isztorieseszkaja nauka v Vengrii. [Szoavtor]: E. Pamlényi. = Études Historiques Hongroises 1975. 1. vol. Com. de red.: D[ezső] Nemes, E[rzsébet] Andics. Bp. 1975, Akad. K. 37—58. p.
- Levantine trade and Hungary in the middle ages. (Theses, controversies, arguments.) Bp. 1975, Akad. K. 27 p. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 97.)
- Levantine trade and Hungary in the middle ages. (Theses, controversies, arguments.) = Études Historiques Hongroises 1975. 1. vol. Com de red.: D[ezső] Nemes, E[rzsébet] Andics. Bp. 1975, Akad. K. 284—307. p.
- Historical sciences. [Co-author]: Erik Molnár. = Science and scholarship in Hungary. Ed. by: Tibor Erdey-Grúz, Kálmán Kulcsár, Bp. 1975, Corvina. 228—248. p.
- A szovjet és a magyar történettudomány kapcsolatainak jelentősége, eredményei, továbbépítése. [Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1974. szeptember 18-án a magyar—szovjet tudományos és műszaki együttműködés 25 éves évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakon.] = MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 24. 1975. 1.5—16. p.
- Les 25 ans l'Institut des Sciences Historiques de l'Académie des Sciences de Hongrie. [Co-auteur]: Gy[örgy] Ránki. = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 21. 1975. 1—2. 1—15. p.
- La politica commerciale di Luigi d'Angio e il traffico delle „mercanzie marittime” dopo la pace di Zara. = Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del rinascimento. A cura di Tibor Klaniczay. Bp. 1975, Akad. K. 105—119. p. (Studia Humanitatis 2.)
- A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. = Századok, 109. 1975. 1. 3—32. p.
Ism.: — Magyar Nemzet, 31. 1975. 285. 4. p.
- Széchenyi és az Al-Duna-szabályozás 1830—1832-ben. = Történelmi Szemle, 18. 1975. 4. 557—581. p.
- Tudománypolitikai kérdések a másfélszázados Akadémián. Előadás a Magyar Tudományos Akadémia jubileumi közgyűlésén. = Magyar Tudomány, 20. 1975. 5—6. 294—307. p. (Rövidített szöveg: Magyar Nemzet, 31. 1975. 105. 8. p.)
- A másfélszázados Akadémia. I—II. Részletek az Akadémia emlékülésén elhangzott előadásból. = Élet és Irodalom, 19. 1975. 20. 4—5. p., 19. 1975. 21. 4—5. p.
- A szovjet és a magyar történészek együttműködésének negyedszázada. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának tudományos ülésszaka. Mátrai László, Pach Zsigmond Pál stb. előadásainak ismertetése. Ism.: Stier Miklós. = Századok, 109. 1975. 2. 400—402. p.

- A Történettudományi Intézetben. Beszélgetés Pach Zsigmond [Pál] igazgatóval és Ránki György igazgatóhelyetttessel. [Riporter]: Zöldi László. = Élet és Irodalom, 19. 1975. 9. 7. p.

Székely György

- La Hongrie et la domination ottomane (XVe—XVIIe siècles). Bp. 1975, ELTE Török Int. 74 p. (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Studia Turco-Hungarica 2.)
- Le passage à l'économie basée sur la corvée en Europe Centrale et Orientale et l'année 1514. Bp. 1975, Akad. K. 21 p. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 98.)
- Le passage à l'économie basée sur la corvée en Europe Centrale et Orientale et l'année 1614. = Études Historiques Hongroises 1975. 1. vol. Com. de red.: D[ezső] Nemes, E[rzsébet] Andics. Bp. 1975, Akad. K. 309—327. p.
- Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk.: Horváth János és Székely György. Bp. 1974, Akad. K. 384 p. (Memoria saeculorum Hungariae 1.)
Ism.: — Csapodi Cs. = Irodalomtörténeti Közlemények, 79. 1975. 5—6. 695—700. p.
- Hungary and Sweden — historical contacts and parallels in the middle ages. = Hungary and Sweden. Early contacts, early sources. Gen. ed. Folke Lindberg. Ed Győző Ember, György Székely etc. Bp. 1975. Akad. K. 9—36. p. (Swedish—Hungarian historical studies [1].)
- Klassenziele und Patriotismus im Kampf der ungarischen Bauern von 1514 bis 1711. = Die Bauern im Klassenkampf. Studien zur Geschichte des deutschen Bauernkrieges und der bäuerlichen Klassenkämpfe im Spätféudalismus. Hrsg. Gerhard Heitz, Adolf Laube, Max Steinmetz, Günter Volger. Berlin, 1975. 405—428. p.
- Dózsa népe és a populus Werbőczianus — osztályküzdelmek a nemzetfogalom körül. 1514—1711. = Agrártörténeti Szemle, 17. 1975. 1—2. 1—24. p.
- Posztófajták a német és nyugati szláv területekről a középkori Magyarországon. = Századok, 109. 1975. 5—6. 765—795. p.
- A mezővárosi fejlődés kérdései a 17. század végéig. = A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. 1974. Szerk. Dankó Imre. Közrem. Módy György, Szendrey István. Debrecen, 1975. Alföldi ny. 347—370. p. (A Debreceni Déri Múzeum kiadványai 55.)
- Deutsche Tuchnamen im mittelalterlichen Ungarn. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio linguistica, 6. 1975. 43—76. p.

- Deutschland zur Zeit Dürers. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica, 16. 1975. 35—55. p.
- A Petőfi-ülésszak megnyitója. = Petőfi-mozaik. Szerk. Paál Rózsa és Wéber Antal. Bp. 1975, Tankönyvk. 9—13. p.
- Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport középkori és reneszánsz művészettel foglalkozó felolvasó üléséről. [Bp. 1974. november 11—13.] Székely György megnyitója. [Előadás-kivonatok.] = Ars Hungarica, 3. 1975. 2. 313—316. p.

Szigeti József

- G. Hegel' [G. Hegel] i G. Kantor [G. Cantor]. = Voproszŭ Filozofii, 1975. 9. 146—157. p.
- G. W. F. Hegel habilitációs vitájának filozófiai tézisei latinul és magyarul. Fordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Szigeti József. = Magyar Filozófiai Szemle, 19. 1975. 1—2. 190—197. p.

Zsigmond László

- La place de la Commune de Paris dans l'histoire des idées politiques françaises. Bp. 1975, Akad. K. 24 p. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 111.)
- La place de la Commune de Paris dans l'histoire des idées politiques françaises. = Études Historiques Hongroises 1975. 2. vol. Com. de red.: D[ezső] Nemes, E[rzsébet] Andics. Bp. 1975, Akad. K. 9—28. p.

Közlemények

AZ ELSŐ NEMZETKÖZI SAJTÓTÖRTÉNETI KONFERENCIÁRÓL

Közel egyeztetendő előkészítés után 1976 októberében ötnapos konferencián találkoztak Brémában a sajtótörténet kutatói hét európai országból (Anglia, Ausztria, Franciaország, Hollandia, Lengyelország, Magyarország, Német Szövetségi Köztársaság). A tanácskozás szervezeti és tematikai előkészítését a brémai egyetem sajtótörténeti intézete (Deutsche Presseforschung) végezte nagy gonddal és széles körű előzetes tájékozódással. A konferencia kitűzött témája a következő volt: „A sajtó hatása a társadalom fejlődésére”. Már az előkészületek során nagyarányú érdeklődés mutatkozott a tanácskozás iránt. Ez kifejezésre jutott abban is, hogy a DFG (Deutsche Forschungsgemeinschaft) vállalta a konferencia beiktatását a nemzetközi tudományos rendezvények sorába, ezzel lehetővé tette az első nemzetközi sajtótörténeti találkozó megrendezését.

Előzetes megbeszélések alapján már 1976 augusztusára elkészültek a referátumok illetve korreferátumok, azokat szeptember folyamán sokszorosított formában kézhez kapták a meghívottak.

A konferencián — a szervezési elvek alapján — zártszámú meghívott vett részt, annak érdekében, hogy a referátumok és korreferátumok megvitatására elegendő időt biztosítsanak.

A vitaindító referátumok lényegében az NSZK-beli sajtótörténetírás három főirányzatát képviselték.

Winfried B. Lerg, a münsteri egyetem publicisztikai tanszékének tanára „Pressegeschichte oder Kommunikationsgeschichte” c. előadásában a sajtótörténetírás „szociálpszichológiai” irányzatát képviselte. Ennek az álláspontnak a kifejtéséhez járult hozzá Hans Bohrmann (Münster), aki a német diákszövetségek és sajtójuk kapcsolatának konkrét példáján elemezte a szociálpszichológiai módszer tapasztalatait. Lerg és Bohrmann továbbá a vita során álláspontjukat támogató kutatók a demoszkopiai vizsgálatoknak a sajtótörténetben való adaptációját tekintették elsőrendű módszertani követelménynek. Törekvésük lényege K. Lewin, — P. F. Lazarsfeld és Lasswell pszichológiai, nyelvészeti és szociológiai kutatásai továbbá a német sajtótudomány — meglehetősen eklektikusan választott — képviselői között bizonyos szintézis megteremtése volt.

A sajtótörténetírás lényegében a strukturalista felfogáshoz közel álló irányzatát Kurt Koszyk, a dortmundi Sajtókutató Intézet igazgatója fémjelozte referátumával (Probleme einer Sozialgeschichte der öffentlichen Kommunikation). Koszyk a 19. és 20. századi sajtó történetének és hatásának kutatási problematikáját az ipari forradalom és az ipari társadalomra épült államhatalom „struktúrájában” jelölte ki. A német történetírás szellemi történeti irányzataitól és sajtótörténeti követőitől Koszyk egyértelműen elhatárolta magát, hangsúlyozta a legújabbkori sajtótörténeti források kutatásainak szükségességét, elsősorban az államhatalom és a sajtó viszonyának reális megvilágítása érdekében, a kutatás főirányát a szociológiai tényező primatusaiban jelölte ki.

A harmadik alapvető — terjedelmében igen rövid, de annál konkrétebben és szabatosabban megfogalmazott — referátumot Elger Blühm, a brémai egyetem sajtótörténeti intézetének igazgatója tartotta (Fragen zum Thema Zeitung und Gesellschaft im 17. Jahrhundert). Az NSZK-ban immár „brémai sajtótörténeti iskolának” jelölt irányzat megteremtője. E. Blühm néhány konkrét történeti példán keresztül a sajtótörténetírásnak — a konferencia témájára vonatkozó — kérdésfeltevéseit fogalmazta meg. Ezek a következők voltak: 1. Hogyan és milyen kiterjedésben tükrözik a 17. századi újságok a társadalmi viszonyokat. 2. Milyen társadalmi erők hozták létre és segítették elő Németországban az időszaki sajtó létrejöttét és elterjedését. 3. Lehet-e a korai német sajtó hatásáról beszélni a társadalmi fejlődéssel kapcsolatban. A referátum hangsúlyozta, hogy e főkérdések számos al- és mellékkérdés láncolatát igénylik és a kutatás még elsősorban a kérdésfeltevések megfogalmazásának stádiumában van. Blühm referátumához kapcsolódva konkrét történeti kutatásaikra támaszkodva hangzottak el a brémai iskola fiatal kutatóinak korreferátumai: Martin Welke: Zeitung und Öffentlichkeit im 18. Jahrhundert; Hartwig Gebhardt: Bürgerliche und proletarische Presse am Beispiel Bremer Zeitungen 1903.

A brémai sajtótörténeti iskola képviselői referátumaikban és hozzászólásaikban egyaránt a történeti források széles körű feltárását és azoknak a történelmi fejlődés komplexitásába való integrálását hangsúlyozták. Világnézeti álláspontjukat tömören — történeti példaként — Blühm konklúziója fejezte ki: „A korai német sajtó nem tudott részt venni aktívan a társadalmi harcokban, funkciója annyi volt csupán — bár lehet, hogy ez akkor nem is volt kevés — hírt adni a történelmi eseményekről és e híradásokon keresztül ébren tartani a törekvést a béke, a társadalmi igazság, a türelem és a szabadságvágy iránt.”

A konferencián még az alábbi előadások megvitatására került sor: Peter Ukena (Wolfenbüttel) Tagesschrifttum und Öffentlichkeit im 16. und 17. Jahrhundert in Deutschland; Wolfgang Martens (Wien): Der Literat als Demagoge, am Beispiel von Ifflands Antirevolutionsdrama „Die Kokarden”.

K. H. Schäfer (Hechingen): Kollektivbewusstsein am Beginn des 19. Jahrhunderts, am Beispiel der Verbreitung der Schriften E. M. Arnolds; Eberhard Naujoks (Tübingen): Über das offiziöse Pressewesen des 19. Jahrhunderts in der Gesellschaft; Martin Winckler (Konstanz): Die Rolle der Presse bei der Vorbereitung des deutsch-französischen Krieges 1870/71; Márkus László (Budapest): Forschungsprobleme bei der Beurteilung des Presseinflusses in Ungarn während der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts; Joan Hemels (Nijmegen): Über Stand und Probleme der historischen Presseforschung in den Niederlanden.

Az előterjesztett, részben felolvasott és kiegészített előadásokat élénk és helyenként éles vita követte. Tárgyi, történetfilozófiai és módszertani álláspontok csaptak össze, számos kérdés megválaszolatlan, megoldatlan maradt. A tanácskozás hangvétele és légköre a résztvevők döntő többségének azt az őszinte óhaját tükrözte, hogy a sajtótörténetírás aktív és alkotó társadalomtudományi igénytel kapcsolódjék a történetírás áramához. A záróülésen az értékelésre felkért holland kutató, Maarten van Alkemade (Hága) hangsúlyozta, hogy a nemzetközi jellegű véleménycsere hasznosnak bizonyult és rendszeres folytatása metodikai és dokumentációs, továbbá szervezeti keretekben feltétlenül szükséges.

A tanácskozás résztvevői közül többen, elsősorban a brémai „iskola” képviselői aláhúzták a nemzetközi kapcsolatsere jelentőségét. Külön érdekességként hatott a tanácskozást követő sajtókonferencián Elger Blümm nyilatkozata, aki az újságírók kérdésére, hogy hogyan „fért” meg e konferencián a marxizmus és a szemben álló álláspontok, határozottan leszögezte: „társadalomtudomány, így a sajtótörténetírás is, ma már elképzelhetetlen a marxizmus beható tanulmányozása és ismerete nélkül.” [M. L.]

*

A 20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI SAJTÓ HATÁSÁNAK VIZSGÁLATA SORÁN FELMERÜLT KUTATÁSI PROBLÉMÁKRÓL

MÁRKUS LÁSZLÓ

I.

A sajtó szerepe a közvélemény alakításában, befolyásolásában Magyarországon a 20. század első felében — fontos része általános sajtótörténeti munkálatainknak, de nem önálló kutatási téma. Amikor tehát a kutatás módszereiről, eredményeinkről és problémáinkról adok vázlatot, olyan kérdéseket is érintenem kell, amelyek csak közvetve kapcsolódnak a kijelölt témához.

E téma kutatási módszertanának is az az alapelve, hogy a sajtótörténet interdisziplináris jellegű, a téma megközelítése tehát többirányú: gazdaságtörténeti, politikatörténeti, ideológiatörténeti, szociológiai, illetve szociálpszichológiai.

A 20. századdal foglalkozó sajtótörténeti kutatásaink általános módszertani főirányai a következők:

1. A kutatandó sajtóorgánium meghatározása
2. A sajtóbeli tükröződés elemzése
3. A sajtóorgánium mint üzleti vállalkozás vizsgálata
4. A sajtóbeli tükröződés formai-szerkesztési, stílustörténeti, technikai stb. oldalainak kutatása
5. A sajtó és az olvasóközönség viszonya, a sajtó hatása a társadalmi tudatra

6. A sajtó mint történeti forrás
7. A magyar és az egyetemes sajtó fejlődéstörténetének kapcsolatai.

Kutatásaink eddigi menetében jelentősebb eredményeket az első három irányban értünk el. Célunk a komplexitás, metodikánkban tehát a sorrendiségnek is megvan a belső logikája.

A sajtó 20. századi magyarországi tudatformáló szerepének történeti megközelítéséhez néhány fontos történetfilozófiai és módszertani kérdés elemzésével szeretnék hozzájárulni.

II.

1. A kutatandó korszak társadalmi struktúrája, illetve struktúraváltozásai

a) Miután a magyarországi sajtó története az egyetemes sajtótörténet része, szükséges az általános és speciális történeti tendenciák, továbbá azok kölcsönhatásának meghatározása. Általános — a témára vonatkozó — tendencia a polgári liberalizmus korában a társadalom és az állam dualizmusa. A kelet-európai történeti-társadalmi mozgás során ez a polgári liberális modell nem jött létre, hanem annak feudális — intézményes és tudati — kategóriákkal terhes, tehát torzított formája. Ez a torzulás tükröződik a nyilvánosság elvének funkcionálásában és a funkcióváltozásban is. S miután a nyilvánosság szférájának a sajtó a legjellegzetesebb intézménye a korszakban, e torzulás a sajtóstruktúrában és struktúraváltozásaiban is megfigyelhető. A századfordulón kialakuló polgári sajtóstruktúra is magán viseli a feudális vonásokat, miközben maga még harcban áll a feudális maradványokkal, ugyanakkor szembe kerül a dolgozó osztályok nyilvánosság igényével. A magyarországi polgári sajtóban a torzulás fő jellemzője az egyidejű harci álláspont a feudális és szociális tendenciákkal. A polgári társadalom sajtója, beleértve a polgári társada-

lomban alapított és működő munkássajtót — szociáldemokratát és kommunistát — része volt ez tőkés társadalmunknak és ezáltal e társadalom ellentmondásainak a jegyeihez kapcsolódott. A fejlődő, majd megrekedő tőkés társadalom történeti mozgása a magyar sajtó történetében is meghatározó keret.

b) Meghatározandó a tanácskozássra kitűzött történeti korszak belső periodizációja, továbbá a periódusok jellemzői — különös tekintettel a témára. Három periódust különböztethetünk meg e korszakban: a századfordulótól 1918 októberéig; 1918 októberétől 1919 július végéig és végül 1919 augusztusától 1945 áprilisáig. A történeti mozgás során létrejött és a 20. században „exponálódott” feszültség, illetve robbanások a magyar társadalom súlyos belső ellentmondásaival magyarázhatók; az ellentmondások a döntő szférák: gazdaság, társadalom, politika, kultúra alakulása és változásai alapján kerülnek megítélésre.

2. *A társadalmi harcok — kelet-európai — ritmikája mint sajátos tendencia*

A magyarországi társadalmi fejlődés sajátos ellentmondásai, a feudálkapitalista jellegből adódóan a társadalmi harcok összetettségében jelentek meg. A történeti mozgásban sajátos dinamika figyelhető meg: ez, a mozgás felgyorsuló tendenciája, de a felgyorsulás egyaránt jelentkezik a forradalmi és ellenforradalmi erők táborában, méghozzá oly módon, hogy mindkét tábor önmagában is heterogén, összetett. A soknemzetiségű monarchia belső ellentmondásai idézik elő a polgári demokratikus és szocialista forradalmakat majd az ellenforradalmi rendszer megszilárdulását az adott korszakban.

A történeti mozgásnak ez a „dinamikus” jellege egyrésről, a tudati fejlődés, illetve változás általánosanál is lassúbb mozgása, másrésről azok a tényezők, amelyek a magyar sajtóstruktúra alakulásában meghatározó szerepet játszottak. A sajtó közvetítő funkciója a történeti fejlődés objektív és szubjektív oldalai között e téma sajtótörténeti kutatásának iránytszabó szempontja.

3. *Az államhatalom és a sajtóstruktúra viszonya mint a tudatbefolyásolás egyik meghatározója*

A sajtó történetének — Nyugat-Európában — általános jellemzője, hogy a nyilvánosság liberális modellje szerint a kritizáló közönség intézményeit éppen az biztosította a közhatalom beavatkozásával szemben, hogy ezek magánkézben voltak. Amilyen mértékben vált a világnézeti sajtó üzleti sajtóvá, úgy lépett a kulturális fogyasztás — tehát a sajtó „fogyasztása” is — a politikai és gazdasági propaganda szolgálatába. Az állami beavatkozás történeti szükség-

szerúsége jelentkezett, de hogy kinek az érdekében, milyen irányban hat ez a beavatkozás, a konkrét történeti helyzet függvénye volt.

Magyarország viszonylag liberális korszakában — 1914-ig — a közhatalom szabályozó szerepe csak a szocialista sajtóval szemben jelentkezett, a forradalmak rövid időszakában ez a közhatalom a progresszív erőket, illetve sajtót támogatta, az ellenforradalmi időszakban viszont az állam sajtóirányító szerepe döntővé vált. Magyarország volt az első európai ország, ahol győzött és megszilárdult az ellenforradalmi rendszer, így az első volt, ahol az államhatalom lényegében fasiszta jellegű sajtóirányító funkciója megvalósult.

A századforduló utáni „liberális” korszakban a polgári sajtó legfeljebb a társadalmi — polgári irányú — reform minimumáért szállt síkra, a 22 napilap — néhány kivételével — kormánytámogató volt és ez még 1918-ban a polgári forradalom kitörésekor sem változott lényegesen. Egy kimutatás szerint a kormánypárti sajtó csaknem másfélszer annyi papírt fogyasztott el, mint három baloldali polgári és ez egy szociáldemokrata napilap együttvéve.

Az ellenforradalmi rendszer sajtóstruktúrája ezzel a statisztikai kimutatással már nem jellemezhető. Az új periódusnak megfelelően itt új rendező elv válik szükségessé a kormánytámogató és ellenzéki sajtó arányának reális bemutatásához. Ebben a rendszerben a polgári liberális lapok ugyanis objektív kényszerből — bizonyos periódusokban ellenzéki pozícióba szorultak, ugyanakkor megerősödött a kormányokat szélsőjobboldali ellenzékől támadó sajtó is.

4. *A magyarországi sajtó és a politikai pártok, szellemi áramlatok — tehát a politikai gondolkodás vonulatainak összefüggései*

a) A magyarországi politikai gondolkodás történetének sajátos vonásai és a sajtó szerepe a politikai gondolkodás alakulásában. Ideológiatörténetünkre jellemző, hogy a 20. század 20-as éveitől megerősödnek a jobboldali szellemi áramlatok, elterjedésük felgyorsul a társadalmi tudatban. A jobboldal — akárcsak a bal — különböző történetileg kialakult gondolati elemekből tevődött össze, mindez a sajtóban is tükröződött. Elsősorban a politikai gondolkodás rétegződéséről van itt szó, tehát az árnyalatok elemzéséről, annak szükségességéről, hogy a kutatás során felderítsük a legmélyebben rejtőző, gondolkodási magatartásra jellemző kategóriák harcában a történeti folytonosságot s lehántsuk az új formai jegyeket a leplezett régi tartalomról. A sajtó szerepét ebből az aspektusból kell szemügyre venni a helyes világnézeti tájékozódás érdekében. E magatartásbeli kategóriák történeti folytonossága ugyanis összekötő kapocs a társadalmi tudat mozgásában, illetve sajtóbeli megnyilvánulásában.

b) A magyarországi sajtó- és eszmetörténet összefüggésének és kölcsönhatásának döntő érintkezési állomásai, mint az anyaggyűjtés és értékelés csomópontjai. A magyar politikai gondolkodás történetében — a kelet-európai társadalmi fejlődés már jelzett sajátossága következtében — a nemzeti és a társadalmi kérdés jelentették a döntő kristályosodási problémát. A nacionalizmus és konkrétan természetesen a magyar nacionalizmus mint a magyarországi politikai gondolkodás egyik legjelentősebb kötőanyaga történetének elemzése és ábrázolása eszmetörténetírásunk egyik döntő feladata. Ehhez kapcsolódik sajtótörténetírásunk számára a problematika sajtóbeli tükröződésének beható vizsgálata, akárcsak a nemzeti elv, illetve nacionalista törekvések és a társadalmi demokrácia gondolatának összefüggései illetve konfliktusai, azok sajtóbeli megnyilvánulásai.

c) A magyarországi sajtóstruktúra történetében a progresszív és retrográd vonulatok elemző igényű kijelölése. E tekintetben az vizsgálandó, hogy a politikai gondolkodás egyes irányzatainak progresszív, illetve retrográd elemeit, tehát igazságait, tévedéseit és manipulációit hogyan közvetítette a sajtó és azok milyen fogadtatásra találtak osztályok és rétegek tudatában. Hadd utaljunk az elemzés módszertani elveként a jeles magyar filozófus, Mátrai László találó megállapítására: „gondolat nem csak az igaz, hanem a téves gondolat is; s a történelem azt látszik mutatni, hogy a tévedéseknek óriási történeti átütő erejük van ... kultúrhistoriai tény, hogy a tudományos tévedések sokkal könnyebben válnak népszerűekké, mint az igazságok”. Szellemi irányzatok találkozása minden esetben új eredőt vagy eredőket jelent, ezek nyomon kísérése a sajtó szférájában sajtótörténetírásunk feladata.

d) Különös figyelmet érdemel a politikai gondolkodás és a sajtó viszonya az ellenforradalmi korszakban (1919–1945).

Az ellenforradalmi uralkodó csoportok „államrezonja” kompromisszumos alapon jött létre, a korábbi eszmei fegyverzet revíziója útján. Lényege az egyébként is gyenge politikai és gazdasági liberalizmus felszámolása volt. Az államrezon döntő kötőanyaga a nacionalizmus lett, de most már antiliberalis szellemi bázison, szembe fordulva a szociális tendenciákkal.

A társadalmi tudatban a legnagyobb feszítő erőt, az objektív helyzetet kifejező gazdasági-társadalmi elnyomás és a nemzetiségi sérelmek, tehát az eltiport forradalmak és Trianon imperialista békediktátuma jelentették. Magyarország területe egyharmadára csökkent.

Az ellenforradalmi államrezon teoretikusainak és politikusainak taktikája arra irányult, hogy a nemzeti szerencsétlenségért a baloldalt állítsa bűnbaknak (magyar Dolchstoss legenda) és ugyanakkor a szociális demagógia, a nacionalizmus és antiszemitizmus kelepcecéjével a társadalmi tudat zömét meghódítsa.

A baloldali szellemi irányzatok állandóan defenzívába szorulva — erről az államhatalom gondoskodott — megkíséreltek szembeszegülni a szélsőjobb oldali előretöréssel — sikertelenül.

III.

A téma kutatása során jelentkező problémák a kutatás iránya és a felhasználható források szempontjából

1. *A kutatás irányairól*

a) Kiindulási pontként meghatározandók a sajtó és olvasóközönség kapcsolatának, kölcsönhatásának *általános* vonásai.

Sorrendileg elsőknek — a vizsgálandó korszaknak megfelelően — pontos képet kell nyernünk — a történeti statisztika eredményei és analízise alapján — a művelődési színvonalról, a művelődési demográfiai fejlődésről. Adatszerűen ismernünk kell — pl. a 20. század első felében — az analfabetizmus, illetve az írni-olvasni tudók körének alakulását. Következő lépés az iskolai végzettség mennyiségi meghatározása, az iskoláztatás intézményes változásainak számbavétele (a négy, hat, illetve nyolcosztályos iskolarendszer történeti adatai), az osztály és rétegtudati szférák iskolai végzettség alapján történő megközelítése, illetve ezeken belül a változások számszerű regisztrálása. Így „tabellák”-ra van szükségünk az alsó, közép és felsőfokú iskolai végzettség mennyiségi meghatározására, amennyire lehetséges származási és foglalkozási felosztás szerint.

Az általános vonások között külön figyelmet érdemelnek a magyarországi nemzetiségek (elsősorban 1919-ig) művelődési adatai, továbbá a munkás művelődés, tehát a szakszervezetekbe tömörült munkások tudatának, művelődési szintjének, illetve változásának analízise. A dolgozó agrárrétegek műveltségi színvonalát a klerikális befolyás oldaláról is vizsgálat tárgyává kell tenni. A vallási megoszlás is figyelmet érdemel.

A sajtó és közönség kölcsönhatásának sajátos vonásai között elsőknek a korszak napi és hetilapjainak lehetséges példányszámát, illetve azok alakulását kell meghatározni. Így lényeges az évi statisztika, továbbá a terjesztés iránya, a főváros és vidék lapstatisztikájának alakulása. Amennyire lehetséges, meghatározandó az előfizetési kör, ennek osztály-, illetve rétegeadatai. Ezen belül az olvasóközönség életkori sajátosságait is — lehetőség szerint — vizsgálnunk kell.

b) *A korszak lapjainak tartalmi analízise* a polgári nyilvánosság szétesési fejlődése szempontjából: a látszatprivatizálási tendencia, illetve reklám előretörése. Itt kerül előtérbe a lapok formai oldalának beható vizsgálata, a műfaj és a stílusváltozások szociológiai összefüggései, a lapok rovatösszetételének alakulása; a tartalom mennyiségi és minőségi változásai.

c) *A hatásmérés irányai.* Annak meghatározásához, hogy a sajtónak milyen befolyásoló szerepe volt az adott korszakban, fel kell állítani bizonyos mérési

kategóriákat, hiszen a társadalmi tudatban értelmi és érzelmi elemek vegyülnek, sőt jelen vannak a „tudatalatti” reflexvonulatok is. A hatásmérés irányainak kijelölése a téma megközelítésének egyik punctum saliens-e. Elképzelésünk — és ebben a magyar sajtótörténetírás művelőinek álláspontját értem — a történeti hatásmérés olyan koordináta-rendszerének kialakítása, amelyben az alapvető rendező elv a társadalmi tudat értelmi és érzelmi szférájának olyan történeti felmérése, hogy milyen szerepet vitt a sajtó a racionalitásnak és a humanitásnak, mint alapkategóriáknak pozitív, illetve negatív irányú terjesztésében.

A kutatás terjedelmétől, tartalmától és lehetőségeitől függően lehetséges ezeknek az alapkategóriáknak többlépcsős lebontása, majd azok szociológiai szembesítése és konklúzióként a sajtó és olvasó viszonylatában a szociálpszichológiai történeti eredők kijelölése.

E kategóriák lebontását az első fázisban hazai kutatásaink során öt irányba jelöljük meg: 1. az általános műveltség terjesztése a kornak megfelelően, 2. a racionális-irracionális gondolati anyag közvetítése, 3. a politikai eszmék terjesztése, politikai döntésekre szóló agitáció, 4. az erkölcsi ráhatás iránya különös tekintettel a humanista tendenciákra, 5. a közízlés esztétikai tartalmú alakítása.

d) A hatásmérés csomópontjainak kijelölése. A hatásmérés két főcsoportba osztható: a történelmi tények és a történeti tendenciák képezhetik a mérés metaszópontjait. A közvéleménykutatás gyakorlata mint tudatszociológiai felmérés adhat bizonyos támpontokat, azonban a társadalmi tudat történetében való alkalmazása külön metodikát igényel. Itt óhatatlanul szükséges bizonyos sémák kidolgozása, attól is függően, hogy konkrét történeti döntések vagy tendenciák hatásvizsgálatáról van szó.

Más a metodikája pl. az országgyűlési választások eredményei és a sajtó agitációja közti összefüggések kimunkálásának, mint pl. bizonyos eszmei kategóriák sajtó útján történt befolyásolásának. Véleményünk szerint a felmérés komplexitását kell célként kitűzni, tehát olyan döntéseket vizsgálni, amelyek történeti összefüggéseiben bizonyos tendenciákat, gondolati modelleket erősítenek, illetve gyengítenek. Csupán az országgyűlési választások eredményeiből levonni kizárólagos konzekvenciákat a sajtó befolyásoló szerepére nem megalapozott. A cél bizonyos döntések sorozatából megállapítani a megfelelő tendenciák erősödését. Konkrét példaként: hogyan járult hozzá, illetve mennyiben gátolta a magyar sajtó a magyar „nemzeti ideáltípus” kialakítását, ennek felméréséhez különböző döntések közvetítését és hatását kell megvizsgálni. Ilyen felismerést igényelt az ellenforradalmi korszak sajtója történetében annak vizsgálata, hogy mit tett a sajtó a baloldali gondolat terjesztése érdekében, illetve mennyire hatékonyan. E vonatkozásban — sajnálatosan — a baloldali magyar sajtó csak a Diderot-i gyertyaláng szerepét töltötte be, bár a történelem sajátos logikája folytán az első európai fasiszta jellegű ellenforradalmi rendszerben világított a legtovább ez a gyertyaláng a nácizmus által befolyásolt szférában.

2. *A történeti forrásokról*

a) A nyomtatott sajtóanyag. Nem teljességében áll rendelkezésünkre. A háború pusztításai következtében jelentős hiányok mutatkoznak. Az emigrációs sajtó esetében még vannak felderítetlen orgánumok.

b) Levéltári források. Itt a hiányok sokkal jelentősebbek, főleg az államhatalom és a sajtóstruktúra viszonylatában.

c) Szerkesztőségi, illetve kiadóhivatali források. A lapok szerkesztőségi iratanyaga jóformán teljesen eltűnt.

d) Statisztikai források. A Statisztikai Hivatal felméréseiből a nyomtatott anyag rendelkezésünkre áll.

e) Könyvtárak kéziratárainak anyagai. Hivatalos és magánlevelezések, visszaemlékezések nagy számban.

f) Cégbíróági levéltár iratanyaga. Ezekből rekonstruálható a kiadóhivatalok üzletvitele — igen értékes.

g) Bíróági és ügyészségi iratok. A sajtóperek anyagát tartalmazzák — nem teljességükben.

HISTORIOGRÁFIAI VÁZLAT 1867—1945 KÖZÖTTI ÁR- ÉS BÉRTÖRTÉNETÍRÁSUNKRÓL

BUZA JÁNOS

Az 1960-as évek első feléig történetírásunk egyik legelhanyagoltabb ága az ár- és bértörténetírás volt. Ennek talán leglényegesebb oka a gazdaságtörténetírás viszonylagos fejletlenségében keresendő, ami főként a tőkés fejlődés kései kibontakozásával magyarázható, továbbá azzal a fentiekből is következő szubjektív momentummal — talán a „szemléleti ok” megjelölés szerencsésebb lenne —, hogy a történészek zöme, pontosabban a „hivatalos történetírás”, mind a dualizmus idején, mind a két világháború közötti időszakban a politikai történetet részesítette előnyben. Kétségtelen, mindehhez nem kis mértékben járult hozzá az a körülmény is, hogy forrásaink e stúdiumra nézve eleve nem voltak kedvezőek.

Gazdaságtörténetírásunk hajnalán Horváth Mihály mai napig haszonnal forgatható munkájában közölt ártörténeti adatokat, a rendszerezésnél azonban csak a kronológiai szempontokat vette figyelembe, s az áraknak lábjegyzetbe szorítását a részletességbe „ereszkedő” tárgyalás mellőzésével, valamint azzal indokolta, hogy vizsgálódása „úgy is csak igen hiányos lehetne emlékeink illy tárgyakbani meddősége miatt”.¹ Megállapítása — ha a belőle következő lemondással nem is érthetünk maradéktalanul egyet — olyan tényező felismerésére vall, ami egy idő után a hazai kutatómunka gátjává vált. A forráshiány, illetve a töredékes forrásanyag az ár- és bértörténetírás művelését azért nehezíti különösen, mert a kutatóknak több évtizeden, illetve évszázadokon át folyamatosan vezetett levéltári anyagokra — főként számadásokra — lenne szükségük. A kedvezőtlen forrásadottságokon kívül meg kell emlékeznünk arról is, hogy az ár- és bértörténetíráshoz elengedhetetlenül fontosak a mérték- és pénztörténeti feldolgozások, s e téren a 20. század elejéig olyan súlyos adósságai voltak történetírásunknak, hogy a lassú és egyenetlen törlesztés következtében még a közeljövő historikusainak is fizetniük kell a részleteket.

Marxista történetírásunk éppen két évtizede kezdte meg a szerény eredmények és a súlyos hiányosságok számbavételét,² majd néhány év múltán kör-

¹ Horváth Mihály: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda, 1840. 100—101.

² Wittmann Tibor: Az „árforradalom” és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957. 41.

vonalmazta a tennivalókat,³ illetve értékelő bibliográfiát adott a külföldi ár- és bértörténeti irodalomról.⁴ E sorok írója csupán szerény kísérletet tett 1971-ben arra, hogy pusztán önmaga számára vázolja a hazai ártörténetírás múltját. A kézirat közzétételére részben baráti buzdítás következtében került sor, részben pedig az motíválta, hogy — noha a teljesség igényétől távol áll e munka — talán jelent némi segítséget azok számára, akik most kezdenek érdeklődni a magyarországi ár- és bértörténetírás múltja iránt.

*

A hazai ár- és bértörténeti kutatások művelőit részben szakképzettségük, részben pedig tudományos tevékenységük területe szerint két nagyobb — bár nem mindig könnyen elválasztható — csoportba lehet sorolni. Az elsőbe tartoznak azok, akik tanulmányaikat az egykori jogakadémiákon fejezték be, s a közgazdasági tudományok — főként a statisztika — művelőivé váltak, míg a második csoport tagjai képzettségüket és tudományos pályájukat tekintve történészek voltak. A két csoport között — az utókor értelmezése alapján — átmeneti típusokról is beszélhetünk, e további megkülönböztetés azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy a közgazdaságtan és a statisztika művelői voltak ár- és bértörténetírásunk úttörői.

*

A kiegyezést követő gazdasági fellendülés bár ellentmondásoktól ugyan nem ment, de mindenképpen meggyorsuló tőkésedést hozott magával, s egyben új követelményeket támasztott a tudományokkal szemben is. Szükségszerűen vezetett a közgazdasági — az adott időszakban inkább nemzetgazdaságinak nevezett — szemlélet terjedéséhez. Az államapparátus kiépítése pedig országos, illetve helyi méretekben teremtett szervezeti kereteket a statisztikai adatgyűjtés és feldolgozás számára. E tényezők együttesen elengedhetetlen feltételei voltak annak, hogy a tőkés fejlődésben előttünk járó országokban már hagyományokkal rendelkező gazdaságtörténetírás eredményeit, ártörténeti publikációit ismerve hazánkban is megkezdődjék a szorosabban vett ártörténeti adatközlés és feldolgozás.

1873-ban két ártörténeti munka látott napvilágot: „Adalékok Magyarország nyersterményeinek ártörténetéhez a tizenkilencedik században a pesti piacon történt jegyzések szerint” címet viseli az az elsősorban reprezentatív célokat szolgáló terjedelmes munka, amely a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara kiadványaként hagyta el a nyomdát, s ugyanezen forrásanyagra támaszkodott Kőrösi József feldolgozása: — „Adalékok az árak történetéhez”.⁵

³ N. Kiss István: Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550—1650 között. Történelmi Szemle. 1963. 145—166.

⁴ Zimányi Vera: Bibliográfiai áttekintés a külföldi ár- és bértörténeti kutatásokról. Világtörténet (Tájékoztató a külföldi történeti irodalomról.). 1964. 4. 54—67.

⁵ Kőrösi József: Adalékok az árak történetéhez. Pest, 1873. (Külön-lenyomat a „Pestvárosi statisztikai évkönyv” első folyamából.)

A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara gondozásában megjelent mű közreadásában Szvetenay Miklós és Schoch Lajos szerzett jelentős érdemeket, tőlük származik a kötet bevezető tanulmánya. A történeti, gazdaságtörténeti aspektusú bevezetőt követően került sor az egyes termékek árainak táblázatos közlésére. (Jelen esetben csupán a gabonaneműek áaira vetünk egy pillantást.) Az 1800—1818 közötti időszakból félhavi,⁶ 1819—1872 között pedig heti átlagárakat⁷ közöltek részben pozsonyi, részben pesti mérőben, illetve különböző pénznemekben, amelyekhez átszámítási kulcs-táblázatokat mellékeltek⁸ azzal a céllal, hogy az eltérő előfordulásokat közös nevezőre lehessen hozni. Erre az alsó-ausztriai mérőt és az osztrák garasokat tartották alkalmasnak, valószínűleg ez volt kedvezőbb az összehasonlítás szempontjából, de lehet, hogy csak azért döntöttek így, mert a kötet a bécsi világkiállításra készült. E mértékegységre illetve pénzre átszámítva tartalmaz a mű éves, öt és tízéves átlagárakat az 1819—1872 közötti periódusból.⁹ A kötet öt valamint tízéves átlagárainak kialakítása során pl. 1819—1823 + 1824—1828, azaz — összesítve — 1819—1828 alkotott egy-egy részegységet, vagyis a szerkesztők tízéves, de nem *évtizedes* átlagárakat adtak. Eljárásuk nézetünk szerint azzal magyarázható, hogy külföldi ártörténeti kiadványok közlése módszerét nem vették figyelembe. A közölt gabonaárakat nagyformátumú pótkötetben színes nyomással grafikusán is ábrázolták, oly módon, hogy a tízéves periódusokon belül a heti áringadozás is nyomon követhető.¹⁰ Közvetlenül a kötetek megjelenését követően Konek Sándor, a statisztika professzora, ismertette a Kamara kiadványt — érnyeit, hibáit egyaránt mérlegelve.¹¹ Megemlítve az új könyvek között hírt adott róla a Századok is, érdemi ismertetésére azonban nem került sor, noha a mű történeti visszpillantást tartalmazó bevezetője kapcsán erre feltétlenül adva volt a lehetőség.¹²

Kőrösi József már említett munkájában túlnyomórészt élelmiszerek, néhány háztartási cikk és a tűzifa áralakulását tette vizsgálat tárgyává. Első helyen a gabonaneműek árait szerepeltette, s az árak változását az 1791—1870 közötti időben kísérte figyelemmel. Közleményének bevezetője arról tanúskodik, hogy Kőrösi ismerte a legjelentősebb angol, illetve német nyelvű ártörténeti munkákat,¹³ s tudatában volt annak, hogy az ártörténet önmagában — bármennyire fontos is — csak részterülete a történeti statisztikai kutatásnak. A komplex anyaggyűjtés és feldolgozás szükségességét hangsúlyozta: „... alig képzelhető teljes árstatisztika kimerítő termelési és kiviteli statisztika

⁶ Adalékok Magyarország nyersterményeinek ... 1—5.

⁷ Uo. 6—25., illetve 33—66.

⁸ Uo. 27—30.

⁹ Uo. 67—69.

¹⁰ Graphikus táblák az „Adalékok Magyarország nyers terményeinek ártörténetéhez”. Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, Budapest, 1873.

¹¹ Dr. Konek Sándor: Adalékok Magyarország nyers terményeinek ártörténetéhez a tizenkilencedik században. Budapest, 1873. 28 (ismertetés).

¹² Századok, 1873. 660.

¹³ Kőrösi i. m. 7., 14., ill. 18.

nélkül”,¹⁴ ezen túlmenően azonban az ártörténetíráshoz általa elengedhetetlenül fontosnak tartott kíváncsiak olyan hosszú sora következik, amelyeknek — mint követelményeknek — teljesítésére egyéb teendői mellett az igazgatása alatt álló Pestvárosi Statisztikai Hivatal sem tehetett eleget, pontosabban „ily feladatot nem tűzhetett ki magának”.¹⁵ Kőrösi tanulmánya a pénztörténeti szempontokat sem nélkülözte, részben a bevezetőben közölt rövid áttekintést,¹⁶ illetve külön foglalkozott a „váltópénz keletkezése történeté”-vel.¹⁷ Ez utóbbi részben utal a 18—19. század fordulóján a konjunktúra illetve dekonjunktúra időszakában a bankócédulák ezüstárfolyamhoz viszonyított disszázsiójára, ami melleleg megítélésünk szerint kétségesse teszi árainak megbízhatóságát az 1791-től 1820-ig terjedő szakaszban. Az ársorok táblázatos formában történő közreadását megelőzően Kőrösi általános észrevételeket közölt „... a gabonaneműek árhullámozásáról és azok okairól”,¹⁸ majd az egyes gabonafélék — ide sorolva a kukoricát is — ármozgását vizsgálta.¹⁹ 1791-től 1870-ig évtizedes periódusokat képezett, s pozsonyi mérőre és osztrák krajcárookra átszámítva adta meg átlagárait.²⁰ Százalékszámítási módszerrel termékenként vizsgálta az áringadozást, ehhez az 1800. esztendő éves átlagárát vette alapul, s 1801-től kezdődően hozzá viszonyította évtizedes átlagárait. Azt is igyekezett nyomon követni, hogy hogyan alakult az egyes gabonaneműek egymáshoz viszonyított ármozgása. Főterménynek a búzát tekintette, évtizedes átlagárait vette 100 %-nak, s ehhez mérte az egyéb gabonafélék ugyancsak évtizedes átlagárait. Táblázatai a havi és az évi átlagárakat tartalmazzák 1791—1870 között,²¹ regisztrálják az árhullámozás mértékét 1820-tól 1870-ig,²² s leolvasható belőlük a gabonaneműek árának egymás közti ingadozása nyolc évtizeden keresztül.²³ Kőrösi József munkája az ismertetett szemléletmód, nem különben a problémakör sokoldalúbb megközelítése miatt feltétlenül előrelépést jelentett a fentebb tárgyalt kiadványhoz képest, a grafikus ábrázolás nem vált volna kárára, hiánya azonban a mű felhasználhatóságát nem befolyásolja.

Egy évtized múltán — a hosszan elhúzódó agrárválság időszakában — a nemzetgazdák túlnyomó többségének figyelmét koruk értékesítési nehézségei, alacsony árai kötötték le, a gabonaneműek történeti ármozgása csupán abból a szempontból érdekelte őket, hogy az árszint tartós zuhanása mennyi ideig tartott, állandósult-e a megelőző korszakokban.²⁴

¹⁴ Uo. 7.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo. 8—10.

¹⁷ Uo. 77—83.

¹⁸ Uo. 11—18.

¹⁹ Uo. 19—25.

²⁰ Uo. 11—12., ill. 19.

²¹ Uo. 25—41.

²² Uo. 41—42.

²³ Uo. 42—44.

²⁴ „A gabonaárak történetéről hazánkban”. Nemzetgazdasági Szemle 1884. 683—690. Dr. Heltai Ferencnek a „Nemzet”-ben megjelent cikkére hivatkozva közölt adatokat ugyan-

Kőrösi József tanulmánya függelékeként jelent meg Dr. Weisz Béla tollából az első olyan áttekintés, amely évszázadokra visszamenőleg tartalmazott ártörténeti adatokat („Adalékok Magyarország ártatistikájához, 1200-tól egész 1800-ig”).²⁵ Szórványos, a 15. század második felétől egyre bővülő adatait már megjelent történeti munkákból, forráskiadványokból, folyóiratokból merítette. Irodalomjegyzékéből²⁶ kitűnik, hogy tekintélyes anyagot tanulmányozott, s azokból a legkülönbözőbb ártételeket gyűjtötte össze. Adatairól így vallott: „... hazánk művelődési-történetének oly részére vonatkoznak, mely eddig még teljesen parlagon hever”. Csupán nyersanyag közlésére vállalkozott, az ártörténetíráshoz szükséges „segédtudományok” hiánya az időrendi szempont figyelembevételénél többet nem tett lehetővé számára. „A chronológiai rend az egyetlen kapocs, mely az adatokat összefűzi . . . Abban sem bocsátkozhatunk, hogy az árakat egy megnevezés alá hoztuk, illetőleg egy pénznemre visszavezettük volna. Ennek oka azon homályban rejlik, mely a honi pénztörténet fölött uralkodik . . .”²⁷ Közleményében hangsúlyozta az ártörténet művelésének szükségességét, s ezen túlmenően kísérletet tett a pénztörténet terén fennálló hiányosságok mérséklésére.²⁸ Adataink mennyisége meghaladja Horváth Mihály fentebb említett közlését, színvonal tekintetében azonban lényegében nem haladt előbbre. Földes Béla pályája a statisztika terén ívelt egyre magasabbra. Szerteágazó tevékenysége mellett foglalkozott a 19. századi gabonaárak vizsgálatával is. Munkássága e téren sem nélkülözte a történeti aspektust, műveiben azonban egyre inkább — összefüggésben a 19. század utolsó negyedének agrárválságával — az összehasonlító árelemzés vált elsődlegessé.

1882-ben megjelent művében²⁹ 15 európai ország és az Egyesült Államok gabonaárait vetette egybe, a függelékben pedig évtizedes, illetve évszázados átlagárakat közölt Európa azon területeiről, ahol ekkorra már az ártörténetírás fejlett stúdiummá vált. Angliára vonatkozóan 1401—1800, Franciaországra ugyanezen intervallumban, Poroszországra 1621—1800 között és végül Alsó-Elszászra 1601—1800 közötti időben hozott táblázatában adatokat.³⁰ Egy évtized múltán az a probléma is foglalkoztatta, hogy a munkabérekre milyen hatással van a gabonaárak mozgása. E célból tanulmányozta a külföldi elmélettörténeti irodalmat, s közzétette számos kiemelkedő közgazdász — a fiziokratáktól

csak a pesti piaci árjegyzékek alapján, az utolsó év 1883. Befejező sorai szolgáltak megállapításunk alapjául: „Olyan abnormális alacsony árak, amilyenek most vannak, eddig minden évtizedben voltak, de éppen a főnti számokból azon meggyőződést meríthetjük, hogy ezek nem lehetnek állandóak.” 690.

²⁵ Lásd az 5. jegyzetet. Uo. 84—92. Ugyanezen munka megjelent szerző egyéb tanulmányait is tartalmazó gyűjteményes kiadványában: *Földes Béla: Közgazdasági értekezések I.* Budapest 1902. (Hivatkozásaink az 1873. évi kiadványra vonatkoznak.) Földes (Weisz) Béla „Lugossy” álnéven is publikált.

²⁶ Uo. 91—92.

²⁷ Uo. 84.

²⁸ Uo. 84—86.

²⁹ *Földes Béla: Statisztikai tanulmányok a gabonaárak hullámzásairól a XIX. században és a gabonadrágaságok hatásairól.* Budapest, 1882.

³⁰ Uo. 63.

kezdve saját koráig — megállapítását e tárgyra vonatkozóan.³¹ Akadémiai székfoglalójának gerincét már említett, 1882-ben megjelent tanulmánya alkotta, ebben részletes bibliográfiát tett közzé a külföldi ártörténeti irodalomról.³² Mint statisztikus az ártörténetet elsősorban azért tartotta fontosnak, mert a „... gabonaárak statisztikájának igen becses részét képezi ...”,³³ a belőlük leszűrhető gazdaság- illetve társadalomtörténeti konzekvenciák iránt ez alkalmammal nem mutatott fogékonyságot. Az 1905. évinemzetközi statisztikai kongresszuson „Az ártörténeti munkák nagy értéké”-re való tekintettel javasolta, hogy a „... londoni Royal Statistical Society, melynek tagjai között az ártörténet legkiválóbb képviselői voltak, gazdag könyvtárában egy külön osztályt szervezzen, melyben az összes gabonaírodalom összegyűjtessék”.³⁴

*

Csupán jelzésszerűen kívánunk utalni arra, hogy olyan, saját koruk problémáira választ kereső ártörténeti jellegű munkák, amelyek időben továbbléptek Földes Béla ársorainál, a későbbiekben is jelentek meg,³⁵ ezek azonban jelentőség, szakmai színvonal és terjedelem szempontjából egyaránt elmaradnak Bud János „Árstatisztiká”-ja mögött.³⁶ Történeti visszapillantása nagyfokú tájékozottságra vall mind a hazai előzményeket, mind a külföldi szakirodalmat illetően. Az elődök munkái iránt nem volt fukar a dicséretben, de Földes Béla nagy tekintélye sem tartotta vissza a tisztelettel megírt, ugyanakkor határozott kritikai észrevételtől.³⁷ Bevezetőjében vázolta a modern árstatisztikai gyűjtés főbb csomópontjait 1871 és 1899 között, s feladatul tűzte ki, hogy „... árstatisztikai adatgyűjtésünk jövőben az árképződést lehetőleg összes vonásaiban kutatás tárgyává tegye.”³⁸ Munkájának nagy pozitívuma, hogy nemcsak adatokat közölt, hanem az általános részben értékelte is számos mezőgazdasági termék (gabona, őrlmények, kenyér, hüvelyesek, állatok, hús, állati termékek, zöldség és főzelékfélék) ármozgását, majd összefoglalót adott általában az élelmiszerek áralakulásáról, illetve tárgyalta az ipari nyersanyagok és „segédanyagok” árát, mindezt összehasonlítva a vezető tőkés országok s néhány kisebb, de gazdaságilag magasan fejlett ország termékeinek árszínvonalával. Részletes kimutatásai, amelyek a nagy- s kiskereskedelmi árakat külön-külön tartalmazzák, szintén biztosítják a nemzetközi összehasonlítás lehetőségét.

³¹ Földes Béla: Irodalomtörténeti adatok a gabonaáraknak a munkabérekre gyakorolt befolyásáról. Közgazdasági értekezések II. Budapest 1902. 178—186.

³² Földes Béla: Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonaárainak alakulásáról. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből XIII.) MTA. Budapest 1905. 98—102.

³³ Uo. 5.

³⁴ Uo. 6.

³⁵ A történeti aspektust sem nélkülözi Ecseri Lajos közleménye: A magyar búzaárak alakulása a múlt század közepétől fogva és az új mezőgazdasági vámok várható hatása. Közgazdasági Szemle, 1906. 505—530.

³⁶ Árstatisztika. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 44. Budapest, 1913. (Szerkesztette és bevezetőjét írta dr. Bud János).

³⁷ Uo. Általános rész. 14.

³⁸ Uo. 4.

Igy született — mint az ártörténet szakavatott művelője már megállapította — az 1867—1910-ig terjedő időszakról a statisztikus elődök „... és Bud János munkájának eredményeként ... hosszú idősort tartalmazó, hézagpótló árstatisztikai kötet ...”³⁹

A dualizmus időszakán túllépve feltétlenül meg kell emlékezni Rege Károly⁴⁰ és Milhoffer Sándor⁴¹ jól ismert és a gazdaságtörténeti irodalomban gyakran használt munkáiról, amelyeket megjelenésük idején nem annyira a történeti szempont, mint inkább saját koruk gazdasági problémái motíváltak, napjainkra azonban már gazdaságtörténeti művekké váltak.

A gazdasági világválság nemzetközi méretekben a történeti érdeklődés középpontjába állította az ár- és bértörténeti kutatásokat, Magyarország határain azonban csaknem teljesen megtörtek a világméretű fellendülés hullámai. (Szomorú ténymegállapításunkat általános kelet-európai jellemzőnek tekintetnénk, ha a kiváló lengyel gazdaságtörténetírás ártörténeti eredményei ezt nem cáfolnák.)⁴²

Hiányérzetünket alig tompítja az a terjedelmét tekintve csekély, színvonala alapján azonban kiváló tanulmány, amely Szőnyi Gyula és kollégái munkájának eredményeként született.⁴³ Az agrárválság hatására revízió alá vették a korábban publikált, 1791-től feljegyzett, gabona valamint tengeri árakat és évi bontásban métermázsára és pengőre számították át azokat. Korrekciós munkájuk révén kiküszöbölhetővé vált az inflációk torzító hatása, az egész oldalas grafikon szemléletesen mutatja be mind az ármozgást, mind a névleges árak és az árszótól mentesített árak közötti eltéréseket. (Az árgörbe törési pontjaira utaló egy- vagy néhány szavas magyarázatok — kellő szemléleti korrekcióval — annyira didaktikusak, hogy a grafikon oktatási célra is használható lenne.)⁴⁴ Szőnyi Gyula nevéhez még két terjedelmes árstatisztikai kötet elkészítése fűződik. Ez utóbbiak már nem nyúlnak vissza a magyarországi feudalizmus utolsó fél századáig, ezért behatóbb ismertetésüktől eltekintünk. Annait azonban meg kell jegyeznünk, hogy árnyalt elemző részeik és adatgazdagságuk miatt feltétlenül figyelmet érdemelnek. Az utóbbi kötetet, amely az 1929—1940 közötti

³⁹ Dr. Molnárfi Tibor: Az árváltozások megfigyelése a két világháború között. in. A magyar hivatalos statisztika történetéből. (Az V. Statisztikatörténeti Vándorülés előadása és korreferátumai Gödöllő. 1967. május 23—25.) Szerk.: Huszár István, Dányi Dezső, Gyulai Ferenc. Budapest, 1968. 204.

⁴⁰ A magyar búza áralakulása és termelési költsége 1820-tól 1930-ig. Budapest, 1931.

⁴¹ A magyar búza és értékesítése. Budapest (év nélkül), illetve témájából adódóan szűk időmetszetű, de széles körű összehasonlítás igényével íródott Milhoffer másik műve: A világ-gazdasági válság mezőgazdasági árpolitikája. Budapest, 1937.

⁴² Zimányi i. m. 55., illetve 60.

⁴³ Dr. Szőnyi Gyula: Gabonaárak a XVIII. század vége óta. Magyar Statisztikai Szemle, 1935. 201—209. Értékelésére l. dr. Molnárfi i. m. 206.

⁴⁴ Dr. Szőnyi i. m. 207.

nagykereskedelmi árakkal foglalkozik, a két világháború közötti időszak „kiemelkedő jelentőségű árpublikáció”-jaként tartja számon a mai szakirodalom.⁴⁵

*

Mind a közgazdasági szemlélet terjedése, mind a bértörténet tudományos művelésének kezdete miatt vissza kell nyúlni a századforduló időszakához. 1898—1901 között jelent meg Halász Sándor és Mandelló Gyula szerkesztésében a háromkötetes *Közgazdasági Lexikon*, amely az ár-, gazdaság-, mérték- és pénztörténetnek⁴⁶ önálló szócikket biztosított. Az első három szócikket Acsády Ignác, a magyar pénztörténeti részt⁴⁷ Kováts Ferenc írta. Az egyes szócikkeket bibliográfia és rövid levéltári tájékoztató követte, az utóbbit Tagányi Károly állította össze, az irodalmi tájékoztatót pedig Mandelló anyagának felhasználásával Vágó József készítette. (A nagyszabású vállalkozás az MTA Nemzetgazdasági és Statisztikai Bizottsága szakmai és anyagi támogatásával, illetve a Magyar Közgazdasági Társaság finanszírozásával valósult meg.) Röviddel ezt követően — a Mandelló szerkesztette „Társadalom és gazdaságtörténeti kutatások” c. sorozat I. köteteként — jelent meg Kováts Ferenc klasszikus külkereskedelemtörténeti munkája, amelynek függeléként közölt „Pénzláb és pénzsámítás” c. rövid fejezete⁴⁸ módszertani szempontból is jelentős.

Mandelló Gyulát — csak részben érintett szerkesztői tevékenysége mellett — mint a hazai bértörténeti kutatás tudományos alapokra helyezőjét kell bemutatnunk. Nem lehetetlen, hogy műve Kováts Ferenc közreműködésével készült,⁴⁹ hiszen Mandelló a könyv⁵⁰ megjelenése előtt mindössze három évvel kezdte meg pozsonyi jogakadémiai tanári tevékenységét, az azonban kétségtelen, hogy a történeti statisztikai módszer legkiválóbb alkalmazója volt, e téren állta a versenyt az akkori európai színvonallal. Már 1902-ben tartott előadást az Akadémián a történeti bérstatisztika céljáról és feladatáról, amelyről az ártörténettel együtt könyvében — nézetünk szerint helyesen — így vallott „... a történelmi ár- és bérstatisztika feladatának azt tartom, hogy elsősorban az egyes korszakok társadalmi és gazdasági viszonyainak megvilágítására anyagot szolgáltatson.”⁵¹ Pozsony 15. századi számadáskönyveire épülő monográfiájában

⁴⁵ Szőnyi Gyula: A fővárosi élelmiszerárak az 1897—1936. években. Statisztikai Közlemények 93. kötet 1. sz. p. 201. (OSzK növedéknaplója szerint 1941-ben jelent meg.)

Szőnyi Gyula: Nagykereskedelmi árak alakulása a Székesfővárosban 1929—1940. Statisztikai Közlemények 94. kötet 2. sz. p. 256. (OSzK. növedéknaplója szerint 1944-ben jelent meg). Ez utóbbi értékelésére l.: Dr. Molnárfi Tibor: Áralakulás a két világháború között. Ipari árak. Számok és történelem 2. KSH. Budapest, 1973. 11.

⁴⁶ Az említett szócikkek sorrendjében: *Közgazdasági Lexikon* I. 264—267., 714—733., II. 641—644. illetve III. 202—206.

⁴⁷ Ez utóbbi „A középkori magyar pénztörténet vázlata” címen különnyomatként is megjelent, Budapest, 1901.

⁴⁸ Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században. Budapest, 1902. 209—210.

⁴⁹ Zimányi Vera: A magyarországi ármozgások helye az európai fejlődésben. Történelmi Szemle, 1972. 379.

⁵⁰ Mandelló Gyula: Adalékok a középkori munkabérek történetéhez. (Társadalom és gazdaságtörténeti kutatások II.) Budapest, 1903.

⁵¹ Mandelló: i. m. 11.

megtestesült az a komplex feldolgozás iránti igény, amely Kőrösi József említett munkájában jelentkezett először. Mandelló azonban — anélkül, hogy irreális feladatokat állított volna maga elé — messze meghaladta elődje épp egy emberöltővel korábbi színvonalát, noha az a maga korában nem volt elmaradott.⁵² Mandelló a jelentős statisztikai anyag közreadását megelőzően kritikai nézeteivel párhuzamosan önálló feldolgozási elmélettel jelentkezett,⁵³ művének gazdag bibliográfiája pedig széles körű tájékozottságát bizonyítja.⁵⁴ Művének egyik legfontosabb fejezete előadásként hangzott el a berlini IX. Nemzetközi Statisztikai Kongresszuson.⁵⁵ Mandelló Gyuláról — méltatott monográfiája nyomán — az I. világháború előtti utolsó békeévben megjelent statisztikatörténeti monográfia mint a matematikai módszer alkalmazójáról emlékezett meg,⁵⁶ számunkra azonban nagyobb fontosságú ennél az a kérdés, hogy az első bértörténeti munkát hogyan fogadta a történész-közvélemény. Egyértelműen elismerő ismertetés jelent meg Mandelló könyvéről Márki Sándor tollából, kritikai felhangot nem is a könyvvel, hanem a pusztán adatközlő korábbi kiadványokkal és a hivatalos történetírással szemben ütött meg. Számba vette azokat a korábbi forráspublikációkat, amelyek városi számadáskönyvek anyagát tették közzé, kiemelte Fejérpataky László érdemét, aki „... a városi számadások művelődéstörténeti fontosságára határozottabban először hívta föl a figyelmet.” Arra is rámutatott azonban, hogy az adatközlés és forrásfeltárás a historikusoknak „... ma már csak egyik feladatuk lehet”. A történészeknek koruk igényeit is figyelembe kell venniük: „Éppen Mandelló könyve a legvilágosabb példája annak, hogy a közlés régi alakja a tudományos igényeket többé ki nem elégítheti s hogy az előtérbe lépő szocializmus a történetkutatás és a történetírás köreit sem hagyhatja érintetlenül.”⁵⁷

Takáts Sándor utalva Kováts Ferenc fentebb említett monográfiájára mindkét munkát alkalmasnak tartotta arra, hogy helyet kapjanak a nemzetközi szakirodalomban, hangsúlyozta a két könyv úttörő voltát, azt, hogy, „... a statisztikai számítások roppant munkát és lelkiismeretességet követelnek, de azután az eredményeik is olyanok, hogy segítségökkel már pozitív következtetéseket vonhatunk le az illető kor megvilágítására.” Az elismerő bevezetést és a leíró jellegű ismertetést követően — mai szemmel nézve — kemény kritikával illette Mandelló módszerét, közlési módját, azt, hogy Salamon Ferenc munkásságát nem vette figyelembe; kisebb ellentmondásokra és stiláris hibákra is felhívta a figyelmet. A mű legértékesebb részének a munkástársadalmi szervezet-

⁵² Kőrösi és kortársai szakmai színvonaláról idézem Molnárfi megállapítását: „Nem hiányos szakmai ismeretünkön múltott a nem kielégítő árstatisztika.” L. a 39. sz. jegyzetet.

⁵³ Mandelló: i. m. 24—48.

⁵⁴ Uo. 332—337.

⁵⁵ Dr. Jul. Mandelló: Zweck und Methode der historischen Lohnstatistik. Berlin, 1903. (Klny. az Országos Széchényi Könyvtárban).

⁵⁶ Láng Lajos: A statisztika története. Budapest, év nélkül (1913). 417.

⁵⁷ Márki Sándor: A középkori munkabérek történetéből. Közgazdasági Szemle 1903. 386—391.

ről szóló fejezetet tartotta, összegező értékelése pedig buzdításul szolgálhatott volna mások számára is „... a magyar tudomány szempontjából nagyon kíváncsatos volna e feldolgozó munka folytatása. Különösen érdekes lenne, ha a XVI. századból egy hasonló kötet jelenne meg; mert hisszük, hogy egy ilyen kötet sok megrögzött, de téves feltevést és nézetet egyszerre megváltoztatna.”⁵⁸ E pozitív hangvételi értékelés és elvárás — amelyben, mint láttuk, Márki is osztozott — a folytatás reményét illetően azonban naiv optimizmusnak bizonyult, mert sem Mandelló, sem mások nem foglalkoztak a továbbiakban a városi számadáskönyvek történeti statisztikai feldolgozásával.

*

A szorosabb értelemben vett történetírók által kiadott forrásokat és feldolgozásokat tekintve úgy tűnik, hogy kezdeti ár- és béradatokat tartalmazó forráspublikációikban túlteng azoknak az anyagoknak közzététele, amelyek látszólag kész formában, az árucikkek teljes skáláját felölelően rögzítették az egykorú árakat, s viszonylag bőven hagyományozódtak az utókorra. A hatósági árszabások, limitációk, városiak és megyeiek egyaránt gyakran szerepeltek történeti folyóiratainkban valamint egyéb történeti kiadványokban. Olyan is akadt közöttük, amelyik — noha rendkívüli alkalom indokolta kibocsátását, s mint ilyen vajmi kevésbé alkalmas általánosításra — több kiadást is megért, anélkül, hogy a későbbi publikációk során hivatkoztak volna a korábbi közlésre. (Ilyen például az 1563. évi koronázási országgyűlés idején kelt pozsonyi, zömében élelmiszer árakat tartalmazó limitáció, amely 1774 és 1898 között három kiadást is megért.)⁵⁹

Limitációink kezdeti publikálása során az esetek nagy többségében nem is az ártörténeti motíváció volt az elsődleges, közzétételüket ipar-, viselet-, szakszókincs-történeti szempontból tartották jelentősnek. Egyik korai közlő szerint az árszabás „Sok érdekű” ... forrás ... „korfestőknek s regényíróknak”.⁶⁰ Nagy Iván, aki Bethlen Gábor erdélyi, valamint II. Rákóczi Ferenc Kis-Honti kerületre kiterjedő limitációit közölte, már inkább ipar- és kereskedelem-történeti értékeik miatt tartotta fontosnak az árszabásokat, s azt is megemlítette, hogy az „... árszabályzatok ... az élelmiszerek, ipar és műczikkek árának emelkedése vagy esése kimutatására ... is tanúságot nyújtanak”.⁶¹

⁵⁸ Takáts Sándor könyvismertetése: Századok, 1904. 162—167.

⁵⁹ 1. Pressburger Zeitung 1774. 22. szám (III. 16) 2. „Hajdan és most” címen közölte magyar fordításban R. F. (Feltehetően Romer Flóris) Századok 1867. 425—426. 3. Élelmiszerek ára Pozsonyban 1563-ban közli: Dr. Könyöki Alajos, MGtSz. 1898. 465. (Hivatkozik eredetijére, valószínűleg ez a legprecízebb közlés.)

⁶⁰ Lugossy József: Egy érdekes adalék a magyar ipartörténethez. Művek és munkák árszabásai 1629. Új Magyar Múzeum 1857. 461. (Máramaros vármegye árszabását tartalmazza.) Ugyanezen árszabást — hivatkozás nélkül — 1. MGtSz. 1899. 222—228. „Eredetije a Máramaros-Szigetben az 5 koronaváros közös levéltárában” 228.

⁶¹ Nagy Iván: „Árucikkek szabályzata 1627 és 1706 évekből. (Adalékul a XVII. és XVIII. századi ipar- és erkölcs-történetéhez)”. Magyar Történelmi Tár 1871. 204—205. Természetesen nem ez az egyetlen árszabás, amelynek a Történelmi Tár helyet adott.

Bevezetőjében ismertette a limitációkkal kapcsolatos törvénycikkeket, s több, korábban közzétett árszabásra hivatkozott jegyzeteiben.⁶²

Az 1894-től megjelenő Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle tágabb teret biztosított hasonló jellegű források közlésére. Acsády Ignác — mondhatnánk mozgósító céllal — „Régi árviszonyok” címen rövidítve közölte Abaúj megye 1669. évi árszabását. Értékelése szerint a limitációk „... az árak történetének, a régi termelés és fogyasztás ismeretének igen becses kútforrása”,⁶³ s bár Acsády — mint az idézetből kitűnik — a hatósági árszabásokat nemcsak ártörténeti szempontból vélte hasznosíthatónak, a későbbiekben azt láthatjuk, hogy a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle gyakorlatában a limitációk megjelentetése tulajdonképpen az ártörténeti adatközléssel jelentett egyet.

Tagányi Károly az 1894—1897. évfolyamokról készített szakmutatójában önálló címszót biztosított az ártörténetnek, ezen belül első helyet az árszabásoknak, noha természetesen nemcsak a limitációkat sorolta az ártörténet tárgy-körébe.⁶⁴

A viszonylag nagyszámú több helyütt megjelentetett árszabás ismertetésére nem vállalkozunk. Feltétlenül említendőek azonban a Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen nagyszabású gyűjtő tevékenységének eredményeként megjelent, gondos tárgymutatókkal ellátott kötetek,⁶⁵ amelyeket az ár- és bértörténet művelőinek is feltétlenül kézbe kell venniük, még akkor is, ha hosszútávú adatsorok nem gyűjthetők ki belőlük. Megítélésünk szerint fő forrásként⁶⁶ az ár- és bértörténeti kutatások során semmiképpen nem jöhetnek számításba a limitációk, hasznosításukra azonban esetenként szükség lehet, ha „... a tényleges ármozgásokkal összehasonlítjuk”⁶⁷ adataikat, illetve egy adott terület és időpont esetében más források hiányában alkalmasak arra, hogy hozzávetőlegesen tájékozódhassunk a különböző termékek egymás közötti árarányairól. (Az ártörténet egyik legnevesebb franciaországi művelője csak a legvégső esetben javasolja a hatósági árszabások igénybevételét.)⁶⁸

Mindennemű részletezés igénye nélkül kívánjuk megemlíteni, hogy a 19. század II. felének szorgos és gyakran igen jelentős gazdaságtörténeti forrásanyagot tartalmazó publikációi — okmánytárak, naplók, útibeszámlók, levelezések stb. — gyakran tartalmaznak olyan adatokat, utalásokat, amelyek adott esetben igen becseseknek bizonyulnak mint kiegészítő források, de még a városi számadáskönyvek, illetve viszonylag részletes számadásokat tartalmazó okmánytárak esetében is figyelembe kell vennünk, hogy több esetben nem teljes

⁶² Nagy Iván: i. m. 201—203.

⁶³ MGtSz. 1894. 88. oldal.

⁶⁴ Szakmutató a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1894—1897. évi tartalmáról. MGtSz. 1897. 7—12. oldal.

⁶⁵ Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye 1—5/II. MTA. Budapest, 1885—1904.

⁶⁶ Wittmann: i. m. 41.

⁶⁷ N. Kiss: i. m. 163.

⁶⁸ Ruggiero Romano: Ártörténet és gazdaságtörténet. Világtörténet 1964. 4. sz. 38.

anyagot tettek közzé, s így az egykori szelekció korlátozza felhasználhatóságukat.

Tematikai és kronológiai sorrendben is továbbhaladva — és részben tompítva a „hivatalos történetírás” bírálatát — érintenünk kell azt a tervezetet, amely az Országos Levéltár 16—17. századi közgazdasági anyagainak felkutatására és későbbi közzétételére készült.⁶⁹ 1878-ban Fraknói Vilmos és Pauler Gyula kezdeményezésére Thallóczy Lajos, Nagy Gyula, valamint Vincze Gábor készítettek tervet a gazdaságtörténeti források publikálására.⁷⁰

A három levéltáros közül Thallóczy ekkor már kéziratban valószínűleg maga mögött tudhatta — gyakran nem is eléggé méltányolt — *lucrum camerae*-ről írott könyvét, amelynek bevezetőjében maga is utalt az ár- és pénztörténet művelésének fontosságára.⁷¹

Tervezett kiadványsorozatuk három főbb részből állt volna: I. Őstermelés, II. Ipar és kereskedelem, III. Adó és pénzügy. Az őstermelésen belül szándékoztak helyet biztosítani „... a különféle termelvények, borok, életneműek, szarvasmarha, apró jószág s egyéb gazdasági cikkek *hely és idő szerint változó árának* ...”⁷² (kiemelés tőlem — B. J.). Ugyancsak az első részben szerepelt volna a mérték- és bértörténet, míg a pénztörténet — amelyen belül a külfölddel való egybevetést is fontosnak tartották — a III. témakör részét képezte volna. A nagyszabású terv kivitelezésére azonban nem került sor, részben azért, mert nevezett kutatók — megítélésünk szerint — nem mérték fel reálisan a munka mennyiségét, amely ma is meghaladná három kutató teljesítőképességét, részben pedig azért, mert Thallóczy kutatási elképzelései megváltoztak⁷³ a későbbiek folyamán. Történetírásunk híjával maradt egy gazdaságtörténeti adattárnak, amely az ár- és bértörténet szempontjából is igen becses lett volna, kétségesnek tűnik azonban az, hogy az Országos Levéltár anyagára épülő forrásköz-

⁶⁹ *Gunst Péter*: Acsády Ignác történetírása. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 90—91., illetve forrásaira l. 272—273.

⁷⁰ Az alábbiak főként tudománytörténeti szempontból érdemelnek némi figyelmet: *Gunst Péter* idézett monográfiájában arra a következtetésre jutott, hogy az MTA Történelmi Bizottságát az említett levéltárosok inspirálták a munka megkezdésére, ennek azonban ellentmondanak beadványaik kezdősorai: „... a Tekintetes Bizottság megbízásából dr. Fraknói Vilmos biz. előadó s dr. Pauler Gyula akad. r. tag urak által azon megtisztelő felhívásban részesülvén, hogy volnánk-e hajlandók az országos levéltárban található XVI. és XVII. századbeli közgazdasági adatok felkutatására ...” Id. 1878. márc. 8-i beadványukból; ehhez hasonlóan ugyanezen évi — okt. 8-i — második beadványuk: „Midőn a 7. Bizottság megtisztelő felhívásának engedve vállalkoztunk ... hazánk XVI. s XVII. századbeli közgazdasági állapotait megvilágosító adatok felkutatására ...”, e második idézet is azt húzza alá, hogy a kezdeményezés nem töltik, hanem az MTA Történelmi Bizottságától indult ki. Mindkét idézetre l.: Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának iratai 1878 (11. sz.). MTA Könyvtára, kéziratár. A prioritás kérdését illetően valószínűleg perdöntő adatokat szolgáltatna Fraknói, Pauler és Thallóczy levelezése. Ez utóbbi áttekintése azonban meghaladja közleményem kereteit. Az MTA Történettudományi Bizottságának e tárgyban szerepére l. még a 74. sz. jegyzetet.

⁷¹ *Thallóczy Lajos*: A kamara haszna (*lucrum camerae*) története kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével. Budapest, 1879. IV. (Thallóczy könyve előszavát 1879. márciusában keltezte).

⁷² *Nagy—Thallóczy—Vincze* 1878. okt. 8-i beadványa, forrás mint a 70. sz. jegyzet.

⁷³ *Gunst*: i. m. 91.

lés elégséges lett volna-e önmagában a 16—17. század ár- és bértörténetének megírására. E kérdéskör lezárásaként nem érdektelen annak megemlézése, hogy Acsády bizonyára ismerte a fentebb érintett tervezetet.⁷⁴

Töretlen úton kellett járnia Salamon Ferencnek akkor, amikor a főváros múltjáról írt monográfiájának befejező kötetében a maga korában példátlanul nagy teret biztosított a pénz- és árviszonyoknak.⁷⁵ Kényszerűség — pénztörténetünk feldolgozatlansága — volt az oka annak, hogy a „Pénz, súly, érték” c. fejezet nagyobb részében olyan kérdéseket volt kénytelen taglalni, amelyekkel nem a kiváló helytörténeti munkának kellett volna foglalkoznia. Salamon Ferenc a pénztörténetet eszköznek tekintette az ártörténet, illetve gazdaságtörténet alaposabb megismerése céljából. Szinte költői kérdéssel záruló megfogalmazása megérdemli, hogy idézzük: „Az oly mindennapi localis kérdések, minők egy-egy városban a piaci árak, s a legfontosabb nemzetgazdasági kérdések eldöntése, lehetetlen a pénzürték ismerete nélkül. S lehet-e szó addig alapos hazai történetről, míg nemzeti gazdaságunk története nem képezi annak igen kiváló fejezeit?”⁷⁶ Salamon alaposan dokumentált fejezetét később érték ugyan bírálatok, eredményességéhez azonban nem fér kétség, számos megállapítása került bele a későbbi önálló pénztörténeti monográfiákba.⁷⁷

Ártörténetírásunk elmaradottságát világosan látta, s a kutatások szükségességét hangsúlyozta a múlt század nyolcvanas éveinek végén Acsády Ignác is.⁷⁸ Pénzügyekkel foglalkozó úttörő értekezései mellett⁷⁹ a 15—17. századi közgazdasági viszonyokról írott munkájában részben igyekezett pótolni a hiányosságokat. Búza, rozs, árpa és zab árakat közölt a 16. század második feléből levéltári adatok alapján, így az általa közzétett anyag azért is jelentős, mert Acsády nem árszabások, illetve már publikált forrásokra építette mondandóját. Adatait a töröktől mentes területek forrásaiból merítette, s a helymegjelölések alapján arra következtethetünk, hogy túlnyomórészt földesúri majorságok irataiból gyűjtötte. Közlési módjának részletes leírása helyett inkább szemelvényt mutatunk be tőle,⁸⁰ lásd a 200. oldalon levő táblát!

Az idézetből kitűnik, hogy nem egy adott helyi piac áralakulását követte nyomon, sőt adatai néha nem is egy helység, hanem egy kisebb körzet — uradalom, illetve vidék — árait tükrözik. Acsády tudatában volt a mértékek sokféleségéből adódó nehézségeknek, ezért többnyire pozsonyi mérőre redukálta adatait,

⁷⁴ „A történelmi bizottságban megtétettek az előmunkálatok egy codex oeconomicus megindítására . . .” *Acsády Ignác*: Statisztika és történetírás. Nemzetgazdasági Szemle 1889. 455. Ugyanitt bírálta a történeti kutatásokra fordított anyagiak csekélységét. 457.

⁷⁵ *Salamon Ferenc*: Budapest története. Budapest, 1885. III. 85—245.

⁷⁶ Uo. 88.

⁷⁷ Acsády is bírálta: in: Halász—Mandelló: *Közgazdasági Lexikon* I. 265. Hóman Bálint szintén kritikával kezelte, de később említendő műveiben gyakran hivatkozott Salamonra pozitív értelemben.

⁷⁸ *Acsády Ignác*: *Közgazdasági állapotaink a XVI. s XVII. században*. Budapest 1889. 30—31.

⁷⁹ Értékelésükre l. *Gunst*. i. m. 91—94.

⁸⁰ *Acsády*: *Közgazdasági állapotaink* . . . 33—34.

Hely	Év	Búza (köblönként dénárban)	Rozs	Árpa	Zab
Érsekújvári uradalom	1550	25	—	10	10
	1551	32	32	—	11
Pozsony	1569	25	16—17	16	—
Eger	1570	40	20	—	25
Szatmár	1574	33	—	16	12—13

néha pedig feltüntette a konkrét mérő használatot. Ez utóbbi változatot tartjuk helyesebbnek, ugyanis egyes mérőféleségeket — ürtartalmuk ismeretének hiányában — egyszerűen azonosnak tekintett a pozsonyi mérővel.⁸¹ Pozitívum, hogy figyelmét az időjárási viszonyok alakulása sem kerülte el. Átlagszámításait azonban ma már nem fogadhatjuk el⁸² többek között azért sem, mert különböző helyről s más-más időmetszetből vett adatokat igyekezett közös nevezőre hozni. Fáradságos törekvése, amely arra irányult, hogy a 16. századi árviszonyokat saját korával állítsa párhuzamba, a külföldi és hazai kezdeti ártörténetírás fejletlenségének egyik jellegzetes szimptomája volt.⁸³ Egy évtized múltán maga Acsády is önkritikusan tekintett vissza ismertetett ártörténész tevékenységére.⁸⁴

Futó pillantást vetve a folyóiratokra úgy tűnik, hogy igen csekély azoknak a tanulmányoknak, kisebb közleményeknek a száma, amelyek kifejezetten ártörténetieknek minősíthetők. Miskolc monográfusa tanulmányt szentelt a 16—17. századi borsodi adózási és árviszonyoknak, következtetései, módszertani megjegyzései⁸⁵ felettébb meglepőek, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a fentebb ismertetett statisztikai kiadványok — pl. Kőrösi munkája — már egy évtizede hozzáférhetőek voltak. Rodiczky Jenő 1688—1800 közötti gabonaárakat tett közzé Mosonból „... vármegyei levéltárban levő hiteles okmányok alapján...”, szűkre szabott kísérő soraiából azonban nem derül ki, hogy forrásai limitációk, vagy piaci árak voltak-e? Éves átlagárakat közölt — forintra és krajcárra számítva egy-egy pozsonyi mérő gabonát.⁸⁶ Még több nehézséget támaszt Wéber Samu közleménye. 1419—1846 közötti adatait Lőcse, Késmárk, Szepeshéla stb. krónikáiból, jegyzőkönyveiből merítette, különböző piachelyek, eltérő jellegű források képezték tehát gyűjtése alapját. Esetleges hasznosítását nehezítette az is, hogy a közölt árak helyi eredetét nem

⁸¹ „Mindazonáltal így is lehetővé válik legalább a hozzávetőleges számítás és pedig annál is inkább, mert valami lényeges különbség az egyes köblök vagy mérők közt alig forgott fenn.” Uo. 33.

⁸² Uo. 36—37.

⁸³ Uo. 38—42. oldal. Bírálását lásd Mandelló Gyula idézett monográfiájában 11—16., ill. Gunst Péter idézett művében 138.

⁸⁴ A Közgazdasági Lexikonban megjelent „Ártörténet” c. szócikke. L. erre a 76. sz. jegyzetet.

⁸⁵ Szendrei János: Megyei élet, adózási és árviszonyok Borsod-vármegyében a XVI—XVII. században. „Elv, hogy ha átlagot akarunk nyerni, a legdrágább és legolcsóbb tételeket figyelmen kívül hagyva, csak a közbeeső számokból vonjuk le azt.” Századok, 1883. 873.

⁸⁶ Rodiczky Jenő: Moson vármegyei gabonaárak 1688—1800-ig. MGtSz. 1894. 185.

mindig tüntette fel.⁸⁷ Forrásainak egyik részével — a krónikákkal — szemben élhetünk némi gyanúperrel, vajon a műfaj — amelyen belül a rendkívüli eseményeknek igen nagy szerep jutott — nem eleve szélső értékeket, maximumokat vagy minimumokat, hagyományozott az utókorra az elemi csapások vagy konjunkturális tényezők stb. függvényében.⁸⁸

A dualizmus vége felé több pénztörténeti feldolgozás látott napvilágot. Harko Gyula könyve a Mohács utáni évszázadot tekintette át viszonylag szerény anyagra épülő, de még ma is használható munkájában.⁸⁹ Hóman Bálint ez idő tájt⁹⁰ vetette meg alapját nagyszabású, maradandó pénztörténeti monográfiájának,⁹¹ s ezzel igen gyorsan átadta a múltnak Balogh Albin összefoglalását.⁹² Hóman önálló fejezetet szentelt művében a középkori árstatisztikának, lényegében helyes módszertani elvei ellenére sem vállalhatta azonban a 11–13. század ártörténetének megírását: „A középkori Magyarország terménygazdasági szerkezete, másrészt a források hézagossága teljesen lehetetlenné teszik a rendszeres középkori magyar ártörténet kidolgozását.”⁹³

A két világháború közötti időszak történetírása nem gazdagította ártörténeti irodalmunkat, arról sincs tudomásunk, hogy kutatási programban szerepelt volna az ártörténeti anyaggyűjtés.⁹⁴ „Hóman Bálint alapos árpádkori monográfiájának nem volt folytatója, Kováts Ferenc csak töredékes közlemények erejéig tudta figyelmét és nagy tudását a kérdéses időszak felé fordítani.”⁹⁵ Kováts Ferenc jelentős külkereskedelmi tanulmányán⁹⁶ kívül említésre méltó egyik leg-rövidebb cikke, amely az éremgyűjtők lapjában⁹⁷ jelent meg, valójában azonban inkább a gazdaságtörténészek számára készült, s időben túlmutatott a szerző korábbi kutatási területén. Pénztörténeti szempontból meg kell emlékez-

⁸⁷ Weber Samu: Árak a Szepességben. Történelmi Tár 1894. 729–738.

⁸⁸ Vö. Štefan Kazimír: A XVI–XVIII. századi árviszonyok forrásanyaga és felhasználásuk az agrártörténeti kutatásban. Agrártörténeti Szemle. 1971. 24–25.

⁸⁹ Harko Gyula: A pénz története Magyarországon 1526–1608. Kolozsvár, 1912. (Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 2.)

⁹⁰ Hóman Bálint: A középkori magyar pénztörténet bibliográfiája (1597–1913). Közgazdasági Szemle, 1914. 328–338.

⁹¹ Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000–1325. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1916. Pénztörténeti szempontból említendő még Hóman tanulmánya: A XIV. századi aranyválság, in: Fejérfataky emlékkönyv: Budapest, 1917. 212–242.

⁹² Balogh Albin: A magyar pénz története az Árpádok korában. Kolozsvár, 1912. (Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 1.)

⁹³ Hóman: Magyar pénztörténet... 474. Módszertani alapállásra: „Az ártörténet vagy történeti árstatisztika eredményes művelése három alapfeltételen nyugszik. Az egykorú pénzek fémtartalmának, vagyis belső értékének ezüst- vagy aranygrammokban leendő megállapításán, az egyes áruk mérésére szolgáló régi mértékeknek valamely újkori mértékrendszerre való egységes átszámításán, végül lehetőleg egy helyről vagy gazdaságilag hasonló színvonalon álló helyekről származó sok adatnak együttes mérlegelésén.” 475–476.

⁹⁴ Vö. Dékány István: Gazdaság- és társadalomtörténet. in. A magyar történetírás új útjai szerk. Hóman Bálint Budapest, 1931.

⁹⁵ Wittmann: i. m. 41.

⁹⁶ Kováts Ferenc: A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetések a Nyugattal a középkorban. Történelmi Szemle 1922. (ill. kiny. Bp. 1923. p. 42.)

⁹⁷ Kováts Ferenc: Forint és krajcár. Az Érem. 1922. 17–20.

nünk az 1902 óta megjelent Numizmatikai Közlönyről, amelyből a részletezés igénye nélkül utalunk Harsányi Pál és Huszár Lajos gazdag munkásságára.

Kiemelkedő helyet foglalt el a két világháború közötti időszakban Lederer Emma mértéktörténeti tanulmánya,⁹⁸ amely az ártörténetíráshoz nélkülözhetetlen, s nálunk ugyancsak feltáratlan területen bizonyult hiánypótlónak.

A gazdasági háttér szempontjából igen-igen fontos nemesérc-bányásatról eddig sem a dualizmus idején belül, sem azt követően nem esett szó. Méltánytalan lenne a gyakorlati szakemberből történészé váló Péch Antallal⁹⁹ szemben, ha nem emlékeznénk meg tevékenységéről. Belházy N. János neve a pénztörténet fehér foltjainak szűkítése miatt érdemel említést.¹⁰⁰

Paulinyi Oszkár elmélyült elemzései nemcsak a hazai nemes- és színesfémtermelést világították meg, hanem a külgazdasági kapcsolatok története — s így a 15—16. századi nemzetközi áru- és pénzforgalom — szempontjából is igen jelentősek.¹⁰¹

*

Vázlatos áttekintésünk végére érve úgy látjuk, hogy témánk szempontjából mind a kiadványok számát, mind a múltba — időben távolabbra — visszanyúló kutatásokat tekintve a dualizmus korából több hagyományozódott az utókorra mint a két világháború közötti időszakból. Úgy véljük, hogy az ár- és bértörténeti kutatások (és a szorosan hozzájuk tartozó más gazdaságtörténeti ágazatok kutatása) terén a dualizmus idején nem álltunk annyira távol a nemzetközi szinttől mint a két világháború közötti korszakban.

Magyarországon nem keletkeztek heti piaci feljegyzések sem a 15., sem a 16. században,¹⁰² a városi számadáskönyveket pedig ár- és bértörténeti szempontból — kevés kivételtől eltekintve — nem fogták vállatőre 1918-ig, azt követően viszont alig maradt e célra alkalmas levéltári anyag Magyarországon. A kedvezőtlen forrásadottságokon túl az első világháborút követően a gazdaságtörténet szerény helyet kapott történetírásunkon belül, a polémikus kortársi vélemény ezt hagyományosnak tekintette: „A régi történetírásból a politika, az

⁹⁸ Lederer Emma: Régi magyar űrmértékek. Századok 1923—1924. 123—157. ill. 305—306.

⁹⁹ Péch Antal: Alsó Magyarország bányaművelésének története 1—2. Budapest 1884—1887. Ugyanő: A selmeci bányavállalatok története 1560—1650-ig. Selmeczbánya 1884.

¹⁰⁰ A régi magyar pénzverési súlymértékek (Klly. a „Bányászati és Kohászati lapok”-ból). Selmeczbánya, 1889. p. 55. Belházy egyéb publikációira l. Hóman említett bibliográfiáját — 90. sz. jegyzet.

¹⁰¹ Paulinyi Oszkár: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége (in. Károlyi Árpád Emlékkönyv). Budapest, 1933. 402—439. Ugyanő: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. Budapest 1936.

¹⁰² A levéltári források bősége és az ártörténeti kutatások fejlettsége közötti párhuzamra talán Franciaország a legjobb példa, ahol az ártörténet művelését nagyban elősegítették a rendszeresen vezetett heti piaci feljegyzések. Az első piaci feljegyzés Párizsban 1439-ből maradt fenn, ugyanott e forráscsoport csaknem hiánytalan 1520—1698 között. Jean Meuvret: Les prix des grains à Paris au XVe siècle et les origines de la mercuriale. in: J. Meuvret: Études d'histoire économique (Cahiers des Annales 32) Paris, 1971. 44—45. ill. 41.

újából a szellemtörténet elvei szorítják ki a gazdaságiakat. Évtizedek óta nem állott nálunk a történetírás annyira az érdeklődés homlokterében, mint a háború utáni korszakban. És a gazdaságtörténet mégis épp olyan elhanyagoltan áll, mint azelőtt.¹⁰³ E megállapítás azonban az egész korszakra nem jellemző. Ellenpéldaként elég, ha csupán a harmincas és azt követő évek nagyszerű Domanovszky „iskolájára” gondolunk.¹⁰⁴ Gazdaságtörténetírásunk e maradandó értékű sorozata nem a jellemző téma, hanem annak forrásanyaga miatt nem tudta előbbre vinni az ár- és bértörténet kutatását.

További vád- és védpontok felsorakoztatása még lehetséges lenne, velük azonban egyre távolabb kerülnénk kitűzött célunktól, ezért — számítva a biztató eredményeket felmutató historiográfiai és tudománytörténeti kutatásokra — későbbi, behatóbb vizsgálatoktól várjuk azon kérdés megválaszolását, hogy miért vált elhanyagolttá — különösen a két világháború közötti — Magyarországon az ár- és bértörténeti kutatás.

Buza János

¹⁰³ Gyömrei Sándor: A magyar gazdaságtörténetírás új útja. Közgazdasági Szemle 1932. 678.

¹⁰⁴ „Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez.” Szerkesztette Domanovszky Sándor.

Recenziók

IFJÚSÁG ÉS PSZICHOLÓGIA. PSZICHOLÓGIAI TANULMÁNYOK XIV

Szerkesztette: Lénárd Ferenc. Akadémiai Kiadó, 1975

A Pszichológiai Tanulmányok sorozat ma már viszonylag hosszú múltra tekint vissza. Története, különösen ha a publikációkból kiderülő kutatási metodikákat és a felmerülő témákat részletes elemzésnek vetnénk alá, a magyar pszichológia az ötvenes évek végétől kezdődő újjászületésének hű tükrére lehetne. 1958-ban folyóirat pótlóként indult, majd miután (1960-tól) a *Magyar Pszichológiai Szemle* újraindulása révén ez a funkciója megszűnt, egy ideig mintegy a magyar pszichológiai életet bemutató reprezentatív évkönyvvé vált, a legkülönbözőbb tematikájú írásokat közölve (III—VI. kötet). A továbbiakban egyes kötetei a kiemelkedő események (jubileumi nagygyűlések, I. pl. VII. kötet) előadásait bemutató illetve tematikus (I. XIII. kötet) sorozattá kezdett válni.

Az ismertetendő kötet jól mutatja azonban, hogy mennyire nem találta meg valódi profilját. A kötet címe — *Ifjúság és pszichológia* — tematikus számot ígér, a belső címloldal már szabadozik: azt tudjuk meg belőle, hogy a kötet a Magyar Pszichológiai Társaság által 1970-ben (5 évvel a megjelenés előtt tartott) ifjúságkutatási ankét anyagának egy részét is tartalmazza. Az olvasó nem sok orientációt kap a kötetben arról, hogy mely előadások is származnak erről az ankétból, hiányzik a kötetből valami olyan szerkesztői előszó, ami a válogatás elveiről, az ankét létrejöttéről stb. tájékoztatna. A kötet tartalmának egy része a címben jelzett tematikus igény-nyel nemigen egyeztethető össze. A 63 tanulmányból 11 semmiképpen sem ifjúságkutatási témájú, ha az „ifjúságkutatásba” nagyon távan értelmezve még a csecsemőkkel kapcsolatos vizsgálatokat is beleértjük.

A kötet beosztása, az első rész láthatóan kifejezetten ifjúságpszichológiai írásaitól eltekintve (talán ezek adták az említett ankét anyagát?) nagyjából megfelel a Tanulmányok korábbi kötetekben megszokottaknak. Világosan elkülönülnek a szociálpszichológiai, sportpszichológiai, klinikai lélektani, kriminálpszichológiai és módszertani jellegű írások. A korábbi gyakorlatól eltérően azonban e tömböket nem az olvasót tájékoztató alcímek, hanem egyszerűen egy vonal választja el egymástól, talán azért, hogy minden jobban ifjúságpszichológiának tűnjön?

Az egyes részekben belül ezután igen nehéz megérteni, milyen elvek alapján rendeződnek sorba a cikkek — se tematikus, se egyéb rend nem fedezhető fel bennük.

A hatvannál több tanulmány részletes tartalmi ismertetése persze megoldhatatlan feladat elé állítaná a recenzenst. E helyett inkább néhány általánosnak érzett tendencia kiemelését kíséreltem meg.

A közvetlenül ifjúságkutatásról szóló tanulmányok egy része *elméleti-átfogó* igényű. Lénárd Ferenc és Vajó Péter a kötetet nyitó írásai programatikus jellegűek, arról szólnak, hogyan, milyen taxonómiának megfelelően kellene az ifjúságkutatással foglalkozni illetve hol kellene ez a pszichológiához kapcsolódjon. Az olvasó számára többet nyújtanak azok a munkák, melyek hosszabb kutatómunka tapasztalatait általánosítják. Zrínszky László például igen érdekes, a pszichológus olvasó számára fontos keretekre rámutató írásában az ifjúság problémájának etnológiai és szociológiai megközelítéseit elemzi, Pataki Ferenc saját kutatásainak eredményeit általánosítva vázol egy széles koncepciót a társulási formák változásáról a ma szociális változások tükrében, Hunyady György pedig, szintén saját szociálpszichológiai vizsgálatainak tapasztalatait általánosítva azt elemzi, hogyan érintkezik egymással a közvetlen gyakorlati feladatok megoldását megalapozó ifjúságkutatás és az általánosabb folyamatokat feltárni igyekvő szociálpszichológiai kérdésfelvetés. Szorosan kapcsolódik ezekhez a szociálpszichológiai indulású munkákhoz Popper Péter írása, aki kriminálpszichológiai tapasztalatait általánosítva szól, a mi társadalmi viszonyaink közéjébe ágyazva a fiatalok antiszociális csoportképződés okairól.

A tanulmányok legtöbbje azonban empirikus kutatásokról adott közvetlen beszámoló. Ezekkel kapcsolatban az első általános kérdés az lehet, ha már ilyen széles panorámája áll előt-

tünk a hazai pszichológiai kutatások gyermek- illetve pedagógiai lélektani irányú ágainak, milyen *módszertani színvonalon* folynak ezek a kutatások? A kérdés annál is indokoltabb, mert az egyik programmatikus tanulmány szerzője, Vajó Péter kifejezetten aggályát fejezi ki a túlzott módszerközpontúsággal kapcsolatban: „ma még nem egy kutató fetisizálja a számokat, indexeket, százalékokat, s ezek szemében a tudomány legfőbb célja a korreláció-együtthatók és a faktorok kimutatása” (22. o.). Valóban olyan nagy-e ez a módszerfetisizmus veszély? Ha megnézzük a kötet tanulmányait, az empirikus munkák közül 9 alkalmaz a mai nemzetközi szakirodalomban szokványosnak tekinthető matematikai statisztikai eljárásokat (szignifikancia próbákat, korreláció számításokat), további kettőnél „magasabb” értékű módszereket használ (pl. faktoranalízist), az átlag és százalékszámítás, tehát az elemi iskolai szintjén dolgozza fel adatait 21 dolgozat, semmilyen mennyiségi értékelést nem használ 11 dolgozat valamint a 6 esettanulmány, ami az utóbbiaknál természetes eljárás is. Ha ezeket az adatokat összevonjuk, az derül ki, hogy a mai nemzetközi színvonal normáinak nagyjából megfelelő feldolgozást találunk 11 tanulmányban míg 38 munka nem él ezzel, a legtöbb folyóiratban követelményszerű módszerekkel. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy ez a kötet különösen kirína a magyar pszichológiából ebben a tekintetben, a számok csak azt akarják éreztetni, hogy az említett veszély talán nem is olyan súlyos, sőt.

A kötet empirikus munkáiból szembetűnő másik kérdés az, hogy *mi pszichológia s mi nem?* Jó néhány olyan írás található a kötetben, melyek miközben önmagukban igen érdekes kérdéseket tárgyalnak, meg sem kísérlik, hogy valamilyen kapcsolatot létesítsenek kutatásaik és a pszichológiai problematika között, klasszikus embertannal — pl. a sportolók testalkatával vagy a testi fejlődés felgyorsulásával — foglalkoznak, mint Eiben Ottó vagy Farkas Gyula dolgozatai, vagy pl. pedagógiai ismeretszint vizsgálatot állítanak be pszichológiának, mint Pálos Éva munkája. Nem valamiféle pszichológiai purizmus védelmezőjeként szeretnék fellépni, sőt — érzésem szerint nagy szükség van arra, hogy a pszichológiai kutatás minél több más tudomány szemléletével s kérdéseivel ismerkedjen meg. Ennek a legtermékenyebb útja azonban a valóban intenzív interdiszciplináris kutatás, ahol a szokásosan mereven elkülönített tudományterületek a kutatás minden fázisában szervesen összekapcsolódnak, s nem a másik tudomány eredményeinek önmagába zárt ismertetése. Az is hasznos persze, ha a pszichológus megismerkedik az emberrel foglalkozó más tudományok eredményeivel. A szerkesztő orientáló erőfeszítésére van ilyenkor azonban szükség ahhoz, hogy a szerzők megpróbálják valahogyan a pszichológia tematikájához kötni mondanivalójukat, vagy ha ez nem megy — a szerkesztő orientáló megjegyzéseire, ahol maga helyezi el valamilyen pszichológiai perspektívában ezeket a látszólag távoli témákat.

Az empirikus munkákról tartalmi vonatkozásban elég nehéz általános megjegyzéseket tenni. Az egyik szembetűnő törekvés talán a *pedagógiai lélektani és klinikai pszichológiai* szempont összekapcsolása lehetne. Ezt a kutatási fejleményt az a gyakorlati helyzet is indokolja, hogy az iskoláskorúakkal folyó pszichológiai foglalkozás szervezete, a nevelési tanácsadás hálózata — mint azt Tunkli Lászlónak e rendszert ismertető tanulmánya bemutatja — is ennek a gondolatnak a jegyében született meg. A kutatás ennek a gyakorlatnak a megalapozását kell szolgálja, egyben olyan új finomabb attitűd kialakítását, mely túlmegy a hagyományos klinikai szemlélet beteg-nem beteg szembeállításán, jobban figyelembe veszi a miliőbe való közvetlen beavatkozás lehetőségeit stb.

Ebbe az irányba mutat már Ranschburg Jenő tanulmánya is, aki a szülői s nevelői attitűdök és a személyiségfejlődés kapcsolatát vizsgálja, vagy Gáti Ferenc munkája, aki az iskolai nevelés és a pszichoterápiás folyamat analógiájáról ír, vagy az egészséges személyekkel végzett csoportfoglalkozásokról beszámoló munkák. Különösen érdekesek az iskolával szoros kapcsolatot tartó tanácsadói munka szempontjából Ormai Vera és Nemes Livia írásai, akik a magatartási zavarok iskolai értékeléséről illetve az iskolai feszültségek s a pszichoszomatikus tünetképzés kapcsolatáról végeztek érdekes felméréseket. E kutatási irány értékelésénél gyakorlati jelentősége mellett azt a szempontot sem szabad elhanyagolnunk, hogy az ilyen kutatás adhat leginkább módot arra, hogy elméleti preconcepciók helyett az anyaghoz közelebb maradva alkothassunk képet egyes pszichés zavarok köreredetéről.

A másik általános tartalmi jellemzőt hiányként tudnám megfogalmazni. Feltűnően kevés — a szociálpszichológiai nevelés — vagy klinikai központú kutatásokhoz képest — a *megismerési folyamatok* fejlődésével s főleg irányításával foglalkozó kutatások száma. A kötetben lényegében egyetlen műhely ilyen irányú kutatásait találhatjuk meg — Kalmár Magda, illetve Kürti Jarmilla munkáit az élővilágra vonatkozó fogalmak taxonómiájáról illetve a taxonómia rendszeres, az ismertetőjegyek kiemelését hangsúlyozó oktatásáról. Az utóbbi évtized pedagógiai lélektani kutatásaiban egyre erőteljesebb az az irányzat, mely az ismeretszerzés folyamatának irányításában különleges szerepet szán az elsajátítandó anyag pszichológiai kísérleteken alapuló szervezésének, prezentálásának. Az ígéretes munkák ellenére úgy vélem, hogy — mint a kötet arányai is mutatják — nálunk meglehetősen kevés energiát fordítunk erre a kutatási irányra,

ami különösen a verbális anyagok tanulásánál nyilvánvaló. Pedig ez lehet az egyik olyan terület, ahol a pszichológia nemcsak elméleti jótanácsok szintjén, hanem a mindennapi gyakorlatra lebontva hozzá tud kapcsolódni a pedagógiához — a tantervkészítés s a szakdidaktika kérdéseiig lemenően. A nemzetközi kutatások tapasztalata azt a reményt sugallja, hogy ily módon lehet legyőzni azt a veszélyt, hogy az általános kutatások túl messze álljanak az oktatás s tanulás tényleges gyakorlatától, az ahhoz közel állók pedig elméletileg álljanak gyengén. Az ilyen „kognitív pedagógiai lélektani” kutatásokra márcsak az oktatási reformtervek miatt is nagyobb szükség lenne hazánkban a közeljövőben.

Ez a néhány megjegyzés igazságtalanul leegyszerűsíti azt a gazdag anyagot, ami a kötet tanulmányaiban rejlik. A leegyszerűsítés is tartalmaz azonban valami tanulságot — megint csak a szerkesztésről. Nehéz elképzelni, hogyan válhat egy ennyire sok munkát tartalmazó kötet hatóerővé a hazai pszichológiai életben. Technikailag, a kezelhetőség szempontjából ez a probléma korábban is fennállt a Tanulmányok köteteivel, a „pótlék” jelleg azonban mindent igazolt. Ma, amikor a pszichológiai publikációk skálája összehasonlíthatatlanul szélesebb, a nagy múltú sorozatnak valamilyen határozottabb profillal kellene ebbe beleilleszkednie. Az egyik megoldási lehetőség az ismertetett kötetnél jóval határozottabban *tematikus kötetek* kialakítása lenne (amire jó példa az, ahogyan az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* fokozatosan tematikus sorozattá vált), vagy olyan köteteké, melyekben viszonylag kis számú, de hosszabb tanulmányok találhatók, melyek egy-egy kérdést a folyóiratcikkek tömörségénél kifejtettebben vázolnak, egy egész kutatási irányt tekintenek át úgy, hogy arról a tanulmány alapján még a nem a kérdéssel foglalkozó szakember is képet alkothasson.

Pléh Csaba

HEGYI DOLORES: ΜΗΔΙΣΜΟΣ — PERZSABARÁT IRÁNYZAT GÖRÖGORSZÁGBAN I. E. 508—479.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 103. o.

„A görög-perzsa háborúk időszaka, bár számos kutató tette már eddig is vizsgálódás tárgyává, még mindig tartogat számunkra megoldatlan kérdéseket... A fentebb jelzett megoldatlan kérdések egy része éppen a médismos jelenségéhez kapcsolódik...” — írja a szerző műve bevezetésében, témaválasztását indokolva. A téma érdekes mivoltát éppúgy el kell ismernünk, mint a könyv írója célkitűzésének jogosságát, bemutatni a perzsabarátság gazdasági-társadalmi alapjait.

Hegyí Dolores több olyan tanulmányt írt már könyve megjelenése előtt is, melyeknek témája a görögök és perzsák közötti nagy összecsapás volt. (L. Acta Antiqua Ac. Sc. Hung. XVII. [1969] 171—181; XIV. [1966] =85-302.; Das Altertum 17, 1971. Heft 3. 142—150.) Ebben a művében, részben eddig elért eredményeire támaszkodva, egy problémakörre, a médismos jelenségének elemzésére összpontosít. Először a „médismos” kifejezés etimológiai elemzését adja, majd elterjedésének történetét írja le, feltételezve, hogy a szó kisázsiai eredetű, s a görög anyaszájba az ión menekültek közvetítésétől az írott irodalom hatásáig többféle módon kerülhetett át.

Már az első fejezet: „Perzsabarát körök Athénban” jól tükrözi azokat az erényeket — az írott források és a régészeti anyag együttes feldolgozása, lelkiismeretesség, kombinatív készség —, melyek Hegyí Dolores sajátjai, s melyek nélkül aligha foghatott volna a siker reményében műve megírásához. Az i. e. 6—5. sz. fordulójára athéni kül- és belpolitikájának vizsgálata során kimutatja, hogy az Alkmaionidák és Peisistratidák, illetve a körükük tömörülő társadalmi rétegek politikai síkon miként közelednek egymáshoz, s hajlanak ugyanakkor a Perzsiával történő megegyezésre, míg a perzsákkal való „szerződést” ellenzők táborában joggal sejtethetjük a Pedion spártabarát arisztokratáit, s ugyancsak az ő agitációjuknak tudható be az athéni hajók elküldése az ión felkelők megsegítésére” (20—21. o.). E fejezetben érdekes és meggyőző kísérlet történik az ión felkelés kronológiájának megoldására. Értékesen egészíti ki ezt a részt a Themistoklés és Pausanias médismosát taglaló alfejezet.

A következő fejezetek Aigina, Boiótia, Phókis, Thessalia és Argos médismosát, illetve ez utóbbi „semlegességét” tárgyalják. Alapos, körültekintő elemzést adják a tartományok társadalmi-gazdasági fejlettségi fokának és külpolitikai kapcsolataik alakulásának. Különösen frapáns az Athén és Aigina egymás közti háborúinak kronológiai problémáit feloldó fejezetrész, és módszertani szempontból is rendkívül tanulságos a Phókis politikáját meghatározó motívumok komplex bemutatása, valamint az argosi polgárság összetételének és jogi helyzetének elemzése.

A könyvet a „Hellének és barbárok” című fejezet zárja, melynek célja a „hellén”, „barbár”, „haza”, „szabadság” és „szolgaság” fogalmak fejlődéstörténetének felvázolása a görögök

gondolatvilágában, hogy ezáltal tisztázza a médismos korabeli megítélésének etikai-politikai hátterét. A szerző végkövetkeztetéseit helytállónak érezzük — a fogalmak valóban nem voltak statikusak, s fejlődésük sokoldalúan befolyásolta a médismos jelentéstartalmának és az ehhez való viszonyulásnak a változásait —, különösen hatásosan érvényesülnek ezek a következtetések a görög városok perzsabarát magatartását elősegítő propagandisztikus tényezők felsorolásánál (76. skk.).

Nagy erénye Hegyi Dolores művének, hogy a médismos különböző motívumait — gazdasági okok, politikai szimpátiák, a belső görög ellentétek szerepe, a katonai túlerő előtti meghajlás — a maguk összetettségében tárgyalja. Az természetes, hogy az egyes államok politikájának elemzésénél azok a motívumok kerülnek előtérbe, melyek a források által jobban dokumentálhatók, például Aigina esetében a démos gyengesége, Argosnál a Spárta-ellenesség stb.

E recenzió írója csupán néhány ponton érzi a kritikai észrevétel megtételének szükségét. Könyve 21. oldalán a szerző azt állítja, hogy a perzsákkal kiegyezni akaró athéni csoportok erejét a marathóni csatával kapcsolatos szavazás is mutatja, hiszen Miltiadés javaslata csak egy szavazatnyi többséggel győzött. Véleményem szerint azok a stratégosok, akik a túlerejű ellenséggel szemben nem akarták megkockáztatni a csatát, nem voltak feltétlenül a perzsákkal való kiegyezés hívei. Az a tény, hogy miután elhatározták az ütközetet, mindent meg is tettek a győzelem érdekében, éppen az ellenkezőjére mutathat.

A Themistoklész és Pausanias médismosát taglaló alfejezetben talán nem lett volna felesleges az i. e. 480-as perzsa támadással szembeni athéni és spártai katonapolitikai álláspont eltéréseinek részletesebb elemzése a problémákra csupán utaló egy mondat helyett. Annál is inkább hiányolható ez, mert ehelyütt a szerző reagálhatott volna Szabó Árpád álláspontjára (l. Szabó Árpád: Periklész kora. Bp. 1942), aki a spártaiakat majdhogynem médismos-szal vádolja.

Hegyi Dolores, miután leírja a boiótok és az athéniak közötti ősi gyűlölet okait, s beszámol Athén és Plataiai kapcsolatának alakulásáról, s arról, hogy ez utóbbi támogatta Athént a marathóni ütközetben, arra a számunkra meglepő következtetésre jut, miszerint „a többi boiót város seregének távolmaradása . . . arra enged következtetni, hogy a boiót szövetség azok sorába tartozott, amelyek már i. e. 490-ben perzsa szövetségesek voltak” (41. o.). Lehet, hogy a boiót szövetség már ekkor valóban a perzsákat támogatta, de ehhez aligha szolgálhat érvül az a tény, hogy a marathóni csatában nem támogatták ősi ellenségüket, Athént, ráadásul egy olyan szituációban, amikor a háborúba történő be nem avatkozás, mint harmadik út, még nyitva állt előttük.

Amikor a szerző, elsősorban Hérodotos híradásai alapján, Argos perzsákkal kapcsolatos politikáját taglalja, ezt avval fejezi be, hogy „a szövetségi viszony Athén és Argos között mérsékletre ösztönözte az athéni ihletésű görög történetírást”. (65. o.) Miután a könyvben máshol nem esik szó Hérodotos „ihletéséről”, ezt a nagyon általánosan megfogalmazott gondolatot vagy bővebben ki kellett volna fejteni, vagy mellőzni. A Hérodotos irányultságáról jelenleg is folyó viták mutatják e probléma korántsem megoldott voltát. Annál is inkább érdemes lett volna ezzel foglalkozni, mivel a médismos kérdésével szorosan összefüggő hérodotosi epizódok, például a pajzsjelek problémája a marathóni ütközet idején vagy az Athénnal szemben általában ellenséges Aigina vitészségének kiemelése a salamisi csata leírásánál így mélyebb értékelést nyerhettek volna.

Mindeme észrevételek azonban inkább az anyag feldolgozásával kapcsolatos nehézségekre utalnak, és korántsem csökkentik azt a jóleső érzést, hogy a magyar ókortudomány jól megírt, jelentős művel lett gazdagabb. (Sajnálatos egy-két sajtóhiba, illetve elírás becsúsztatása, mely a rendkívüli gondossággal megírt mű megértését olykor nehezíti. Pl. a 83. oldalon a 7. jegyzetben Hér. VII. 115. szerepel VI. 115., a 8. oldalon a 35. jegyzetben Hér. VII. 110—111. van VI. 110—111. helyett. A 42. oldalon 100 lovas helyett 100 gyalogos áll, míg a 41. oldalon ie. 490 helyett ie. 492.)

Kertész István

OLÁH JÓZSEF: AZ AKASZTÓ—VÉSZTŐI URADALMAK GAZDÁLKODÁSA A 19—20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

(Akadémiai Kiadó, Budapest 1975.)

Az agrártörténet kutatói előtt közismert és sokszor hangoztatott módszertani probléma, hogy a magyar mezőgazdaság tőkés fejlődésének számos kérdéséről csak akkor tudunk megnyugtató képet kialakítani, ha az ország különböző tájegységeiről és különböző nagyságú üzemeiről készült monográfiák sora alapozza meg az általánosítást. Sajnos — a levéltári leltárak

tanúsága szerint — a forrásanyag pusztulása miatt alig van néhány uradalom, melynek gazdálkodásáról monografikus feldolgozást lehet készíteni. Éppen ezért különösen értékesek a megmaradt forrásanyag alapján készült uradalomtörténeti monográfiák, még akkor is, ha nem lehet egy-egy uradalom gazdálkodásának minden kérdéséről képet alkotni. Ilyen szempontból tekintve kell tehát elsősorban értékelni Oláh József munkáját. A könyv jelentőségét növeli az a körülmény, hogy az ország olyan tájegységén, a Tiszántúlon elterülő uradalom tőkés gazdálkodásáról ad áttekintést, ahonnan a legkevesebb egykorú uradalomismertetés áll a kutatók rendelkezésére, ugyanakkor a vidék, ahol az uradalom elterült, a mezőgazdasági munkásság és szegényparasztság mozgalmainak a bölcsője és gócpontja volt az 1890-es évektől kezdődően.

A szerző tudatában volt, hogy a fenti szempontok miatt, munkájának milyen hézagpótló szerepe lesz a korszak agrártörténeti irodalmában, s nyilván ez vezette abban a törekvésében, hogy a megmaradt forrásanyagot szinte teljes egészében beépítse monográfiájába. Ez a munka erénye, de egyben gyengéje is. Az agrártörténet kutatója sok adatot talál a monográfiában, köztük sokszor lényegtelen is, viszont nehezen tapintja ki a fejlődés vonalait. A könyv ugyanis nem egyszerűen a 19–20. század fordulójának az időszakáról mutatja be az uradalom gazdálkodását, hanem ennél jóval tágabb időhatárok között, az 1860-as évektől az 1940-es évekig. A címet legfeljebb az indokolná, hogy legtöbb adata az 1890-es és az 1900-as évekről van.

A szerző jól ismeri mind a korabeli, mind az újabb mezőgazdasági üzemeni és egyéb szakirodalmat, szempontjait adatai csoportosításánál hasznosítja is, de a végső következtetések levonásával többnyire adós marad. Hol van a helye az akasztó-vésztoi uradalomnak a magyarországi tőkés nagyüzemek sorában? Gazdálkodásának jellegét mi határozza meg? Zömében gabonatermelő nagyüzem-e, ahol az állattartásnak csak másodlagos szerepe van, vagy a századfordulón már a növénytermesztés és az állattenyésztés összhangját és helyes arányait — amit a szakirodalom annyit hangoztatott — szem előtt tartó gazdaság-e? Ezeknek és hasonló kérdéseknek az eldöntését legtöbbször az olvasóra bízta. Csak néhány példát e kérdések illusztrálására. A szerző a 69. oldalon helyesen állapítja meg, hogy az „állattenyésztés fejlettségének egyik általános elfogadott minőségi mutatója az 1 kh-ra jutó számosállatszám . . .” Ezek után közli gazdaságunként, hogy hol milyen ez az arány. A közölt adatokból azt látjuk, hogy a hat gazdaságból csupán kettőben (Benedek és Csorvás) és itt is csak kettő, illetve egy esztendőben éri el a 0,2 tizedet. A többi gazdaságban mindig jóval e határ alatt maradt a 1 kh-ra eső állomány. Arra a kérdésre azonban már nem adott választ, hogy az ilyen arányt felett, közepes vagy gyenge állattenyésztésnek tekintsük-e? A következő oldalon a szarvasmarhatenyésztés színvonalának mércéjéről írja, hogy annak „egyik legbiztosabb jele a növekvő tehenértartás”. Itt nyilván arra akart utalni, hogy mekkora a tehenek aránya a szarvasmarhaállományon belül. Aztán közli is ilyen jellegű számításainak eredményét, de ismét válasz nélkül hagyja azt a kérdést, hogy e mutató alapján milyen színvonalú és jellegű szarvasmarhatenyésztésről lehet az uradalom esetében beszélni. Pedig a kiragadott példák esetében nemcsak más uradalmakkal való összehasonlításra nyílna lehetőség, pl. a magyaróvári, hanem az országos adatokkal is az 1895. és 1911. évi összeírások alapján. A kérdés eldöntését az olvasóra bízta. Mindezeket azért is hiányoljuk, mert ugyanakkor a szerző igen aprólékos számítási munkával az állatok takarmányozására vonatkozó adatokat keményítő és fehérje értékre is átszámítja. Hasonló jellegű következtetéseket más területen is hiányolnunk kell. Pl. a gazdaságokba fektetett tőkék (telek, épület, gép és eszköz stb.) arányainak a vizsgálatánál.

A monográfia végén a szerző a múlt század utolsó negyedének agrárválságával kapcsolatos eddigi irodalommal száll vitába. Ha ennek az irodalomnak volt is sematizáló egyszerűsítése vagy túlzása a válság hatását illetően, úgy ezt a szerző kiragadott idézettel még jobban igyekszik eltúlozni, hogy aztán így könnyen cáfolhassa a korábbi nézeteket. A válság pozitív, mezőgazdaságunk előrelendítő hatását pedig a szerző által idézett irodalom is hangsúlyozta. A szerző végső következtetésében viszont úgy érezzük, hogy kicsit a másik végletbe esik, midőn véleményét így összegezi: „Vizsgálódásaink eredményei annak a következtetésnek a levonására készítetnek bennünket, hogy agrárfejlődésünk »válságzakasza«, s az azt követő évtized — legalábbis a Wenckheim-birtokon — a kapitalista gazdálkodás fénykorát, legteljesebb virágzását jelentette.” E mérés és véleményünk szerint túlzó következtetést a „válságidőszakra” a szerzőnek a 150–154. oldalon közölt adatai alapján is meg lehetne kérdőjelezni, de ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy a kérdés megnyugtató eldöntéséhez még számos olyan adatra is szükség lenne, amelyeknek ismeretét a forrásanyag hiányossága a szerző számára nem tette lehetővé.

A könyv gazdag jegyzetanyagában nem egy esetben hiába kísérleteztünk a szerző hivatkozásainak ellenőrzésére, a jelzett munkákban nem találtuk az érintett témákat. A monográfia az általunk említett hiányosságok ellenére is értékes munka, újabb vitákra, újabb kutatásokra, s nem egy eddigi értékelés újabb átgondolására készíti a kor agrártörténetének kutatóit.

Vörös Antal

MUNKÁSMOZGALOM ÉS AGRÁRKÉRDÉS

Széljegyzetek két könyvhöz

Farkas Dezső: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között. Akadémiai Kiadó 1973.

Csonka Rózsa: Agrárproblémák, parasztszervezetek és a Kommunista Internacionálé agrárpolitikája (1919–1929). Akadémiai Kiadó 1974.

Marx írja az 1848-as februári francia forradalmat elemző munkájában, hogy „a francia munkások egy lépést sem tehettek előre, a polgári rendnek hajszálát sem görbíthették meg, mielőtt a forradalom menete a nemzetnek a proletariátus és a burzsoázia között álló tömegét, a parasztokat és a kispolgárokat fel nem lázította a rend ellen, a tőke uralma ellen, s nem kényszerítette arra őket, hogy csatlakozzanak a proletárokhoz, mint élharcosaikhoz”. 1848–49: lezajlott a klasszikus polgári forradalmak sora, és a rákövetkező több mint száz esztendő forradalmi bizonyították a marxi elemzés helyességét. A nemzetközi munkásmozgalom múlt századvégi kibontakozásának, majd differenciálódásának idején azoknak lett igazuk, akik a marxi tanítás gyakorlati forradalmi útját választották. A 19. századi európai polgári fejlődés — amit a „történelmi osztályok” késleltetni ugyan tudtak, de megakadályozni nem — lehetőséget adott a „kapitalizmus sírásóinak”, hogy osztálytá szerveződve, politikai erőként törekedjenek az elvetélt, vagy ki sem bontakozhatott polgári forradalmak céljainak elérésére. Úgy azonban, hogy ezeket a célokat az „ember embernek farkasa” rendszerének megdöntése irányában permanensen vigyék tovább.

A nemzetközi munkásmozgalom következetesen forradalmi szárnyának ezt a törekvését bizonyítják századunk polgári demokratikus forradalmi, amelyekre a paraszti tömegekkel való szövetségre lépés nélkül nem került volna sor. Gyengeségeinek, problémáinak jó része egyébként éppen az agrárkérdés nem mindig helyes értelmezésével, a paraszti tömegek közötti politikai-szervezési munka elégtelenségével, sok esetben sikertelenségével magyarázható.

Farkas Dezső könyve a Magyarországi Szociáldemokrata Párt történetének azzal a korszakával foglalkozik — a századfordulótól az első világháborúig —, amikor a párt hivatalos vonala követte a II. Internacionáléban akkor már uralkodóvá vált revizionista-reformista irányzatot. A szociáldemokraták akkor is és azóta is szívesen nevezik magukat „vitatkozó párt”-nak, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy különböző elmélkedő és elméletieskedő rabulisztikával a sok vitatkozás közben lemondtak a marxi célkitűzések megvalósításáról.

Farkas könyve a magyarországi agrárkérdéssel foglalkozik, olyan problémákkal tehát, amelynek keretét egyfelől a hitbizományok, az uralkodó és kormányzó rétegek feudális jellegű hivatalos földbirtokpolitikája, másfelől a mezőgazdasági munkásság nincstelensége, szervezetlensége, a kivándorlások adták meg. A szerző a kutató történész gondosságával, precizitásával veszi sorra az MSZDP akkori programvitáinak tartalmi jegyeit és ábrázolja azt az utat, melyet a „földosztás” jelszavának elfogadásáig a párt hivatalos fórumai megtettek. De egyben tényyszerűen bizonyítja a földkérdés alárendelt tárgyalását különböző — természetesen ugyancsak nem lényegtelen — közjogi kérdésekhez viszonyítva. Végül is helyesen állapítja meg, hogy a reformista vezetésű szociáldemokrata pártok politikája már a háború előestéjén „a polgári erők függvényévé vált”.

Csonka Rózsa könyve a következő éveknek, a háború utáni évtized forradalmi munkásmozgalmának agrárpolitikájával foglalkozik, a Komintern 1928-as VI. kongresszusával bezárólag.

A szerző az 1914-ben már csődbe jutott II. Internacionálé vezető pártjának, Németország Szociáldemokrata Pártjának az agrárkérdésben elfoglalt magatartásából indul ki. Kautskynak, Davidnak, Bernsteinnek az első világháború előtt és alatt az agrárkérdésnek, a tőkének a mezőgazdaságba való behatolása, valamint a munkásosztály és a parasztság viszonyának alakulása kérdésének azokat az elméleti-politikai állásfoglalásait elemzi, amelyeknek magyarországi értelmezésével *Farkas Dezső* könyvében találkoztunk.

Ezt követően — mindezzel szembeállítva — *Csonka Rózsa* a forradalmi baloldal, a marxizmus — leninizmus agrárpolitikai nézeteinek kialakulását mutatja be. Könyvében azzal az időszakkal foglalkozik, amikor a forradalmi elmélet a világ első szocialista államában „behatolt a tömegekbe” és politikai erővé, társadalom- és gazdaságpolitikai gyakorlattá vált.

A szerző bemutatja a Komintern fórumain elhangzott beszámolók és viták tükrében a földkérdés különbözőségét a világ egyes országaiban. Megfelelően taglalja továbbá azokat a körülményeket, azt a konkrét helyzetet, amelyben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után a lenini koncepciónak megfelelően Szovjet-Oroszországban a földkérdés forradalmi megold-

dására sor került. A múlt század közepén elhangzott marxi elemzés és konklúzió egyenes folytatása az a lenini megfogalmazás, amely az OSzD (b) MP VII. (áprilisi) összoroszországi konferenciáján hangzott el: „Aszerint, hogy sikerül-e a városi proletariátusnak maga mögé sorakoztatnia a falusi proletariátust és csatlakozásra bírnia a falu félproletárjainak tömegeit — aszerint alakul majd az orosz forradalom sorsa és diadala.” És miután tudjuk, hogy a forradalom olyan folyamat, amely a szocializmus teljes győzelmével ér véget, az agrárforradalom nem akciók és jelenségek különálló összessége, hanem része a proletárdiktatúra megvalósítása után a munkás-paraszt hatalom megerősítéséért folytatott harcnak. Beleértve természetesen mindannak a szükségességét, amiért erre a hatalomra az egész társadalom jelene és jövője érdekében történelmileg és gyakorlatilag szükség volt és van.

Csonka Rózsa könyvének külön érdeme, hogy megismerteti az olvasót sok olyan dokumentummal — gondolok elsősorban a Komintern-aktákra, jegyzőkönyvekre —, amelyek elemző bemutatása a kor kommunista és nem kommunista munkásmozgalmainak, perspektivikus és konkrét napi politikájuknak keresztmetszetét adja.

Almási János

JEMNITZ JÁNOS: A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN (1914—1917)

(Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 607 p.)

Jemnitz János új vaskos kötete a szerző 1966-ban megjelent művének folytatása. Az a munkásmozgalomnak az első világháború kitörését megelőző három évet tárgyalta, ez a II. Internacionálé első világháború alatti megtorpanását és felbomlását adja elő. A vállalkozás érdemében és tartalmában túlnő az új marxista magyar történetírásnak a nemzetközi munkásmozgalom történeti ábrázolását nyújtó eddigi eredményein. Jelentőségét az is növeli, hogy egy készülő sorozat eddig megjelent második részéről van szó, amelynek folytatását és — legálábbis — a korszak végéig terjedő befejezését a szerzőtől joggal és indokoltan várhatjuk. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ha a sorozat elkészül, akkor az az ismert G. D. H. Cole-féle „A History of Socialist Thought” című hétkötetes nagy művének méltó ellenpárja lesz, amely nemcsak terjedelmében, hanem egyéb vonatkozásokban is egyenrangú versenytársa lehet az angol vállalkozásnak. Ennek fő biztosítéka Jemnitz modern marxista szemlélete és módszere. Történettudományunk máris olyan munkával gyarapodott, amely méltóképpen tárja eléink a korábbi nemzedékek szocialistáinak az eszméért, a mozgalomért és az új társadalmi rendért vívott nehéz harcait.

Ahhoz, hogy Jemnitz János e művét megalkossa, számos előfeltételre volt szükség, túl a teljes marxista—leninista társadalmi elkötelezettségen. Mindenekelőtt a források óriási tömegén kellett szinte átfúrnia magát, ami már eleve nehéz munka volt, mert az anyag rendkívül sokrétű és területileg is szétszórott. Jemnitz minden olyan országot bevont kutatásai körébe, ahol a nemzetközi munkásmozgalomnak megnyilvánulásai voltak ebben a korszakban. Azután következett a még ennél is bonyolultabb feladat: ki kellett dolgoznia a nemzetközi munkásmozgalom történetének előadási és ábrázolási módszerét. S ha e sorok írója Jemnitz egyik előbbi munkájának ismertetése során a módszerrel kapcsolatosan a munkásmozgalom „diplomáciatörténetéről” szólt, úgy ezúttal — némi önkritikával — meg kell állapítania, hogy nem erről van szó. A munkásmozgalom sajátos cselekményrendszerébe ugyanis nemcsak a sztrájkok, tüntetések, felkelések és forradalmak tartoznak, hanem az elvi álláspontok kifejtése, ezek szembekerülése, vitája, sokszor késhegyig menő küzdelme is. Az események eszmei-politikai tisztázásának és ezen folyamatoknak a munkásmozgalomban, s ennek megfelelően a történeti ábrázolásban sokkal nagyobb szerepük van, mint a történelem egyéb szféráiban illetve a történettudomány más területein. Ilyen értelemben a nemzetközi munkásmozgalom történetének „jemnitz-i” ábrázolása nem nevezhető „diplomáciatörténetnek”, hiszen sokkal több annál. Ezért is biztosít Jemnitz megfelelő helyet és teret lapok, folyóiratok cikkeinek előadása, broszúrák és könyvek ismertetése számára. Ezek a témának nemcsak eseményszíntjét jelentik, hanem olyan fontos anyagát is, amelyből elvi-elméleti következtetések is levonhatók, amelyből képet nyerhetünk a mozgalom eszmei-politikai szintjéről is, s amelyek révén nemcsak a vezetőkről adhat a szerző portrét, hanem a mozgalom „középkádereiről” is.

Ugyancsak sajátos a helyzet a munkásmozgalom belső hangulatának, „hőmérsékletének”, reagálásainak s irányzatainak az ábrázolásánál. Több esetben ismertet Jemnitz eseményeket, amelyek önmagukban is lényegesek ugyan, amelyek visszhangja azonban talán

még jellemzőbb. Ilyen pl. a jobboldali német Ludwig Frank és a baloldali szerb Dimitrije Tučević fronthalála. Az elsőt a jobboldali E. David a maga szociálszovinizista irányzatának igazolására használta fel, a másikat, mint az antimilitarista harcos tragédiáját, Dusan Popovic és sokan mások a háborúellenesség áldozatának példaként ábrázolták.

Jemnitz könyvének egyik legfőbb jellemvonása éppen az, hogy a munkásmozgalom eseménysorozatának legerényesebb mozzanatai sem kerültek el figyelmét, s mindegyiket abból a szempontból ítéli meg, hogyan mozdítja elő vagy hátráltatja a közvetlen forradalmi cél — ezúttal — a háborúellenes küzdelem ügyét. A műnek talán fel lehetne róni hibájaként azt, hogy a tények és események oly tömegét zúdíttja az olvasóra, amely még a szaktörténész számára is csaknem feldolgozhatatlan. E tények legnagyobb része azonban eddig teljesen ismeretlen volt, csak Jemnitz tudományos kutatásai nyomán kerültek napvilágra. Ami azonban a kötet legnagyobb érdeme, hogy ezeket a tényeket és eseményeket a különböző fejezetek és alfejezetek tudományos rendszerében ismerjük ugyan meg, anélkül azonban, hogy azokat túlmagyarázná, vagy eleve felállított koncepciókba kényszerítené. A szerző elviségét nem a kommentárok, hanem maguk a tények hordozzák. Tényleges mondanivalója: a szocialista antimilitarizmus így kerekedik ki, olykor már szinte doktrínerek is tűnő kizárólagossággal.

Nemcsak terünk, jogunk sincs ahhoz, hogy erről a könyvről tartalmi ismertetőt adjunk, elsősorban azért, mert ehhez még jobban, vagy legalábbis ugyanolyan alaposan kellene ismerni a tárgyat, mint a szerző, ami viszont az általa végzett kutatások nélkül aligha lehetséges. Ezért csak a mű néhány fontosabb témáját vázoljuk, majd pedig néhány elvi problémát vetünk fel, amelyek a politikai történet másik aspektusából ugyancsak sajátos megvilágítást nyerhetnek. S bár a harcos antimilitarizmus minden aspektusból egyformán alaptételnek tekintendő, a szempontok és a megítélés eredményei egyes esetekben mégis különbözőek lehetnek.

Jemnitz munkája első fejezetében részletesen ábrázolja, hogyan mondtak csődöt a II. Internacionálé európai pártjai az 1907-es stuttgarti s az 1912-es bázeli háborúellenes határozatok végrehajtásában, amikor 1914 július—augusztusában a gyakorlatban kellett volna erélyes és egységes forradalmi kiállással a világháború kitorését megakadályozniok. Elmondja, hogyan került a német, a francia és az angol munkásmozgalom vezetőségének zöme a „hazafias” hisztéria-hullám sodrásába, amelynek csupán első mozzanata volt az, hogy az úgyszólván mindenütt igen jelentékeny szocialista erők vagy parlamenti frakciók a háborúhoz szükséges hadihitelek megzavaszták, a következő „fejlődési” fázis pedig már az volt, hogy a burzsoá-nacionalista áramlatban egymás után váltak egyik oldalon, — német részen — az annexionista és oroszellenes irányzat kiszolgálóivá, a másikon pedig a porosz militarizmus, a német imperialista versenytárs, ill. a Habsburg nemzetiségi elnyomás megsemmisítésének előharcosaivá. Azon erők között, amelyeket Jemnitz mint a háborúellenes küzdelem példáját és energiaforrását ábrázolja, az orosz munkásmozgalom bolsevik szárnya, дума frakciója, valamint a szerb szocialisták háborúellenes állásfoglalása álltak az első helyen, mint amelyek következetesen ellenálltak minden imperialista nyomásnak vagy csábításnak. Utánuk következett Karl Liebknecht bátor és következetes kiállása a Reichstagban a háború és a hadihitelek megszavazása ellen. Jemnitz egész könyvén végigvonul annak a folyamatnak a pontos leírása, hogyan indította meg a Liebknecht és a Rosa Luxemburg által képviselt antiimperialista küzdelem a német munkásosztály egy részének kiábrándulását a hódítás véres lázalmából, s hogyan gyűrűzött ennek hatása végig a többi országon is, táplálva a háborúellenesség erőit.

E küzdelem rendkívül súlyos körülmények között zajlott. A szociálszovinizista irányzat mindenütt többséget alkotott a szociáldemokrata munkáspártoknak, aminek okait az egyes országok társadalmi-politikai szerkezetében, szociálpolitikai rendszerében, eddigi szakszervezeti küzdelmeinek az eredményességében kereshetjük, s amely jelentős kispolgárisodó munkásréteget hozott létre, tudatában is egyre jobban eltávolodva a proletárság forradalmi hivatásától. Így az a kérdés is bonyolulttá vált, hogy az imperializmus kibontakozását követő időszakban a szociáldemokráciának és az általa képviselt rétegnek milyen tényleges kapcsolatai voltak a munkásosztállyal, és mik voltak tudatmeghatározó erői. Nem kétséges, hogy a munkásosztály egy részének a szociáldemokrata képviselői többségének átáramlása a kispolgárság táborába — előbbi, tényleges osztályhelyzetének fennmaradása mellett — igen veszélyes és a további fejlődésre sorsdöntően kiható folyamat volt. Igaz, hogy ennek elemzése nem Jemnitz feladata volt, de az is világos, hogy számos kérdés árnyaltabb ábrázolása e feladat elvégzése nélkül aligha lehetséges. Ugyanez vonatkozik egy másik döntő fontosságú kérdésre is: a nemzetközi háborúellenes felkelés egyidejűségének problémájára. Ez a kérdés az egyes országok különböző kapitalista fejlettségi fokával és fejlődési formáival, mozgató rugóival van szoros összefüggésben. S habár Lenin ezek jelentős részét valóban kimutatta, a következtetések az egykori nemzetközi mozgalmakban, sőt a történetírásban is alig kerültek levonásra. Márpedig az igaz ugyan, hogy minden ország imperializmusa egyformán népeellenes és veszélyes, a katonai cselekmények megindulása után azonban a jelenség abban az irányban

módosul, hogy az agresszívebb, nagyobb pillanatnyi erőt bevető militarizmus támadása nemcsak az ellenfél katonai erőit, imperialista politikáját törheti le, hanem saját munkásosztályát is fenyegeti, ennek forradalmi erejét fegyveres erővel megsemmisíti, arról nem is beszélve, hogy a siker és a győzelem egész belső ellenzékét is bénítja. S hogy a munkásmozgalom az első világháború kitörése pillanatában objektíve elég erős volt-e az egyidejű európai háborúellenes felkelésre, ami az általános forradalommal egyértelmű és egyenértékű, vagy ezt a folyamatot tényleg csak a szociáldemokrata vezetőréteg szubjektív — de nemzetközi — árulása akadályozta-e meg, az ugyancsak mélyebben elemezhető problematika. (Természetes, hogy ennek megoldása szintén nem Jemnitztól kérendő számon, az az ő munkásságát megelőző nemzetközi tudományos kutatások számára is jelentős erőfeszítéseket igénylő munka.)

Jemnitz a maga feladatát abban látta, hogy a nemzetközi munkásmozgalom pártjainak, ill. ezek irányító szerveinek a mozgását kövesse nyomon, mert a különböző irányzatok összecsapása általában ezekben a felső régiókban játszódott le, hiszen „1914 augusztusában a kritikus napokban az egyszerű párttagok véleménye számított a legkevesebbet, azt a vezetők legfeljebb ismertették, értelmezték, de tulajdonképpen már előre megfontolt elhatározásaiik szerint döntöttek.”

A háború kitörését követően tehát, amelyet a munkásmozgalom számos területén és szervében bekövetkezett „rövidzárlat” jellemezett, Liebknecht háborúellenes fellépése volt a hadviselő államokban az egyetlen szetsugárzó hatású kivétel. A bénultság egyik legfőbb előmozdítója és fenntartója a szembenálló országok szakszervezeti vezetősége volt, s ezek fő képviselői: a német K. Legien, a francia J. Jouhaux és az angol A. Henderson, akik személyükben is az imperialista kormányokkal való együttműködés legfőbb szószólói és biztosítékai voltak.

A II. Internacionálé felbomlásának így vált látható jelévé a hatalmi csoportosulások szociáldemokrata pártjainak tömszerű elkülönülése. E tömbalakulások színhelye három konferencia volt: az 1915 januári konferencia Koppenhágában, amelyen a semleges országok, a februári londoni, amelyen az antanthatalmak és az ugyanezen évi, áprilisi bécsi konferencia, amelyen a központi hatalmak szocialista pártjai alakították ki álláspontjukat. Míg az első — Jemnitz szerint — „minden eredménytelensége mellett is némi erjedést indított meg a munkásmozgalomban, addig a londoni nyilatkozat — bár felemás formában — az Antant hadicéljait tükrözte, főképpen a háborús felelősség áthárításával. Bécsben viszont a német agresszió tényeinek elhallgatásával igyekeztek alátámasztani a hivatalos politikát, amin a baloldali Haase beszéde sem változtatott. Így jut Jemnitz arra a következtetésre, hogy „London után Bécs ily módon továbbépítette az angol—francia, illetőleg a német—osztrák szociálszoviniztákat elválasztó falakat.”

Az európai munkásmozgalom háború alatti történetének következő lépése az antimilitarista erők lassú gyülekezésének a megindulása volt, aminek első mozzanatait Jemnitz az általa újonnan feltárt levéltári anyag alapján az 1915 márciusában tartott berni nemzetközi nőkonferenciában, és az egy hónappal későbbi, ugyancsak berni nemzetközi ifjúsági konferenciában látja: „... a berni nőkonferencia megtörte a jeget, valóban nemzetközi mértékben lendületet adott a háborúellenes csoportosulásoknak”. Hasonló jelentősége volt az 1915. évi első háborús május elsejének. Ekkor állapította meg Clara Zetkin azt, hogy a háborúból nem születhetik igazi béke, de megszülethetik a békéért folytatott küzdelemben a III. Internacionálé. Ilyen értelemben vált ez a munkásünnep, annak ellenére, hogy nyíltan megünnepelni — legalábbis a hadviselő államokban — nem lehetett, „vízválasztóvá az internacionalisták és a nacionalisták között”.

Ez az irányzat az elkövetkező időszakban az egyes országok szocialista pártjain belül erősödött. A francia párthban kifejeződött a pacifista álláspontot képviselő Populaire-csoport, amely azonban az Internacionale életrekelését szorgalmazta. Igen figyelemre méltó, hogy a háborúellenes erők a francia szakszervezeti szövetségben komoly előrehaladást értek el.

Az angol munkásmozgalomban ugyancsak megfigyelhető az erjedés. A regionális pártkonferenciákon erősödnek az internacionalista erők, amelyekben Keir Hardie játszik jelentős szerepet. A Brit Szocialista Párt és a Független Munkáspárt sok esetben képvisel azonos álláspontot a Labour Party kormánytámogató hivatalos politikájával szemben. A Clyde-vidéki hajóépítők, a walesi bányászok, a skóciai és a dél-walesi munkások sztrájkharca, valamint az értelmiségiek: Lansbury, G. B. Shaw, Palme Dutt és a többiek lázadása, igen jelentős tényezői voltak a háborús Anglia belpolitikájának.

A baloldaliak elkülönülése a német szociáldemokrata-párton belül még élesebb volt, mint Franciaországban és Angliában. Igaz, hogy a jobboldali „ultrák” annexionista irányzata, amelynek fő képviselője E. David volt, ugyancsak igen erőteljesen idomult az agresszív német imperialista politikához. Ehhez képest még Scheidemann és Ebert is „mésékeltnek” számított, bár ők időnként az előbbieket támogatták. Az ezekkel szemben álló centrista csoport, amelynek K. Kautsky és E. Bernstein volt a főideológusa, Lenin szerint szinte veszélyesebb volt, mint a

nyílt jobboldaliak, mert elhomályosították a forradalmi osztályharc útját, amelynek egyetlen álláspontja lehetett: a szakítás a jobboldallal. A pártvezetőséggel szembenálló csoport spektruma azonban ezzel még nem teljes: a Haase által képviselt frakció a baloldal része volt. Ettől balra a Zetkin, Mehring, Luxemburg és Liebknecht által vezetett forradalmi irányzat állott. A Centrum és a baloldal között volt bizonyos együttműködés, pl.: Kautsky — Haase — Bernstein 1915. június 15-i közös cikke a német annexiók törekvések aggasztó megnyilvánulásairól, amelyet a Scheidemann-féle pártvezetés nyílt támadásnak fogott fel. A forradalmi baloldal feladatainak megfogalmazását R. Luxemburg alkotta meg börtönben írott munkájában, amely álnévről „Június-brosúra” címen vált a német és a nemzetközi munkásmozgalom közkinccsév. Ebben nemcsak az imperialista kormányok háborús politikáját támadta, de a munkásmozgalom vezetőit, s főleg megalkuvó, következetlen, határozatlan képviselőit — így többek között Kautskyt is — amiért képtelenek voltak a munkásosztály nemzetközi szolidaritását tettekké változtatni.

Kétségtelen, hogy a Június-brosúra a háborúellenes irányzat kibontakozásának jelentős állomását jelzi, s ha Lenin — mint ismeretes — bizonyos bírálatban is részesítette, a forradalmi baloldal céljainak tisztázását nagymértékben előmozdította. Így bizonyos értelemben Lenin mellett egyik legfőbb szellemi előkészítőjévé vált az ún. zimmerwaldi mozgalomnak.

Az 1915. szept. 5–8-i zimmerwaldi, majd pedig az 1916. április 24–30-i kienthali konferencia, ezek előzményeinek leírása és elemzése ebben a kötetben történeti irodalmunk egyik legjelentősebb teljesítménye. Nem mintha ezt az anyagot — elsősorban Lenin műveiből — eddig nem ismerték volna. Jemnitz írása azonban új levéltári anyagokkal egészíti ki ismereteinket. Hogy miről volt szó, azt eddig is tudtuk. A csődbe került II. Internacionálé megtagadásáról, olyan új Internacionálé megteremtéséről, amely oppurtunista, megalkuvó elemektől megszabadítva törhet utat a háborúnak forradalommal való változtatásához. A szerző tovább lép: arról volt szó, hogy a forradalmi baloldal képes-e olyan magot kikristályosítani, amelyet nem homályosítanak el a II. Internacionálé polgári-demokrata illúziói, burzsoá nacionalista hódító törekvései. Lenin és — Zimmerwaldban is — kisebbségben levő harcos csoportja azért küzdött, hogy mindazokat, akiket illúzionista képzetek tartanak fogva lehetőség szerint kizárják, vagy távol tartsák azoktól a tanácskozásoktól, amelyekben a nemzetközi szocialista forradalom első lépéseit határozták el. Lenin nem tudta célját maradéktalanul keresztülvinni, mert a háborúellenes ellenzék véleménye Zimmerwaldban megoszlott abban a kérdésben, hogy megérett-e a helyzet a forradalomra. Lenin igen határozottan szögezte le: A szocializmus objektív feltételei teljesen megértek. Demokratikus béke a kormányok forradalmi megdöntése nélkül megvalósíthatatlan. A zimmerwaldi konferencia vitáján azonban a németek és franciák szerint a helyzet a forradalmi akcióra még nem érett meg. A szavazáskor pedig a 12 bolsevikkel szemben, 19 ellenszavazat jelentkezett. Lenin álláspontja csak igen nehéz viták közben tudott érvényesülni. Komoly haladást jelentett a szocialsoviniszta pártvezetőségek leleplezése és a háborúellenes baloldal elhatárolódása és önállósulása terén.

A következő év áprilisában, a Kienthalban megtartott konferencián a viták folytatódtak ugyan, mert a küldöttek többsége nem fogadta el a háború forradalmi befejezésének tételét. A bolsevik csoport mégis ragaszkodott ehhez az álláspontjához, és megvalósítása érdekében a pacifistáktól való elhatárolást követelte. Hasonló vita volt a Nemzetközi Szocialista Irodával, vagyis a II. Internacionáléval végrehajtandó szakítás kérdésében. Abban megegyeztek ugyan, hogy ez a szervezet a történelmi vizsgán megbukott, de a következtetések levonásában már nem volt közös vélemény. A végeredmény mégis az lett, hogy Kienthal a Zimmerwaldi Baloldal megerősödését hozta; s ez egyaránt megmutatkozott a szavazási aránynál és a baloldal politikai súlyának növekedésénél. Igaz, a baloldal teljes sikert nem érhetett el, mert a II. Internacionáléval való szakítást a többség elnapolta. „A centrista többség felfogása azonban részint a baloldal érvelésének, részint a békeóhaj növekedésének és a Nemzetközi Szocialista Iroda tétlenkedésének hatására szintén módosult, s kész volt erőteljesebben bírálni a soviniszta szocialistákat és a pártvezetőségeket.”

Kétségtelen, hogy Zimmerwald és Kienthal: az elzárkózási politika, az egyedül vállalt harc, az ideológiai és taktikai elhatárolódás irányzata volt a későbbi forradalmak közvetlen előzménye, előkészítője, s egyben a közép- és kelet-európai proletariátus önálló hatalmi politikájának első modern megnyilatkozása.

E folyamat első részét Jemnitz János munkája teljes részletességgel ábrázolja. Néhány kérdést a munkával kapcsolatosan mégis fel kell vetni, nem annyira kritikai szempontból, mint azoknak a veszélyeknek a jelzésére, amelyek az antinacionalizmus és a háborúellenesség elvének merev alkalmazásában rejlenek.

Az egyik az ír nacionalizmus problémája, amellyel Jemnitz feltűnő rokonszenvvel foglalkozik, mert Connolly, a mozgalom vezetője, szembenállott az angol uralkodó osztályokkal, s a mozgalomban az ír kispolgárok mellett munkások is részt vettek. A világháború alatt azonban az ír ellenzék, és a felkelés a német vezérkar külföldi diverziós terveinek hatósugarába került,

egyik vezetőjét, Sir Roger Casementet német tengeralattjárók szállították Írországba, ahol később az angolok elfogták és kivégezték. A problémát tehát óvatosabban kell kezelni.

A másik probléma az Egyesült Államok hadbalépésének, pontosabban az amerikai háborúellenes mozgalmaknak a szerepe. Hogy Wilson s az USA uralkodó osztályai nem az európai demokrácia megmentéséért avatkoztak az Antant-hatalmak oldalán a háborúba, az valószínű. Az amerikai háborúellenes mozgalmak szerepe azonban mégis kétélű volt. 1917 tavaszán, a februári orosz forradalom után a német vezérkar győzelme Európában nem volt kilátástalan. Anglia és Franciaország gazdasági és katonai helyzete — részben a kiélezett tengeralattjáró háború kezdeti eredményei után — igen kétséges volt. Egy sikeresen keresztülvitt sztrájk az amerikaiak haditermelésének megbénítására, vagy a Németországnak szóló hadüzenet megakadályozására a német vezérkar győzelmét jelenthette volna az angol-francia imperializmus fölött, s ezek után a kibontakozó orosz forradalmat is akadálytalanul elfojthatta volna.

A nemzetközi munkásmozgalom történeti feldolgozásában — úgy véljük — nem hagyhatók figyelmen kívül ezek a szempontok. Már csak azért sem, mert ténylegesen ható egyetemes összefüggések, s a történeti valóságban is közvetlen érdeke volt magának a munkásmozgalomnak is az, hogy a háborúellenesség dogmatikus értelmezése ürügyén sehol se mozdítsa elő valamely imperialista katonai diktatúra felülkerekedését. Ez napjainkban is vitathatatlan összefüggés, s ezért Jemnitz munkájának szimpatizáló interpretációját e vonatkozásban megkérdőjelezhetőnek tartom.

Még két problémát vetnék fel. Az egyik az osztrák szociáldemokrácia, s ezzel kapcsolatban Friedrich Adler Gróf K. Stürgkh miniszterelnök elleni merényletének kérdése. Az osztrák párt problémájának bonyolultságát Jemnitz jól érzékelteti, bár a belső nemzeti feszültségeket alig érinti (pl. a cseh párt problémáit), kutatásai főleg az osztrák-német munkásságra szorítkoztak. Viktor Adler tevékenységét jól ismerteti, s ennek során az osztrák hivatalos pártvezetés szociálsovinizmusa is teljes mértékben bemutatásra kerül. Ugyanakkor a Friedrich Adler által képviselt ellenzéki mozgalom jelentőségének méltatása és jellemzése is helytálló. Jemnitz találoán állapítja meg, hogy az osztrák „békepárt” gyakran radikálisabb, mint a német. Ez kergeti kétségbe — többek között — Fr. Adlert, s ez készteti az osztrák miniszterelnök ellen elkövetett merényletre, Jemnitz ábrázolása, a merénylettel kapcsolatos indító okokról és a visszhangról, igen részletes és informatív. Közli a negatív és a pozitív mozzanatokat. Mégis kiegészítésre szorul az ábrázolás.

Friedrich Adler Stürgkh ellen elkövetett merényletét Lenin és a marxista baloldal mint a munkásmozgalommal összeférhetetlen cselekedetet, a politikai és egyéni mentőkörülmények figyelembevételével is, elvetette. A témáról különben igen sok feldolgozás látott napvilágot. Egy szempontot azonban alig vettek figyelembe. Azt, hogy Stürgkh minden konzervatív megnyilvánulása ellenére sem volt az osztrák belpolitika legreakciósabb képviselője.

A Legfelső Hadvezetőséggel a világháború kitérőse óta kiéleződő ellentétei éppen annak a polgári életbe való, sokszor törvénytelen beavatkozása, a katonai közigazgatás és jogszolgáltatás terjeszkedésének megakadályozására irányult, ami ezeknek gyűlöletét és megbuktatási kísérleteit váltotta ki. Ezek következményeitől csak az uralkodó mentette meg. A katonai körök különös dühét azután Stürgkh miniszterelnöknek a Kramar-perben vállalt mentőtánú szerepe váltotta ki.

A különböző történelmi felfogások Stürgkh reakciós voltának bizonyítására elsősorban a cseh országyűlés és a bécsi Reichsrat felfüggesztését említik. Figyelmen kívül hagyják azonban, hogy ez a két szerv a nagynémet és cseh nacionalista ellentétek miatt ekkor már teljesen munkaképtelen volt. Ez — hangsúlyozzuk — nem azt jelenti, hogy Stürgkh nem volt konzervatív vagy reakciós politikus, aki a hadiállapot általában ismert rendelkezéseit nem vezette volna be. A hadvezetés képviselői azonban még sokkal károsabb tevékenységet folytattak, de nem ültek néptelen kávéházak asztalához örízetlenül ebédelni — merénylők pisztoly-csőve elé.

Ami Jemnitz állítását illeti, hogy a merénylet következményeképpen „a pártban megmozdult az állóvíz” — csupán részben helytálló, mert az ausztriai belpolitikai viszonyok alig hasonlítottak állóvízre. A nemzeti ellentétek — amelyekbe a nemzeti alapon szétszakadt szociáldemokrata frakciók régen belesoródtak — a nagy változások idejére, 1916 végére, s főleg a Reichsrat összehívásának napjaira 1917 nyarára annyira kiéleződtek, hogy utóbbi rövid működés után egy időre ismét fel kellett függeszteni. Sem a háromnegyed évig tartó Kramar-per, sem a nem német nemzetiségű katonák frontbeli magatartása, sem a Monarchia léte ellen irányuló nemzeti jellegű diverziós mozgalmak nem bizonyítják azt, hogy Ausztria belső helyzete 1914–1917 időszakában „állóvíz” lett volna. Az erjedés igen előrehaladott állapotban volt, ha — sajnálatos módon — nem is szocialista irányban. Ezt nem Fr. Adler merénylete indította el, s nem is kényszerítette irányváltoztatásra.

Végül meg kell említeni Jemnitz könyvének a magyar munkásmozgalomra vonatkozó részeit, amelyek — az általános ábrázolás követelményeinek és jelentőségüknek megfelelően —

kapták meg helyüket és terjedelmüket. Ezek így meglehetősen rövidke ugyan, de komoly kutatásokon alapulnak, új tényeket és adatokat is tartalmaznak.

Jemnitz János munkája igen jelentős, s nemzetközi vonatkozásban is értékes munka. Idegen nyelvű kiadása feltétlenül javasolható. Bírálni — mint megkíséreltük — csak abból a szempontból lehet, hogy általában is, s főként egyes részeiben erősebben szinkronba kellene hozni az egyetemes történeti folyamataival és eseményeivel, amelyekből a munkásmozgalom története sem emelhető ki.

Gonda Imre

MÓD ALADÁRNÉ—KOZÁK GYULA: A MUNKÁSOK RÉTEGZÖDÉSE, MUNKÁJA, ISMERETEI ÉS AZ ÜZEMI DEMOKRÁCIA A DUNAI VASMŰ KÉT GYÁRRÉSZLEGÉBEN

(Akadémiai Kiadó, Bp. 1974. 105 old.)

„Kétségtelen, hogy egyetlen üzem két gyárrészlege alapján nem lehet a magyar munkásságra vonatkozó általános érvényű tapasztalatokat szerezni” — állapítják meg a szerzők tanulmányukban. Mód Aladárné és Kozák Gyula megállapítása való igaz, ám a stúdium értékét és fontosságát ez egyáltalán nem csökkenti.

Az Ipargazdasági Értekezések sorozat keretében megjelent tanulmánynak talán egyik legnagyobb értéke a vizsgálati alanyok körének szerencsés megválasztása. A vizsgálat tárgyává tett reprezentatív csoport a szocialista társadalmi rendszer építése során telepített iparváros, Dunaújváros gyárának, a Dunai Vasműnek dolgozói közül került ki. Ezáltal sikerült legjobban megközelíteni azt a célt, hogy a tanulmány ne, vagy ne csak általában a munkásság, hanem a szocialista társadalmi rendszerben fejlődött munkásság helyzetéről, eredményeiről, céljairól és hibáiról kíséreljen meg valóságos képet adni.

A szerzők hét fejezetben adnak mozaikképet a szocialista munkásról. Az első fejezetben a munkásokat mint Dunaújváros lakosait mutatja be, kutatva a városbaköltözés okait, az élet-körülmények városi honossággal járó változásait, az emberek lakóhelyükkel való kapcsolatát. A második fejezet a munkások származását, összetételét, életútját vizsgálja. A következő részekben a kereseti különbségekkel, ezek okaival és megítélésével, a munkavégzéssel, munkakörülményekkel, a munkások általános, szakmai és munkahelyi ismereteivel, valamint azok forrásaival foglalkoznak, végül — talán kissé bátortalanul — levonják a következtetéseket.

A nagy körületekintéssel készült kép legfőbb erénye, hogy őszinte és igazságra törekvő. Úgy mutatja be ennek a rétegnek erényeit és eredményeit, hogy nem leplezi hiányosságait, sőt torzulásaikat sem.

A mű az értelemhez szól és az érzelmekre is hat. Bár az olvasótól is függ, hogy az olvasmány milyen érzéseket vált ki, mégis a tanulmányban rejlő objektív értékeknek is köze kell hatniuk abban, hogy a vizsgálat megállapításai az olvasóban érzelmi reakciót is keltenek. Jogos elégedettséget érezhetünk annak a tényleges adatokkal alátámasztott megállapításnak olvasásakor, amely szerint Dunaújváros és a Vasmű az odakerülő munkásoknak jobb munkát, magasabb bért és az országos átlagnál színvonalasabb lakáskörülményeket tudott biztosítani. Ugyanakkor nem alaptalan aggodalomra ad okot az, hogy a munkások és a vezetők közötti viszony egészségtelenül alakul, és az üzemi demokrácia érvényre jutását veszélyezteti, s nem indokolatlan a szomorúság annak hallatán, hogy a munkások irodalmi folyóiratokat egyáltalán nem vásárolnak.

A tanulmány gyakran mehökkentő adataival olyan problémákra hívja fel a figyelmet, melyek a szakembereket, a gazdasági és társadalmi vezetőket, illetve a munkásokat egyaránt érdekelhetik.

A szerzők hozzáértését igazolni látszik az a körülmény is, hogy a témában folytatott kutatások során elért eredményeiket az Akadémia az Országos és Tárca szintű Kutatások keretében pályázati jutalomban részesítette.

Kár, hogy a tanulmányból levont következtetések során javasolataikat nem elég következetesen, gyakran kérdőjellel, vagy zárójelbe téve fogalmazták meg. Munkájuk értékét növelte volna, ha elhárították volna azokat az „értelmszabta korlátokat”, amelyekre hivatkoztak.

Egri Pál

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1977. jan. 18. — Terjedelem: 18,9 (A/5 ív)

77.4060 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

A CXXXVI. akadémiai közgyűlés keretében 1976. május 4-én tartott nyilvános osztályülés programja

Berend T. Iván: Gazdaság — műveltség — társadalomtudomány	3
Horváth Márton: Társadalomtudomány és iskolarendszer	27
Lick József: A tudományos-technikai forradalom és a személyiség fejlődése	33
Mátrai László: A személyiség és műveltség viszonyának néhány pszichológiai kérdése ...	39

Emlékezés Mocsáry Lajos születésének 150. évfordulójára

Hanák Péter elnöki megnyitója	47
Kemény G. Gábor: Mocsáry Kelet-Európája	49
Tóth Ede: Mocsáry Lajos helye XIX. századi történelmünkben	65
Hanák Péter: Mocsáry Lajos függetlenségi alternatívája	85

Akadémiai székfoglalók

Mátrai László akadémikus, osztályelnök avatóbeszéde	91
Ránki György: Közgazdaság és történelem — a gazdaságtörténet válaszútjai	93
Mátrai László akadémikus, osztályelnök avatóbeszéde	113
Hermann István: A „kellés” (Sollen) kategóriája a klasszikus német filozófiában	115

Nívó-díjasunk

Pigler Andor: Barockthemen — Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des XVII. und XVIII. Jahrhunderts (Vayer Lajos)	125
---	-----

Nemzetközi tudományos rendezvények

Beszámoló a Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság 9. tudományos konferenciájáról (Mayer Mária)	129
Beszámoló a XI. Nemzetközi Limeskongresszusról (Fitz Jenő)	141
Beszámoló a „Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpózium Mogersdorf” kőszegi tanácskozásáról (T. Mérey Klára)	147

Az 1976. évi tisztújítás

Az Osztály akadémikusainak 1975. évi publikációi

Közlemények

Az első nemzetközi sajtótörténeti konferenciáról [M. L.]	177
Márkus László: A 20. századi magyarországi sajtó hatásának vizsgálata során felmerült kutatási problémákról	179
Buza János: Historiográfiai vázlat 1867—1945 közötti ár- és bértörténetírásunkról	187

Recenziók

Ifjúság és pszichológia. Pszichológiai tanulmányok XIV. Szerk. Lénárd Ferenc (Pléh Csaba)	205
Hegy Dolores: ΜΗΔΙΣΜΟΣ Perzsabarát irányzat Görögországban i. e. 508—479. (Kertész István)	207
Oláh József: Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a 19—20. század fordulóján (Vörös Antal)	208
Munkásmozgalom és agrárkérdés — Széljegyzetek két könyvhöz: (Almási János)	210
Farkas Dezső: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között	210
Csonka Rózsa: Agrárproblémák, parasztmozgalmak és a Kommunista Internacionálé agrárpolitikája	210
Jemnitz János: A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben (1914—1917) (Gonda Imre)	211
Mód Aladárné—Kozák Gyula: A munkások rétegződése, munkája, ismeretei és az üzemi demokrácia a Dunai Vasmű két gyárrészlegében (Egri Pál)	216

Megjelent: 1977. VIII. 31

Index: 26.502

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XXVI. KÖTET

3. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1977

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti:

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

STIER MIKLÓS

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészettörténet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendőek:

Magyar Tudományos Akadémia

II. Osztályának Közleményei

1361 Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 40 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1363 Bp. V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488). Külföldön terjeszti a „Kultúra” Külkereskedelmi Vállalat, H—1389 Budapest, Postafiók 149.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archeologica szerkesztősége: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, ELTE, Művészettörténeti Tanszék, 1052 Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.

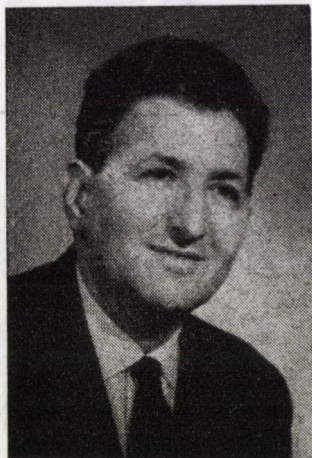
Acta Historica szerkesztősége: 1014 Budapest I., Üri utca 51—53.

Az osztály életéből

AZ ATEIZMUS ÉS A POZITÍV HUMANIZMUS FOGALMA MARX GONDOLATVILÁGÁBAN

LUKÁCS JÓZSEF

levelező tag akadémiai székfoglaló előadása

Szükséges-e, fontos-e interpretálni Marx ateizmus-kategóriájának tartalmát, jelentését? A lehetséges igenlő válaszok motívumai közül a következőkre hívnánk fel a figyelmet.

Ahogy más, hasonló kérdések esetében, ezúttal is az a vizsgálódás kettős feladata, hogy — megkísérelvén rekonstruálni a marxi életmű objektív tartalmát — támpontot és indítást nyerjünk mai feladataink elmélyültebb vizsgálatához is. Amint ezt bizonyítani szeretnénk, az ateizmus problémája Marxnál távolról sem csak a vallás kritikájának mikéntjével kapcsolatos, hanem egyáltalán Marx társadalomfelfogásával, szorosabb összefüggésben e felfogás világnézeti

humanizmusával is. Ez azt jelenti, hogy e problematika kidolgozása hozzátartozik a marxizmus—leninizmus önmeghatározásához, összefügg az elmélet tudományosságának és forradalmiságának kérdésével.

Másfelől — talán nem árt ezt előljáróban hangsúlyoznunk — éppen a marxisták és a hívők világszerte bontakozó gyakorlati-politikai együttműködése a béke és a társadalmi haladás érdekében, valamint az ezzel összefüggő ideológiai párbeszéd is elkerülhetetlenné teszi a kérdés behatóbb tanulmányozását. Ezekben a vitákban a marxisták természetesen nem titkolják materialista-ateista szemléletüket, és ugyanakkor kijelentik: ez nemhogy megakadályozná a más világnézetű társaikkal való együttműködést, hanem egyenesen feladatként írja elő, mégpedig nem taktikai, hanem elvi szempontok által vezérelten. Ez az együttműködés szerintük mindenekelőtt azért lehetséges, mert a marxi ateizmus éppen materialista alaporientációja, éppen humanizmusa miatt azt tekinti céljának, hogy „felépítse az evilág igazságát”, hogy hozzásegítse az embert ahhoz, hogy „a láncot ledobja és élő virágot szakítson”.

Ez az előadás — szűkebben vett tárgyán túl — az ilyen, a feleket kölcsönösen gazdagító, nézeteiket tisztázó vitához is szeretne — szerény lehetőségein belül — néhány szempontot nyújtani.

Nem áll módunkban a marxi kritikái vallásfelfogás történelmi előzményeit áttekinteni. A közvetlen előzményeket, a német klasszikus filozófia vallásfelfogásának futó jellemzését azonban nem mellőzhetjük.

Ismeretes, hogy Kant kriticismusa egyaránt irányult az istenbizonyítékok skolasztikus alakja és a felvilágosult ateizmus racionalista valláskritikája ellen, a megismerő ész világánál eldönthetetlennek minősítvén isten létének kérdését, amelyet viszont a gyakorlati ész, az erkölcs szintjén posztulálандónak jelentett ki. Kant ugyan — ismeretes módon — nem dialektikusan oldja meg a megismerő ész és a gyakorlati ész viszonyának kérdését, de felfogása közvetve kétségkívül tartalmazza azt a helyes felismerést, hogy az isten léteire vonatkozó állítások vagy tagadások nem pusztán racionális belátás vagy tévedés következményei, s hogy mögöttük valamilyen gyakorlati szükséglet hatása fedhető fel.

Azokat a dichotómiákat, amelyeket Kant *phenomenon* és *noumenon*, tudás és hit közt tételezett, Hegel az abszolút eszme önfejlődésének történelmi-logikai mozzanataivá oldotta fel: az eszme az, amely a képzet ruhájába öltözik a vallásban és a tiszta fogalom alakját ölti az öntudat legmagasabb fokán, a filozófiában.

„Talpára állítva” a gondolatot: a vallás is ugyanannak az objektív történelmi folyamatnak a kifejezése, mint a filozófia. De Hegel nemcsak dialektikusan tagadja Kantot, hanem kissé ignorálja is a megkülönböztetést a két szféra között, amikor végső soron a hitet, a vallást a filozófiai megismerés előfokának fogja fel.

Feuerbach viszont talán túlságosan is könnyedén siklik el afölött, hogy Hegel a dialektikus ész jegyében kapcsolta össze a vallást a filozófiával, amikor azt hangsúlyozta, hogy a hegeli filozófia titka a teológia: valójában Hegel inkább a teológiát oldotta fel a filozófiában. semmint fordítva. Mindamellet a feuerbach-i valláskritika maradandó érdeme, hogy következetesen — jöllehet elvontan — alkalmazta a hegeli elidegenülés-gondolatot az ember világára. S ne feledjük: ugyanakkor — ha bizonytalan léptekkel is, de — gondolatilag továbblépett az istenhit pusztá tagadásától egy pozitív cél: az emberi nembeli lényeg valóságos „visszaszerzése” irányába.

A fiatal Marxot — mint ismeretes — lelkesedéssel töltötte el a feuerbach-i materializmusnak ez a társadalmi töltése. De a hegeli jogfilozófia kritikájához írott Bevezetés, vagy a Gazdasági-filozófiai kéziratok, amelyekben a Feuerbach-hatást demonstrálni szokták, egyben már azt is tanúsítják, hogy mint annyi más kérdésben, Marx e téren is szinte az első pillanattól kezdve kritikailag sajátította el Feuerbach koncepcióját.

Ismeretes, hogy a még hegelianus Marx doktori disszertációjában már abban marasztalja el az ontológiai istenérvet bíráló Kantot, hogy noha — helyesen — felhívja a figyelmet száz tallér fogalma és léte közti különbségre, ezzel még nem adott magyarázatot arra a különös jelenségre, hogy a képzelt talléroknak ugyanúgy szerepük lehet életünkben, mint a valóságosoknak. A képzelt lényekben való eme hit folytán „az összes istenek, mind a pogányok, mind a keresztények, reális egzisztenciával rendelkeztek. Nem uralkodott-e az öreg Moloch? — kérdi. — Nem volt-e a delphoibeli Apollón valóságos hatalom a görögök életében?”¹ Ez máris azt jelenti, hogy az ifjú Marxot, aki radikális ateistaként nem kételkedik az istenképzetek fantasztikus voltában, a vallás pusztán ismeretelméleti kritikája nem elégti ki. Ellenkezőleg, azt állítja, hogy addig, amíg az emberek hisznek az istenekben, ez az istenvilág sajátos, a „közösségi elképzelésekben” fészkelő szociális objektivitással — későbbi szóhasználat szerint „kísérteties tárgyiassággal” — rendelkezik, s messzemenően befolyásolja az emberek cselekedeteit.

Sarkítva a dolog lényegét, azt mondhatnánk, hogy Marx már ez idő tájt sem abban az értelemben ateista, ahogyan Holbach vagy akár Feuerbach az volt; tudja, hogy az istenhit, miután létrejött és ameddig talaja van, reális eszköze a társadalmi viszonyok szabályozásának, és racionális igazolatlansága ellenére mint ilyennel kell számolni vele. Ugyan mi mást emel ki 1843-ban, mint ugyanezen eszmei objektívációk forrását és szabályozó szerepét: „Ez az állam, ez a társadalom termeli a vallást, egy visszájára fordított világtudatot, mert maga is visszájára fordított világ. A vallás ennek a világnak általános elmélete... ünnepélyes kiegészítése, általános vigasztaló és igazoló alapja.”²

Feuerbachhoz képest nemcsak annyiban mond itt újat, hogy többé nem az érzéki egyedből, hanem már az államból, sőt: a társadalomból vezeti le a vallást. Maga ez a társadalom — amint erre többek közt Levada, Czarnecki, Sève és Milhau is rámutattak³ — nem is funkcionálhat a szabályozás illuzorikus rendszere nélkül. A vallás nem papok és zsarnokok agyafúrt csalásának eredménye, nem ópium „a nép számára”, ahogyan erre Bauer, Feuerbach vagy Heine szívesen céloztak, hanem hamis tudat-mivoltában is — sőt éppen így — egy meghasonlott világ önmozgásának szükséges eleme, egy valóságos siralomvölgy kifejezése és képzeletbeli kiegészítése, a társadalom önvigasztalása, „a nép ópiuma”. Éppen ezért mindaddig, amíg a „visszájára fordult világ”, az elidegenülés

¹ A démokritoszi és epikuroszii természetfilozófia különbsége. Budapest, 1969. 90. o.

² A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. NEM/1. köt. 378. o.

³ Vö. J. Levada: A vallás társadalmi természete, Budapest, 1969; Zd. J. Czarnecki: A marxista vallásmélet genezise, Budapest, 1975. A filozófia és a vallás, Budapest, 1977.

világa szükségszerű, az marad e valóság szubjektív tükörképe is: a vallás eliminálása pusztán elméleti vitáktól nem várható. Már csak azért sem, mert Marx — Hegellel szólva — nem holmi boszorkányfattyúnak tekinti a vallást, amit úgy csempésztek az öntudat alá, hanem a mindennapos élethelyzetekben ismeri fel születése titkát.

Abból a megfogalmazásból, amely szerint „az ember, amikor isten létezése ellen lép fel, a saját vallásossága ellen fordult”, szintén világosan kitűnik, hogy Marx a Gazdasági-filozófiai kéziratok és A szent család időszakában a vallás bírálatát mint az emberi világ önkorrekcióját, s nem csupán mint egy eleve plauzibilis racionalista és egy eleve abszurd hitszerűség szembesítését fogja fel.

Ez a negáció elvében dialektikus. Míg Feuerbach szerint legfeljebb „az idő, és nem a hegeli dialektika” az, ami a dolgok ellentétes vonatkozásait egyesítheti, Marx már 1844-ben azért utasítja el az istenhit pusztá tagadását, mert ez az ember afirmációjának még csak negatív meghatározása. A megszüntetés most már „mint tárgyi, a külsővé-idegenné válást magába visszavevő mozgás” jelenik meg, mint a tagadás tagadása — „mint ahogy az ateizmus mint isten megszüntetése az elméleti humanizmus létrejövése . . ., illetve az ateizmus a vallás megszüntetése által . . . közvetített humanizmus. Csak e közvetítésnek — amely azonban szükséges előfeltevés — a megszüntetése által jön létre a pozitív önmagából kezdődő, a pozitív humanizmus. De az ateizmus (éppúgy mint a kommunizmus) nem menekülés, nem elvonatkoztatás, nem az embertől létrehozott tárgyi világnak, tárgyiassággá kivajúdott lényegi erőinek elvesztése, nem a természetellenes, kifejtetlen egyszerűséghez visszatérő szegénység. Sőt éppen lényegének, mégpedig lényegének mint valóságosnak a valóságos létrejövése, valóságosan az ember számára létrejövő megvalósulása.”⁴

Ugy tűnik, a marxizmus történetével foglalkozó kutatás viszonylag kevés figyelmet szentelt ennek a fontos helynek. Hagyjuk most egyelőre figyelmen kívül azt a formát, amellyel Marx mondanivalóját kifejezésre juttatta. Köztudott, hogy egy évvel később, amikor leszámol korábbi filozófiai lelkiismeretével, az emberi lényeg elvont és nehezen historizálható kategóriája helyett vallásfelfogásában is már a történelem konkrét menetében egymást váltó totalitások, a termelés módjai által megalapozott társadalmi viszonyok kerülnek érdeklődése középpontjába. Az elidegenülés sem valamiféle önmagával azonos nembeli lényeg elvesztésének következménye: nem egyéb, mint az emberek által létrehozott, kivajúdott tárgyi erők, konkrét viszonyok befolyásolhatatlannak tűnő uralma magán az emberen. Abban azonban, hogy az elidegenülés

⁴ Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest, 1962. 113. o.

megszüntetése Marx gondolatvilágában mindvégig objektív, dialektikus, a külsővé-idegenné válást magába visszavevő mozgás marad, később sincs érdemi változás a korábbi állásponthoz képest.

Az ateizmus régi alakjában, mint pusztá tagadás, éppen ezért volt elfogadhatatlan. „Az ateizmusnak — mint e lényegtelenység tagadásának — nincs többé értelme, mert az ateizmus Isten tagadása és az ember létezését e tagadás által tételezi, de a szocializmusnak mint szocializmusnak nincs többé szüksége ilyen közvetítésre” — írja a Kéziratok egy másik helyén.⁵ Ez a határozott kijelentés összhangban látszik lenni azzal a bírálattal, amelyet fél évvel később Engelsszel együtt Bruno Bauer fölött gyakorolnak: (Bauernak) — írják ekkor, „a vallási ellentétben, amely a zsidónak és a kereszténynek a kritikai valláshoz — az ateizmushoz, a teizmus végső fokához, Isten negatív elismeréséhez — való viszonya közt lát” és hozzáteszik: „az öntudat vallási elfogódottsága elleni harc — s ez öntudat kritikai »tisztasága« és »végtelensége« nem kevésbé teológiai elfogódottság”.⁶ Ez az ateizmus tehát még „Isten negatív elismerése”, elfogult tudat, amely Bauernél még maga sem szabadult meg a teizmustól.

Mindez persze — láttuk — nem jelenti azt, hogy Marx az ateizmus mozzanatát mint az elméleti humanizmus lényeges, világnézeti aspektusát ne honorálná. Ám ezt a kérdést úgyszólván mindig pozitív oldalról közelíti meg. „... azt kívántam — írja már 1842-ben —, hogy ha már filozófiáról beszélnek, kevesebben házaljanak az „ateizmus” cégérével (mint a gyerekek, akik mindenkinek, aki meghallgatja őket, erősítgetik, hogy nem félnek a mumustól), hanem inkább a filozófia tartalmát vigyék a nép közé. Voilà tout.”⁷ Az ateizmus, mint elméleti humanizmus mindamellett — ismétlem — éppúgy „szükséges előfeltevés”, miként a gyakorlati humanizmus, a magántulajdont megszüntető kommunista mozgalom is az.

„Igaz csak akkor valami, ha többé nem közvetített, hanem közvetlen” — állította Feuerbach.⁸ Nos, a marxi ateizmus-kategória éppenséggel nem közvetlen, hanem sajátos módon közvetített és ebben a minőségében, meghaladandó is. Ám Marx számára e közvetítések meghaladása sem a közvetlenhez, a kifejeletlenhez, a szegénységhez való romantikus visszatérést jelentette. A korábbi viszonyok, a korábbi kultúra megszüntetése, a tőkés kizsákmányolás leküzdése egyben pozitív értékek megőrzése

⁵ Id. mű 78. o.

⁶ A szent család. MEM/2. köt. 109. o.

⁷ Levél Rugéhoz. 1842. nov. 30. MEM/27. köt. 387. o.

⁸ A jövő filozófiájának alapelvei. L. Feuerbach válogatott filozófiai művei. Budapest, 1951. 246. o.

is: a „pozitív humanizmus”, vagy (ahogyan később fogalmaz) az igazi emberi gazdagság kibontakoztatása a kommunista társadalomban.

Abban az időpontban, amikor a Grundrissében felveti a kérdést: mit jelent a gazdagság, „ha a korlátozott polgári formát lehántjuk”, már másfél évtizede elhatárolta magát az emberi lényeg és a humanizmus elvont kategóriáinak használatától. Miként a mű híres bevezetésében megfogalmazza, „még a legelvontabb kategóriák is, annak ellenére, hogy — éppen elvontságuk folytán — minden korszakra érvényesek, mindamellett ennek az elvontságnak a meghatározottságában maguk is ugyanúgy történelmi viszonyok termékei és csak ezekre a viszonyokra és ezeken belül teljes érvényűek”.⁹

Már az elméleti, a gyakorlati és pozitív humanizmus 1844-es megkülönböztetése is jelzi a történelmi meghatározottságok ilyen különbségeit. E jelzések 1857—59-ben már progresszív történeti sort alkotó, társadalmi-gazdasági alakulatok által determinált jelentéseként fogalmazódnak meg a gazdaság-kategória antik, polgári és kommunista tartalmának megkülönböztetésében, osztálytartalmának kidomborításában. A humanizmus fogalmának korábbi értelme, amikor az emberi lényeg megvalósításának elvont célkitűzésével kapcsolódott össze, maga is meghaladható, de úgy, hogy historizált alakban meg is marad az emberiség előtörténetének és igazi történetének terminusaiban, csakúgy, mint a kapitalizmus és a kommunizmus alapkategóriáinak tartalmában. (A humanizmus-fogalom témánk szempontjából igen lényeges világnézeti tartalmának kérdésére még visszatérünk.) Abban viszont semmilyen érdemi változást nem látunk a fiatalokri állásponthez képest, hogy a gazdagság kommunista tartalmának megvalósítását Marx most is mint a kapitalizmus pozitív és dialektikus meghaladását, mint a korábban elidegenülés-korlátozott emberi potenciák kibontakoztatásának feladatát fogja fel. A legkevesbé sem becsüli le természetesen az ember szűkebben vett anyagi szükségleteinek kielégítését, sőt, mint ismeretes, mindennekelőtt ezekkel összefüggésben fogalmazta meg a munkásosztály harcának fejlődésére vonatkozó prognózist a kapitalizmusban és az átmeneti korszakban. A javak pusztá birtoklása azonban világtörténetileg csak mozzanata az igazi gazdagságnak.

„Valójában azonban... — írja — mi egyéb a gazdagság, mint az egyének szükségleteinek, képességeinek, élvezeteinek, termelőerőinek stb. az egyetemes cserében létrehozott egyetemessége? mint a természeti erők — mind az úgynevezett természetnek, mind az ember saját természetének az erői — feletti emberi uralom teljes kifejlődése? Mint az ember teremtő hajlamainak abszolút kimunkálása — aminek nincs egyéb előfeltétele, mint a megelőző történelmi fejlődés — amely a fejlődésnek ezt

⁹ A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM/46—I. köt. 30. o.

a totalitását, azaz minden emberi erőnek mint olyannak előre adott mér-cével fel nem mérhető fejlődését öncéllá teszi? mint amikor az ember nem egy meghatározottságában termeli magát újra, hanem a totalitását termeli? nem arra törekszik, hogy olyan valami maradjon, ami lett, hanem a levés abszolút mozgásában van?”¹⁰

Mi egyéb mindez, mint ama korábbi történelmi állapot dialektikus elméleti tagadása, amely még csak a vallás síkján és abszolutizáltan tette lehetővé „a nembeli lényeg megvalósítását?” A tőkés áruterelésben idegen erőkként uralkodnak az emberen saját teremtményei — s ez az elvileg befolyásolhatatlannak, racionálisan megragadhatatlannak tűnő univerzalitás nyomja rá a bélyegét a vallási képzetvilágra is. A kommunizmusban mindez mint a társadalmi egyének kölcsönös egymástgazdagítása tér vissza. Amott a természeti és társadalmi erők uralkodnak az emberen (s ez uralom ténye fedhető fel vallásos-antropomorf képmásaik mögött is). Emitt a munkásosztály kiküzdi annak feltételeit, hogy az ember kibontakoztathassa ellenőrző tevékenységét mind a külső világ, mind saját természete fölött. Ott — az elidegenült munkatevékenység visszfényeként — az ember kreatív potenciáit átruházza a természetfölöttire. — Itt, kibontakoztatván teremtő hajlamait, öncéllá teszi a fejlődést, amelyet korábban egy önmagán kívül fekvő transzcendens célra irányulónak vélt. Amott az ember egy, korlátozott meghatározottságban reprodukálhatta csak önmagát, miközben saját totalitását kénytelen volt a természetfölötti attribútumává tenni. — Most éppen ezt a totalitást termeli és a gewordenes Sein, az állapotszerű lét helyét a Werden mint történelmi állapotok mozgás-folyamata foglalja el.

Az egész korábbi történelemre az volt jellemző, hogy az ember még nem valósíthatta meg önmagát, mert a közte és a természet, valamint az emberek közti közvetítések láncolata fejletlen és tagolatlan volt, vagy pedig már ismét elvesztette, mert az ember teremtette közvetítések önállósult erőkként uralkodtak az emberen. Ez az a pont, ahol — s ez a szempontunkból új mozzanat — megvalósulhat mind az ősi közvetlenség, mind az elidegenült közvetítettség dialektikus meghaladása.

A gazdagság a kapitalizmusban — írja Marx a Grundrissében — maga is mint végpontok, mint használati és csereérték között közvetítés, mint a munka és a tulajdon, mint a proletár és a burzsoá közötti közvetítés van ugyan adva, de kiteljesült gazdasági viszonyként — tőkeként — összefoglalja az ellentéteket, és önmagával való közvetítésként jelenik meg. Sajátos látszat-szubjektummá alakul, amelyben a végpontok önálló előfeltételei ugyanúgy megszűnni látszanak, ahogyan Krisztusban, a természetfölötti-emberi szubjektumban kihunyni látszik az ellentét isten és

¹⁰ Id. mű 367. o.

ember között.¹¹ A kommunizmusban azonban a gazdagság — láttuk — nem különül el többé az azt alkotó szubjektumoktól fetisizisztikus formában — az „önmagával való közvetítés” itt többé nem „egyoldalúan magasabb hatvány”, hanem egyben magasabb szintű közvetlenség is, hiszen nem más, mint az egyéni szubjektumok szükségleteinek, képességeinek, termelőerőinek az egyetemes cserében létrehozott egyetemessége. Marx tehát nem semmisíti meg utópisták módjára a képzeletben az ember és a természet, ember és ember közötti közvetítéseket: az a kérdés érdekli, miként szüntethetők meg a valóságban a közvetített végpontok önálló előfeltételei — más szóval: miként haladható meg a társadalom antagónisztikus szerkezete — és ezzel az az állapot is, amikor a közvetítés szükségképpen kinő az emberek ellenőrzése alól és önálló, sőt egyedül önálló hatalomként jelenik meg. A kommunizmus marxi fogalma éppen ezt előlegzi. A személyi kapcsolatok — írja Marx A tőkében — hosszabb történelmi folyamatban levetik fetisizisztikus-dologias látszatukat, érzékileg-érzékfölötti vonásaikat, misztikus ködfátylukat, amennyiben most már „mint szabadon társult emberek terméke ezek tudatos tervszerű ellenőrzése alatt” állnak.¹²

Ezen a ponton, és csakis ezen a ponton — a kifejlett kommunizmusban — válik lehetségessé — emlékezzünk az 1844-es megfogalmazásra — a vallás és az ateizmus teljes meghaladása, és jön létre „a pozitíve önmagából kezdődő, a pozitív humanizmus”.¹³ Ebben a világtörténeti perspektívában merülnek fel azután a valláskritika feladatai is, szerves összefüggésben azzal a harccal, amelyet a munkásosztály a szocializmusért folytat.

Olykor olvasható, hogy az 1848 utáni időszakban Marx kevésbé használja az ateizmus, a valláskritika terminusait. Ez azonban nem azért van így, mert a kérdést elméletileg lezárták, vagy gyakorlatilag perifériusnak tekintenék, hanem mert éppen a tagadás dialektikus volta következtében elsősorban a társadalmi fejlődés pozitív tendenciáinak megfogalmazásában érvényesíti a kritika mozzanatát. Nem az ateizmus kiküszöböléséről — éppen e „pozitív humanizmus” megvalósításának konkrét feltételeiről van szó, és a kritika sem absztrakt módon éri a vallást, hanem mindenekelőtt azokon a pontokon, ahol a társadalmi fejlődést, a kapitalizmus bírálatát, a szocializmus építését közvetlenül, ténylegesen fékezi. A kultúra elsajátításának és megalkotásának olyan, világtörténetileg új módjáért folyik a harc, amely által és amelynek révén az emberiség egészen túlszárnyalhatja a társadalmi szabályozás pusztán hitszerű és

¹¹ Vö. id. mű 225. o.

¹² A tőke I. köt. MEM/23. köt. 81. o.

¹³ Gazdasági-filozófiai kéziratok 113. o.

ösztönös formáit. Ugyanakkor természetesen maga is a marxi értelemben vett ateizmus, mint dialektikus és történelmi jellegű tudományos materializmus — meghaladja a hitszerűbe és ösztönösbe rögzült gondolkodásmódot és viszont: ez az elméleti ateizmus is csak mint a valóságos felszabadulás reális feltételeinek tudatosítója és előmozdítója fogadható el.

Ez ugyanakkor nem azt jelenti, mintha igazat adhatnánk Marcel Redingnek, aki a marxizmus ateizmusát a kritika politikai és módszertani szempontjával azonosítja.¹⁴ Az a tény, hogy Marx a vallást meghatározott társadalmi viszonyok termékének minősíti és hogy — amint ezt mind ő, mind pedig különösen Lenin hangsúlyozták — a vallás kritikája alárendelendő a gyakorlati politikai osztályharc szükségleteinek, nem érthető úgy, hogy a kritika (Max Adler vagy az idős Kautsky módján) az egyházak társadalmi-politikai szerepének elbírálásával volna azonosítható.

A marxista valláskritika elve nemcsak a polgári felvilágosodás absztrakt negativizmusától különbözteti meg magát, hanem a XIX. és XX. századi polgári filozófia absztrakt pozitívizmusától is: a marxizmus szocialista humanizmusa éppen abból a felismerésből fakad, hogy az ember számára a legfőbb lény „nem az istenek, hanem a természet, csak maga az ember lehet”,¹⁵ hogy az ember és csakis az ember tekinthető történelme egyetlen szerzőjének és szereplőjének. Az ember az, aki saját tevékenysége — mindenekelőtt munkája révén — a történelemben önmagát megalkotja, aki tevékenysége tárgyává tette a természetet és saját viszonyait, aki e maga alkotta világban történelmileg meghatározott feltételek által körülírt szférában, a feltételeket tudatosítva, szüntelen küzdelmet folytat saját lehetőségeinek folyamatos valóra váltásáért. A vallásokban kifejezésre juthatnak ugyan — és kifejezésre is jutnak — humanisztikus társadalmi és erkölcsi tendenciák, ez azonban nem változtat azon, hogy elvileg, világnézetiileg minden vallási felfogás szükségképpen istenközpontú, s így elméleti értelemben nem tekinthető humanizmusnak. Maritain integrális humanizmusa végeredményben istenbe integrálja az embert, s nem megfordítva.

A marxista társadalomfelfogás e világnézeti kiindulópontja így természetesen többet jelent egy szűken értelmezett módszertani szempont érvényesítésénél. Marx tudatosan előfeltételekként kezeli az emberek mindenkori gazdasági-társadalmi viszonyait, amelyekből végső soron a politikai és ideológiai vallási mozgást levezeti, ha ez az előfeltevés nem is dogmatikus (hiszen konkrét tartalma szüntelenül változik), nem is önkényes (hiszen az empirikusan megragadható egyének objektív kapcsolatairól van szó). Természetesen a vallást magát is ez előfeltételekből ki-

¹⁴ Vö. M. Reding: *Der politische Atheismus*, Graz—Wien—Köln, 1958.

¹⁵ Gazdasági-filozófiai kéziratok 52. o.

indulva magyarázza, ahelyett, hogy a vallási kinyilatkoztatás „evidenciájából”, mint előfeltételből indulna ki.

Ily módon Marx világnézetében ez az elméleti humanizmus, ez a tudatos és egyértelmű állásfoglalás a természet és az ember immanenciája mellett nem mellékes elem, hanem egyenesen annak kiindulópontja, pozitív elméleti alapja, egész kutatómunkájának és forradalmi attitűdjének alfája. Lukács György helyesen állapítja meg: „... minden egyes embernek, mint más egyedekkel közvetlenül érintkező egyednek kell döntenie saját elidegenedései mellett vagy ellen. Ezért játszik döntő szerepet a tudatnak az a — gyakorlatból kinövő és a gyakorlatot meghatározó — ontológiailag megalapozott ténye, hogy vajon végső soron maga az ember alkotja-e meg életét és személyiségét társadalmiságának keretei között, vagy pedig transzcendens hatalmakra bízva, hogy döntsenek erről az életkomplexusról.”¹⁶

Marx már 1844-ben figyelemmel fordult a természettudomány érvei felé, amelyekről a naprendszer, a Föld és az élet (később az ember) „önlétrehozásának” bizonyítékait várta. Ugyanakkor azonban már ekkor világos volt számára az, aminek tudatához a korábbi materializmus még legmagasabb szintjein sem jutott el: az ember társadalmi életviszonyainak, történelmének elemzése nélkül a vallásos kérdésfeltevés, a vallásos hit sajátosságának kérdése helyesen fel sem vethető. „A teremtés... — írja — a népi tudatból nagyon nehezen kiszorítható képzet... A természetnek (és tegyük hozzá: az embernek) önmaga általi léte felfoghatatlan a számára, mert ellentmond a gyakorlati élet összes kézzelfoghatóságának.”¹⁷ A másoktól — földi és égi hatalmaktól — függő ember nem képes saját életét saját teremtésének tekinteni. Ez a közérzet az alapja annak a közérzetnek és tudatnak, hogy az ember sorsa fölött nála hatalmasabb és tőle idegen erők rendelkeznek. Ily módon — a valóságos emberi korlátozottság bázisán nem az emberek tapasztalatai ellenére, hanem éppen mindennapi élményeik folytán mindaddig megmaradhat a vallásos kérdésfeltevés, amíg maga a történelem nem teszi gyakorlatilag lehetetlenné a kérdés ilyenén újratermelődését.

Ismétlem: Marx természetesen messzemenően figyelembe veszi a modern tudomány módszertani ateizmusát, amelynek alapján az — ahogyan ennek már Laplace kifejezést adott — feleslegesnek tekinti isten feltételezését a természetkutatásban. Egyáltalán nem tekinti mellékes feladatnak a társadalom- és természettudományok segítségével felrajzolt összefüggő világkép elsajátításának előmozdítását és nem minősíti feleslegesnek a felvilágosodás természetontológiai és logikai érveinek népsze-

¹⁶ Lukács György: A társadalmi lét ontológiája. Budapest, 1976. II. köt. 735. o.

¹⁷ Gazdasági-filozófiai kéziratok 76. o.

rúsítását sem, aminek főként az lehet a szerepe, hogy — amint erre Engels nyomán Lenin rámutatott — a tömegeket a megszokottal, a korábban kritika nélkül elfogadott normák és értékek világával szemben gondolkodásra készítsék. Ugyanakkor azonban Marx tisztában van azzal, amit az istenhit polgári racionalista kritikája soha nem vett figyelembe: istent a hívő nem tekinti természeti lénynek és ezért pusztán természettudományi (vagy egyáltalán: értelmi) érvekkel megcáfolhatónak sem. Más szóval: a vallás éppen hitszerű volta miatt eleve kivonja magát az értelem, a koherencia és a gyakorlat kritériumai alól. Érdeklődése éppen ezért arra irányul: milyen körülmények közt keletkezik az emberek közt tudásunk elvi elégtelenségének, érveink elvi érvénytelenségének, cselekvésünk elvi hátráltságának élménye, miért csap át a mindennapi gondolkodásban inherens hitszerűség vallásos hitté? A kérdést és a kritikát ezáltal a történelemben alapozza meg, anélkül, hogy logikai jelentőségétől megfosztaná. „Az elvontan természettudományos materializmusnak — amely a történelmi folyamatot kizárja — fogyatékoságai láthatók már szóvivőinek elvont és ideologikus képzeteiből, mihelyt túlmerészkednek specialitásukon”¹⁸ — írja A tőke I. kötetében is.

Marx újítása tehát abban áll, hogy többé nem pusztán a vallásos válaszokkal vitázik (láttuk, hogy ezek igazságtartalmának kritikáját már korábban is kiegészítette azzal, hogy hamis tudatként is szerepet játszhattak a történelemben), hanem főként a vallásos kérdésfeltevés gyakorlati-társadalmi okaira, a vallási szabályozás érvényességének feltételeire kéri rá. Az elméleti kritika legfőbb eszköze: a valóságos történelmi folyamat dialektikus és materialista vizsgálata és ezen belül a vallás társadalmi funkciójának konkrét és differenciált kritikai elemzése.

Ily módon elsősorban gyakorlati természetű lesz Marxnak a vallás meghaladásának feltételeire vonatkozó válasza is. „Amennyiben azonban a szocialista (értsd: kommunista) ember számára az egész úgynevezett világtörténelem nem más, mint a természetnek az ember számára való létrejövése — írja a Gazdasági-filozófiai kéziratokban — akkor ily módon megvan a szemléletes, ellenállhatatlan bizonyítéka a maga önmaga általi születéséről, a maga keletkezési folyamatáról. Amennyiben az ember és a természet lényegszerűsége, gyakorlativá, érzékivé, szemlélhetővé lett, az egy idegen lényeket, a természet és az ember feletti lényeket illető kérdés — oly kérdés, amely magába zárja a természet és az ember lényegtelenségének bevallását — gyakorlatilag lehetetlenné vált.”¹⁹

„A való világ vallási visszfénye egyáltalán csak akkor tűnhet el — írja ugyanerről később A tőkében —, ha majd a gyakorlati mindennapi

¹⁸ A tőke I. köt. MEM/23. köt. 347. o.

¹⁹ Gazdasági-filozófiai kéziratok 77. o.

élet viszonyai az emberek számára nap nap után egymásra és a természet-re való átlátszóan ésszerű vonatkozásokat jelenítenek meg”,²⁰ ami viszont maga is csak a forradalmi-gyakorlati tudat materialista megedzésének legfőbb kohója is.

De ha Marx kiemelte is a másoktól való függés jelentőségét a vallás fennmaradásában, számára a vallás mégsem volt és elvileg nem is lehetett csupán a függőség tudata — á la Schleiermacher. Kiindulópontja — az emberi viszonyok termelésének és újratermelésének tudományos vizsgálata — már maga is azt implikálja, amit azóta az ősrégészet, az antropológia, az etnológia, a szociálpszichológia sokoldalúan bizonyított, hogy noha a vallásban egyfajta korlátozottság jut kifejezésre, ez a korlátozottság maga is az érzéki-tárgyi tevékenység, a munka korlátozottsága. Ez az oka annak, hogy Marx szoros összefüggést lát egyfelől a munka objektív eleme, a munka termékének és tárgyának elidegenülése, a megtermelt és ellenőrizhetetlenné vált tárgyi világ uralma és a vallási elidegenülés ennek megfelelő, meghatározott formái között, másfelől ugyanígy rámutat a munkatevékenységtől, a munka e szubjektív elemétől való elidegenülés vallási kifejezésére is.

Georg Siegmund²¹ — egyébként Frazerre hivatkozva — a mágiában szemlélhető aktivitás-mozzanatok, a prométheuszi-fausti magatartás és az ateizmus közt húz vörös fonalat, szembeállítván ezt a vallásban kifejeződő függőség-tudattal, amelynek paradigmája a szenvedéseit béketűréssel fogadó Mária alakja volna. Siegmund tehát a beletörődés apologetájaként elutasítja a vallásban kifejeződő társadalomkritikát. Marx és Engels vallásfelfogása viszont — mondanunk kell-e — messzemenően elismeri ennek jelentőségét. Az aktivitás mozzanatát még az újkori materializmus teológiai előzményeivel kapcsolatban is érintik („Már . . . Duns Scotus felvetette a kérdést: nem tud-e az anyag gondolkodni?”), és a misztikus Jakob Böhmére sem haboznak utalni az anyag önmozgása eszméjének történeti előzményei kapcsán.²²

Éppígy — történelemszemléletünkkel teljes összhangban — messzemenő figyelemmel tanulmányozták e vallási tiltakozás haladó társadalmi megnyilvánulásait — a korai kereszténységet, a középkori eretnekséget, a reformáció radikális polgári és népi irányzatát —, felismerve bennük azt az emberi törekvést, amely a függőség és elidegenülés bázisán jelenik meg, de ugyanakkor valamiképpen túlmutat e függőségen, azt a küzdelmet, amelyet a történelemben e mozgalmak képviselői az elidegenülés leküzdése, meghaladása érdekében is folytatnak. Mindez eléggé ismeretes.

²⁰ A tőke I. köt. MEM/23. köt. 81. o.

²¹ Georg Siegmund: Der Kampf um Gott. Zugleich eine Geschichte des Atheismus. Wien 1960.

²² A szent család. MEM/2. köt. 125. o.

Az viszont talán kevésbé elemzett kérdés, miért nincs igaza Siegmundnak és a hozzá hasonló érvelőknek, akik szerint Marx szubjektívisztikusan eltúlozza az emberi aktivitást, tagadja az ember mindennemű függőségét és ezáltal mintegy istenné emeli magát a forradalmi aktivitás hordozóját, az embert — nolens-volens — új vallássá változtatván a maga tanítását. Miért nincs igaza Ernst Topitschnak, aki azt vindikálja a tudományos szocializmusnak, hogy „az emberiség-isten... csak Marxban, Marx révén és Marx segítségével ébredhet a történelmi folyamatnak mint igazi tökéletességhez vezető szükségszerű útnak a tudatára?”²³ Vagy másként fogalmazva a kérdést: igaz-e Ernst Bloch tézise, amely szerint nincs ateizmus messianizmus nélkül, mert nincs ateizmus hit és remény nélkül?

Jól ismert a társadalom-pszichológiailag szinte elkerülhetetlen jelenség, hogy az emberek hajlamosak történelmileg adott céljaik abszolút formában való megfogalmazására, figyelmen kívül hagyva a megvalósítás konkrét feltételeit, és az is, hogy a mindennapi gondolkodásból a hitszerűség mozzanata aligha küszöbölhető ki. Ismeretes, hogy Marx is, Lenin is mekkora figyelemmel tanulmányozta a tudatosság ösztönös, hitszerű csíraformáit, különösen pedig az életben, a valóságos mozgásban spontánul keletkező tendenciákat. Sőt: az is köztudott, hogy nem haboztak támogatást nyújtani a forradalmi erőknek akkor sem, ha maguk meg voltak győződve arról, hogy tevékenységük közben az embereket egyelőre illúziók vezetik (gondoljunk csak Marx álláspontjára a Párizsi Kommuné, Leninre az 1905-ös januári tüntetésekkel kapcsolatban), mert abból indultak ki, hogy a helyes elméleti álláspont elsajátítása is csak a tömegek tapasztalatainak folyamatában mehet végbe.

Mindez azonban távolról sem jelenti azt, hogy maga a marxizmus, mint teoretikus materializmus hitszerű karaktert viselne, vagy hogy eszméit, céljait tetszőleges módon posztulálná. Ellenkezőleg a marxizmus—leninizmus éppen a nagy történelmi célok illuzorikus tételezéseire ellenküdelemben forrott ki és fejlődött tovább, kétfrontos küzdelmet folytatva a jelen, az éppígytelt feltételeit abszolutizáló pozitivizmus, opportunizmus és a jövő dimenzióit a jelentől elszakító szubjektivizmus, utópizmus ellen.

Marx kategóriái — hogy Lenint parafrázáljuk — eléggé határozottak ahhoz, hogy kizárják az idealista misztifikációt, de eléggé rugalmasak ahhoz, hogy kizárják a dogmatizmust is. Maguk is a természeti-társadalmi valóság absztrakt képmásai, de absztrakt voltukban is történelmileg meghatározottak, és maguk is csupán kiindulópontjai a konkrétum gondolati reprodukciójának. Marx gondolkodói nagysága éppen abban áll, hogy a

²³ E. Topitsch: *Gottwerdung and Revolution*, Pullach 1973. 180. o.

dialektikus módszer teherbírását a kapitalista valóság ragyogó elemzésén mutatta be, tehát, hogy a kommunizmus bekövetkezését éppen nem valamiféle szekularizált üdvtörténet beteljesüléseként fogta fel, hanem olyan tendenciák tudatos és szervezett támogatásától tette függővé, amelyek magukban a reális gazdasági-társadalmi folyamatokban fészkelnek.

Az életben a tehetetlenség mítoszaival együtt bizonyosan megjelenik az ember mindenhatóságának kvázi-mitikus képzete is, de a tudományos elmélet szerepe éppen abban áll, hogy segítsen meghaladni a kvietizmus és a messianizmus rossz polaritását. Nem abban az értelemben, hogy elfojtja az emberekben azt, ami túlemelné őket mai korlátaikon, hanem, hogy a szubjektum és az objektum, a véges és a végtelen, a relatív és az abszolút feloldhatatlannak látszó és korábban csak a hit által áthidalt szakadását a társadalmi gyakorlat folyamatában segítse egyesíteni.

A valóságban minden vég új folyamat kezdete is. A gondolati szakadás köztük olyan viszonyok hatására áll elő, amelyek közt a mindennapi élet uralkodó tapasztalatának fényében az elért végpontok minden cselekvés és megismerés olyan elvi határainak tűnnek, amelyen túl az *ignoramus et ignorabimus*, a transzcendencia mezeje fekszik. (Hellmut Gollwitzer pregnáns mondata világosan jelzi a vallásosság megléte és az ilyen határok rögzítése közti szükségszerű összefüggést: „A [vallásos] vigasz kibékülést jelent a határral.”²⁴)

Ennek az élménynek Marx szerint az a magyarázata, hogy erőink elvi korlátozottságának látszatát meghatározott, elidegenült társadalmi szerkezetek hozzák létre, amelyeknek hatása következtében magában a gyakorlatban szakad el egymástól a történelmi folyamat relatív és abszolút eleme. A partikularitás leküzdhetetlenségének látszata oda vezet, hogy az emberek — a véges és relatív emberi szubjektivitással szemben — hiposztazálják az abszolútumot, önálló, transzcendens, végtelen és sorsuk fölött uralkodó személyes lénné teszik azt.

A megoldás az elidegenülés leküzdése, amit azonban nem lehet valamilyen hegeli „Versöhnung”-gal, sem Teilhard de Chardin *Surhomme*-jának abszolút harmóniájával azonosítani. A marxi kommunizmus-felfogás az embert sem abban a fatalisztikus illúzióban nem támogatja, hogy a történelmi szükségszerűség elvégzi a dolgát nélküle is, sem pedig azzal a voluntarisztikus illúzióval nem biztatja, hogy bármely társadalmi probléma megoldása bármikor lehetséges volna. Az ember társadalmi voltában sem szűnik meg természeti lénynek lenni, és maga a külső célszerűség diktálta termelőmunka sem lehet teljesen szabad tevékenység a kom-

²⁴ H. Gollwitzer: *Die marxistische Religionskritik und christlicher Glaube* In: *Marxismus-Studien*. Vierte Folge. Tübingen 1962. 107. o.

munizmusban sem. Az emberi erő kifejtés „mint öncél”, a szabadság birodalma csak ezen a meghatározott alapon bontakozhat ki.²⁵

Az embert nagykorúvá tenni nem azt jelenti, mint istenné magasztosítani elvont lényét, vagy annak valamely vonását, hanem éppen annyit, mint megérteni szabad fejlődésének tényleges, konkrét társadalmi feltételeit és magában az életben előmozdítani a hitszerű, vélekedésszerű tudati szerkezetek progresszív és dialektikus fejlődését a meggyőződés, a tudás, az elmélet, a tudományos igazság irányában — eufóriától és rezignációtól egyaránt mentesen.

Marxot követve tehát nemcsak Szent Ferenc végtelen alázatához nem csatlakozhatunk, de a polgári humanizmus Prométheusz figurájában megjelenő emberistenítéséhez sem.

A marxi—lenini elméletnek és a szocialista osztályharcnak éppúgy csak kára származott abból, hogy csökkentette a harcot az istenépítés, a messianisztikus-utópisztikus deformációk ellen, mint ha nem tudatosította **kellően a fatalisztikus-ökonomisztikus tendenciák elleni küzdelem szükségességét**. De a marxizmus már a hegeli idealizmussal való szakításától kezdve maga kezdeményezte a forradalom és a tudomány dezszkatolizálását, az emberek kérdéseinek valóságos anyagi feltételekre való visszavezetését. Jusson eszünkbe Engels szava, aki nyíltan hirdette, hogy minden igazi tudomány bizonyos értelemben geocentrikus és antropocentrikus marad, mert emberi-társadalmi **szükségletek szülik és azok** kielégítésére irányul, vagy Lenin figyelmeztetése: a forradalmárok rendszerint akkor veszítenek csatát, ha magát a forradalmat nagybetűvel kezdik írni.

A marxizmus egyszer s mindenkorra lemondott arról, hogy végső értelmet, végső célt tételezzen akár az egyén élete, akár a társadalom fejlődése számára. Ám ez éppen nem az ember gyengeségének bizonyítéka: azt jelenti, hogy a társadalmi fejlődés elérkezett arra a pontra, ahonnan már maguknak az adott viszonyoknak az elemzéséből mutathatók ki azok a tendenciák, amelyek az emberiség történetének új, osztály nélküli szakasza felé mutatnak, fogalmazható meg — konkrét történelmi célként — annak a társadalomnak a kiharcolása, ahol az ember már nemcsak tervezni, hanem végezni is képes. A szocialista forradalom csak az emberi előtörténet szempontjából végcél, valójában kezdet, egy sokkalta gyorsabb és gazdagabb emberi fejlődés, az igazi történelem kezdete.

Egyfajta katolikus etikum történelmi tapasztalatai szempontjából tekintve talán érthető Franz König bíboros aggodalma: „Aki az embert minden dolgok mértékévé teszi, szabaddá teszi az ember elpusztításának erőit is. Aki azt hiszi, hogy az ember mindent megtehet, annak fel kell

²⁵ A tőke III. köt. Budapest. 1967. 786. o.

ismernie, hogy az emberekkel minden megtehető.”²⁶ De Marx nem holmi új Protagorász, nem teszi sem az egyént, sem az osztályt, sem az emberiséget mint szubjektumot valamiféle elvont metrónná. A társadalmi fejlődés objektív folyamatának tudományosan megragadható törvényszerűségeiben mutatja fel az emberi cselekvés mindenkori minősítésének mértékét és megfordítva: azt a cselekvést minősíti értékesnek, amely e hosszú és bonyolult felszabadulási folyamathoz valamilyen módon hozzájárul, szűkítvén ezzel az emberi előtörténet természetadta, elidegenült meghatározottságainak korlátozó szerepét, meghaladván az osztálytársadalom, a kapitalizmus látóhatárát.

Térjünk vissza kiindulópontunkhoz: a marxizmus és a vallásosság közötti vitában a végső világnézeti előfeltevések természetesen nem tehetők zárójelbe. Az is nyilvánvaló, hogy a kereszténység más prognózissal válaszol a marxista ateizmus tényére, mint a marxizmus a valláséra. Mivel azonban mindkét oldalon megegyezhetnek abban, hogy e prognózisok helyes voltának eldöntése elsősorban a történelmi folyamattól várható, erre a kérdésre egyelőre elégséges általánosságban, elvileg válaszolniuk. Ezt persze meg is kell tenniük. Közben viszont társulhatnak egymással egy másik síkon: az objektíve közös történelmi célok szolgálatában, evilági sorsuk tevékenyebb, tudatosabb és eredményesebb formálása, kapcsolataik sikeresebb humanizálása érdekében. Ha ezt kölcsönösen elfogadják, Marx ateizmusát sem fogják másnak tekinteni, mint ami valójában: harcoss humanizmusa fontos aspektusának, olyan elméleti és gyakorlati attitűdnek, amely az emberiség haladását ténylegesen gátló elidegenült társadalmi struktúrák ellenében, az igazi emberi szabadság világának megalapozására irányul.

²⁶ Fr. König: Atheismus und Humanismus. In: Osservatore Romano. Wochenausgabe in deutscher Sprache. 16. Apr. 1976. 7. o.

MÁTRAI LÁSZLÓ OSZTÁLYELNÖK AVATÓ BESZÉDE

Tisztelt Osztálygyűlés!

Akadémiánk tavalyi közgyűlése a Filozófiai és Történettudományok Osztályában levelező tagjává választotta Lukács Józsefet, az Eötvös Egyetem tanszékvezető professzorát, a filozófiai tudományok doktorát. Alapszabályaink előírják, hogy új tagjainknak székfoglaló előadást kell tartaniuk kutatásaik köréből.

Lukács József elvtárs 1922-ben született Budapesten. Egyetemi tanulmányai óta egyfolytában, töretlen irányban fejt ki kutató, oktató és közéleti tevékenységet. A marxista—leninista filozófia szellemében szerkesztett vagy életrehívott folyóiratok egész sora kapcsolódik nevéhez, közülük elég itt csak a Valóságra és a Világosságra rámutatni.

Külföldön is ismert kutató tevékenységének középpontjában a vallások kialakulásának történetfilozófiai problematikája áll, a vallási tudatforma kifejlődésének, stagnálásának és hanyatlásának társadalmi determinációja. Figyelemre méltó konkrét kutatási eredménye e kérdéskörben a kereszténységet megelőző, ill. afelé vezető vallások társadalomtörténeti tipológiája, melynek új megállapításait az ókori történet művelőinek is el kell fogadniuk. Ez egyben metodikai oldalról is igen pozitív fényt vet tagtársunk tudományos munkásságára (és ugyanezt újabb témakörben bizonyította most elhangzott székfoglaló előadása is): nem csupán általános módon épít a marxizmus—leninizmus filozófiai alapjaira, hanem ezen az alapon új, modern, aktuális problémák megoldására is vállalkozik, mint aminők az „ázsiai termelési mód” vagy a Lukács György-féle ontológiai kísérlet kérdése.

Tisztelt Osztálygyűlés! Köztudomású, hogy Akadémiánk (és minden akadémia) tudományos ütőképessége és így társadalmi haszna is elsősorban és végső soron is, tagjainak tudományos eredményeitől függ: ezért igen fontos esemény az Akadémia új tagjainak megválasztása. Társadalmunk jelen fejlődési szakaszában növekednie kellene a társadalomtudományok

(köztük az osztályunkhoz tartozó filozófiai és történeti tudományok) jelentőségének is. Az Akadémia, mint az akadémikusok testülete, jelenleg már évek óta a permanens átszervezés állapotában leledzik, s ez éppen a társadalomtudományokban nem kedvez az elmélyült alkotó munkának. Ez még jobban növeli az ifjabb generációk feladatait és felelősségét osztályunk életében.

Most, amikor megköszönve Lukács József tagtársunk szép székfoglaló előadását, átadom neki a levelező tagságának teljes jogaiba való beiktatását jelentő oklevelet: kívánok neki további szép tudományos eredményeket, melyek ezentúl az Akadémia eredményei is lesznek, és kívánok az eredmények eléréséhez jó egészséget és zavartalan alkotókedvet!

JELENTÉS A RÉGÉSZETTUDOMÁNY HELYZETÉRŐL (1969—1976)*

A régészettudomány a történettudomány szerves része; feladata az ún. anyagi kultúra, a gazdaság- és társadalomtörténet, a településtörténet és a tárgyakban kifejeződő szellemi kultúra kutatása. Alább még részletezendő okokból e feladatnak a hazai régészet csak az országhatáron belül tud eleget tenni. Ez a tény, ti. az egyetemes régészet művelésének korlátozott lehetősége, végső soron a hazai kutatások fejlődését gátló tényezők közé tartozik.

A régészettudomány hazánkban őskori, ókori keleti és klasszikus, provinciális római, kora középkori, közép- és török kori ágakra oszlik. Ezenkívül a numizmatikát is a régészethez kapcsolódó diszciplínaként kezeljük. — Nem nélkülözheti a régészet az antropológia, zoológia, botanika, kémia, fizika, valamint a földtudományok interdiszciplináris közreműködését.

Háttérbe szorult a részdiszciplínák közül a római kori barbár népek kutatása. Külföldi kutatóbázis hiánya, külföldi tanulmányutak korlátozott mérete és tervezhetetlensége miatt nehézségekkel küzd az egyetemes régészet összes ágának (ókori kelet, klasszika-archaeológia, steppei népek régészete stb.) művelése.

A kutatás különböző szintű, egymást gyakran keresztező akadémiai, minisztériumi és megyei tervek alapján folyik. Az eredmények a történeti tudatformálásban növekvő szerepet játszanak és a múzeumok közművelődési feladatainak teljesítéséhez is jelentősen hozzájárulnak. Kedvező körülmény, hogy a régészet iránt széles körű érdeklődés nyilvánul meg, aminek színvonalas kielégítése azért is fontos feladat, mert a régebbi korokat illetően különösen gyakran kell (részben az iskolai történelemtanítás súlyponteltolódása és szemléleti fogyatékosságai miatt is) egyre terjedő tudománytalan, dilettáns, nacionalista stb. nézetekkel szembeszállni, mint pl. a magyar etnogenezissel kapcsolatos romantikus elméletek, vagy a fejlődést tagadó és a történelmet külső okokra visszavezető nézetek. (E két típusba igen sokféle elmélet tartozik.)

A tárgyi emlékművek feltárása, gyűjtése, őrzése, közlése és értékelése, tehát történeti forrásként való kezelése tartozik a régészet feladataihoz. A multidiszciplinaritás kitérője: részben a történettudomány megfelelő ágaival (pl. középkori régészet a középkor történetével, irodalmával, művészetével stb.), részben a korszerű módszerek követelményeként bizonyos természettudományokkal szükséges interdiszciplináris kapcsolat. Elvileg igen sok sajátos régészeti célú vizsgálati módszer

* A helyzetelemzést a Régészettudományi Bizottság 1976 folyamán készítette el, s az osztály — kisebb kiegészítésekkel — az Akadémia 1977 májusi elnökségi ülése elé terjesztette. Az elnökség az előterjesztést és a határozati javaslatokat jóváhagyólag elfogadta.

lehetséges és nemzetközi viszonylatban igen sokat dolgoztak ki, illetve alkalmaznak is tervszerűen.

A társadalom részéről a régészet eredményeinek élénk visszaigazolása tapasztalható. Az ismeretterjesztő munkák igen rövid idő alatt elfogynak, a múzeumok régészeti kiállításainak és a feltárt régészeti objektumoknak a látogatottsága igen nagy. Nem lebecsülendő az idegenforgalom szempontja sem. A hazai kutatás eredményeit külföldön is magasra értékelik, ami lemérhető a nemzetközi konferenciákon és a szakfolyóiratok recenzióin. A színvonal tartása azonban több okból egyre nagyobb nehézségekbe ütközik.

A kutatás nagyszámú és sokféle kutatóhely között oszlik meg. A legjelentősebbek az MTA Régészeti Intézete, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Budapesti Történeti Múzeum régészeti osztályai, az ELTE Régészeti Tanszéke és az Országos Műemléki Felügyelőség. Néhány más profilú, kisszámú régészt alkalmazó intézmény mellett a 19 megye múzeumi szervezeteiben dolgozik nagyobb számban régész. A kutatóbázis fogalmának minden szempontból az MTA Régészeti Intézete felel meg a leginkább. A Régészeti Tanszék még oktatási feladataihoz sincsen korszerűen felszerelve, a Műemléki Felügyelőség a régészeti kutatásokat járulékos feladatnak tekinti, a múzeumok egyik alapvető feladata (időről időre változó hangsúlyal) a közművelődés. Ennek ellenére a régészet problémái ma is a legszorosabban a múzeumok problémáihoz kapcsolódnak, mert a régészek 77%-a dolgozik múzeumban, s ebből tanácsí irányítás alatt 55% (l. 1., 2. melléklet). A kutatóhelyek ilyen megoszlása nem teszi lehetővé, hogy a költségekről, beruházásokról és műszerezettségről képet alkothassunk. Az mindenestre biztos, hogy technikai felszereltség és kisegítő személyzet dolgában országos átlagban katasztrofális a helyzet. Erre kell visszavezetnünk a hazai és nemzetközi elvárásokkal szemben való növekvő aggályainkat. A kutatásra fordított anyagi és szellemi kapacitásban óriási eltérések vannak. Egyes tanácsí múzeumok nagyobb kerettel rendelkeznek, mint az MTA Régészeti Intézete, más tanácsí múzeumokban a törvényesen előírt leletmentések fedezete is hiányzik.

Az egyes régészeti szakágak területi eloszlása, illetve helyi képviselte esetleges, ami jórészt a decentralizáltság következménye. Például: az ősrégészeti szempontból alapvető jelentőségű északkeleti megyékben pillanatnyilag alig van ősrész, négy dunántúli megyében nincsen római kori specialista stb.

Az elért eredményekkel a felsorolt nehézségekre való tekintettel részleteiben elégedettek lehetünk, általában és a továbbfejlődés távlatából azonban nem. Az alábbi részletezés igyekszik röviden felsorolni az elmúlt évek eredményeit és a feladatként jelentkező hiányokat.

Az őskor legrégebbi szakaszát illetően a legfontosabb eredmény a vértesszőlősi előember világsszerte várt régészeti értékelésének befejezése. Ugyancsak kiadónál van egy eurázsiai méretű szintézis a neandertáli ember koráról. — A termelőgazdálkodás kialakulása Európa-szerte az érdeklődés előterében van; hazánkban is több kezdő kutató e korból választotta kutatási témáját. Magyarország területén találkozik az égei-mediterrán és a közép-európai kör, így az északabbi és nyugati területek élelemtermelő életmódjának létrejötte jórészt a magyar kutatási eredmények alapján közelíthető meg. A környező országokhoz képest szerényebb mértékben ugyan, de megindult az alapvető forrásfeltáró tevékenység, és kísérletek történtek olyan nagyobb, több kutatót összefogó ásatások megszervezésére, amelyek szélesebb szintézisre is lehetőséget nyújtanak. Remélhető, hogy ilyen nagyobb feltárásokkal felzárkózhatunk a szomszédos országokhoz. Jelentős eredmény, hogy hosszabb kollektív munka eredményeképpen elkészült a Régészeti Kézikönyv 2. kötete, amely a neolitik és rézkor foglalja össze. A rézkor teljes forrásanyagának értékelése is

elkészült. A magyar kutatás e kor új népcsoportjait fedezte fel, aminek következtében ráirányult a figyelem a steppei eredetű népek első felbukkanására. — A bronzkor fejlett termelőgazdálkodását illetően elsősorban többretegű (tell-) telepeken folytak kutatások, egy több alföldi múzeumot átfogó tellkutatási program keretében. Ennek során korszerű feltárási módszereket sikerült kidolgozni, amelyeket a fiatalabb kutatók is a helyszínen sajátíthattak el. Megjelent a középső bronzkor első igazán történeti szemléletű szintézise. Sajnálatos, hogy ez az úttörő munka másfél évtizedig volt kéziratban. Múzeumainkban e korból halmozódott fel a legnagyobb közöletlen anyag. Feldolgozása megindult, több kötet meg is jelent vagy elkészült. Ezek részben igényesebb, történeti és gazdaság-, társadalomtörténeti szintézist is nyújtanak, részben alapvető forráskiadványok. — A vaskorszak döntő társadalmi változásai elsősorban a nagy települési centrumokban figyelhetők meg. Legnagyobb méretű őskori feltárásaink ebből az okból ilyen településekre koncentráálódnak. A megindult kutatás magas szervezettségű, központi hatalom által vezetett kezdeti osztálytársadalmak sokrétű megismerését ígéri. — A késői vaskor (kelta kor) hosszú ideig elhanyagolt kutatása a felgyülemlett forrásanyag kollektív feldolgozásával, illetve közzétételével megindult. A Régészeti Kézikönyv idevágó 3. kötetéből eddig a késő bronzkor és a korai vaskor összefoglalása készült el.

Az ókori kelet és a klasszikus archaeológia néhány főnyi kutatógárdája feladatait jól felismerve három irányban munkálkodott: folyamatosan közli és értékeli a hazai gyűjtemények anyagát, valamely speciális területen részt vesz a nemzetközi kutatásban, és kiterjedt ismeretterjesztő tevékenységet folytat, amelynek az elmúlt években is több színvonalas produktuma látott — olykor több kiadásban is — napvilágot. Kiemelendő, hogy néhány kérdéscsoportnak, mint az egyiptomi vallás alsóbb régiói, a köztársaságkori római művészet, különösen pedig az itáliai vázafestészet, vezető tekintélye magyar, bár kutatómunkájuk hallatlan nehézségek között folyik. Nincsen megoldva az utánpótlás, különösen a klasszikus archaeológia területén, ami kihat a provinciális művészet kutatásának elmaradottságára is.

A provinciális római régészet hagyományosan összefonódik a Római Birodalom történetének kutatásával, amelynek hazai bázisa nagyrészt azonos a régészeti kutatóhelyekkel. A kutatás fő tárgya azonban Pannónia, melynek nemzetközi kutatásáról magyar kutató ír 4—5 évenként kritikai áttekintést. Pannónia történetéről épp a beszámolási időszakban jelent meg magyar szerzőtől egy angol sorozatban szintézis (magyar változata két kiadásban), több évtized óta az első. A tízkötetes Magyar Történetbe írt összefoglalás terjedelmi okokból nem reprezentálhatja a hazai kutatást, amely a határtartományok politikai szerepének, sajátos fejlődésének és kultúrájának értelmezésében az utóbbi években jutott el nemzetközileg elismert új eredményekhez.

A római régészeti kutatások két fő irányban haladnak: 1. települési egységek, a határvédelem, városok stb. rendszeres feltárása és 2. leletcsoportok provincia- vagy birodalmi méretű rendszerező értékelése. Az előbbi tekintetében kiemelendők: a gorsiumi kutatások, amelyek a birodalomban először azonosították a tartományi gyűlés székházát; a soproni városkutatás, amely különösen a város kora középkori történetéhez alapvető; a belső-pannóniai városok megismerésében jelentős előrelépés Sopianae feldolgozása és Salla rendszeres kutatásának folyamatos publikációval kísért megindítása. Egyetlen kutatott késő vaskori erődfített telepünk kiemelő értékelése megjelent, ugyanakkor várat magára egy sor fontos feltárás közlése. A határvédelmi rendszer (limes) tervszerű kutatásában szintén az utóbbi évek hoztak fordulatot több felső-pannóniai auxiliáris tábor kutatásával, a Duna-kanyari erőrendszer több évtizedes tervszerű kutatásának összefoglalásával, és az aquincumi légiótábor topográfiai és kronológiai tisztázásával. Mindezeket az 1976-ban

általunk rendezett nemzetközi Limes-kongresszuson bemutattuk, a résztvevők körében egyhangú elismerést váltott ki. Kevésbé jól állunk a falusias telepek és vil-lák kutatásában, amelynek finanszírozására csak az Akadémia által nyújtott szerény lehetőségek állnak rendelkezésünkre.

Egyenlőtlenül oszlanak meg az erők és a lehetőségek a leletcsoportok kime-rítő feldolgozását illetően, amely pedig az ipar, a kereskedelem és a művészet tör-ténetéhez elengedhetetlen alapot szolgáltatna. Egy sor fontos forráscsoportra (a művészet csaknem összes ága, bronzipar, fegyverek stb.) nincsen specialistánk, aminek csak részben van objektív magyarázata (utak, gyűjtőmunka korlátozott le-hetőségei, kutatóidő hiánya, szakirodalom hiányai). Örvendetes viszont hogy né-hány forráscsoportban mégis példamutatóan előrehaladtunk. A hazai római fel-iratok új kritikai kiadásának két kötete jelent meg (mindkét kötet utánnyomása máris szükséges lenne), számos tanulmányból ítéletően hamarosan várható a legfontosabb importáru (sigillaták) összefoglalása, amelynek szerzője nemzetközi-leg elismert specialista; hasonlóan küszöbön áll nagyméretű előzetes tanulmányok után az üvegek feldolgozása. A mozaikokról monográfia jelent meg, és új módszerű értékelés készült a késő római temetőkről, amelyek kutatásában egyébként is ve-zető helyet tartunk. A temetők értékelését a legutóbbi Intercisa-kötetben adott kritikai visszapillantás tovább fogja finomítani. A szobrászati emlékek nemzetközi kötelezettség keretében tervezett corpora csak sorozaton kívüli közlésekig jutott el. A pénzforgalomra magyar kutatók új vizsgálati módszereket dolgoztak ki. Nem-zetközi elismerés kíséri a hazai kutatók proszopográfiai munkásságát. A társada-lom- és etnikumtörténeti kutatások epigráfiai-név kutatási módszerének ún. magyar vagy budapesti iskolája körüli viták még nem jutottak nyugvópontra. A módszert újabban Savaria, Intercisa és Moesia tartomány társadalomtörténetéhez alkalmaz-ták. Megindult a Római Birodalom teljes személynévanyagának értékelő feldolgo-zása is, amelyhez bel- és külföldi munkatársak csatlakoztak. Ide tartozik Dacia rómaiságának alapvetően új szempontokból való megvilágítása. Pannónia történeti problémái közül különösen a legkorábbi és legkésőbbi periódus volt intenzív ku-tatás tárgya. Előbbiről több tanulmány mellett egy vitaülés közölt anyaga, utób-biről egy nagy igényű, de sokban vitatható monográfia körül kipattant polémia ta-núskodik. A római lakosság helybenmaradásának kora középkori feltételeit és tar-tamát néhány új ásatási eredmény és néhány ismert leletcsoport újraértékelése konk-rétábban kezdi megvilágítani.

A *kora középkor régészetébe* más korszakoknál szerteágazóbb kutatásterületek tartoznak. Bár hazai időhatárai adottak (IV—XI. század), a magyar őstörténetben és a keleti lovasnépek kutatásában gyakran évezredekkel korábbra kell visszanyúl-ni. Hazánkban is csak lazán kapcsolódnak egymáshoz a keleti török lovasnépek (hu-nok, avarok), a germán törzsek (gótok, gepidák, longobárdok), a szlávok, a hon-foglaló magyarok és a magyar államalapítás problémái.

A *kora középkori régészet* 1969—1976 közötti eredményeiből kiemelendő:

A tízkötetes Magyarország Története számára a magyar őstörténetről, a népván-dorlás korról és a IX. századról a korábbi vállalkozásoknál szemléletben és mód-szerben igényesebb, jelentős szintézisek születtek. Ennek előtanulmányaként az V—IX. század kutatásának a felszabadulás óta elért eredményeit egy kritikai össze-foglalás ismertette (1971), amely a további kutatás számára iránymutatónak bizo-nyult.

Magyar—szovjet közös munkaként megjelent az első Szovjetunióban kiadott magyar őstörténeti tanulmánykötet. A „Kárpát-medence a VIII—X. században” té-makörből tartott Nemzetközi Szláv Régészeti Konferencia (Szeged, 1971) anyagát az MTA Régészeti Intézete tette közzé. A germán népekről, a honfoglaló magyarok-

ról és a magyar őstörténetről magyarul és idegen nyelven magas színvonalú népszerűsítő munkák jelentek meg (Gondolat és Corvina). Népvándorlás kori művészetünk eurázsiai összefüggésekben való értékelését több idegen nyelven és magyarul a Corvina adta ki.

A kora középkor egyes korszakait illetően: lehetővé vált a Pannóniában megtelepülő első népcsoportok leleteinek felismerése. Befejeződtek a korábbi nagy ásatások: a langobárd temetők módszeres felkutatása, legnagyobb avar temetőink feltárása. Folyamatban levő feldolgozásuk az első avar település már megjelent feldolgozásával együtt jó lendületet adott avar kori kutatásunknak, különösen a településeknek, aminek következtében egyre jobban megismertük az avarok gazdasági és társadalmi viszonyait. Új feldolgozások foglalkoztak az avarság keleti eredetével és kapcsolataival, más közlések szilárdabb alapra fektették az avarok korábban hipotetikus időrendjét és etnikai viszonyait. A régebben feltárt, de közöletlen avar temetők feldolgozására alakult munkaközösség két nagy kötettel készült el, amely a Magyar Nemzeti Múzeum, illetve Baranya megye avar temetőit tartalmazza. A IX. századi dunántúli avar—szláv korszakról hazánkban és külföldön is jelent meg magyar szerzőtől szintetikus igényű munka. Elkészült e kutatások kritikai összefoglalása is. X—XI. századi nagy temetőink teljes feltárása mellett előrehaladt „Honfoglaláskori és Kora-Árpád-kori temetőink” leleteinek kimerítő anyaggyűjtése és feldolgozása. Monográfia dolgozta fel Dél-Magyarország honfoglaláskori és kora-Árpád-kori problémáit, illetve Kelet-Magyarország kutatása alapján a honfoglaláskori településtörténetet. Utóbbi munka kísérletet tett a nemzetiségi viszonyokból az osztályállamba való fejlődés rekonstruálására is. (Itt kell említenünk, hogy a nagy publicitást kapott „kettős honfoglalás” elméletéről szakköreinkben vita folyt, az elmélet azonban már a vita kibontakozása előtt sokat veszített népszerűségéből. Ennek ellenére hatásával a továbbiakban is számolnunk kell.) A magyar őstörténet finnugor korszakáról a szovjet régészetre támaszkodó összefoglalások és részlettanulmányok mellett öröndetesen szaporodnak a szovjet szerzők magyar orgánumban közzétett idevágó tanulmányai is. Végül, de nem utolsósorban, máris jelentős eredményeket mutat fel X—XI. századi megye- és nemzetségi központjaink (váraink) tervszerű felkutatása. Több idevágó vitaülés anyaga jelent már meg.

A középkori régészet terén a pilisi, dömösi, a somogyvári, a szekszárdi, a pusztaszeri és a budavári domonkos kolostorok, illetve apátságok ásatása, a két korai királyi központ, Székesfehérvár és Esztergom kutatása említendő. Középkori városkutatásaink a budai vár előterének kutatása mellett tisztázták a középkori Óbuda kulcsfontosságú emlékeit és jelentős topográfiai kérdéseit, s új eredményeket hozott Sopron várostörténeti kutatása is. A korai ispánsági központok feltárása során a szabolcsi földvár, Abaújszántó, valamint néhány kisebb központ kutatása hozott az államalapítás korára vonatkozó új eredményeket. A jórészt az Országos Műemléki Felügyelőség helyreállítási programjának keretei közt folyó többi várásatás közül ki kell emelnünk a hosszú évek óta folyó egri, valamint a tatabányai vár kutatását, s az ugyancsak elsősorban a helyreállításokkal kapcsolatos falusi templomfeltárásokat. A középkori falukutatási program keretében ki kell emelnünk a dobozi Árpád-kori falu hosszú évek óta végzett szisztematikus feltárási munkáját, a későközépkori falukutatások között pedig a sümeg-sarvalyi faluásatás hozta a legteljesebb és legjelentősebb eredményeket.

A középkori régészet legkülönbözőbb ágazatainak korábbi fejlődését és módszertani kérdéseit foglalta össze az 1970-ben az MTA Régészeti Intézete és a Magyar Nemzeti Múzeum közös rendezésében megtartott Középkori Régészeti Tudományos Ülésszak, melynek anyagát 1971-ben közreadtuk. Az újabb középkori

régészeti kutatások jelentős részének igényes feldolgozása két nagylélegzetű tanulmány Budapest korai-, ill. későközépkori művészetéről. A pilisi ásatások eredményeivel kapcsolatos feldolgozások a korai román és a koragótikus magyar művészet szempontjából egyaránt igen jelentős eredményeket hoztak.

A budai várnegyed és Óbuda területén végzett újabb kutatások számos további várostörténeti kérdés megvilágítását tették lehetővé. A vári szoborleletről könyv készült, az évek óta folyó budai városkutatásról előzetes ismertetés. Tovább folytatódott a soproni városfal-kutatások közzététele, a fenti feltárások jelentős mennyiségű és minőségű leletanyaga is részben feldolgozásra került.

A középkori várostörténettel kapcsolatban igen sok új információt nyújtottak a Székesfehérvár Évszázadai c. kötetek. A korai királyi központok — Székesfehérvár, Esztergom — kutatási eredményei államalapítás-kori történetünket bővítették sok új eredménnyel. A korai ispánsági központok kutatása témakörből a szabolcsi földvárat és környékét és a somogyvári kutatásokat ismertették előzetes jelentés formájában. Az újabb várkutatásokat összefoglaló népszerűsítő kötet a feltáró régészek tudományos igényű cikkeiből állt össze, s jól tükrözi az e téren elért sok új eredményt. Ezenkívül a feltárások zöméről külön tanulmányok is jelentek meg.

A falukutatásokkal kapcsolatban előzetes jelentések, ill. rövidebb közlemények jelentek meg a dobozi, tiszafüredi, csátaljai, letenye-szentkeresztombi ásatásokról.

A nagyszámú régészetiileg megkutatott egyházi emlék publikációi közül az előbbieken említettük a pilisszentkeresztii kolostort, de hosszabb-rövidebb ismertetések jelentek meg az egyéb kutatásokról is: Szekszárd, győri székesegyház, Jánoshida, Nyíradony, Kaposszentjakab, Vértesszentkereszt, Velemér, Gutatöttös, Mecsek nádásd, Balatonfüred, Zala megyei falusi templomok egész sora, Mátraszöllös, Pásztó, Szentgotthárd, Somogyvámos és még jó néhány egyéb feltárás.

A tervidőszakban is folyó középkori leletfeldolgozások elsősorban a kiemelkedő jelentőségű leletekkel vagy leletcsoportokkal foglalkoztak, s kevésbé **törekedtek** egy-egy ásatás teljes leletanyagának együttes értékelésére. Az előbbieken a várostörténeti feldolgozásokkal kapcsolatban már említett munkákon kívül ki kell emelnünk a kerámia-, kályhacsempe-, padlótegla-feldolgozásokat, a kincsleletek feldolgozásai közül a tolnai, szombathelyi, etei, nyíregyháza-pusztapótharaszti leletek, s a balatonfüredi kereszt feldolgozását.

A *numizmatikai* kutatásokban előtérbe kerültek a pénzforgalmi és gazdaságtörténeti kérdések. Nagyobb átfogó munka készült a III. század Közép-Duna-vidéki pénzforgalmáról úttörő jelentőségű módszertani felismerésekkel. Elkészült Brigetio (Szöny) római pénzforgalmának feldolgozása. A hazai római pénzforgalomban elsőrendű szerepet játszó sisciai verde legfontosabb időszakának időrendjét egy tanulmány tisztázta. — Nemzetközi vitát váltott ki a magyar pénzverés kezdetének új felismerésekre vezető kutatása. Elkészült Sopron középkori pénzforgalmának vizsgálata, és hosszú szünet után megjelent a magyar pénzverés kézikönyvének további kötete, amely az 1526—1657 közötti időszakot dolgozta fel. Elkészült a magyar numizmatikai irodalom bibliográfiája.

Az 1969. évi helyzetelemzés óta a kutatói létszám csekély mértékű emelkedését nem számítva lényeges változás nem történt. Számottevő a javulás az interdiszciplináris kutatások terén: koordinálásukra albizottság, szervezésükre a bázis alakítása céljából a Régészeti Intézetben osztály alakult. Tovább nőtt a közöletlen forrásanyag mennyisége, bár elindult egy forrásközlő kiadványsorozat (Fontes Arch. Hung.), amely azonban csak a nagyobb méretű feltárások publikálására alkalmas. A kisebb feltárások folyamatos közlése továbbra is megoldatlan. A légifelvételek régészeti alkalmazását illetően jelentős előrelépés nem történt, bár az elnökség,

1969-i határozatának megfelelően, kísérletet tett az illetékes hatósággal való kapcsolattfelvételre. Ugyanis nem egyéb célokból készült légifelvételre, hanem régészeti célú tervszerű légifelvételre van szükség; ennek ma már tankönyvekből elsajátítható kialakult módszerei vannak (a keresett objektum szerint más magasság, szög, napszak, időjárás szükséges). Még a hagyományos módszerekkel folyó feldolgozások ütemét is hátráltatja a technikai kapacitás szűkossége, amely a feldolgozandó anyag restaurálásában, rajzoltatásában és fényképezésében okoz növekvő lemaradást. Hátráltató tényező a kiadványok átlagában négy-hat éves átfutási ideje is.

A kutatóhelyek decentralizálása nehezíti a tervezést és a koordinálást. Míg azelőtt az Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium egyeztetette terveit, utóbbi pedig nemcsak kikérte, de többnyire figyelembe is vette az akadémiai ajánlásokat, addig ilyen együttműködésre a Kulturális Minisztériummal nem került sor. Következésképp a régészettudományi kutatások mintegy $\frac{3}{4}$ részébe az Akadémiának betekintése sincsen, bár a Régészeti Bizottság albizottságai útján igyekszik közvetlen kapcsolatokat kiépíteni.

Több pontban utalás történt az interdiszciplináris kutatások szükségességére. A társadalomtudományi téren szükséges interdiszciplinaritásra az egyes specialisták között spontán munkakapcsolat a jellemző; szervezett kapcsolatokról nem beszélhetünk. Ami a természettudományos módszerekkel való egyre szükségesebb gazdagodást illeti, fontos lenne főtitkári támogatás abban az irányban, hogy az ediginél több akadémiai intézettel vagy egyetemi kutatóhellyel épülhessen ki szervezett és rendszeres munkakapcsolat.

A szocialista országok régészetének fő vonulataira természetesen a történelmi materializmus szemlélete jellemző, azonban a polgári országokban is egyre jobban érezhetők a hagyományos tipológiai szemléleten túllépő és szubjektíve vagy objektíve a mar.izmus irányába mutató irányzatok. Ugyanakkor egyes szocialista országok kutatása sem mentes ideológiai fogyatékoktól, különösen nacionalista tendenciáktól. Ezek közül mint a kapcsolatainkra is kiható tendenciát elsősorban a dákoromán kontinuitást kell említeni, amely mai formájában már a „vándorló” (=fejlődést gátló) és „helyben maradó” (fejlődést hordozó) népek időtlen megkülönböztetéséig jutott el. Az ilyen fokú általánosítás természetesen kihat a régészet csaknem minden korszakának részletproblémáira is. A dákoromán kontinuitással való nyílt polémiától a hazai régészet a felszabadulás után tartózkodott, több tekintetben azonban olyan jelentős hazai kutatási eredmények várhatóak, amelyek a polémiára való bekapcsolódásunkat elkerülhetetlenné teszik. A dákoromán elmélet általánosított változata továbbá máris ütközőpont az őskor és a koraközépkor sok központi problémájában is. Hasonló, de korántsem elvileg és ilyen élesen elváló nézetkülönbségek vannak a szlávok korai történetét és kárpát-medencei megtelepedését, valamint a magyar honfoglalást illetően elsősorban szlovák, másodsorban néhány jugoszláv, szovjet és lengyel kutatóval. A kapcsolatokat itt az államközi kapcsolatok pozitívan befolyásolják, de — nyilván ezért — a polémiától sem tartózkodott a hazai kutatás. Ez intézményes és személyes kapcsolatainkra egyébként nem hat ki. Egy kirívó eset azonban nem hallgatható el: egy magyar kutatónak a dilettantizmusig menően téves, de az ellenkező oldal nacionalizmusának kedvező munkáját a nyitrai régészeti intézet annak ellenére megjelentette, hogy a munkát egy széles körű és illetékes magyar vitafórum megbíráltta és állásfoglalását a nyitrai intézet tudomására hoztuk.

Nemzetközi kooperációra témáinkból következően elsősorban a szomszédos és a mediterrán országokkal van szükség. A kooperáció szervezett formái alig épültek ki. Jó példát nyújt a magyar—szovjet régészeti együttműködés a koraközép-

kori kutatásokban, ezt a formát más országok viszonylatában is be kellene vezetni. Nemzetközi kapcsolataink javításában nem lehet egyedüli cél a tapasztalatcsere és a módszerek átvétele, bár mind a tőkés, mind a szocialista országok régészeti kutatásának technikai ellátottsága és színvonala magasabb a miénknél. Bármely régészeti diszciplínában csakis az országhatárokon túllépő, a vizsgált korszak területegységeinek méreteiben gondolkodó forrásgyűjtés vezethet megbízható eredményekre. Ebben a tekintetben nagy nemzetközi hátrányban vagyunk, ami elsősorban abból adódik, hogy az utazási lehetőségek és a kutatási tervek egyeztetése hiányzik.

A fejlődés távlatainak negatív és pozitív tényezői vannak; a negatív tényezők között említendő a kutatás szervezeti decentralizáltsága és az esetlegességig tervszerűtlen, egyenlőtlen ellátottság. Pozitív tényezővé válhat a nagyobb vállalkozások ennek ellenére remélhető előrehaladása. Ilyen a Régészeti Topográfia, a Régészeti Kézikönyv és a magyar középkori régészet összefoglalása, valamint az ezekkel legalábbis egyenrangú különböző forráscsoport-corporusok. Ezek előrehaladása minden esetben attól függ, hogy a vállalkozásban résztvevő kutatók hogyan tudják személyes kapcsolatokkal egysúlyozni a szervezeti akadályokat.

A régészképzés jelenlegi helyzete nem ítéhető meg egyértelműen, mert a folyó tanévtől kezdődően a régészet szak oktatásában jelentős módosulás történt („A-szak”), amelynek hatása csak később lesz lemérhető. Bizonyos problémákon ez a reform sem tudott úrrá lenni. Még mindig hiányzik a történettudománnyal való szoros kapcsolat, amit néhány új szakpárosítás még jobban kétségessé tesz. Alapvető nehézség, hogy a hallgatók úgyszólván egyetlen idegen nyelvet sem tudnak, holott még a hazai kutatás fontosabb munkái is csak idegen nyelven jelennek meg. A Régészeti Tanszék továbbá semmiféle technikai felszereléssel sem rendelkezik, és a vizuális bemutatás sincsen folyamatosan lehetővé téve. Káderproblémák nehezítik vagy gátolják a klasszika-archaeológia, a Távols-Kelet és az Újvilág régészetének oktatását. Súlyos képzési és utánpótlási probléma az is, hogy az aspiránsfelvétel évek óta gyakorlatilag szünetel, és korábban sem a jelentkezők kvalifikációja, hanem az esetlegesen juttatott vagy nem juttatott ösztöndíjas hely döntötte el a felvételt. Az ösztöndíjas aspirantúra de facto megszűnése következtében ma már jelentkező is alig akad.

A többször említett decentralizáció pozitív következménye az elvileg nagyobb anyagi lehetőség és a régészeti emlékek feltárásánál való gyorsabb és hatósági jogkörű fellépés; negatív következmény a tudományos tervszerűség csökkenése és a tanácsi irányítás alatt álló kutatók nem szakjukba vágó feladatokkal való megterhelése. Mivel a forrásfeltáró munka javát ők végzik, ez egyre jobban gátolja a forrásközléseket. Az Akadémia és a Kulturális Minisztérium közötti operatív kapcsolatfelvétel útján oda kellene hatni, hogy az áttekinthetetlen és rendszertelen anyagi ráfordítások tervszerűen koncentrálódjanak, a nagy központi feladatok számára megfelelő helyi kapacitás álljon rendelkezésre, a rossz kutatási lehetőségek között dolgozó régészek könyvtárhoz, illetve kutatóidőhöz jussanak, a szellemi és technikai kapacitás pedig mindenütt a múzeumok törvényszabta régészeti feladatainak ellátásához szükséges szintre emelkedjék. A megyénként több múzeumban szétszórótt kutatókat egy-egy helyre lehetne összevonni. Megfontolandó, hogy egy-egy megyei múzeumi szervezetben csak a helyi adottságoknak legjobban megfelelő régészeti szakágakat fejlesszék oly módon, hogy a szervezet lássa el az illető ágazat kutatását más megyékben is. A kisszámú kutatót igénylő korszakoknak (paléolitikum, török-kor) országos bázist kellene kialakítani. A profilokat és az eszerint fejlesztendő intézményeket az Akadémia a Kulturális Minisztériummal közösen jelölne ki.

A távlati tervről és annak módosításáról addig nem lehet állást foglalni, amíg azt nem ismerjük. A Régészeti Bizottság tapasztalata szerint a múzeumi tervek jó-részt formálisak, végrehajtásukat a helyi irányítás és támogatás alakulása döntően befolyásolja. A több főhatóság alá tartozó kutató munkaközösségek által vitt nagy tervfeladatok számonkérése nem lehetséges. — Súlyponti feladat elsősorban a Kul-turális Minisztériummal való kapcsolat kiépítése és ennek alapján az e pontban vázolt szervezeti és tervezési problémák megoldása. A kutatás súlypontjainak reá-lis kialakításáról csak ezek után lehetne beszélni. A kutatást elemi szinten súly-pontozni nem lehet és nem szabad, mert a hazai kutatásnak (törvényben is rö-g-zített) kötelessége minden korszak régészeti emlékeinek egyformán magas szín-vonalú feltárása és feldolgozása. Magasabb szinten azonban a hazai régészeti ku-tatások tartós súlyponti feladatait a következőkben határozhatjuk meg:

a) A felszínre került és kerülő forrásanyag folyamatos közzététele.

b) A tervszerű ásatásokra fordított erők koncentrálása a leletmentések káro-sodása nélkül.

c) Az országos méretű rendszerező leletfeldolgozások, corpusok és topográfiák szorgalmazása, illetve meggyorsítása.

Határozati javaslatok

1. Az elnökség megvitatta és elfogadta a Régészet helyzete 1969—1976 c. elő-terjesztést, és ennek alapján továbbra is időszerűnek tartja 1969. ápr. 29-i 26/1969. sz. határozatából a következőket:

1.1. A Tudományos Minősítő Bizottság segítse elő megfelelő képzettségű régé-szek aspirantúrára való felvételét.

1.2. Az elnökség a szükséges szakmai előkészítés után az illetékes tárcánál lé-péseket tesz régészeti célú légifényképezés megindítására.

1.3. Javasolja az Oktatási Minisztériumnak a Régészeti Tanszék fokozott tech-nikai fejlesztését az oktatás színvonalának emelése és a Tanszék kutatóhellyé váló fejlesztése érdekében.

2. Az elnökség javasolja a főtitkárnak, hogy a régészeti kutatások interdisz-ciplinális igényeit a természettudományi kutatóhelyek fokozott figyelemben ré-szesítsék.

3. Az elnökség a régészeti kutatások továbbfejlődéséhez és tervszerűbbé té-teléhez elengedhetetlennek tartja

3.1. országos méretű anyagfeldolgozások, gyűjtések, forráskiadványok és a Ré-gészeti Topográfia szorgalmazását,

3.2. az ásatások koncentrálását koordinált tervezés alapján és a folyamatos, gyors közzététel előmozdítását,

3.3. az ásatások közlésének és a teljességre törekvő gyűjtőmunkák anyagi és személyi feltételeinek biztosítását,

3.4. az ásatások engedélyezésének szigorúbb feltételekhez való kötését (do-kumentáció benyújtása, restaurálás biztosítása, előzetes közlések).

4. Az elnökség felveszi a kapcsolatot a Kulturális Minisztériummal és ennek alapján közös lépéseket tesz a 3. pontban foglaltak foganatosítása érdekében.

A Régészeti Bizottság által kidolgozott és a II. osztály által jóváhagyott, majd az elnökség 54/1976. sz. határozata alapján átdolgozott elemzést az elnökség elé terjeszti.

a II. Osztály elnöke
Mátrai László
akadémikus

Budapest, 1977. március 30-án.

1. melléklet.

Az MTA Elnöksége 26/1969. sz. határozata
(Elnökség, 1969. április 29.)
a régészettudomány helyzetéről

1. Az elnökség a Filozófiai és Történettudományi Osztálynak a régészettudomány helyzetéről készített jelentését tudomásul veszi. Megállapítja, hogy a magyar régészettudomány különösen az elmúlt évtizedben jelentős eredményeket ért el, színvonala mind hagyományaihoz, mind pedig a nemzetközi színhez képest ki-elégítő, eszmei orientációja a marxista történelemszemlélet megszilárdulásáról tanúskodik. Elismeri azoknak az ásatásoknak, kutatásoknak a fontosságát, amelyek a magyar régészetre az országban folyó nagy beruházásokból, építkezésekből, területrendezésekből származnak, s amelyek elől a régészet nem térhet ki.
2. A régészettudomány továbbfejlődése érdekében az elnökség javasolja, hogy
 2. 1. a régészettudománynak akadémiai szervei segítsék elő megfelelő képzettségű egyének jelentkezését aspirantúrára;
 2. 2. felhívja a II. osztályt, hogy dolgozza ki a Régészeti Intézet fejlesztési tervét, figyelembe véve az intézet feladatait, különösen a települési egységek feltárása vonatkozásában, az ország méretéhez szabott nemzetközi arányszámokat és a természettudományos vizsgálatok személyi és anyagi feltételeinek biztosítását. Felhívja a III., VII., VIII. és X. osztály figyelmét, hogy kutatóintézetein keresztül legyenek segítségére a Régészeti Intézetnek olyan vizsgálati módszerek kidolgozásában és rendszeres alkalmazásában, amelyek a Régészeti Intézet keretei között nem biztosítható;
 2. 3. megkeresi a Honvédelmi Minisztériumot, hogy tegye lehetővé az ország régészeti célú rendszeres légifényképezését;
 2. 4. lépéseket tesz külföldi kulturális intézményeinkben (pl. Római Magyar Akadémia) megfelelő kutatási lehetőségek biztosítására;
 2. 5. javasolja a Művelődésügyi Minisztériumnak, hogy
 2. 5. 1. a tanácsi kézben levő múzeumok régészeti évente kutatói szabadságban részesüljenek;
 2. 5. 2. az Ásatási Bizottság az ásatási engedélyek megadását a kérelmező kutató korábbi ásatásainak legalább előzetes formában való közzétételéhez kösse;
 2. 5. 3. közösen vizsgálják meg az egyetemi régészsképzésnek a tudomány mai igényeihez mért esetleges átalakítását és az ELTE Régészeti Tanszékének technikai fejlesztését mind a korszerű oktatás, mind pedig a kutatóhellyé való fejlesztése érdekében;
 2. 6. szükségesnek tartja, hogy a Régészeti Intézet vállaljon nagyobb szerepet az országos régészeti tudományos kéadernevelésben; e célból a rendelkezésre álló beralap egy részét tartsa olyanok számára, akik tudományos továbbképzés céljából 1—2 évig határozott időre szóló munkavállalási szerződéssel dolgoznak az intézetben.

Budapest, 1969. május 2.

Rusznayk István s. k.
elnök

2. melléklet

Régészeink kutatóhelyi és korszak szerinti megoszlása

a) régészek száma

MTA Régészeti Intézete	27	15,9	%
ELTE Régészeti Tanszék	7	4,1	%
OMF	4	2,3	%
Országos múzeumok	38	22,4	%
Budapesti Történeti Múzeum	23	13,5	%
Más tanácsi múzeumok	71	41,8	%
Összesen:	170	100	%

b) a régészek korszak szerinti %-os megoszlása

Őskor	25	%
Provinciális régészet	23	%
Ókori, keleti és klasszikus régészet	4	%
Koraközépkor	17	%
Középkor	28	%
Numizmatika	3	%
Összesen:	100	%

Tanulmányok

NEMESFÉM-MONOPÓLIUM ÉS TECHNOLÓGIA

(A nemesfémek bányászatának és finomításának királyi monopóliuma és a kamarai finomítóművek technológiája Magyarországon és Erdélyben*
1325—1700)**

PAULINYI OSZKÁR

A termelési viszonyokról (vázlat)

Magyarország egyike volt az óvilág nemesércekben leggazdagabb országainak. Jelentősége Amerika felfedezéséig a korabeli „világgazdaság” viszonylatában is súllyal esett latba. Kivált aranytermelése, amely a nyugat-afrikai után második helyre sorolható.

Az ország hegységeiben folyó arany- és ezüsbányászat közvetlen említése a 12. század közepéről való. A bányakincs ekkor még a földtulajdon tartozéka. Miután a hegyvidék kívül esett a honfoglaló törzsek szálláskörzetein, az királyi tulajdon volt. A feltárt lelőhelyek kitermelése a királyi földesúr saját kezelésű üremeiben folyt robotos szolgálónépek, ha nem éppen rabszolgák munkaerejének az igénybevételével és a munkatermék teljes elsajátításával. Földrajzilag Selmezbánya és Radna térségére gondolnék. Az előbbi akár a 11. századra is visszavezethető. Mi több, a kijevei fejedelemséghez tartozó Peresjelavec piacán már a 10. század második felében is említik a magyarországi ezüstöt.

A német bányászbevandorlás első hulláma a Déli-Alpokból indult

* Erdély eredetileg Magyarország része volt, 1541 után önálló fejedelemség.

** A közlemény felkérésre, az 1975 augusztusában San Franciscóban tartott nemzetközi történetiszakgyűlés IV. 3. szekciójában tartandó előadásnak készült. Kellő anyagi támogatás hiányában az ülésnapon személyesen nem vehettem részt. A szekcióülésen elnöklő prof. dr. Hermann Kellenbenz egyetemi tanár úr, a nürnberg-erlangeni egyetem társadalom- és gazdaságtörténeti szemináriumának az igazgatója távollétemben is gondoskodott az előadás megtartásáról. Dr. Ekkehard Westermann főiskolai tanár urat kérte fel a tanulmány felolvasására. Megtisztelő szíveségükért fogadják mindketten e helyütt is tiszteletteljes köszönetem kifejezését.

A közlés alkalmából a tanulmányt egy-két vonatkozásban kiegészítettem. A leglényegesebb a finom kohászati empirikus technológia teljesítőképességének a meghatározása a számszerű mennyiségi felmérés módszerével a selmezbányai választó műhely (Scheidgaden) példáján (1548). Második helyen a *Függelék 1. száma* alatt közölt körmöcbányai cementes könyvecskére hívnám fel az olvasó figyelmét. Végül kiegészítettem a tanulmányt a fontosabb irodalom és források vázlatos áttekintésével is. A *Függelék 2. száma* alatt adom a földrajzi nevek különböző nemzeti változatainak a konkordanciáját.

ki. A 13. század első negyedében egyidejűleg érthette el a morva Jihlát és a magyarországi Selmecbányát meg Radnát. Ismert hazai viszonyaikból következtetve, királyi oltalmat élvező szabad bányászközségek letelepülésére gondolhatunk, amelyek magukhoz emelték az ott talált szolgálónépeket is. Vezető rétegük a legnagyobb szakmai jártassággal bíró vājárság volt. Soraiból kerültek ki azoknak a szövetszervező társulásoknak a tagjai, amelyek bizonyos — legvégül is a termelt érc tizednyi hányadára zsugorodott — földesúri termékjáradék ellenében a maguk számlájára vállalták egy-egy bánya (bányatelek) kitermelő művelését. A termelőfolyamatból maguk is személyes munkával vették ki részüket. A korabeli kézműves mesterekkel rokoníthatók, csak éppen — ez a sajátos természeti adottságok velejárója volt — társas tömörülésben viselték a vállalkozás terheit és kockázatát, és a kézműveseknél nagyobb számú segéderőt foglalkoztattak bér munkában. A változást az aknákat már csekélyebb mélységben is elfulladás fenyegető bányavíz váltotta ki. A robotos szolgálónépek kénytelen-kelletlen erő kifejtése és a kötélre erősített vödörrel végzett egyszerű kézi meregetés nem volt elegendő leküzdésére. Viszont az új viszonyok közt munkájuk hozamában érdekeltté vált dolgozó vājárvállalkozók „mesterszintű” szakmai jártassága, nemzedékek tapasztalatán öregbedett természetismerete és technikai leleménye mint az akkor leghatékonyabb termelőerő megbirkózott vele. A kézi meregetést felváltó új erőátviteli szerkezet, a vitla, jó időre biztosította a mélyülő aknák vízmentesítését. A fellendülés új korszaka köszöntött be a nemesércbányászatban. Hasznát a dolgozó kisvállalkozó fölözhetette le magának, hiszen ha csak egy-egy bánya (bányatelek) határain belül is, ő volt a bányakincs haszonélvező birtokosa. De nem hosszú időre. A konjunktúra mihamar nyakára hozta a végzetes vetélytársat, a pénzvágyon emberét, a tőkés vállalkozót. A magyarországi bányagazdaságban a kolonizációs városalapításokkal vetette meg a lábát.

Nemesérctermelésünk országos kibontakozása, majd minden valamirevaló előfordulásnak a feltárása szorosan egybefonódik német kolonizációs városalapításainkkal. Az úgynevezett „német nagy keleti kolonizáció”, amely az Elbától keletre eső térséget az Odera folyásáig, sőt azon túl is, az óhazában végbement demografikus robbanásra alapozott hatalmi erőszakkal a Német Birodalomba olvasztotta, Magyarországot már csak kései hullámaiban érte el. Ezek is békésen türemlettek át az országhatárokon. Sőt volt benne kezdeményező része a telepéseket behívó királyi hatalomnak is. Kivált a tatárjárás után az országos méretű elnéptelenedés állapotában. A mozgalom az 1230-as és az 1370-es évekkel határolható. Erre a korszakra esik minden jelentékenyebb bányavárosunk alapítása is. Zömüknél — a szabad királyi és a kiváltságolt királyi bányavárosoknál — a király a városúr. De nem ritkán volt egy-egy világi

vagy egyházi földesúr, vagy lett utóbb azzá az eredetileg királyi város eladományozása révén.

A termelési viszonyok alapvető mozzanata a városalapítások korában is a tulajdon és a hasznosító birtoklás kettőssége. De a bányakincs ekkor már felségtulajdon, nem a földtulajdon tartozéka. A hasznosító birtoklás, a kitermelés viszont tizednyi termékhányad (érc), az „urbura” fejében a magánvállalkozás számára volt szabaddá téve. A bányaszabadságnak ez az elve nem volt általános jellegű, területileg hol egy-egy bányaváros határára vonatkoztatták, hol egy tágabb, de meghatározott körzetre szólt. Személyileg viszont megillette a kérdéses bányaváros minden lakóját, még a nempolgár bérmunkás bányászt is.

Az egyenjogúság azonban csak az érckitermelésre, a bányavállalkozásra vonatkozott. Az ércek kohósításából, amelynek kisebb volt a kockázata és magasabb a profitja, a kézimunkás kisvállalkozó ki volt zárva, mert nem voltak meg hozzá az objektív feltételei. Nem használhatta a szálerdőt az akkor egyedüli tüzelőanyag, a faszén előállításához és el volt zárva a folyóvizek természetes hajtóerejének a haszonélvezetétől is. Ezeket csak egy vékony réteg mondhatta magáénak: az „erdőpolgárok” („montani”, „Waldbürger”), a több száz főnyi városlakó közül az a három-harmadfél tucatnyi polgár, akinek a város főterén, a „circulus”-on, a német „Ring”-en volt háztulajdona.

A sajátos helyzet megértéséhez két dolgot kell szem előtt tartanunk.

1. A feudális viszonyok közepette a városalakulás tartalma igazából nem volt más, mint egy gazdaságilag aktív közösségnek az egyetemleges mentesülése földesúri kötöttségektől, és saját földesúri joghatóságának a konstituálása a létesülő város határain belül.

2. Bányavárosaink alapítása általában egy-egy ezzel a céllal alakult vállalkozó-szövetkezet (konzorcium) műve volt. Az előkészítő tárgyalások és a városlétesítés időpontjában a kiváltságolandó népes városi közösségnek a kézzelfogható megtestesítője csak ez a szövetkezet volt. Viselven a vállalkozás terheit, magának igényelte annak előnyeit is. A maga egyetemleges tulajdonának tekinti az egész városhatárt a földesúri haszonvételekkel együtt (bormérés, erdőhasználat, vízjog stb.).

Az alapított város közösségébe beolvadó dolgozó kisvállalkozó a „circulus” tőkés vállalkozóival szemben így eleve hátrányos helyzetbe került. Így is azonban görcsös törekvéssel igyekszik kivenni részét a bányakincs hasznosító birtoklásából. Majd harmadfél századba telik, míg végül is alámerül a bérmunkások szürke tömegébe.

Minden bányaszövetkezet (Gewerkschaft) — akár dolgozó kisvállalkozók, akár tőkések társulása volt — mindig egyetlen meghatározott bányamű (bányatelek) művelésére alakult. Ahány bányamű, annyi társulás. Egy-egy szövetkezeti tag viszont bármely más bányaszövetkezetbe is

beletársulhatott. A kohóvállalat ezzel szemben egy-egy circulusi polgár egyéni (családi) vállalkozása volt, aki persze ettől függetlenül egész sor bányászövetkezetnek is tagja lehetett. Bányászövetkezet és kohóvállalat közt tehát csak perszonálunió állott fenn.

Válságjelenségek nyomán került sor a 16. század második felében — Selmezbányán — vállalati koncentrációra; kiterjedt ez most már a kohóvállalatokra is. Ugyancsak a század derekától datálható a kincstár érdekeltségvállalása is. Egyre több bányászövetkezetnél veszi át a csődbe jutott tagok bányarészeit, adott esetben kohóit is. Ezt megelőzőleg a kamara csak művelési előleghitelekkel támogatta a magánvállalkozást.

Az 1540-es évek második felétől kezdve bontakoznak ki a bányagazdaságban is a királyi hatalom centralizációs törekvései. Selmezbánya makacs ellenállása következtében három évtizedbe telik, míg végre 1571-ben sor került a középkori helyi szokásjogot felváltó királyi bányarendtartás (Maximilianer Bergordnung) kibocsátására.

Jelentékenyebb előfordulások (nemesérctelepek) és a termelés gócpontjai — bányavárosok, kiváltságolt bányatelepek

1. A Garam felső és középső folyását határoló hegyvonulatok: a balparton a Magyar Érchegység, a túloldalon nyugat felől a Nagy-Fátra, északon az Alacsony-Tátra. Bányavárosok: Selmezbánya (1235—1240 körül), Besztercebánya (1255), Körmöcbánya (1328), Bakabánya (1321—1331 közt), Újbánya (1345), Libetbánya (1379), Bélabánya (1453, addig Selmezbánya bányatelepe, illetőleg 1352 óta az 1420-as évekig Saskő tartozéka). A 16. századból ismert kisebb jelentőségű bányatelepek: az Alsó-Tátra északi oldalán Bóca és Királybóca (fövényarany mosása már a 13. században említve), a déli oldalon Breznóbánya felé: Jarabó.

2. Osztrovszki-Vepor hegység. A Vepornak a Rima völgyét határoló nyúlványain: Rimabánya földesúri bányaváros — a kalocsai érseké (1268).

3. A Szepest-Gömöri Érchegységben: Gölnicbánya (1287, de már 1278-ban vámhely), Szomolnok (1332), Rudabánya (1378 előtt; királyi kiváltságolt bányaváros — „oppidum”), Jászó (az ottani apátságé — 1287), Rozsnyó (1291-ben az esztergomi érsek kapja királyi adományként); Igló (1286: Nova Villa, várossá emelés a 13—14. század fordulóján).

4. Hegyalja-hegységben Telkibánya királyi kiváltságolt bányaváros (1341); utóbb (1344) a Rozgonyiaké.

5. Az Avas-Gutin-hegységnek a Zazár folyó felé lejtő nyúlványain: Nagybánya (első említése mint „civitas” 1327), középkori nevén: Aszszonypataka, Rivulus Dominarum, egyszer (1347) Rivulus Dominarum et Zazûrbánya; századeleji, esetleg 13. század végi alapítás lehet; Felsőbánya

(1327: civitas, de Nagybányával közös a bírása, 1376-ban már önálló). A 15. században mindkét város Brankovics György szerb despota, majd a Hunyadiak kezére kerül.

6. Az Erdélyi Érchegeységben: Aranyosbánya vagy Ovounberg (1325, királyi), Abrudbánya (1357, földesúri), Zalatna (1357, földesúri). Körösbánya és Medvepataka (15. század első fele, földesúri). Az Erdélyi Érchegeység nyugati irányba, Magyarország felé folyó vizeiben, főként a világosi uradalom tartozékain jelentékeny volt a fővényarany mosása is.

7. Radna-hegység Erdély északkeleti sarkában: Radna (1241 előtt már királyi bányaváros), a mohácsi vész után bányászata lehanyatlott.

8. Kevésbé jelentős lelőhelyek: az Ipoly alsó folyásának hajlatában Börzsöny (15. század); a Kis-Kárpátokban Bazin határában Sumberg (13. század).

Az aranybányászat gócpontjai: Körmöcbánya, Bóca, Rimabánya, Telkibánya, Nagybánya és az Erdélyi Érchegeység egészében. Ezek közül a 14. század előtt csak a bazini, a rimabányai és az Avas hegyi előfordulást fejtették. Addig az aranytermelés fő bázisa a fővényarany mosása volt, szerte az ország legkülönbözőbb folyóiban.

Szorosabb intézményes politikai kapcsolat, szövetség állott fenn a Garamvidék hat, illetőleg hét bányavárosa között már a 14. század vége óta. Fontosabb ügyeiket küldöttgyűléseiken tárgyalták meg, s ez volt egyben az elsőfokú feljebbviteli fórumuk is. Hasonló szövetségi viszony létesült 1487-ben a Szepes-Gömöri Érchegeység hat bányászvárosa közt is, amelyhez azonban mint hetedik, a távolabb eső Telkibánya is hozzátartozott. Ugyanígy megtaláljuk ezt a szorosabb kapcsolatot az Erdélyi Érchegeység városai közül Aranyos-, Abrud-, Körösbánya és Zalatna közt is.

*A pénzverési és a bányaregále együttes igazgatása; a kényszerbeváltás;
A finomító kohászat királyi privilégiuma és kamarai üzemei*

A pénzverési és a bányaregále együttes igazgatása a pénzverő és bányakamarák decentralizált hálózataként az 1320—1330-as években valósult meg — szoros kapcsolatban Károly Róbert király valutáris és pénzügyi reformjaival. A legjelentősebb volt ezek közt az aranyvalutára történt áttérés az állandó és magas értékű aranyforint rendszeres veretésével, melynek pénzlába csak kevéssel maradt alatta a firenzei aranyénak. Mint kereskedelmi pénz (érme) nagyon hozzájárult a 13. század óta gyors ütemben fejlődő távolsági (országközi) áruforgalom növekvő csereeszköz-szükséglete kielégítéséhez. Másik új korszakot nyitó rendelkezése volt az évenkénti pénzűjítás véglegesnek szánt megszüntetése, amely az általános gazdasági érdekek semmibevételével csak arra volt jó, hogy a for-

galomban levő pénz kötelező átcserélésének a diszázsiójával a regáletulajdonost juttassa kiadás, de meg nem szolgált jövedelemhez. Az így elmaradó pénzverési nyereség, a *lucrum camerae* pótlására új közvetlen adót vezetett be. Portális vagy telekadó volt a neve, mert a paraszti vidéken minden székérbejáró kapuval bíró háztelek után szedték 18 dénár összegében, míg az egyes városokra taxatívén vetették ki. Neveztek „*Lucrum camerae*”-nak is, a pénzverési nyereséget pótló rendeltetésénél fogva. De megvette a maga részét a lukratív bányavállalkozáson is, annak közvetett megadóztatásával. A bányatized, az „urbura” érintetlenül hagyása mellett bevezette a nemesfémek beváltásának a királyi monopóliumát, a kényszerbeváltást: a király mint regáletulajdonos által megszabott, a forgalmi értéknél alacsonyabb beváltási áron a kohósító vállalkozóknak minden bányaaeredetű vagy mosott aranyat és ezüstöt a kamarának kellett beszolgáltatniok. Azonos súlyegységgel és finomsági fokkal számítva, amennyivel az abból kivert érmék törvényes névértéke (az ezüstműnél), illetőleg a valóságos nemesfémtartalma (az aranyból) a beváltási árat meghaladta, ez a többlet volt ettől fogva a kamara bruttó beváltási nyeresége. A kényszerbeváltás kijátszását megnehezítendő, a király a kohósító folyamatnak csupán az első fázisát, a nemesfémek tartalmozó ércek olvasztását tette szabaddá a magánvállalkozás számára, de már maguknak a nemesfémeknek a finomítását ugyancsak monopóliumszerűen a maga, illetőleg pénzverő- és bányakamarái részére tartotta fenn.

A decentralizált kamarai szervezet tíz kamarai körzetből állt. Nagyobb nemesfémtermelése közülük csak ötnek volt: a körmöcbányáinak, a szomolnokinak, mely később Kassára került, a nagybányáinak (eredetileg szatmárinak), az erdélyinek és a szlavóniáinak (Zágráb). Minden kamara élén egy-egy kamaraispán állt, aki kezdetől fogva egyben bérelője is volt a kamarának. A bérletrendszert a királyi Magyarországon 1530 körül megszüntették, Nagybányán és Erdélyben megvolt még a 17. században is.

A finomítóműhelyek munkafolyamata és technológiája

Háromféle kamarai finomítóműhely volt. Az égetőműhely (Brenngaden — officina crematoria), a választóműhely (Scheidgaden — officina separatoria) és a cementezőműhely (die Ziment — cementum).

A magánvállalkozás által ólmosító leűzéssel megolvasztott ezüstércek terméke, a csillámezüst (Blicksilber) még nem volt tiszta aranyos ezüst, tartalmazott még mintegy 5%-nyi ólmot, esetleg egyéb szennyező anyagokat is. Ezek kivonását végezte el a kamarai égetőműhely. Tech-

nológiája lényegében nem volt más, mint a leűző eljárás megismétlése, csak éppen kisebb adagokban, nem aknás kemencékben, hanem nyitott vagy fedett fa- és csonthamuval bélelt téglékben, szükség esetén valamelyes ólom hozzáadásával. (Részletesen: *Agricola*, X. könyv végén és *L. Erker*: Das GröÙe Probie-Buch — Freiburger Forschungshefte, D. 34, S. 92—98.) A gelét (ólomoxid) itt a téglék porózus bélésébe szívódott be. Alkalmazták az eljárást az aranyércek olvasztási termékénél, a csillámaranynál is. A körmöcbányai kamara által fenntartott úgynevezett „Goldkunsthändlung” a cementezőműhelybe beszolgáltatott égetett (Brenngold) és választott (Scheidgold) aranyat is; előbbi általában alatta maradt a 16 karátos finomságnak, utóbbi 18—22 karát közt ingadozott (adatok az 1540-es évekből). Az égetett ezüst sem volt teljesen tiszta, hanem aranyos ezüst; finomsága 15 lat körül ingadozott 1—8 súlydénárnyi (1 súlydénár a lat tizenhatod része) eltéréssel.

Az égetőmű minden beszolgáltató kohósító vállalkozó tételét külön-külön finomította, és ugyanígy adta át a választóműhelynek. A választóműhelyben (Scheingaden — officina separatoria) történt az égetőműhelyből átvett égetett ezüst (aranyos ezüst) arany- és ezüsttartalmának a különválasztása. Minden beszolgáltatóé külön-külön. A műveletet általában „nedves” eljárással, az aranyos ezüstnek savas oldásával végezték. A selmecbányai választóműhely használta salétrom- és rézszulfát (Kupferwasser), valamint a Szklenón létesített kamarai üveghuta arra utal, hogy Selmecbányán általában ezt az eljárást alkalmazták. Előnye volt ennek az eljárásnak, hogy a salétromsavas ezüstoldatnak a lepárologatásával a lombikban visszamaradt arany savtalanító fürdő után azonnalmód — megolvastva — rudakba volt önthető. Hátránya viszont, hogy az ezüst redukciója a salétromsavas oldatból az utóbbi elpárologtatásával igen költséges volt. Ezen, kivált aranyban szegényebb ezüstenél úgy igyekeztek segíteni, hogy azt előzőleg megolvastották (száraz eljárás), és az aranyat kisebb mennyiségű ezüstbe sűrítették. Utóbbi azzal az előnnyel is járt, hogy ily módon az ezüstnek a 3:1 aránya is el volt érhető, amely mellett a „nedves” eljárás a leghatékonyabbnak bizonyult. (Részletes leírás: *Agricola* a X. könyv elején a választóvíz receptváltozataival, megemlékezve a száraz és nedves eljárásról is. — *Erker*, id. mű, 162—178. l. — *Vö. Karsten*, C. J. B.: System der Metallurgie I. 162—163 l. és V. 663—667. l. Berlin 1831.) A kiválasztott ezüstöt a kamarai választóműhely vissza is tartotta, s kimutatása alapján annak árát az alkamaragróf a beváltó vállalkozónak kifizette. Az aranyat viszont visszaadta a beváltónak, aki azt azután a cementezőműhelynek szolgáltatta be.

A cementezőműhelybe beszolgáltatott arany „aurum album” azaz ezüsttel elegyes arany volt. Finomsága 6—23 karát volt. A cementezőműnek a beszolgáltatott tételek finomságának megállapítása mellett

az volt a feladata, hogy ezt az „aurum album”-ot a magyar aranyforint törvényes finomsági fokára, 23 karát 9 grénre ($= 23\frac{3}{4}$ karát; 1 márka-súly 24 karátra és 288 grénre oszlott), úgynevezett finom aranyra (aurum finum) finomítsa. Az eljárás nevét adó *cement* finom téglapor (Körmöcbányán óbudai téglából készítették) és szép fehér kősó 2:1 arányú keveréke volt. A finomítandó „fehér aranyat” először tégelyben beolvasztották és próbát vettek belőle. A redukáló anyagként hozzáolvasztandó ólom és rézsulfát (Kupferwasser) mennyiségének a meghatározásánál figyelembe volt veendő az arany súlya mellett annak finomsága is. A hozzáolvasztás megtörténtével az aranyat jó hideg vízben apróra szemcsézték. A cementet és a szemcsés aranyat rétegesen váltakozva egy repedt tégelybe rakták. Fontos volt, hogy a szemcsék se egymással, se a tégely falával ne érintkezzenek. Az eljárás egy másik változatánál az aranyat nem szemcsézték, hanem vékony lemezzé kalapálva darabolták fel. Az így színültig töltött tégely a 12 órán át előre kifűtött cementező kemencébe került, ahol letakarva lassú tüzeléssel, de ügyelve, hogy ki ne hűljön, izzásba hozták az aranyat, megolvadnia nem volt szabad. A kemence száját téglával lezárták, csak a szellőzőnyílások maradtak nyitva a füst és a gázok elvezetésére. Így állt 24 órán át. Harmadik redukáló anyagként itt már a cementum kősója is hatott. A redukció során kivont ezüst a cementbe csapódott le. A 24 óra elteltével próbát vettek. Ha az csak 22 karátos finomságot mutatott, az eljárást újabb 24 órán át folytatták, és megismételték mindaddig, míg a kívánt finomságot nem érték el. Ekkor az aranyat kiemelték és a cementportól megtisztítva öntőtégelyekben rudacskákká öntötték. A folyamat mibenlétét *Karsten* a következőkben rögzíti: a pörkölt vitriol víztelen kénsava a konyhasóból chlort fejleszt, amely az aranyat az izzás hőfokán érintetlenül hagyja. A cementezéssel sok ezüst ment veszendőbe, mivel a cement ezüstchloridot (Hornsilber, kerargyrit) tartalmazott, amelyből az ezüst csak a cementpor ólommal történő olvasztása révén volt kivonható. A körmöcbányai kamara körzete három alkamarai körzetre oszlott: a körmöcbányaira, a selmecbányaira és a besztercebányaira; utóbbi a XV. század második felében megszűnt. Mindhárom helyen volt égető- és választóműhely, cementezóműhely viszont és pénzverde csak Körmöcbányán. A szomolnoki, utóbb kassai, valamint a nagybányai (azelőtt szatmári) kamaránál csak azok székhelyén voltak finomítóműhelyek pénzverdével együtt; a kassainál nincs adatom cementezóműre. Az erdélyi kamara eredeti központja Aranyosbánya volt. A XIV. század második fele óta pénzverdéje és cementezóműhelye is Nagyszebenben működött. János király, Habsburg Ferdinánd ellenkirálya, az utóbbi pártjára állott szebenieket megbüntető az 1530-as években a pénzverdét és a cementezóműhelyt Kolozsvárra helyezte át. A század derekán azonban ismét Nagyszeben a központ.

A réz ezüstartalmának a kiválasztását a termelő vállalkozás végezte. A csurgató kohót (Saigerhütte) nálunk a Thurzó—Fugger vállalat vezette be és mentesítette volt 1525-ig az így kiválasztott ezüst beváltása alól.

*

Összefoglalásomnak a tapasztalati, az empirikus technológia 16. századi első rendszeres leírásai voltak a fő forrásai. Ha miben ezeket érdemlegesen meghaladja, annyi csupán, hogy tudomásul veszi és regisztrálja azokat az értékelőn elemző megállapításokat is, amelyekkel a tudományos, a természeti jelenségek törvényszerű összefüggésein alapuló metallurgia járult hozzá e leírások kellő magyarázó értelmezéséhez. Ezekből az elemző értelmezésekből is jobbára hiányzik az empirikus technológia teljesítőkéességének, hatékonyságának a konkrét, adatszerű szemléltetése. Fogyatékoság, amely — és ez némi mentségem — eleddig többé-kevésbé jellegzetes hiánya az empirikus korszak technológiatörténetének.

A selmecbányai választóműhely példáján megkísérelném itt az empirikus technológiát költségei és eredményei számbavételével erről az oldaláról is megvilágítani. Próbálkozásom — a forrásadottságokon múlik — egyelőre egy fél esztendő (1548 második fél éve) üzemvitelének a megvilágítására szorítkozik. Forrásaim alapján ugyanis nemcsak a műhely személyi és dologi kadásairól, a költségekről adhatok képet, hanem megállapítható belőlük az anyagmanipuláció alakulása is minden lényeges vonatkozásában, beleértve a végső eredményt is, a finomított anyag (ezüst és ezüstös arany) mennyiségét és értékét. A költségekkel szemben tehát a hozamot is, utóbbit mind pénz-, mind anyagbeli összetevőiben. Első próbálkozás ez egyelőre, de adatbázisa egy teljes egész, amelynek tanulságain továbbhaladva, megszólalhatókká válnak a foghíjasabb adatok is.

Lássuk először a választóműhely kiadásait, a másod-választómester, Kringl Sebald számadása alapján.

Személyi kiadások

A választóműhely személyi státusa, állandó foglalkoztatottjainak a száma a kérdéses félévben 9 főből állott. A vezető választómesterből (Nembsche János 4 f hetibérrel), a másodmesterből (Kringl Sebald 2 f hetibérrel), 6 választólegényből, akik közül kettőnek (Großhans és Panner György) 1,50—1,50 f volt a hetibére, a harmadiknak (Münczer János) 1,25 f, a negyediknek (Mertlnek) 1 f, az ötödiknek (Bastl = Sebestyén) eleinte 60 d, majd szeptember 1-től 1 f, a hatodiknak (Jeromos) 80 d, végül egy vízfordónak heti 10 d. Az alkalmazottak személyi járandóságait

két csoportra bonthatjuk: a hetibérek mint rendes személyi kiadások és a járulékos juttatások csoportjára.

Személyi rendes kiadások

A 9 főnyi státus rendes munkabére augusztus 25-ig (8 hét) heti 12 f 65 d, szeptember 1-től (18 hét) 13 f 05 d. Összesen 26 hét, a karácsonykor fizetett kettős munkabér betudásával 366 f 10 d.

Járulékos juttatások

Borjuttatás a választómunkához, 24 hét per 40 d = 9 f 60 d. — Ugyanaz a választóvíz készítéséhez, 24 hét per 10 d = 2 f 40 d. — Ugyanaz egy ízben (X. 13.) a választólombikok tapasztása (beschlahen) alkalmából — f 25 d. — A választólegények Márton-napi uzsonnája (XI. 10.) — f 50 d. — A választólegények 2 napi karácsonyi és az öntés (guß) alkalmából kapott borralalója — f 60 d. — A vízfordó karácsonyi borralalója — f 40 d. — Minden 350 márkát meghaladó heti teljesítmény után az első négy legénynek fejenként és hetenként kifizetett 10—10 d-nyi pótlék 26 hétre számítva 10 f 40 d.

Járulékos juttatások összesen: 24 f 15 d.

Személyi, rendes és járulékos kiadások együtt: 390 f 25 d.

Dologi kiadások

Három csoportját különböztetem meg: segédanyagok — munkaeszközök — épületkarbantartással kapcsolatos kiadások.

Segédanyagok

Redukciós anyagok:

a) *Bányavíz* (pergwasser) szállítása Körmöcbányáról, 122 mázsa (c) 12 d-jával = 9 f 12 d. Egy bejegyzés szerint mázsánkénti vételára 33 d volt. Az egyik 27 mázsás tételt a bejegyzés „huttenwasser”-nek írta el „pergwasser” helyett. Nyilván valami szulfátos vizet érthetünk alatta, amit a választóvíz előállításához használtak fel.

b) *Kohóvíz* (huttwasser) 30¹/₂ mázsa, 40 d-jával vásárolták a selmecbányai kohókból. A kohóvakarék iszapolásából fennmaradt víznek tartanám. Ára összesen: 12 f 20 d.

c) *Szemcsés réz* (kurndt kuper). Körmöcbányáról vettek 2 mázsát, egyenként 3 f 50 d-ért, összesen 7 f-ért.

d) *Ólom frissítéshez* (zum auffrischen) $\frac{1}{2}$ és $\frac{1}{32}$ mázsa 1 f 49 d-ért
Redukciós anyagok összesen 29 f 81 d.

Tüzelőanyagok: a) *Faszén* 98 fuvar (? szekérrakomány), ára forintjával 98 f. — b) *Fa:* egy részének szekérszám (fuder), másikának ölben van elszámolva a furvardija. Az előbbiből 22 szekér per 35, 5 per 40, 104 per 20 d, mindegyütt 110 szekér fuvardija 30 f 55 d. — A másik fajtából 38 öl furvarja per 1 f 60 d = 60 f 80 d. — Végül 14 öl fa kitermeléséért 3 f 50 d. — A kétféle fa fuvardija együtt a 3 f 50 d kitermelési költséggel 94 f 85 d.

Tüzelőanyagok összesen 192 f 85 d

Egyéb segédanyagok: a) Szén a tégelyek bélezéséhez (zum test) Adenenből(?) 2 szekérrel 72 d. — b) Kenőcs készítéséhez (feltehetőleg a lombikok tapasztására) egy alkalommal tojás, sajt és sör 42 d. — c) Agyag a lombikok tapasztásához és 1 fuvar homok, összesen 12 fuvar per 12 d = 1 f 44 d. — d) Üveg a munkafolyamathoz: 5 láda táblaüveg per 8 f 60 d = 43 f; törmeléküveg (glasscherm) 8 mázsa 114 font (kremsi, herczogenburgi, klosterneuburgi, bécsújhelyi, brucki és soproni bevásárlás) = 19 f 22 d; csomagolás és szállítás Selmezbányára: 35 f 48 d; bevásárló útiköltségei 14 f 96 d; összesen 112 f 66 d.

Egyéb segédanyag összesen 115 f 24 d

A segédanyagok mindegyütt 337 f 90 d

Munkaeszközök

a) *Lombikok:* 1284 db per $2\frac{1}{2}$ d = 32 f 11 d. — b) *Tégelyek:* 115 nagyobb leűző tégely (kapelle) per 4 d = 4 f 60 d. — 90 csésze (schüssel) 2 db-jával 1 d = 45 d. — További csészékért (darabszám nincs feltüntetve) 94 d. — Iszapolótégelyekért (fley degl) 85 d. — Leűzőtégely (testscherben) 27 db per 2 d = 54 d. — További tégelyekért (degl) 27 d. — 40 db szemcséző tégely (bécsi) 3 f 20 d; muffola 2 db = 28 d — összesen 43 f 24 d. c) *Kenőruhákért*, nyilván a lombikok tapasztásához, számos tételben 3 f 12 d. — d) *Vászonért* a lombikok tapasztásához 87 rőf per 2 d = 1 f 74 d. — e) *Anyagok a tégelyek készítéséhez:* csontzúzásért 8 d; egy alsó tégely készítése 15 d; hamukészítés 1 f; összesen 1 f 23 d. — f) *Különféle munkaeszközök:* 5 pár üvegkaparó kés 25 d; 5 ezüstnedvesítő szivacs 30 d; 5 pár öntőkesztyű 40 d; próbadarabolók készítése és javítása 30 + 10 d; nagy vakarékmosó teknő 1 f; egy rézdzsa 2 f; öntőfogók készítése 51 d; egy kőszűz 25 d; kavarákanalak és kampók készítése 65 d; 2 szita 10 d; töltőkosár (füllfaß) 10; seprűk 6 d; nyírott gyapjú 6; 1 létra 10 d; 1 könyv papír 10 d; összesen 6 f 18 d.

Munkaeszközök mindegyütt 203 f 38 d

Épületek karbantartása

A vízlefolyó javítása: 20 d; zár az alsó választóműhelyhez: 5 d; egy kulcsért: 10 d; a lépcsőn álló házban (im haus am stiegen) végzett munkáért Wolf kőfaragó mesternek, meg a felhasznált mészért és homokért: 2 f 30 d; Nembtsche által a nagy szobába (stube) csináltatott padokért: 1 f; „ein fur vorwand zum kornoffen” (!) 1 f; $\frac{3}{4}$ mázsa vas „zum kornoffen” (!) 1 f 12 d; a kovácsnak rudak készítéséért (für stangen) „zum kronoffen” (!) 28 d; a rezes víz (kupfwasser) kamrájának a bére: 3 f; 4000 téglá, ezre 2 f 25 d-jával: 9 f; a téglá fuvardíja 100—100 téglánként 8 d: 3 f 20 d.

Épületkarbantartás összesen

21 f 05 d

Vegyes tételek (bizonytalan, hogy a választóműhelyre fordított kiadások-e).

„Ein rutter” (ronter?): 5 d; egy bárányért: 4 d; Nembtsche Jánosnak az üvegghutára: 4 f; Nembtsche Jánosnak egy pénzverdei inas ételmezésére két ízben 5—5 f, összesen 10 f.

Vegyes tételek összesen

14 f 9 d

A dologi kiadások összesítése

Segédanyagok	377 f 90 d
Munkaeszközök	203 f 38 d
Épületek karbantartása	21 f 05 d
Vegyes tételek	14 f 9 d
<i>Dologi kiadások összesen</i>	<i>576 f 42 d</i>
<i>Személyi kiadások összesen</i>	<i>390 f 25 d</i>
<i>Személyi és dologi kiadások</i>	<i>966 f 67 d</i>

Az elszámolás teljes egészében felöleli a választóműhely által kifizetett összegeket. Kiadásai mégsem tükrözik a maga valóságos mivoltában a felhasználást a technológia meghatározása szempontjából számba jövő segédanyagokban, hanem csupán azt, amit a műhely maga szerzett be közvetlenül. Holott a valóságban sok mindenhez közvetve jutott hozzá; olyképpen, hogy a költségek előlegezésével a körmöci kamara vagy a királyné más szervei (pl. a harmincadosok) szereztek be bizonyos anyagokat. Ezeknek a viszontelszámolása vagy kimutatása éppen a kérdéses félesztendőről nem maradt ránk. Így a műhely elszámolásából teljesen hiányzik a választóvíz legfontosabb alapanyaga, a salétrom. Ebből a nezsideri harmincados például az 1545. október 31—1546. július 27-i időszakban közel 80 mázsát (78 mázsa 51 fontot) szerzett be 444 f 91 d értékben a pozsonyi harmincados utasítására. De Nezsideren kívül jártak utána Nyit-

rán meg Rosztocsnán, sőt hoztak be salétromot még Bécsből is. Hasonlóképpen hiányzik a korábbi számadásokból ismert borkő (Weinstein) is. Az elszámolás elemzését azzal a sajnálatos megállapítással kell tehát lezárnom, hogy a technológia anyagbázisának, főként a felhasználás arányainak a meghatározása rendkívül összetett feladat és csak további széles körű aprólékos adatfeltárással oldható meg. Viszont nem kételkedem benne, hogy ehhez a fenti kibontás is nem kevés fogódzó pontot nyújt a további kutatásnak.

Sokkal kedvezőbb a helyzetem a munkafolyamat eredményességének, a részben még csak körvonalaiban ismert technológia teljesítőképességének az elbírálásánál. A feladat lényege itt annak a meghatározása, hogy adott technológiája mellett a választóműhely mekkora súlyvesztéssel tudta végrehajtani az égetőműhelytől átvett, leűzött ezüstben foglalt ezüstös arany és ezüst különválasztását. A kérdés megválaszolását a választóműhelynek mindössze két üzemi félesztendőről, de köztük éppen az 1548. év második feléről is megmaradt anyagforgalmi kimutatása tette számomra lehetővé. E kimutatásból megtudni a leűzött ezüst súlya mellett (mondhatnók nyers súlynak is) mind a bennefoglalt arany (ezüstös arany), mind pedig az ezüstnek a súlyát is, utóbbit 15 latos finomsággal számítva. Ez az ezüst bruttó súlya. A továbbiakban ugyanis a kimutatás megadja a finomító eljárás során az ezüsttartalomban beállott súlyvesztés is és a súlyában nem változó arany mellett a finomítás végtermékeként az ezüst visszamaradt tiszta súlyát is, utóbbit ismét 15 latos finomsággal véve számba. A kimutatás adatainak a felhasználásával az alábbi táblázat adja munkahétről munkahétre haladva a leűzött ezüstben foglalt ezüst súlyát, majd annak a finomítás után visszamaradt nettó (tiszta) súlyát és hozzá a két súly különbségében a finomító eljárás során az ezüstben beállott súlyvesztés is. Végül az utóbbit százalékban is kifejezve a technológia teljesítőképességének összehasonlítására is alkalmas tulajdonképpeni fokmérőjét.

Munka- hét	Ezüst bruttó súlya M:p	Ezüst nettó súlya M:p	Súlyvesztés nagysága	
			súlyban M:p	%-ban
VII. 7.	443:44	438:48	5:10	1,17 ⁰ / ₀
VII. 14.	481:10	474:26	6:32	1,77 ⁰ / ₀
VII. 21.	449:27	435:35	13:40	3,08 ⁰ / ₀
VII. 28.	464:18 ¹ / ₂	460:30	3:37	0,88 ⁰ / ₀
VIII. 4.	400:34 ¹ / ₂	394:20	6:14 ¹ / ₂	1,57 ⁰ / ₀
VIII. 11.	494:33 ¹ / ₂	481:47	12:34 ¹ / ₂	2,57 ⁰ / ₀
VIII. 18.	444:28 ¹ / ₂	447:46	3:17 ¹ / ₂ *	+ 0,76 ⁰ / ₀ *
VIII. 25.	389:28 ¹ / ₂	386:04	3:24 ¹ / ₂	0,90 ⁰ / ₀
IX. 1.	451:11 ¹ / ₂	442:08	9:03 ¹ / ₂	2,01 ⁰ / ₀
IX. 8.	488:15 ¹ / ₂	481:16	6:47 ¹ / ₂	1,43 ⁰ / ₀
IX. 15.	435:37	418:38	16:47	3,88 ⁰ / ₀

IX.	22.	487:08	484:34	2:24	0,50%
IX.	29.	485:13	479:41	5:20	1,12%
X.	6.	494:13	479:15	14:46	3,03%
X.	13.	498:41	491:14	7:27	1,52%
X.	20.	418:47	406:29	12:18	2,95%
X.	27.	464:29 ^{1/2}	461:43	2:34 ^{1/2}	0,58%
XI.	3.	469:38 ^{1/2}	460:04	9:34 ^{1/2}	2,07%
XI.	10.	604:04 ^{1/2}	603:09	0:43 ^{1/2}	0,15%
XI.	17.	515:29	505:17	10:12	1,99%
XI.	24.	536:11	523:07	13:04	2,83%
XII.	1.	538:09 ^{1/2}	528:46	9:11 ^{1/2}	1,71%
XII.	8.	469:01 ^{1/2}	467:38	1:11 ^{1/2}	0,26%
XII.	15.	461:34 ^{1/2}	454:30	7:04 ^{1/2}	1,53%
XII.	22.	821:43 ^{1/2}	807:22	14:21 ^{1/2}	1,76%**

(A *-gal jelölt tétel súlyveszteség helyett súlygyarapodást jelent. — A **-os tételbe a leűző (égető) műhely vakarékjából nyert ezüst súlya is beleértendő. — A súlyok magyar bányavárosi márkában és pisetumban vannak megadva; 1 M = 48 p.)
Összesítés (a többlettel zárult augusztus 18-i rendhagyó hét adatainak figyelembevétele nélkül):

24 hét: 11 765:—8^{1/2} 11 568:31 196:25^{1/2} 1,67%

A 24 munkahét együttes súlyvesztesége 196 M 25 ^{1/2} p — a még finomítatlan ezüst bruttó súlyának és a választás után visszamaradt ezüst tiszta (nettó) súlyának a viszonylatában 24 hét heti átlagaként 1,67%-os kulcsot ad. Ha viszont táblázatom százalékos kulcsainak együttes összegét osztom 24-gyel, akkor átlagul 1,76%-ot kapok. Az eltérés magyarázata, hogy táblázatom százalékainak a kiszámításánál egyrészt nem vettem a ^{1/2} pisetumokat figyelembe, másrészt pedig a százalékokat ezredrészig számítva, a századrészeket több esetben felkerekítettem.

Előrebocsátva, hogy a rendhagyó augusztus 18-i munkahét többletét azzal magyarázom, hogy a kémilőmester próbavételébe itt nagyobb aláértékelő hiba csúszott be, a többi 24 munkahetet az anyagbeli súlyveszteség mérve szerint 7 csoportra bontom.

1 ^{0/0} -nál kisebb volt a súlyveszteség	6 hétben
1 —1,5 ^{0/0} között volt	3 hétben
1,5—2 ^{0/0} között volt	7 hétben
2 —2,5 ^{0/0} között volt	2 hétben
2,5—3 ^{0/0} között volt	3 hétben
3 —3,5 ^{0/0} között volt	2 hétben
3,5—4 ^{0/0} között volt, de a 4 ^{0/0} -ot nem érte el	1 hétben

Mond-e, és mit százaléksorunk számadataiban a választás technológiájáról?

Az anyagveszteség nagysága a 24 hét alatt, ha nem is túlságos mértékben, mégis meglehetősen ingadozó. A nagyobbbal szemben a kisebbje van túlsúlyban. A munkahetek kétharmadában (16 hétben) még a 2^{0/0}-ot sem érte el. Két hétben 2—2,5^{0/0}-nyi volt, háromban 2,5—3^{0/0}, míg a

30%-ot mindössze három ízben lépte túl, de itt is mindig alatta maradt a 40%-nak.

Része lehetett ebben az ingadozásban egyszer-másszor a munkafo-lyamat biztonságos menetét megzavaró emberi pontatlanságnak is, pél-dául a redukciós anyagok vagy a tüzelő elvétett adagolásának. E szubjek-tív tényezővel szemben én mégis inkább egy objektív mozzanatot emel-nék ki. Azt, hogy az anyagnak voltak még rejtélyes, az empirikus tech-nológia által még ki nem tapintott tulajdonságai. A természet rejtelmes akadékoskodása, amelyen az embernek nem mindig vagy legalábbis nem mindig azonos biztonsággal sikerült kifognia.

Nincs módom összehasonlításra. Nem ismeretesek előttem a választás finomító munkafolyamatának az eredményességét hasonló számsze-rűséggel felmérő vizsgálatok. Adataimat, mennyiségi felmérésemet így csak a maga elszigeteltségében értékelhetem. Elbírálásom szerint az anyagvesztésnek 20%-nál is kisebb, 1,67%-os átlaga cáfolhatatlanul be-szédes bizonyága, hogy a fémválasztás empirikus technológiája eredmé-nyességében a természet törvényszerűségeinek minden kezdetleges ismerete mellett igen magas fokot ért el. Teljesítőképessége nem sokkal maradhatott el a tudományos kémia nyomsávját követő metallurgia kez-deti korszakának eredményeitől.

Megállapításom érvényét további számszerű mennyiségi adatok is erősítik. A veszendőnek tűnő ezüst a maga 1,67%-os átlagában koránt-sem ment ugyanis teljesen kárba. Nem mindje párologott el a lombikok-ból, vagy hagyta el, füstbe menve, a dúsitó kemence kéményén a műhely-teret. Egy részét és nem is annyira jelentéktelent a lombikok és a ke-mence falán lerakódó vakarék (kretz) fogta vissza. Ez nem maradt ki-használatlanul. A választómester azt minden üzemi félév végén a kamara javára rendezetlen művelési előleghitelek fejében lefoglalt kohók vala-melyikében újra kohósította. 1548 második félévének a végén 1 m 40 p 21 $\frac{1}{2}$ karátos arany mellett 94 m 28 p 15 latos ezüstöt nyertek vissza e vakarékból. Ezt hozzáadva a 24 hét alatt termelt 15 latos ezüst 11 568 m 31 p-nyi tiszta súlyához, a félév hozama tiszta ezüstben 11 662 m 59 p-re emelkedett, a valóságos anyagvesztés 1,67% helyett 0,87%-os heti át-lagra csökkent. Számolhatni azzal, hogy az ezüstnek bruttó súlyában vett próbája olykor-olykor alatta is járhatott a valóságos ezüsttartalom-nak. A mi időnkben ez azonban nem ölthetett olyan méreteket, hogy százalékos kulcsunkat érdemlegesen befolyásolhatta, csökkentette volna. Már csak azért sem, mert a vállalkozók és sáfáraik maguk sem voltak já-ratlanok a próbavételben, meg volt hát a lehetősége, hogy tiltakozzanak a túlzott hibák ellen. Volt rá eset a század húszas éveiben, hogy a kémlő-mester eljárása visszaéléssé fajult, de akkor a vállalkozók nem is nyu-godtak meg addig, míg ki nem harcolták, hogy a próbavételt az ő szak-

értőjük is ellenőrizze. Mindezt egybevetve nem látom okát, hogy a 0,87%-os kulcsot komolyabb mértékben megemeljem. Mindössze kisebb ingadozásoknak van helye.

A vakarék kohósítási költségei (3 taliga kohósító anyag, tüzelőfa, 5 $\frac{1}{2}$ mázsa ólom, fuvardíjak, a kohómunkások és a felügyelő választólegények munkabére, borraavalója stb.) további 35 f 93 d-ral 1002 f 60 d-ra emelték a választóműhely kiadásait.

Ide számítom végül a szklenői üveghuta költségeit is. Pénzügyileg ugyan önálló számviteli egység volt, mint üzem azonban lombikok és a segédanyagként használt folyékony üveg készítésével szinte kizárólag a választóműhely munkafolyamatát szolgálta. Indokolt tehát, hogy költségeit itt is számba vegyem. A szóban forgó félévben 106 f 78 d-ra rúgtak a huta kiadásai. Ezt az összeget és hozzá még, az 1545—1546. évi (11 hónap) nezsideri szállítmányok példáján indulva, salétrombeszerzés címén becslésszerűen még további 400 f-t állítok be. Ezzel együtt a választóműhely félévi kiadása 1508 f 98 d-ral zárulna, amit azonban, gondolva a borkőre is, mintegy 1530 f-ra tartanék kikerekíthetőnek.

Mindez azonban teljes egészében egyáltalán nem volt valóságos kiadás. A kamara ugyanis azt kétszeresen is megvette a vállalkozókon, akik az égetett ezüstöt beszolgáltatták. Utóbbinak minden márkája után 24 d-t számított fel a beváltóknak, illetőleg fogta azt le a beváltási árból, amely ekkor 5 m 75 d-ban volt megszabva. 1548 második felében 12 401 m 45 p égetett ezüstöt dolgozott fel a választóműhely, a választódíj összege pedig, miután a pisetum töredékei után nem számították fel, 3100 f 30 d volt.

3100 f 30 d bevétel a fémválasztás költségeinek mintegy 1500—1550 f-jával szemben. Nehezen képzelhető el, hogy a beszolgáltató vállalkozók minden zúgolódo tiltakozás nélkül elviselték volna, hogy a kamara kétszeres összegben vegye meg rajtuk a fémválasztás költségeit. A márkánkénti 25 d-t éppen ezért én úgy értelmezem, hogy az együttes díja volt mind a választás munkafolyamatának, mind az ezt megelőző finomítási fázisnak, a finomító égetésnek vagy leűzésnek. Ennek sajnos sem számításai, sem anyagforgalmi naplói nem maradtak ránk.

Akár pénzügyi, akár üzemi oldalról nézem: a finomítóműhelyek láncolata alaposan átgondolt szervezet. A fiskális érdek egyoldalúságán messze túllátó koncepció, amely a fiskalitás és a bányagazdaság általános gazdasági érdekeivel egyaránt számot vetett. Így jött létre és még inkább így volt Mária királyné, II. Lajos özvegye, kamarai birtoklása idején.

A cementezóműhely munkafolyamatának hasonló elemzésével külön 10—12 íves tanulmányban foglalkozom. Itt beérem azzal, hogy a *Függelék* 1. száma alatt közlöm a Körmöcbányán alkalmazott eljárás leírását. Ez az első ismert körmöcbányai provenienciájú cementes könyvecs-

kénk. Szűkebb szavú az eddig ismert erdélyieknél, viszont az egyetlen körmöcbányai.

*

Termelési eredmények

Az általános felfogástól eltérően véleményem szerint Magyarország nemesfémtermelése az 1330—1380-as években állt a legmagasabb szinten, amikor legalábbis az aragnál a dúsított oxidációs zónát fejtették. Nagy Lajos királyunknak még apja által alig egy évtized alatt teaurált kincse, amelyből 1343-ban 21 000 márka aranyat, 1 köböl aranyforintot és 27 000 márka ezüstöt tudott Nápolyba küldeni, ezt mennyiségileg is jól érzékelteti. A századfordulón viszont az altárnák nyitása, majd az arany beváltási árának tetemes felemelése (a beváltási nyereség 40%-ról 60%-ra esett) már az Eldorádó korszak elmúlását jelzi. A termelés mennyiségi alakulásának megvilágítására a továbbiakban kizárólag az anyagmanipulációval kapcsolatos számviteli forrásokra támaszkodom. A mennyiségi adatok $23\frac{3}{4}$ karátos aranyra (aurum finum) és 15 latos ezüstre (argentum finum) vonatkoztatandók. A súlyegység a budai vagy bányavárosi márka (= 16 lat, 24 karát, 48 pizet és 288 grén, mai súlyban 1690-ig 245,53779 g, durván egynegyed kg).

1. A *körmöcbányai kamara* körzetének, lényegében a hét Garam vidéki bányaváros adatai:

1434. júl. 21.—1435. júl. 21.: 1599 m arany, 2688 m pénzzé vert ezüst + 790 m cementezüst.

1486. augusztus 1—1492 (bezárólag): a 77 hónap évi átlagában 6742 m arany és 14 349 m ezüst.

1528 II. félév—1548 I. félév: a 21 év átlagában 1000 m arany.

1528 II. félév—1549 I. félév: a 22 év átlagában évi 22 126 m ezüst.

A *besztercebányai rézipari vállalat* (Thurzó—Fugger-féle) *ezüsttermelése*:

1495—1525. július 16. (367,5 hónap) időszak évi átlaga 11 136 m.

1525. július 16—1526 április 24. a királyi lefoglalás 40 hetének (kb. 9 hónap) termelése évi átlagra átszámítva 8722 m.

1526. április 22—1539. szeptember 8. = 160 hónap évi átlaga: 8204 m.

1539. szeptember 8—1541. április 15. időszakról nincs adatom.

1541. április 15—1546. április 15. = 60 hónap évi átlaga 7410 m.

Az öt időszak (596,5 hónap) együttes évi átlaga: 10 008 m.

Az 1526—1539 és 1541—1546 évkör 149 174 márkányi (évi átlaga 8136 m) ösztermékéből 125 881,5 márkát (évi átlagban 7866 m) szolgáltatott be a kamarán, míg 23 292,5 márkájuk (évi átlagban 1270 m) mentesült a beváltás alól.

Visszatérve a *körmöcbányai kamarai körzet* egészére:

1564—1565: évi átlagban 997 m arany, 24 561 m ezüst.

1619—1621: évi átlagban 803 m arany, 17 918 m ezüst; az arany a pénzzé vert finom arany mennyisége, míg a beváltott arany átlaga csak 437 m, és ez is elegendő finomsággal értendő (album aurum).

1629: 303 m arany, 11 386 m ezüst (selmecbányai).

1632—1639 évi átlagban 299 m arany és 14 312 m ezüst.

1686: 608 m arany, az ezüstre nincs használható adatom.

1690—1699 évi átlagban 1454 m arany és 66 309 m ezüst.

2. A nagybányai kamara

1481—1482: az 1481. november 3—1482. május 8. időszak 25 hetéről a fennmaradt heti kimutatások 1211 m aranyat és 3592 m ezüstöt számlolnak el. Ezt 51 munkahétből álló évre átszámítva 2470 m aranyat és 7328 m ezüstöt kapunk.

1527: a negyedik — év végi — cementezés eredménye 251 m arany.

1528: négy ízbeni cementezés eredménye 1151 m arany.

1551. július 10-i és december 20-i cementezés eredménye 363 m; mind az 1528. mind az 1551. évi mennyiség az évi összbeváltást jelenti.

1573—1574. évi összbeváltás: 134 m arany.

1577—1579. évi összbeváltás: 413 m arany.

3. A nagyszebeni, illetőleg kolozsvári kamara

1486. november 7—1487. január 16. (négy folytatólagos cementezés): 181 m arany.

1490. november 25—1491. április 11. (nyolc folytatólagos cementezés): 465 m arany.

E két részadat alapján a 15. század végén az évi átlagot 900—1050 márkával számítom.

1532. augusztus 12-i cementezés (Kolozsvárt): 367 m arany. Ekkor már csak 2—3 ízben cementeztek egy évben, a fenti mennyiség fél—háromnegyed évi beváltásnak vehető.

1549—1551 (három év): 1189 m, évi átlag 396 m arany.

A 15. század végével szemben a 16. század derekára mind Nagybányán, mind Erdélyben nagyot esett a termelés, még ha a különbség jó részét a csempészés rovására írjuk is.

Irodalom és források — rövidre fogott áttekintés

Alapvető tényértörténeti művek: Wenzel G.: Magyarország bányászatainak kritikai története. Budapest, 1880. — Péch A.: Alsómagyarország bányamívelésének története, I—II. Budapest, 1884, 1887. — Hatvani (Horváth) M.: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból, I—IV (Monumenta Hungariae Historica, Dipl.

1—4). Pest, 1857—1859, elsőként hívta fel a figyelmet több közléssel Mária királyné, II. Lajos özvegye, központi pénzügyi igazgatásának az özvegyi javak gazdálkodására vonatkozó irathagytekára, közte a körmöcbányai kamara számviteli iratainak a teljességet megközelítő állagára. — Magyarország aranytermelésének a jelentőségével első ízben *Hóman B.* (A XIV. századi aranyválság. Fejérpataky László Emlékkönyv. Budapest, 1917.) és *Kováts F.* (A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetések a nyugattal. Történeti Szemle, 1922) foglalkoztak behatóan. Eltérő módon ítéli meg a magyar aranytermelés alakulását *Paulinyi O.* (Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. A gróf Klebelsberg Kunó Bécsi Magyar Történeti Kutatóintézet Évkönyve, IV. 1936, valamint: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejtett feudális korszakában, 1000—1526. Századok, 106, 1972.). — A termelési viszonyok alakulásának vázlatához: *Paulinyi O.*: A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori nemesércbányászatban. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 40 sz. Budapest, 1966. Német nyelvű változata: *Acta historica academiae scientiarum Hungaricae*, vol. 12. Budapest, 1966. Továbbá: *O. Paulinyi*: Eigentum und Gesellschaft in den Niederungarischen Bergstädten. Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650, hrsg. von *Ingomar Bog.* Köln—Wien, 1971. — Károly Róbert pénzügyi reformjaira és a kamarai szervezet, meg a kamarai finomítóművek létesítésére: *Hóman B.*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Budapest, 1921. Vö. ehhez *Paulinyi O.* id. tanulmányát is a Bécsi Évkönyvben. A finomítóműhelyek technológiájához *Agricola*, *Erker* és *Karsten* id. művei mellett a körmöcbányai kamara fentebb már említett számadásai (ez idő szerint: *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*, Wien, Ungarn, Specialia, Königin Maria) voltak a fő forrásaim. Részletes feldolgozásuk a fentebb id. *Ertekezések* és a *Studia Academiae Scientiarum Hungaricae* 1977. évi köteteiben megjelenendő két tanulmányomban (A körmöcbányai kamara pénzverése a 16. században, és Errichtung, Arbeitsprozess, Technologie, sowie die arithmetische Beihilfe der Raffinierungsbetriebe der Berg- und Münzkammer Ungarns und Siebenbürgens im 15—16. Jahrhundert) kerül közlésre. — A cemenkezés technológiájának legkimerítőbb leírását *Debreczeni László* hagyta ránk (*Commentarius super auri praxim, qua deducitur ad consuetam puritatem, ut ex eo monete sine ulla reprehensione cudi possent aureae* 1541). Kimerítő értelmező ismertetése: *Finály Henrik*: *Debreczeni László* aranyfinomító könyve... Erdélyi Múzeum Egylet Évkönyvei, IV. köt., 1866—1867. Kolozsvárt 1868. *Debreczeni László* a nagybányai és az erdélyi kamarákban követett eljárást írja le. Erdélyi provenienciájú *Kolozsvári Czementes János*nak a könyve (1530—1586) is, amelynek kritikái

ismertetését *Herzfelder Armand Dezsőnek* (Magyar Könyvszemle, 1896) köszönhetjük. Számos e tárgykörbe vágó vonatkozást világít meg *Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve*, közölte glossariummal is ellátva *Ballagi Aladár* (Archaeológiai Értesítő, 1884). Egy körmöcbányai provenienciájú leírását a Függelék 1. száma alatt közlöm. — A nemesfémtermelés adatai legnagyobbbrészt levéltári forrásokból vannak véve. A főbb állagok: a körmöcbányai kamarának fentebb idézett számviteli iratai, a Thurzó—Fugger-, 1526-tól csak Fugger-féle beszercecbányai rézipari vállalat számadásai a Fugger család augsburgi (ma Dillingenben őrzött) levéltárából; az esztergomi primási magánlevéltár pisetum számadásai; a selmecbányai főkamaragrófi hivatal könyvszerű iratsorozatának egy-két darabja (Slovenky ústredny banský archív — Banská Štiavnica).

A technológia egyetemes történetének modern alapvető feldolgozása: *A History of technology*, edited by *Ch. Singer, E. J. Holmgard, A. R. Hall and Tr. I. Williams*, vol. V. Renaissance, Oxford 1954.

Függelék, 1. szám

Körmöcbányai cementes könyvecske

(A Körmöcbányán alkalmazott eljárás leírása)

A leírás egy kis negyedréfűzetben maradt ránk. A címfeliratos borító íven kívül a füzet 15 folióból áll. Szerzője a címlap és az utolsó lapon olvasható aláírás szerint bizonyos Joseph Riedmüller, aki iratát 1710-ből Schwazból (Tirol) keltezte. A schwazi anyakönyvek leégtek, s így ottjártamkor (1969) nem sikerült a szerző személyéről valamit megtudni.

A füzet a cementezés leírásán kívül további kohászati vonatkozású feljegyzéseket is tartalmaz. Ez alkalommal — főként hely hiányában — csak a cementezésről szóló részt közlöm, de utána röviden utalok a többi feljegyzésre is. Közlésem az eredeti német szöveg mellett a szerkesztőség kívánságára adja annak magyar fordítását is. A címlapon kívül ez a rész a kézirat folio 1/r—6/v—t tölti ki. A leírás Riedmüller füzetkéjénél régebbi keletű. Egyhelyűft a szöveg ugyanis azt mondja, hogy Körmöcbányán a cementező port „von Ofen aus der Tyrggei” beszerzett téglából készítették.

A füzet mai őrzési helye: *Landesarchiv von Steiermark* (Graz), *Handschriftensammlung N° 1182*.

Közlésem a tulajdonneveket szövegbeli alakjukban s nagy kezdőbetűvel kezdi. A nagybetűt a mondatot kezdő szavaktól eltekintve egyébként nem használom, a főneveknél sem. A mássalhangzók régimódi túl-

zott kettőzését vagy halmozását mellőzőm. A magánhangzókat változtatlanul írom.

*

Címlap:

Verzeichnus

umb wie hierin zu ersöhen.
Anno 1710 zu Schwaz abgeschrieben worden. Volgt:

Fol. 1/r.

Verzeichnus, wie die ciment zu Crembnitz in hungarischen pergstötten verricht wiert, wie volgt:

Erstlichen mues man in bereit haben guete geprennte ziegl, die nit stainig oder säntig sein. Alda hat man ziegl von Ofen aus der Tyrrgei. Die müessen clain gestampft werden. Dan mues man haben salz. Alda hat man ungerisch salz, das ist nit gesoten.

Das mues auch clain gemaln werden.

Wann nun ein Ciment angemacht werden solle zu 100 M weis golt, so mues zuesamen (wie es hernach beschriben wiert) darzue khomen 12 M 24 p, macht zusamben 112½ M. Dises wiert ungever in 9 döpf eigemacht. Darzue mues ich habn ⅓ salz und ⅔ ziegl, das ist 3 döpf voll salz und 6 döpf voll zieglmel. Jedoch kann nit zuvil genommen werden, ist alzeit pösser, es bleib etwas übrig. Und wann es heraus genommben wiert, so mues ein jedes druckner in ein grossen trog durchgefaet werden. Wann diß beschëhen, wiert mit wasser angefeicht und mit hilzernen krucken durcheinander gezogen, daß es guet vermischt wirdt. Jedoch mues es nit zuvil angefeicht werden, sonder nur, daß es sich ein wenig pallen last. Wann das beschëhen, wiert es alß dann nasser noch 2 mahl durchgefaet und zu dem einmachen bereitet.

Von einmachen.

Wann das Gold khürnt worden, so wiert es durch ein kupfernes sib oder reiter durch gereitert und das grobe absonderlich in ein trog geschit und das claine auch absonderlich. Wann nun das ciment pulfer zuegericht, so nimb ein topf, der zum einmachen tauglich und nimb den stessl, damit man die ciment in topf auf gold einwenig nüder truckt und schlag an den topf, daß er ein schrick bekhombt, damit er sich alß dann im ofen aufthuet und das feur

Feljegyzés

arról, amint bent látható.

Leírva 1710. esztendőben Schwazban Következik:

Feljegyzés, miként végzik a cementezést Kőrmöcbányán a magyar bányavárosokban, amint következik:

Először is jó égetett téglának kell készületben lennie, amely nem kavicsos vagy homokos. Itt Budáról van téglájuk Törökországból. Ezt apróra kell zúzni. Azután só kell hozzá. Itt magyar sójuk van, amely nem főtt só. Ezt is apróra kell őrölni.

Ha már most egy cementet kell 100 M fehér aranyból készíteni, akkor (mint a következőkben meg lesz írva) összesen 12 M 24 p jön hozzá, úgy hogy mind-együtt 112½ M lesz. Ezt mintegy 9 fazékba rakják be. Ehhez ⅓ sóra és ⅔ téglalisztre van szükségem. Ez három tele fazék só és 6 tele fazék téglaliszt. De nem lehet túl sokat venni. Mindig jobb, ha valami fölösbe marad. Amikor kivesszik, mindegyiket szárazon egy nagy teknőbe átszítálgják. Ha ez megtörtént, vízzel megnedvesítik és fa vonóléccel ideoda áthúzogatják, hogy jól elkeveredjen. De ne vizezzék meg túlságosan, csak hogy valamelyest gyúrható legyen. Ha ez megtörtént, akkor nedvesen még kétszer átszítálgják és a berakáshoz előkészítik.

Az anyagok előkészítő elegyítéséről a fazekakban.

Miután az aranyat szemcsézték, egy rézsztán vagy rostán átrostálgják és a durváját meg az apraját külön-külön egy-egy teknőbe öntik. Ha most a cementpor már kész, végy egy, az elegyítésre alkalmas fazekat és egy mozsártörőt, hogy ezzel a fazékban a cementet kissé rányomkodd és üss rá a fazékra, hogy megrepedjen, minek folytán a kemencében szétnyílik és a tűz annál jobban

desto bösser arbeiten kann. Alß dann nimb ein handtvoll oder 2 ciment, thue es im topf gleich auf einander. Darnach nimb clain gekührnt golt und leg es darauf fein dün außeinander gesträt und mit ein clain langen heizl gleich gemacht, daß eines das ander nit sehr anrirth, auch daß es den topf nit anriert, sonst schmelzt es an topf. Darnach nimb widerumb ein 2 handt voll (Fol. 2/r) ciment, stra es auf das Gold und mit dem stessl gleich gemacht und ein wenig nider getruckt. Alß dann widerumb gold, wie vor, unzt der topf gleich voll wiert. Wann er gleich voll ist, so nimb alß dann das grob gekührnt gold und mach es ein. Denn zu obrist cimentiert es sich bösser und sterckher. Und mach den topf gar voll mit ein gupf. Wann das gold alles gemelter massen recht eingemacht ist, so mues der ciment ofen warm sein, so müssen auch die deckl zu den topf zuedecken wol warm sein und vor dem einsözen darmit zuegedeckt werden. Alß dann sezt man sie zuegedeckter mit einer langen eisernen zannig in den ofen.

Vom einsözen.

Wann die topf in das erst feür eingesözt werden, so mues der ofen mit dem zieglen zuegemacht werden und müessen 3 aichene guete dürrer schürhelzer in der dicke wie ein mansschenkl in rechter flam prennen. Wann es nit flamen will, mues man mit dem schireisen die prinenten kholen von dem holz weck stossen, daß es flamen thuet. Und wan es für den ofen hereauß prennen will, so mues (Fol 2/v) man in ein schaf wasser haben und mit ein bösen außlöschchen. Jedoch mueß man vleissig acht haben, daß man anfangs nit zu starck schirt, auch daß hernach das feür in gleicher hütz getriben wiert, dan daran ist vill gelögen. Wann es also 12 stundt gestandten, so mueß vor den ofen auf den züeglen „die kheten“ (daß sein die clain ziegl drimmer, so aus den töpfen gemacht werden) und ob den ofen in der miten das loch zuegemacht werden. Bey dem loch ligt alzeit ein vierekheter ziegl und umb das loch wiert aschen gesträt, daß die hüz nit hinauß khann. Nach diesem mues noch 36 stundt stehen. Das ist in allen 48 stundt. Wann es auf die letzte stundt khumbt, so zeucht man die schierhölzer heraus. Über ein viertl stundt wiert die gluett so in ofen ligt, auch sauber heraus geraumbt und mer über ain viertl stundt wiert die kheten weck genomben, der ofen gar aufgemacht und das loch ob

hat. Azután végy egy vagy két maréknyi cementet és egyenletesen elhintve tedd a fazékba. Ennek utáná végy apróra szemcsézett aranyat és tedd rá finomvékonyan elhintve és egy kis hosszú pálcával elegyengetve, nehogy egyik a másikkal nagyon érintkezzék és a fazékhoz se érjen, különben ráolvad a fazékra. Ezután végy ismét egy-két marékra való cementet, hintsd az aranyra és a mozsártörővel egyengesd el és nyomkodd kissé le. Ennek utáná ismét aranyat mint az előbb, míg csak a fazék nem lesz majd egészen tele. Ha majdnem tele van, akkor vedd ezután a durván szemcsézett aranyat és tedd be. Mert legfelül jobban és erősebben cementálódik. És töltsd meg teljesen a fazekat tetőzve. Mire az arany az említett módon be van helyezve, akkorára a cementek kemencének melegnek kell lennie, a fazék befedésére szolgáló fedők is jó melegek legyenek, és a kemencébe rakás (vor dem einsözen) előtt azokkal a fazekakat befedik, s azután befedve egy hosszú vasfogóval a kemencébe helyezik.

A kemencébe rakásról

Mikor a fazekakat az első tűzbe helyezik, a kemencét téglával le kell zárni és három férficomb vastag jó száraz tölgy tűzszítófának jó lánggal kell égnie. Ha nem lobbanna lángra, a kotróvassal a parázsló szenet le kell verni róla és a fát odébb lökni, hogy lángot fogjon. Ha a fa a kemence előtt kezdene égni, erre az esetre legyen egy dézsa víz kéznél és seprővel oltsák el. Vigyázni kell azonban, hogy kezdetben ne szítsák erősen a tüzet és hogy ezután felszítva egyenletes hőfokon tartsák, mert sok múlik ezen. Ha így állt 12 óra hosszat, akkor a kemence előtt a téglákon a fazekakból készített apró törmeléket („die kheten”) és a középen a kemence tetején levő nyílást lezárják; a nyílás mellett állandóan ott van egy négyszögletű téglá és a nyílás körül hamut szórnak, nehogy a hő kimehessen. Ezután még 36 órát kell állnia, összesen 48 órát. Az utolsó óra beálltával a tűzszító fákat kihúzzák. Negyedórát rá a kemencében levő zsarátnokot is tisztára kikotorják. További negyedórával rá a „kheten”-t veszik el. A kemencét teljesen kinyitják és 3—4 óra hosszat hűlni hagyják. Ezután a fazekakat kivesszik a kemencéből és a boltozat alá helyezik, hogy teljesen kihűljenek.

den ofen auch aufgemacht und ein 3 oder 4 stundt abkhielen lassen. Alß dann werden die töpf auß den ofen genomben und in das gewölß gesözt, daß sie gar kalt werden.

(Fol. 3/r) Von andern ciment feür.

Wann die töpf aus den ofen genomben worden, so wiert der ofen widerumb angehaizt. Diweil er warm wiert, werden die töpf mit dem golt in ein grossen hilzernen trog geworfen, die schernb darvon gethan und absonderlich sauber gewaschen. Das golt sambt der ciment wiert clain zerschlagen und mit 2 hilzernen krucken wol durcheinander geriert. Alß dann wiert von unterschiedlichen ohrten mit ein hilzernen scheffel die grob genomben, sauber in einen hilzern khar oder trögl in warmen und khalten wasser außgewaschen, in einer kupfern schall wol beim kholfeur außgedrücknet und alß dann in ein tegl geschmolzen. Hernach in ein zain gossen. Von demselben zain wiert aus der mitten dem wardein ein prob ausgeschlagen ungever einen halben piset schwär. Dasselbe mues er mit vleis probiern und den halt den cimentern anzaigen, auch dem Camergrafen ein probzettel überantworten. Wann die cimenter den halt haben, alß dann wissen sye wielang das gold in andern feür steen soll, daß es auf sein rechten halt khommt.

(Fol. 3/v) Wann die probgenomben worden, so wirt das gold in ein zimblich weite kupferne reiter (als wie es zu dem weüssen gold gebraucht worden) geschit und in ein grosse kupferne schall durchgefaet. Nach dem durchfaen wiert es in claine tröge gefast und alzeit ain trögl voll in ein hilzernen khar geschit und sauber in den potich ausgewaschen. Nach dem außwaschen wiert es durch ein claine enge kupferne reiter durchgefaet und gewaschen, daß nur das claine golt durch fallen khann. Dieses behaltet man absonderlich und wiert alß dann am poden im topf zum andernmahl eingemacht in voriger ordnung des pulfers, alß dann das gröber darauf und das grob so erstlich ausgereitert worden, zu obrist im topf. Den gossnen probirzain, weil er nit aller zur prob verbraucht wiert, sezt man widerumb ein zum schmälzen und wiert herauskhürnt und mit den andern gold eingemacht. Wann dieses, bescheehen, daß das golt zum anderen mal alles eingemacht ist, so wiert es wie (Fol. 4/r)

A második cementtűzről

A fazekak kivétele után a kemencét újra begyűjtják. Míg fölmelegszik, a fazekakat az arannyal egy nagy teknőbe dobják. A cserepeket kiválogatják és külön tisztára mossák. Az aranyat a cementtel apróra zúzzák és két fa vonóléccel jól összekeverik. Ezután különböző helyekről egy falapáttal a durvájából vesznek és egy faládában vagy teknőcskében meleg és hideg vízben tisztára mosva egy réztálban (csészében?) széntűzön jól kiszáritják, és utána egy tégelyben megolvasztják. Ezután rudacskává öntik, amelynek a közepéből a pénzverőmesternek egy próbára való ütnek ki mintegy fél pisetumnyi súlyban. Azt ennek gondosan kémlelnie kell és hogy mit tartalmaz, azt a cementessel közli. A kamragrófnak is egy próbacédulát ad. Ha a cementesek a tartalmat megkapták, tudják, hogy mennyi ideig kell az aranynak a második tűzben állnia, hogy a maga helyes tartalmát elérje.

A próbavétel megtörténtével az aranyat egy eléggé széles réz rostába (aminőt a fehér aranyhoz használtak) öntik és egy nagy réztálba (csészébe?) rostálják át. Az átszitálás után kis teknőcskébe teszik, és teknőcskénként egy faládába öntik, és a kádban tisztára mossák. A mosás után egy kicsiny sűrű rézrostán átszitálják és mossák, hogy csak az apró arany eshet át. Ezután a fazék fenekére másodsor rakják be az anyagot a por korábbi rendjében. Erre jön azután a durvábbja és legfelül a fazék tetejére azok a durva (szemcsék), amiket elsőként rostáltak ki. Az öntött prób rudacskát, miután azt nem használják fel egészében, ismét beteszik olvasztásra és kiszemcsézve a többi arannyal behelyezik.

Ha megtörtént, hogy az aranyat második ízben egészében behelyezték, akkor az előbb említett módon a kemencébe rak-

vorgemelt in ofen gesözt und vorn mit den grossen zieglen zuegemacht. Und wann es 12 stundt also gestanden, so wiert die kötn und ob dem ofen das loch auch zuegemacht. Alda ist aber auf des wardeins prob wol zu merkhen; dan halt das gold nach den ersten feür 22 karat 7 gren. Und wiert zu mittag umb 10 Uhr eingesözt, so mues stehen bis zu der nacht umb 10 Uhr, das ist 12 stundt. Und in disen 12 stundten wiert der halt umb 6 gren grösser. So manglen noch 8 gren unzt es 23 karat 9 gren halt. Umb 10 Uhr zu nacht wiert das loch und die köten zuegemacht und mues noch in steten feür stehen 8 stundt, das ist bis auf 6 Uhr frue, dan wan der ofen gar zuegemacht ist, so zeucht es in ainer stundt ein gren auf. Wann es 6 schlagt, so werden die schirholz heraußgenomben und das loch ob den ofen aufgemacht yber $\frac{1}{4}$ stundt hernach die köten aufgemacht und die gluet aus den ofen sauber heraußgenomben. Mer yber $\frac{1}{4}$ stundt wiert der ofen gar aufgemacht, (Fol. 4/v) damit er abkhielen khan. Alß dann yber 2 oder 3 stundt werden die töpf heraußgenomben, in das gewölbt gesözt und abkhielen lassen. Dises golt soll alß dann halten 23 karat 9 gren.

Wann die töpf gar abkhielt sein, so werden sie wie vor in den grossen trog geworfen, die scherm darvon genommen und absonderlich in warmen wasser sauber abgewaschen. Das gold wiert clain zerschlagen, mit wasser einwenig angefeicht und mit hilzernen krucken woll durcheinander gerierrt. Und wann es woll durcheinander gerierrt ist, so wiert widerumb durch den obristen cimenter, oder seinem mitgehilfen von unterschiedlichen orten mit einen hilzernen scheifele die prob genomben und zum schmelzen zuegericht, wie vorgemelt. Wan der probzain gossen, so wirt dem wardein widerumb $\frac{1}{2}$ piset gold zur prob geben und dem obristen cimenter auch $\frac{1}{2}$ piset und ein zimlich stickl von den feinprobzain wiert auch zur nachrichtung aufbehalten. Dieweil der wardein das gold (Fol. 5/r) probiert, so waschen die cimentier das fein golt sauber aus und wann das gold alles ausgewaschen was in grossen trog gewesen, so guest man das wasser, darin man ausgewaschen, in die lähr potich heriber, so bleibt das ausgewaschen ciment pulfer am poden. Dises wiert heraus genommen und widerumben ausgewaschen und also zum driten mal das wasser umbgossen, damit das gold auf das genauist herauß kombt. Wan das

ják, és elől a nagy téglákkal elzárják, és ha 12 órát így állt, akkor a „Köte”-t és fent a kemencén a nyílást szintén betapasztják. Itt azonban jól kell ügyelni a pénzverőmester próbájára. Tartalmaz ugyanis az arany az első tűz után 22 karat 7 grént, és déli 10 órákor rakják be, akkor éjjel 10 óráig kell állnia, vagyis 12 órát. E 12 óra alatt a tartalma 6 grénnel növekszik, úgy, hogy még 8 grén hiányzik a 23 karat 9 grén tartalomhoz. Éjjeli 10 órákor a nyílást és a „köte”-t lezárják és még további 8 órát kell állandó tűzben állnia, azaz reggeli 6 óráig. Mert ha a kemence teljesen zárva van, úgy egy óra alatt egy grént von ki. Űt hatot az óra, akkor a szító fákat kivesszik és a nyílást fent a kemencén kinyitják. Negyed órára rá a „köten”-t is megnyitják és a zsarátnokot a kemencéből tisztára kikotorják. További $\frac{1}{2}$ óra után a kemencét teljesen megnyitják, hogy kihülhessen. Ezután 2–3 órával a fazekakat kivesszik, a boltozat alá helyezik, és hagyják, hogy kihüljenek. Ennek az aranyak azután 23 karat 9 grént kell tartalmaznia.

Ha a fazekak teljesen lehűltek, úgy mint előbb, a nagy teknőbe dobják azokat. A cserepeket kiválogatják és elkülönítve meleg vízben tisztára mossák. Az aranyat apróra zúzzák, vízzel kissé megnedvesítik és fa vonóléccel jól összekeverik, és ha jól össze van keverve, a főcementes vagy segédje különböző helyekről egy falapáttal ismét próbát vesz belőle, és olvasztásra előkészíti, amint előbb el van mondva. Ha a próbarudacsát megöntötték, a pénzverőmesternek ismét $\frac{1}{2}$ pisetet adnak próbára belőle és a főcementesnek szintén $\frac{1}{2}$ pisetet és egy meglehetősen darabot a finom próbarudacsokból tájékoztatóul szintén megtartanak. Amíg a pénzverőmester az aranyat próbálja, a cementesek a finom aranyat mossák tisztára, és ha az arany, ami a nagy teknőben volt, egészében ki van mosva, akkor a vizet, amiben mosták, átöntik az üres kádakba, így a kimosott cementpor a fenéken lerakódik. Ezt kivesszik, és ismét átmoszák, és így a vizet harmadszor átöntik, hogy az arany a legteljesebben kijöjjön. Ha a szemcsézett arany mind együtt van, egy nagy réztálba (csészébe?) öntik, és széntűzön szárítják. A szárítás után a kamarán megméri, és a cementeseknek ismét átadják, hogy rudacsokká öntsék.

khürnt gold alles beisamen, so wiert es in ein grosse kupferne schall geschit und auf ein kholfeür gedricknet, Nach dem trücknen wiert es in der camer gewogen und dem cimentern widerumb überantwort zum zain güessen. Dieses golt sözen die cimiter in ein tegl und lassen es ein anderhalbe stundt aidnen Alß dann plasen sie ime zue, wann das gold geschmolzen, so sözen sie die grenn darauf, auf 6 M 1 piset, das ist auf jede M 1 gren.

*

(Fol. 5/v)

Die gren zu machen

Darzue nimbt man $\frac{2}{3}$ kupfer staub das wiert von Neusol gebrächt, ist gar ain clain khürnt kupfer und $\frac{1}{3}$ gelciterten schwebl, der schwefel clain gestossen und durchgefaet. Alß dann wirt der schwefel und kupfer woll durcheinander gemengt, in ein tigl gesözt und der tigl oben guet verlutiert. Alß dann in ein öfen (öfl?) gesözt, ein kollfeür darzue gemacht und woll aidnen lassen. Alß dann ein 2 oder 3 stundt zuegelassen, darnach verlutierter abkhielen lassen. Wann der tigl gar khalt ist, so wiert er zerschlagen und der kunig, so ein kupferstain gar gleich sieht, heraus genommen und aufbehalten. Wann aber man die gren prauchen will, so nimbt man, wie vorgemelt, von diesem kunig auf 6 M gold 1 piset. Jedoch wiert es zuvor in ein eisernen morser clain gestossen und durch ein eng sib gefät, alß dann in ein scharnizl gethan, und wann (Fol. 6 r.) das gold halb eingesözt ist, daraufgetragen und alß dann noch einwenig das gold stehen lassen, darnach woll geriert. Und darauf die zain gossen. Nach dem zaüngüessen wiert dem wardein khain prob mer geben, sonst wurde er die zain umb 1 gren ringer findten als das khürnt gold. Warumb aber die gren darzue gesözt werden, rath du.

*

Zuesatz zu machen.

Darzue nimbt man $\frac{3}{4}$ plei und $\frac{1}{4}$ kupfer. Das kupfer wiert zuvor in ein tigl geschmolzen. Wann es woll geschmolzen, alß dann wiert das plei darunter geworfen und ein claine weil, sovil, sovil als seiner 2 rattern unser belgn (?) thuet, mit einander schmelzen lassen. Darnach wiert es in ein kupferen stendl, darinen khalt wasser ist, heraus khürnt. Der

Ezt az aranyat a cementesek egy tégelybe öntik és másfél órát hagyják izzani, azután ráfúvatnak. Ha az arany megolvadt, akkor hozzá teszik a grént, 6 márkára 1 pisetet, ez márkánként 1 grén.

*

A grén készítése

Ehhez $\frac{2}{3}$ rézport vesznek, Besztercebányáról hozzák, egészen apróra szemcsézett réz. És $\frac{1}{3}$ pörkölt (?) ként. a ként apróra törve és átszitálva. Azután a ként és a rezet jól összekeverik, egy tégelybe teszik és a tégely tetejét jól letapasztják. Majd egy kis kemencébe rakják be, széntüzet gyűjtanak hozzá és jól izzani hagyják. Azután 2—3 órát úgy hagyják, majd letapasztva hagyják, hogy lehűljön. Ha a tégely egészen kihűlt, szétverik, és a színfémet, amely teljesen hasonlatos a rézkőhöz (= kénes réz) kiveszik és megőrzik. Ha azonban a grént használni akarják, akkor mint említettük, ebből a színféméből 6 márka aranyra 1 pisetet vesznek. De előzőleg vasmozsárban apróra törlik és sűrű szitán átszitálják. Utána papírzacskóba teszik, és amikor az arany félig be van helyezve, rászórják, és azután az aranyat még egy kissé állni hagyják, majd jól összekeverik. Erre kiöntik a rudacskákat. A rudacskák kiöntése után a pénzverőmesternek nem adnak próbát, különben a rudacskákat 1 grénnel kisebbnek (kisebb tartalmúnak) találná, mint a szemcsézett aranyat. De hogy miért adják a grént hozzá, találd te ki.

*

A hozzáadni való készítése

Ehhez $\frac{3}{4}$ rész ólmot és $\frac{1}{4}$ rész rezet vesznek. A rezet előzőleg tégelyben megolvastják. Ha jól megolvadt, akkor beleteszik az ólmot és kis ideig, addig, amíg a fújtatók kettőt zörrennek, együtt olvadni hagyják. Azután egy réz dézsában, amelyben hideg víz van, kiszemcsézzük.

zuesatz wiert also gebraucht. Wann du das fürgewögen golt zu der ciment hast, so (Fol. 6/v) gibt man auf jede mark gold $4\frac{1}{2}$ piset plei und $1\frac{1}{2}$ piset kupfer. Das ist des zuberaiten zuesatz auf jede mark 6 piset. Darauf mues es nach der proportion des goldes gerait werden. Und wann das gold in den tigl geschmolzen und wol durcheinander geriert wiert, so wiert die prob von dem wardein herrn camergrafen und obristen cimenter, jeden $\frac{1}{2}$ piset zuegestellt. Alß dann, wann die prob genomben, wiert der zuesatz (so abgewogner in den einsözlöfl gewörmet wiert) darauf gesözt und nach ein halbe stundt zuegeblasen. Darnach wiert das gold in 2 kupferne kößl heraus gekhürnt und zum einmachen bereit.

A hozzáténnivalót következőképpen használják. Ha ki van mérve a cementhez az aranyad, akkor minden márka aranyra adnak $4\frac{1}{2}$ piset ölmot és $1\frac{1}{2}$ piset rezet, vagyis a kész hozzáadnivaló minden márkára 6 piset, e szerint kell számítani az arany arányában. És ha az arany a tégelyben megolvadt és jól összekeverték, akkor a pénzverőmester a kamaragróf úrnak és a főcementesnek megküldi a próbát, mindegyiknek $\frac{1}{2}$ pisetet. Azután hogy a próbavétel megtörtént, a hozzáténnivalót (ami lemérve a berakó kanálban fel van melegítve) ráteszik, és egy félóra múltán megfűvatják. Ezután az aranyat 2 réz üstbe kiszemcsézik és ezzel behelyezésre kész.

*

*

Eddig a cementes könyvecskének a szövege. Rajta kívül a füzet még a következő eljárások leírását tartalmazza:

Fol. 7/r—v: Ein silberprob zu machen (ezüstpróba). — Fol. 7/v—8/v: Ain goltheltigs silber oder abschabich zu probiern (aranyos ezüst vagy vakaréék próbája). — Fol. 8/v—9/r: Golt zu probieren (arany próbája). — Fol. 9/v—11/v: Aus des Lazeri Erkhers Probierpuech... Wie man silberne streichnadle machen soll. Abtheilung des Karat gewichts. (Kimásolva Erker 1672-ben megjelent könyvéből az ezüst-tűpróba tűinek készítéséről és karátsúly felosztásáról szóló rész.) — Fol. 11/r—12/v: Von unterschiedlichen halt der gangbahren guldenen münzen (a forgalomban levő aranyérmék finomsága). — Fol. 12/r—13/: Wie man die probiergewicht von silber oder messing machen und abtheilen soll und erstlich die grän, pfenning und karath gewicht (próbasúlyok készítése ezüsből és messingből, s felosztásuk elsősorban a gréné, súlydenaré és a karatsúlyé). — Fol. 13/v—15/r: Von abtheilung des centner gewichts (a mázsa súly felosztása). A kézirat végén (Fol. 15/r) írójának aláírása: „Joseph Riedmüller zu Schwaz abgeschrieben anno 1710.”

A szerző azt, hogy „arany” túlnyomó részben a fém alchimista jelével (☉) fejezi ki. Ha betűkkel írja ki, akkor „golt” alakot ír. A nyomdai munka megkönnyítésére közlésemben azt a megoldást választottam, hogy az alchimista jel helyett „gold”-ot írtam. Két-két alkalommal szerepel az eredetiben a kén (⚊) és a réz (⚋) alchimista jele is, még pedig a „Die gren zu machen” fejezet közlésbeli 8. és 9., illetőleg a „Zuesatz zu machen” fejezet közlésbeli 3. sorában.

Függelék 2. szám

A szövegben előforduló földrajzi nevek különböző nemzeti változatainak a konkordanciája a magyar nevek betűrendjében.

A folyók, hegyvonulatok és helységnevek a szövegben magyar névformájukkal szerepelnek. Az alábbi konkordancia a magyar nevek betűrendjében adja a német és a mai hivatalosnak is tekintendő nemzeti névváltozatokat is. A mai hivatalos elnevezéseket dőlt szedés emeli ki. A német névformák közlését a magyarországi bányászatnak és a német városkolonizációnak a szoros kapcsolata indokolja. A német nacionalizmus mesterkélt németesítéseit azonban nem vettem figyelembe, csak a történeti jellegű névformákat. A háromféle névváltozat regisztrálása gyakorlati célt is szolgál: megkönnyíti a magyar nyelvű szakirodalomban és kartográfiai művekben a tájékozódást. A névváltozatok konkordanciája:

1. Folyónevek

Garam — Gran — *Hron* (szlovák); Rima — *Rimava* — (szlovák); Zazár — *Zazar* (román).

2. Hegységnevek

Alsó-Tátra — *Niedere Tátra* — *Nizké Tatry* (szlovák); Avas-Gutin-hegység — Avas-Gutin—Gerbirge — *Montii Oasului—Gitiului* román); Erdélyi Érchegeység — *Siebenbürgisches Erzgebirge* — *Montii Metallici* (román); Magyar Érchegeység — *Ungarisches Erzgebirge* — *Slovenské-Rudohorje* (szlovák); Nagy-Fátra — *Große Fatra* — *Velká Fatra* (szlovák); Radna-hegység — *Rodener Gebirge* — *Montii Rodna* (román); Szepes-Gömöri Érchegeység — *Zips-Gömörer Erzgebirge* — *Slovenské Rudohorje* (szlovák; a Szlovákiai középhegységnek együttes neve).

3. Helységnevek

Abrudbánya — *Großschlatten* — *Abrud* (román); Aranyasbánya másként Offenbánya is — *Ovoumberg* vagy *Offenberg* — *Baia de Arieș* román); Asszonypataka l. Nagybánya alatt; Bakabánya — *Pukkantz* — *Pukanec* (szlovák); Bazin — *Bösing* — *Pezinok* (szlovák); Bélabánya — *Dilln* — *Banská Belá* szlovák), a középkorban nevezték Fejérbányának is. Besztercebánya — *Neusohl* — *Banská Bystrica* szlovák); Bóca — *Boca* (szlovák); Boica l. Medvepatak alatt; Breznóbánya — *Bries* — *Brezno* (szlovák); Cibetbánya l. Kőrösbánya; Felsőbánya — *Mittelberg* — *Baia Sprie* (román); Gölnicbánya — *Gelnic* — *Hlinec* (szlovák); Jarabó — *Jarabá* (szlovák); Igló — *Zips-Neudorf* — *Nová Veš* (szlovák); Jászó — *Jasov* (szlovák); Kisbánya — *Schüttersperg* — *Banka* (szlovák); Királybóca — *Královská Boca* (szlovák); Körmöcbánya — *Kremniz* — *Kremni-*

ca (szlovák); Kőrös-, másként Cibetbánya — Altenberg — *Baia de Cris* (román); Libetbánya — Libethen — *L'ubjetová* (szlovák); Medvepatak másként Boica is — Perenseyfen — *Baita* (román); Nagybánya másként Asszonypataka = latinul Rivulus Dominarum, egyszer mint kettős település Rivulus Dominarum et Zazürbánya is említve — Frauenseifen másként Ungarisch Neustadt — *Baia Mare* (román); Nagyszeben — Hermannstadt — *Sibiu* (román); Németlipcse — Deutschliptsch — *Partizanské* (szlovák); korábban *Nemecká Lupča*); Radna — Roden *Rodna* (román); Rimabánya — *Rimavská Baňa* (szlovák); Rivulus Dominarum l. Nagybánya; Rozsnyó — Rosenau — *Rožňava* (szlovák); Selmezbánya — Schemnitz — *Banká Štiavnica* (szlovák); Szklenófürdő — Warmbad — Sklené Teplice; Szomolnok — Schmölnitz — *Smolník* (szlovák); Újbánya — Königsberg — *Nová Baňa*; Zazárbánya — l. Nagybánya alatt.

AZ URÁLI ÉS FINNUGOR ŐSHAZA KÉRDÉSÉRŐL

(Régészeti áttekintés)

FODOR ISTVÁN

A nyelvtörténet sokszor megvizsgált és beigazolt tanítása szerint a finnugor nyelvcsalád népeinek távoli ősei valaha egy többé-kevésbé még egységes nyelven beszéltek, s nagyjából közös szállásterületen éltek. Ezt a területet szokás őshazának nevezni. Általános felfogás szerint az őshaza fogalmát időben is körülhatárolják: azt a területet értik alatta, ahol a finnugorság elődei közvetlenül a szétválásukat megelőző időben éltek. Ezt az időbeni megszorítást gyakorlati okok hívták életre. Az ennél régebbi korokra vonatkozó adatok ugyanis ma még nem elegendőek ahhoz, hogy néptörténeti folyamatokra tudnánk belőlük következtetni.

Az őshaza területi elhelyezkedésének kérdése minden finnugor nép őstörténetének sarkalatos pontja. Ezért nem született a szakirodalomban olyan őstörténeti összefoglalás, melynek szerzője ne szentelt volna komoly figyelmet e sokat vitatott problémának. Az alábbiakban nem térhetünk ki valamennyi véleményre, csupán egy tudományág, a régészet néhány, elsősorban újabb eredményéről szeretnénk röviden számot adni. Előljáróban azonban néhány gondolattal utalni szeretnénk arra a buktatókkal teli útra is, amelyet a régészettudomány a finnugor őshazakutatás területén napjainkig megtett. A régebbi — főként nyelvészeti — kutatások legfontosabb eredményeit nemrég *Gulya János* tekintette át,¹ *ifj. Kodolányi János* pedig a korábbi magyar kutatónemzedékek legjelentősebb munkáit gyűjtötte csokorba.² *László Gyula* munkájában találjuk meg az őshaza régészeti kutatásának történeti áttekintését,³ *Hajdú Péter* dolgozata pedig minden érdekelt tudományág legújabb eredményeit summázza.⁴

¹ *Gulya János*: *Prarodina finno-ugrov i razdelenie finno-ugorskoj etničeskoj obščnosti*. In: *Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija*. (Moszkva, 1974) 28—42.

² A finnugor őshaza nyomában. Szerk.: *ifj. Kodolányi János*. Bp. 1973.

³ *László Gyula*: *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai*. Bp. 1961, (II. kiad.: 1971) — Az orosz és szovjet régészeknek az ősi finnugorsággal kapcsolatba hozható kutatásait 1927-ig *A. V. Šmidt* tekintette át rendkívül alapos dolgozatában: *Arheologičeskoje izučenie drevnostej severa SSSR*. In: *Finnougorszkij sbornik*. Szerk. *S. F. Ol'denburg* és *A. I. Andrejev* (Leningrád, 1928.) 135—242.

⁴ *Hajdú Péter*: *Finnougriische Urheimatforschung*. *UJb.* 41 (1969) 252—264.

1.

A finnugor őshaza kutatása a legutóbbi időkig szinte kizárólag a nyelvészet hatáskörébe tartozott, mivel a többi tudományág (néprajz, régészet, embertan) nem rendelkezett megfelelő számú és súlyú adattal. A régészeti leletek alapján nem lehetett a finnugor népek kialakulásának történeti útját megrajzolni, azért az ún. finnugor régészet XIX. század végi — XX. század eleji megalapítói többnyire csak a nyelvészeti őshaza-elképzelések szemléltetésére használták fel a tárgyi emléanyagot. A finn *J. R. Aspelin* 1875-ben megjelent művében⁵ honfitársa, *M. A. Castrén* elgondolásához csatlakozott, aki szerint az egymással rokon uráli (finnugor és szamojéd) és altaji népek bölcsője a Szaján és Altaj vidékén ringott.⁶ Ennek nyomán Aspelin úgy vélte, hogy az ún. urál-altaji bronzműveltség ennek az ősnépnek a hagyatéka, ahonnan a finnugorok későbbben nyugatra vándoroltak.

Századunk elejére azonban Castrén nézetének nem sok követője maradt. Mind többen vallották magukénak a *volga-kámai őshaza* elméletét, melynek szülőatyja az orosz *F. Th. Köppen* volt.⁷ *A. M. Tallgren* finn régész igen óvatos néptörténeti következtetései is ehhez az elgondoláshoz igazodtak. Ő cáfolta meg az egységes urál-altaji bronzműveltség feltevését, s finnugor hagyatékának határozta meg az általa bronzkorinak vélt i. e. VIII—III. századi Káma-völgyi ananyinói műveltséget. A korábbi időszakra vonatkozóan a svéd *O. Almgren* álláspontjához közeledik, aki szerint az Uráltól a Baltikumig húzódó erdővidéki ún. fésűs edénydíszítés által jellemzett újkőkori műveltséget a finnugorság hagyatékának tulajdoníthatjuk.⁸ A finnugor őshazát Tallgren a Középső-Volga — Oka — Káma vidékére teszi,⁹ tehát *Setälä* nyelvészeti úton kialakított álláspontját vallja magáénak.¹⁰

⁵ *J. R. Aspelin*: Suomalais-ugrilaisen muinaistutkinnon alkeita. Helsinki, 1875.

⁶ 1849-ben elhangzott előadása az 1853—1862 között megjelent „Nordische Reisen und Forschungen M. A. Castrén's” V. kötetében kapott helyet. (107—122. l.)

⁷ *F. Th. Köppen*: Ein neuer tiergeographischer Beitrag zur Frage über die Urheimat der Indoeuropäer und Ugrofinnen. Das Ausland, 63 (1890): 51. 1001—1007.

⁸ *O. Almgren*: Några svensk-finska stenåldersproblem. Antikvarist Tidskrift för Sverige, 20(1905): 1.

⁹ *A. M. Tallgren*: Suomen kansan esihistoriallinen kulttuuriperintö. In: Suomen Kulttuurihistoria, I. (Helsinki, 1933.) 30. (*Korompay Bertalan* cikke alapján idézem: A „finnugor régészet” őstörténeti tanulságai. NyK 54 [1953] Klny. 6—7.) — Ez a feltevés lappang idegen nyelvű munkáinak rendkívül óvatos megfogalmazásai mögött is: *A. M. Tallgren*: Zur Archäologie Eestis. I. Vom Anfang der Besiedlung bis etwa 500 n. Chr. (Dorpat, 1922) 68—69, 129.; *Ua.*, The Arctic Bronze Age in Europe. ESA 11(1937) 20. — Nézetének kitűnő magyar nyelvű összegzése: *Ua.*: A kelet-oroszországi bronzkorszakról. Arch. Ért. 34(1914) 73—83. Itt Aspelin elméletének ismertetése után így ír: „Az újabb nyomozások azonban nyelvészeti okok alapján elvetették azt a feltevést, hogy az Altaí vidéke lehetett volna a finn fajnak ősi hazája. Ezt az őshont ma az Ural nyugati részén, a Volga tájékain keressük, és az újabb régészeti leletek szintén lehetetlennek bizonyították azt, hogy az urali bronzkorszak az altaiból fejlődött volna ki.” (74.)

¹⁰ *E. N. Setälä*: Suomensukuisten kansojen esihistoria. In: Suomen suku, I.

Ebben az időszakban a magyar régészek még nem kapcsolódtak be az őshazakutatásba. Pósta Béla oroszországi tanulmányútján elsősorban a honfoglaláskori magyar emlékekhez keresett keleti párhuzamokat.¹¹ A magyar nyelvészek és történészek csupán mellékesen hivatkoztak a régészeti emlékanyagra, főként Tallgren munkáit véve alapul. (Például Gombocz Zoltán,¹² Zsirai Miklós,¹³ Hóman Bálint¹⁴.) Tallgren eredményeire épített Zichy István is, aki a magyar régészek közül ebben az időben a legnagyobb figyelmet szentelte az oroszországi őskori leletanyagnak.¹⁵ Ő azonban, a finn tudóssal ellentétben, az ananyinói és az ezt követő pjánobori műveltség lakosságában nem finnugorokat, hanem bolgár-törököket, a későbbi volgai-bolgárok elődeit látta.¹⁶ A finnugor őshazát egyébként ő is a Volga-Káma vidékére tette.

Az „ásó tudománya” csak az utóbbi két-három évtizedben vált a nyelvészet „felnőtt társává”. A Szovjetunióban folyó nagyszabású régészeti feltárások hatalmas mennyiségű leletanyagot hoztak felszínre, a szakemberek sok új megfigyeléssel gazdagították ismereteinket. A korábbinál jóval pontosabbá vált a leletek keltezése. Ebben a tekintetben igen sokat köszönhetünk a modern természettudományos eljárásoknak. A módszeresen feltárt települések és temetők szinte teljes keresztmetszetét adják az egykori lakosság életének. A régészet tehát gyakran teljesebb és időrendileg pontosabb képet tud nyújtani az őstörténetről, mint a nyelvtudomány.¹⁷ A régész azonban nem tudja kizárólag saját tudományága segítségével megállapítani, hogy milyen nyelven beszélt az általa vizsgált terület régi lakossága. Ehhez szüksége van mindenekelőtt a nyelvtudomány,

(Helsinki, 1926) 144—148. — Az ugyanezen a címen korábban megjelent dolgozatának bőszéges magyar nyelvű ismertetése: Trócsányi Zoltán: A finnugor népek őstörténete *Ethn.* 27(1916) 190—209.

¹¹ Pósta Béla: Régészeti tanulmányok az oroszországon. — *Archaeologische Studien auf russischem Boden.* Bp. — Leipzig, 1905.; Nagy Géza: Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai útja. *Arch. Ért.* 26(1906) 392—393.

¹² Gombocz Zoltán: Életföldrajz és a magyar őshaza. *Termtud. Közl.* 57(1925) 369—374. és *ifj. Kodolányi János:* (Szerk.) i. m. 308—315.

¹³ Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. (Bp. 1937) 124—125. — A magyar nyelvészeknek a régészeti adatokhoz való ekkori viszonyát jól jellemzik Bárczi Géza szavai: „A régészeti leletek tanúsága csak más bizonyítékok után, másod-harmadsorban, mintegy emezek megerősítéséül vehetők figyelembe, s inkább a régészet az, mely lépten-nyomon rászorul más tudományok, pl. a nyelvtudomány eredményeire, hogy leletei között valahogyan eligazodjék.” *Magyar őstörténet.* MNy 39(1943) 285.

¹⁴ Hóman Bálint—Szekfű Gyula: Magyar történet, I. Bp. é. n. 12—16.

¹⁵ Gr. Zichy István: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalás koráig. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve, 1/5. Bp. 1923.; *Ua.*, Magyar őstörténet. Bp. 1939.

¹⁶ *Ua.*, Magyar őstörténet, 43.

¹⁷ „Ma egy pillanatig sem lehet vitás az, hogy a régészet időrendje, főként az egyes művelődések egymásra rétegződését tekintve, de még az abszolút időrendet nézve is, százszorta megbízhatóbb, mint a nyelvtudományé” — írja László Gyula, majd így folytatja: „A szavakból kirajzolódó anyagi művelődés és szellemi élet is

valamint a néprajz és az embertan segítségére. Ezt a sok szempontú őstörténeti vizsgálati eljárást nevezi a szakirodalom komplex módszernek, amelyben a régészet mind jelentősebb szerepet játszik, hiszen forrásanyaga évről évre jelentősen gyarapszik. Túlzás nélkül elmondható, hogy ma már csak annak az őshaza-elképzelésnek van létjogosultsága, amely a régészet eredményeivel is összhangba hozható. *Hajdú Péter* szavaival „a régészet eljutott oda, hogy egyenrangú félként vegye ki részét az uráli őstörténet kérdéseinek megoldásában, amelyre egyébként önmagában egyik érdekelt tudomány se képes”.¹⁸

2.

A régészet természetesen továbbra is elsősorban a nyelvtudomány segítségére van utalva abban a rendkívül bonyolult és felelősségteljes munkában, amellyel a feltárt leletanyagot valamely ősi népesség tárgyi hagyatékának igyekszik meghatározni. Az őshazakutatásban különösen az életföldrajzi szavaknak van nagy jelentőségük. Az uráli, illetve finnugor kori növény- és állatnevek jellemzik az őshaza életföldrajzi viszonyait. Régebben a mai növénytakarót és állatvilágot vették alapul, amikor ennek az ősi életföldrajzi környezetnek a határait igyekeztek megjelölni. Ma már azonban a tözeges üledékek által megőrzött virágpollenek vizsgálata alapján egy-egy terület növényvilágát több ezer esztendőre visszamenőleg is rekonstruálni tudjuk. Így a 4—6 ezer évvel ezelőtti állapotokat, amelyeket az ősi finnugor vagy uráli kori szavak tükröznek, nem a mai, hanem az akkori növényterképen kell keresnünk. Az ily módon kapott eredmény természetesen sokkal pontosabb a korábbinál, amikor a régi növényvilágot még nem ismerték, hiszen az rendkívül sokat változott az eltelt évezredek alatt.¹⁹

Az életföldrajzi szavakból levont tanulságokon alapszik a *kámai* vagy *volga-kámai őshaza* elmélete is, melynek meglehetősen sok híve van még napjainkban is. Ennek az elgondolásnak kezdeti szálai — mint említettük — *F. Th. Köppen*ig nyúlnak vissza, aki arra figyelt fel, hogy a ,méh' és ,méz' szavak közös eredetűek a finnugor és az indoeurópai nyelvekben.²⁰

meggazdagszik, ha nemcsak jelképeiken — a szavakon — keresztül ismerjük, hanem a régészet módszereivel egykorú emlékeiket is tanulmányozhatjuk.” L.: A magyar őstörténet kérdései. Szerk. *Czeplédy Károly* és *Hajdú Péter*. Nytud. Ért. 5. (Bp. 1955) 39. L. még: *Ua.*: Szófejtés és régészet. In: Az etimológia elmélete és módszere. Szerk. *Benkő Loránd* és *K. Sal Éva* Nytud. Ért. 89. (Bp. 1976) 189—193.; *Ua.*: Időrend és szótörténet. (Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.) Irodalomtörténet 58(1976) 612—613.

¹⁸ *Hajdú Péter*: Finnugor őstörténet — finnugor régészet. Néprajz és Nyelvtudomány, 12(1968) 10.

¹⁹ Ezt a módszert *László Gyula* alkalmazta először az őshazakutatásban. (Őstörténetünk...)

²⁰ *F. Th. Köppen*: i. m. 1003—1004.

(Valószínűleg indoeurópai jövevényszavak ezek a finnugorban.²¹) Köppen ebből egyrészt az indoeurópai-finnugor rokonságra gondolt, amely később nem bizonyult helytállónak. Másrészt viszont arra figyelmeztetett, hogy a méh és a méhészet régen ismeretlen volt Szibériában, az első méhcsaládokat az orosz telepesek hozták ide a XVIII. század végén.²² Ebből arra következtetett, hogy a finnugor (szerinte a közös finnugor-indoeurópai) őshaza csak Európában lehetett, az Uráltól keletre semmiképpen. Ez az elképzelés — más adatokkal is megtámogatva — igen népszerű lett Finnországban²⁴ és Magyarországon is.²⁵ A finnek általában az Oka és a Középső-Volga vidékét tartják az őshaza helyének, míg a magyar kutatók a Középső-Volga mellett elsősorban a Káma völgyét veszik számításba.

Köppen érveit azonban ma már semmiképpen nem tarthatjuk megalapozottnak. *F. Linnus* észt néprajzkutató igazolta, hogy a méhet és a mézet már időtlen idők óta ismerték Szibériában az orosz hódítás előtt is, az oroszok csupán a házi méhészetet honosították itt meg. A vadméhek odúiból való mézgyűjtéssel, az ún. erdei méhészettel korábban is foglalkoztak Szibéria lakói. A „méh” szó pedig nyilvánvalóan a vadméhet (poszméhet) is jelenthette. Ennek alapján tehát nem lehet kirekeszteni Szibériát az őshaza számbajöhető területei közül.²⁶

*F. Linnus*éval nagyjából egy időben jelent meg *A. Hämäläinen* dolgozata, aki a belső-ázsiai népek ősi méhészetére hívta fel a figyelmet. *J. G. Ramstedt* szóbeli közléséből egy 800 körüli japán krónika adatára utal,

²¹ L.: MSzFE, II. 429—430., 443—444. — *A. J. Joki* viszont úgy véli, hogy az indoeurópai szavak is származhatnak a finnugorból: Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen. MSFOu, 151. (Helsinki, 1973) 284., 373—374.

²² Behrens katonaeorvos 1776—1777 telén 30 méhrajt hozatott baskírföldről, az orenburgi kormányzóságból Uszty-Kamenogorszkba. *F. Th. Köppen* lényegtelennek minősíti Pallas azon korábbi adatát, amely szerint Tobolszkban egy méhtenyésztőt talált. (Uo. 1006. Vö.: *P. S. Pallas*: Reise durch verschiedene Provinzen des russischen Reichs. Teil II. [St. Petersburg 1773] 99.)

²³ *F. Th. Köppen*: i. m. 1007. — A közös indoeurópai és finnugor őshaza helyét Köppen a Volga középső szakasza vidékén sejtette. (Uo.)

²⁴ L.: *H. Paasonen*: Beiträge zur Aufhellung der Frage nach der Urheimat der finnisch-ugrischen Völker. Turun Suomalaisen Yliopiston Julkaisnija, B. I/5. (1923); *E. N. Setälä*: i. m.; *Y. H. Toivonen*: Zur Frage der finnisch-ugrischen Urheimat. JSFOu, 56(1952): 1. 41.

²⁵ L.: *Gombocz Zoltán*: i. m. 313.; *Zsirai Miklós*: A magyarság eredete. In: A magyarság őstörténete. Szerk. *Ligeti Lajos* (Bp. 1943) 26.; *Bárczi Géza*: i. m. 286.; *Hajdú Péter*: A magyarság kialakulásának előzményei. Nytud. Ért. 2(Bp. 1953) 21.; *Ua.*: Finnugor népek és nyelvek. (Bp. 1962) 35., 39.; *N. Sebestyén Irén*: Az uráli népek régi lakóhelyeinek kérdéséhez. MTA I. Oszt. Közl. 1(1951) 351—406.; *Ua.*: Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker. Acta Ling 1(1951—1952) 273—346.

²⁶ *F. Linnus*: Eesti vanem mesindus. I. Metsamesindus. Deutsches Referat. (Tartu, 1940) 23. („... az a tudósítás, amely arról szól, hogy a méhészetet a tomszki kormányzóságban a XVIII. században honosították meg, kizárólag csak a házi méhészetre vonatkozhat. Ezzel szemben Kuznyeck városától délre és különösen az Észak-Altájban a vadméh és a mézgyűjtés ősi gyökerei.”)

amely szerint ekkor a mai Mandzsúriából vittek méheket Japánba.²⁷ Továbbá azzal érvel, hogy a belső-ázsiai török és mongol nyelvekben a 'méh' jelentésű *bal* és a 'viasz' jelentésű *avus* szó létét már 1200 körül ki lehet mutatni, így erős kétségeink lehetnek Köppen fentebb említett elgondolása iránt, hogy ti. a méh a XVIII. század vége előtt nem volt honos Szibériában.²⁸ Véleménye szerint ezt igazolja W. Radloff feljegyzése is, aki a Telecki tó környékén igen sok vadméhet látott, és széles körű erdei méhészetet talált a fekete-erdei tatárok 'Küsön' nevű törzsénél és az Ügön folyó mentén.²⁹ A méhet és a mézet jelentő itteni tatár szavak (*argi* és *pal*) ugyanis nem származhatnak az oroszból, hanem ősi gyökerűek.³⁰ Mindezek alapján Hämäläinen így summázza véleményét: „Végezetül tehát úgy tűnik, hogy a Köppen által felhozott bizonyítékok nem igazolják meggyőzően a finnugorok és indoeurópaiak őshazájára vonatkozó feltevését.”³¹

Későbbben a régész L. R. Kizlaszov hívta fel a figyelmet a szibériai népek ősi méhészetére.³² (A VI–VIII. századi türk övvereteken például méhek ábrázolását láthatjuk.³³) V. N. Csernyecov pedig az 1960-as finnugor kongresszuson tartott előadásában arra mutatott rá, hogy mivel az említett két szó indoeurópai eredetű a finnugor nyelvekben, s ez utóbbiak az i. e. II–I. évezredben óriási területeken érintkeztek az indoeurópaiakkal a Volgától az Altajig, ezeket a szavakat ekkor is kölcsönözhatték, tehát azok nem biztosan finnugor koriak.³⁴

²⁷ A. Hämäläinen: Beiträge zur Geschichte der primitiven Bienenzucht bei den finnisch-ugrischen Völker. JSFOu, 47(1935) 34.

²⁸ Uo.

²⁹ „A Feketeerdő lakónak egy másik, sokkal jelentősebb kereseti forrását alkotják a méhkaptárak és a cédruspép. A hatalmas erdőségekben számtalan vadméh-raj él, amelyek az odvas fába építik sejtjeiket és gazdagon mézelnek. A tatárok ezeket a méhrajokat a mézzel együtt kiszedik és eladják az orosz kereskedőknek.” L.: W. Radloff: Aus Sibirien, Lose Blätter aus dem Tagebuche eines reisenden Linguisten. Bd. I. (Leipzig, 1884) 367–368. — Az innen nem messze levő Ügön folyó vidéki méhészetéről: Uo. 101.

³⁰ J. Klinge: Die Honigbäume des Ostbaltikums und die Beutkriefern Westpreussens. Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig, 10(1899) 223. (A. Hämäläinen: i. m. 34. 2. j. alapján idézem.)

³¹ Uo. 34.

³² L. R. Kizlaszov: Taštykskaja epoha v istorii Hakassko-Minusinskoj kotloviny. (Moszkva, 1960) 175. — Az Európa és Ázsia határán élő baskírok ősi gyökerű erdei méhészetéről l.: S. I. Rudenko: Baskiry Istoriko-etnografičeskie očerki. (Moszkva-Leningrád, 1955) 96–100.; Tagán Galimásán: A baskírok életmódja. Ethn. 46(1935) 121. (Az Urál mindkét oldalán élő baskírok esete jól példázza, hogy a méhészetnek ez a formája nem korlátozódott csupán Európára.)

³³ S. V. Kiseljov: Drevnjaja istorija Južnoj Sibiri. MIA, 9. (Moszkva, 1949) 301. L., t. 21.

³⁴ V. N. Černecov: K voprosu o meste i vremeni formirovanija ural'skoj (finno-ugro-samodij'skoj) obščnosti. CIFU (Bp. 1963) 406. — Aligha lehet kétséges, hogy rendkívül széles körben elterjedt vándorszók ezek. A 'méz' például (*miet alakban a tohár nyelvből a kinaiba is átkerült. L.: V. V. Ivanov: „O drevnejših kontaktah kitaj'skogo jazyka s indoevropejskim” c. előadásról szóló beszámolót a SE 1974. évi 6. számában. (143.)

A ,méh' és ,méz' szóra való hivatkozások sora azonban a nyilvánvaló cáfolatok ellenére sem szakadt meg. *E. Itkonen* például úgy véli, hogy az uráli őshaza nagy részének azért kellett Európában lennie, mert a méh Ázsiában csak olyan délen tenyésztett, ahol a finnugorok soha nem járhattak, s a finnugor-indoeurópai kapcsolatok színhelye sem lehetett Szibéria.³⁵ Ezzel szemben ma már aligha lehet kétséges, hogy a finnugorság déli — minden bizonnyal indoeurópai — kapcsolatai igen élénkek voltak az újkőkorbán és a bronzkorbán mind Kelet-Európában, mind Nyugat-Szibériában.³⁶ A távoli népségeket összefűző kapcsolatok szemléletes példáját szolgálják az ún. szejma-turbinói típusú i. e. XVI—XIV. századi bronztárgyak, amelyek valahol az Irtis és Ob közötti területen (nagyjából a mai Omszk és Tomszk közötti vidékeken) készültek, s onnan kerültek a kelet-európai finnugorokhoz.³⁷ A finnugorság kapcsolatai ekkor egészen az Altaj vidékéig kitapinthatók.

A fentiek értelmében a ,méh' és ,méz' szóból levont őstörténeti következtetéseket végképp ki kell iktatnunk az őshazakutatás tudományos érvei közül. (Az őshaza helyének meghatározásában az állatnevek egyébként is alig használhatók. Jóval alkalmasabbak erre az ősi fanevek.³⁸)

3.

A régészeti emléanyagból leszűrhető tanulságokat az utóbbi évtizedekben is gyakran a régi őshaza-elképzelésekhez igyekeztek idomítani. Így például *Molnár Erik* Castrén szajáni elméletét kísérelte meg újjáéleszteni azzal, hogy a Szaján-Jeniszej-vidéki rézkori *afanaszevói* régészeti műveltséget (i. e. III. évezred közepe — II. évezred eleje) hozta kapcsolatba az uráli ősnéppel.³⁹ Elgondolását azonban sem a régészet, sem pedig a nyelvtudomány, néprajz vagy embertan adatai nem erősítik meg. Az afanasze-

³⁵ *E. Itkonen*: Zur Geographischen Ausdehnung der Finnisch-ugrischen Urheimat. UAJb. 41(1969) 304.

³⁶ *P. N. Tret'jakov*: Finno-ugry, balty i slavyane na Dnepre i Volge. (Moszkva-Leningrád, 1966) 88., 94., 101.; *V. N. Černecov*: Drevnjaja istorija Nižnego Priob'ja. MIA. 35 (Moszkva, 1953) 68.

³⁷ *Fodor István*: Az újabb szovjetföldi régészeti kutatások és a magyar őstörténet. Szabolcs-Szatmári Szemle 8(1972): 2. 111—112.; *Ua.*: Einige kulturgeschichtliche Beziehungen der ungarischen Urgeschichte. MFMÉ 1971/2.(1974) 176—177., irodalommal.

³⁸ *Hajdú Péter*: Hol volt az uráli őshaza? In: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Szerk. *Benkő Loránd*. Nytud. Ért. 40. (Bp. 1963) 131.; *Ua.*, Észrevételek László Gyula „Őstörténetünk...” c. könyvéhez. Arch. Ért. 91(1964) 123.; *Ua.*: Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie. Acta Ling. 14(1964) 76—77.

³⁹ *Molnár Erik*: A magyar nép őstörténete. (Bp. 1953) 32. — Az afanaszevói kultúráról l.: *S. V. Kisel'jov*: i. m. 14—40.; *Istorija Sibiri*, I. (Leningrád, 1968) 159—162.

vói műveltség semmiképpen nem tartható uráli vagy finnugor hagyaték-nak.⁴⁰

Molnár Erik nézetéhez igen közeli *L. R. Kizlaszov* szinte teljesen visszhang nélkül maradt feltevése,⁴¹ bár munkájában csupán eléggé kis teret szentel a finnugor őshaza kérdésének. Ebben rövidre fogva azt fejtegeti, hogy a Minuszinszk-vidéki *dinlinekben* — akik szerinte az i. e. VII—III. századi *tagár* régészeti műveltség lakosságát alkották — ugorokat, pontosabban ősosztjakokat kell látnunk. (Gondolatmenete itt kapcsolódik Molnár Erikéhez. Ezenkívül módszerükben is van hasonlóság: mindketten igen kemény bírálatban részesítik és elutasítják az életföldrajzi szavak őstörténeti hasznosítását.) Később, a *tastik* kor elején — az I. század közepe körül — Minuszinszk-vidéki szállásterületek nagy részét idegen jövevények foglalják el, s ők nyugatra, az Ob folyó mellékére vándorolnak, ahol különféle helyi népcsoportokkal keverednek. Óvatosan fogalmazott véleménye szerint ez utóbbiak közé tartoztak a vogulok is, akik népi műveltségük jelentős részét az osztjakoktól kölcsönözték, s ugor nyelvükhöz is minden bizonnyal nyelvcseré útján jutottak. A Jeniszej-vidéki ugorság egy része azonban továbbra is régi lakóhelyén maradt. Ezek később ősi nyelvüket a számbeli túlsúlyban levő törökségével cserélték fel. Ilyen eltörökösödött ugorokat lát Kizlaszov a barabai tatárokban, az észak-altáji törökökben és a hakaszokban. A szerző feltevéseinek sorát főként a Minuszinszk-vidéki *tastik* kultúra (i. e. I. sz. — i. sz. V. sz.) sírjaiban lelt, agyagból készült halotti maszkokra építi, melyeket az obi-ugorok halotti szemfedőivel vet egybe.

Az obi-ugor halottas szokások e vonásának gyökerei azonban egészen másfelé ágaznak, mint azt Kizlaszov vélte. A régészeti és néprajzi anyagban semmi jel nem mutat arra, hogy náluk valaha is készítették volna a *tastik*-koriakhoz hasonló agyag maszkokat.⁴² Emellett a történészek vizsgálódásai sem valószínűsítik, hogy a kínai forrásokban említett *dinlin* (vagy *tingling*) népcsoport az ugorsággal lett volna azonos.⁴³ A fenti elgondolás ellenérveit azonban még jó néhányval lehetne szaporítani. Nyilvánvalóan ezért nem szegődtek később híveivé sem a régészek, sem pedig a rokontudományok képviselői. (Csupán *T. M. Garipov* és *R. G. Kuzejev* vallotta korábban magáénak.⁴⁴)

⁴⁰ Vö.: *Czeplédy Károly—Hajdú Péter* (szerk.): i. m. *Diószegi V.*, A magyarság eredetének kérdéséhez. *Ethn.* 65(1954) 244—253.

⁴¹ *L. R. Kizlaszov*: i. m. 166—177.

⁴² *Fodor István*: Honfoglaláskori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. *FA* 24(1973) 173.

⁴³ *Czeplédy Károly*: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. *Kőrösi Csoma Kiskönyvtár*, 8. (Bp. 1969) 150.

⁴⁴ *T. M. Garipov—R. G. Kuzejev*: „Baškiro-mad'jarskaja” problema. (Kratkij obzor osnovnyh istočnikov) *AEB*, I. (Ufa, 1962) 342. — Ennek alapján *Németh Gyula*

A fentiek mellett talán nem érdektelen azt sem megemlíteni, hogy *Munkácsi Bernát* feltevése, amely szerint „a finn—magyar népek ősi hazáját a Kaukázus északi táján elterülő erdős vidékek és vízben, fűben bővelkedő mezőségek alkották”,⁴⁵ nem talált — tudomásom szerint — számottevő régész követőre.

4.

A magyar régészek között korábban (s helyel-közzel még ma is) a *kámai vagy volga-kámai őshazaelmélet* örvendett a legnagyobb népszerűségnek. Ennek az életföldrajzi adatokon nyugvó elgondolásnak — mint említettük — *Tallgren* vetette meg a régészeti alapját. Magyarországon különösen az a feltevés hatott megtermékenyítően, amely szerint az i. sz. 600-ig tartó, s akkor a Káma vidékéről eltűnő *pjánobori műveltség* a magyarsággal hozható kapcsolatba, akiknek hosszú vándorútja ekkor vehette kezdetét. Mivel pedig a pjánobori műveltség a koravaskori *ananyinóiból* nőtt ki, az pedig a még korábbi kelet-oroszországi bronzműveltségből, *Tallgren* ezt az egész műveltségi láncolatot az ősmagyarsághoz kapcsolta.⁴⁶ A pjánobori műveltség és a honfoglaló magyarság hagyatéka közti távolságot *László Gyula* az adatok gyarapodásával áthidalhatónak vélte, s rá is mutatott jó néhány figyelemre méltó párhuzamra.⁴⁷ Honfoglalóink viseletének egy-két eléggé távoli párhuzamára *Dienes István* utalt.⁴⁸ A két hagyatékot összekapcsoló hiányzó láncszemeket azonban az újabb kutatások sem adták a kezünkbe. Ellenkezőleg: egyre több olyan hiteles adat birtokába jutunk, amelyek ellene szólnak e genetikus kapcsolatnak. Ezek alapján aligha lehet kétséges, hogy a pjánobori és ananyinói kultúra,

elutasító véleménye: Magyar törzsnevek a baskíroknál. NyK 68(1966) 38.; *Ua.*: Ungarische Stammensnamen bei den Baschkiren. Acta Ling. 16(1966) 6.; *Ua.*, Vengerskie plemenne nazvanija u baškir. AEB, IV. (1971) 252. — *R. G. Kuzeev* azonban új könyvében már nem fogadja el Kyzlasov elgondolását: Proischozdenie baškirkogo naroda. (Moszkva, 1974) 400.

⁴⁵ *Munkácsi Bernát*: A magyar őshaza kérdése. In: ifj. *Kodolányi János* (szerk.) i. m. 219. Nyelvészeti bírálatára l.: *Zsirai Miklós*: Finnugor rokonságunk, 130.; *Hajdú Péter*: A magyarság kialakulásának előzményei, 68—69.

⁴⁶ *A. M. Tallgren*: L'époque dite d'Ananino dans la Russie orientale. SMYA, 31(1919) 184.

⁴⁷ *László Gyula*: Östörténetünk. 19.; *Ua.*, Hozzászólása. In.: *Czeplédy Károly—Hajdú Péter* (szerk.): i. m. 40.; *Ua.*: A kenézlői honfoglaláskori ijtegez. FA 7(1955) 122. — A pjánobori-ősmagyar azonosságot vallotta *Moór Elemér*: Studien zur Früh- und Urgeschichte des ungarischen Volkes. Acta Ethn. 2(1951) 134—136.; *Ua.*: Die Ausbildung des urungarischen Volkes im Lichte der Laut- und Wortgeschichte, VII. Acta Ling. 10(1960) 390—391. Régészeti szempontból azonban munkái használhatatlannak, mivel azok a legtöbb esetben a régészeti adatok félreértésén alapulnak. — Az ananyinói és a pjánobori műveltség ősmagyar voltát korábban *Deér József* utasította el: A magyarság a nomád kultúrközösségben. In: Magyar Művelődéstörténet, I. (Bp. é. n.) 40.

⁴⁸ *Dienes István*: Hozzászólás. Arc. Ért. 96(1969) 117.

valamint az ezeket megelőző kámai bronzműveltség semmiképpen nem tartható ősmagyar, illetve előmagyar hagyatéknak. Sokkal valószínűbb, hogy e műveltségek lakossága a permi és részben a volgai finnugorok elődeinek tekinthető.⁴⁹

Az észti és finn régészek körében napjainkig változatlanul sok követője van az *Almgren* által megfogalmazott tételnek, amely szerint a Skandináviától az Urál hegységig, illetve az Obig terjedő újkőkori *fésűs edényművesség* kultúrájának népe ssége finnugor volt. Ezt az elgondolásukat a hagyományos volga-kámai őshazaelmélettel úgy kapcsolják össze, hogy felteszik a finnugor nyelvcsalád korai — átmeneti kőkori — felbomlását, s így véleményük szerint már megmagyarázható, hogy a legkorábbi edényművességet létrehozó kelet-európai finnugorság ilyen óriási területeket tartott megszállva. A régészek⁵⁰ mellett ezt az álláspontot képviseli a nyelvészek (az észti P. A. *Ariste*,⁵¹ a finn E. *Itkonen*⁵²), néprajzkutatók és az antropológusok (a finn K. *Vilkuna*,⁵³ az észti K. *Mark*⁵⁴) jelentős része is. Itt nincs terünk valamennyi régész kutató — egyébként egymáshoz igen közeli — gondolatmenetének ismertetésére, csupán H. Moora, L. Jaanits és C. F. Meinander nézetére térünk ki igen röviden.

H. Moora úgy vélekedik, hogy a balti finnek elődei már az i. e. III. évezred második felében a Kelet-Baltikumban laktak, tehát ekkorra már lényegében befejeződött a finnugor egység felbomlása. Lehetségesnek tartja, hogy a főbb finnugor nyelvcsoporthok kialakulása már az átmeneti kő-

⁴⁹ V. F. Gening: *Istorija naselenija Udmurtskogo Prikam'ja v p'janoborskuju epohu. I. V. A. U. 10. (Sverdlovsk-Iževsk, 1970) 195—209.; W. E. Wladykin: Die frühen Perioden der Ethnogenese der Udmurten (Wotjaken). Acta Ethn. 21(1972) 239—244., irodalommal.; G. A. Arhipov: Marijcy IX—XI. vv. (Joškar-Ola, 1973) 87—91., 100—107.; Fodor István: V. F. Gening könyvének ismertetése. Arch. Ért. 100 (1973) 289.*

⁵⁰ *Almgren* után a finn Julius Ailo szegődött ennek az elméletnek a hívévé. Szerinte a kőkorban a Botteni-öböltől az Urálig és a Jeges-tengertől Közép-Oroszorszáig terjedő területen finnugorok laktak. L.: J. Ailo: Die Dauer der Steinzeitkultur in Norden. In: *Opuscula archaeologica Oscari Montelio septuagenario dicata*. (Stockholm, 1913) 18. Elgondolását később Aarne Ayräpää építette tovább, megtoldva még azzal, hogy a fésűs kerámia kori finnugorok a mezolitikus Kunda kultúra népességének utódai voltak: Die ältesten steinzeitlichen Funde aus Finnland. Acta Arch. 31(1950) 41.; Ua.: Kulturförhallandena i Finnland före finnarnas invandring. SMYA, 52(1953) 95—98. A bizonyítéknak szánt régészeti anyagot pedig C. F. Meinander közölte: Die Kiukaiskultur, SMYA, 53(1954); Ua.: Die Bronzezeit in Finnland. SMYA, 54(1955). — A fajelmélet alapján álló munkáiban a német Gustaff Kossina is finnugornak tartotta a fésűs kerámia kultúrájának lakosságát: Die Indogermanen. *Manus Bibl.* 26. (Leipzig, 1921) 58—61. Bírálata t 1.: László Gyula: *Őstörténetünk...* 81.

⁵¹ P. A. *Ariste*: Formirovanie pribaltijsko-finnskih jazykov i drevnejšij period ih razvati ja. VEIEN. (Tallinn, 1956) 5—27.

⁵² E. *Itkonen*: Die Vorgeschichte der Finnen aus der Perspektive eines Linguisten. UAJb. 32(1960) 2—42.

⁵³ K. *Vilkuna*: När kommo östersjöfinnarna till Baltikum? Folk-Liv. 12—13. (Stockholm, 1947—1948) 15—43. (Vö.: *Korompay Bertalan*: i. m. 10—11.)

⁵⁴ K. *Mark*: Zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker vom Stadtpunkt der Anthropologie. (Tallinn, 1970) 90., 105.

korban (i. e. X—V. évezred) megkezdődött, amikor Kelet-Európa erdős övezetének benépesítése megtörtént. Erre a területre szerinte két fő irányból érkeztek a betelepülők: dél—délnyugati irányból és keletről, az Urál és Nyugat-Szibéria felől. Ez utóbbi népesség mongoloid embertani típusú volt, a déli felvándorlók pedig europidok. A kétféle népesség keveredéséből alakult ki az erdővidék középső és déli részein a finnugorság, legészakibb övezetében pedig a zömmel keleti eredetű lappok, azoktól keletrre a szamojédok éltek. E népcsoportok élete az újkőkorbán (i. e. IV—III. évezred), sőt az i. e. II. évezred végéig szinte háborítatlan volt, nagyobb népmozgásokkal területükön nem számolhatunk. Véleménye szerint tehát kimutatható a baltikumi fésűs kerámia újkőkori lakossága és a későbbi közfinnek közötti kontinuitás.⁵⁵

Lényegében ugyanezt a nézetet osztja *L. Jaanits* is. Ő is úgy véli, hogy a finnugor egység már a mezolitikumban felbomlott, s a keletről érkező népességben, amely az i. e. III. évezredi ún. tipikus fésűs kerámia kultúrájának hordozója volt, a balti finnság elődeit láthatjuk.⁵⁶ A valamivel északabbi Sperrings kerámia népessége véleménye szerint a protolappokkal azonosítható.⁵⁷

C. F. Meinander 1972-ben, Moszkvában tartott előadásában arra figyelmeztetett, hogy az ősi finnugor egység és a finnugorság családfája csupán nyelvészeti konstrukció, a néptörténeti folyamatok valószínűleg más-képpen mentek végbe. Szerinte nem abból az alaptételből kell kiindulnunk, hogy a finnugor ősnép szétköltözött az egykori őshazából, hanem abból, hogy Európa északkeleti részét (Finnországot és a Kelet-Baltikumot is ideértve) az újkőkortól kezdve nyelvileg és etnikailag különféle népcsoportok lakták, akik közt az állandó kapcsolatok során terjedt el a finnugor nyelv. (A finnugor nyelvek kialakulását tehát nem a családfaelmélet, hanem a hullámelmélet alapján képzei el.) A nyelvi egységesülés korát a fésűs kerámia idejére (tehát az i. e. IV—III. évezredre) teszi. Szerinte nem vándoroltak jelentős népcsoportok keletről Kelet-Baltikumba.⁵⁸

⁵⁵ *H. A. Moora*: Voprosy složenija estonskogo naroda i nekotoryh sosednih narodov v svete dannyh archeologii. VEIEN (Tallinn, 1956) 59—64.; *Ua.*: Zur ethnischen Geschichte der ostseefinnischen Stämme. SMyA, 59(1958): 3. 7—17.

⁵⁶ *L. Ju. Jaanits*: K voprosu ob etničeskoj prinedležnosti neolitičeskogo nase-lenija territor Estonskoj SSR. VEIEN (Tallinn, 1956) 146—161.; *Ua.*: Poselenija epohi neolita i rannego metalla v priust'e r. Emajugi (Estonskaja SSR). (Tallinn, 1959) 370—371.; *Ua.*: Die Frühneolithische Kultur in Estland. CSFU, II. (Helsinki, 1968) 24.; *Ua.*: Drevnejšie kul'turnye gruppy na territorii rasprostraneniya pribaltijskih finnov. In: Voprosy finno-ugrovedenija, VI. (Szaranszk, 1975) 416—419.

⁵⁷ *Ua.*: K. voprosu ... 160.

⁵⁸ *C. F. Meinander*: Problema proischozdenija finno-ugrov po dannym archeologii. In: Etnogenez finno-ugorskih narodov po dannym antropologii. (Moszkva, 1974) 18—28. — Korábban — marrista alapon — többek között *A. V. Šmidt* tagadta a finnugor őshaza és ősnép létét: O rabotah russkih archeologov po finnam. Soobščenija GAIMK, 1932: 3—4. 37.

A fenti nézetekkel ellentétben az utóbbi két évtized régészeti kutatása egyértelműen igazolta, hogy a fésűs-gödröcskés edényművesség több újkőkori népi-kulturális egységre volt jellemző, s ebben az időszakban jelentős népmozgásokra következtethetünk elterjedési területén.⁵⁹ Ezek közül az egyik legfontosabb az i. e. 2000 körüli vándorlás lehetett, amikor a Középső-Volga vidékéről az ún. voloszovói műveltség lakossága nagy lendülettel nyugat felé vándorolt, s viszonylag rövid idő alatt elérte a Baltikumtól nem messze levő vidékeket. A régész kutatók többsége a nyugat felé húzódó finnugorságot látja bennük.⁶⁰ A nyelvészek többsége pedig újólágy arra figyelmeztet, hogy nincs okunk megtagadni az ősnyelvi hipotézist, s az areológiai kutatás fontossága egyáltalán nem teszi fölöslegessé vagy korszerűtlenné a családfaelméletet.⁶¹

Nem térek itt ki az észtországi, átmeneti kőkori *Kunda* kultúra (i. e. VII. évezred) kérdésére, mivel László Gyula és Hajdú Péter részletesen ismertette az ezzel kapcsolatos elképzeléseket.⁶² Ma már fel sem merülhet annak lehetősége, hogy ez a műveltség a bizonytalan időrendű, de mindenképpen fiatalabb uráli Sigir-kultúrából származik, amint azt A. Ja.

⁵⁹ A kelet-európai fésűs kerámia kulturális egységét M. E. Foss cáfolta meg, s három önálló egységre osztotta azt (volga-okai, urál-kámai és kelet-balti csoport): *Drevnejšaja istorija severa Evropejskoj časti SSSR*, MIA, 29. (Moszkva, 1952) 153–193. — Később P. N. *Tret'jakov* csupán az urál-kámai csoportot tartotta finnugor hagyatékknak, szerinte az itteni népesség a neolitikum végén és a bronzkor elején nyugat felé vándorolt (voloszovói kultúra): U istokov etničeskoj istorii finno-ugorskih plemjon. SE, 1961. 2. 78–79. — Ezzel szemben V. *Luho* a volga-okai csoportban látott finnugorokat, a másik két csoport lakosságát indoeurópaiaknak tartotta: *Die kammkeramische Kultur und die finno-ugrische Frage*. CSFU, II. (Helsinki, 1968) 56–57. — Legutóbb N. N. *Gurina* a hatalmas területet magába foglaló fésűs-gödröcskés edényművesség legősibb vidékének a Volga–Oka folyókört jelölte meg, ahonnet véleménye szerint az i. e. IV. évezred közepén vándorolt északra és északnyugatra e műveltség lakossága. A fésűs-gödröcskés kerámia népességében finnugorokat sejt, arra alapozva vélekedését, hogy itt később ennek a nyelvcsaládnak a népei éltek. L.: O nelite s jamočno-grebenčatoj keramikoj i nekotoryh voprosah etnogeneza. In: *Sibir' i jejo sosedi v drevnosti*. *Drevnjaja Sibir'*, vyp. 3. (Novoszibirszk, 1970) 251–258. — A műveltség új összefoglaló feldolgozása: V. P. *Tret'jakov*: Kul'tura jamočno-grebenčatoj keramikij v lesnoj polose Evropejskoj časti SSSR. Leningrád. 1972. — Az újkőkori népmozgásokról l. még: N. N. *Gurina*: K voprosu o nekotoryh obščih elementah material'noj kul'tury neolitičeskih plemjon Urala i Pribaltiki. In: V. *Ural'skoe arheologičeskoe soveščanie*. (Syktyvkar, 1967) 17.; V. P. *Tret'jakov*: Kem ostavleny pamjatniki „galičskoj kul'tury”. In: *Sibir' i jejo sosedi...* 249–250.

⁶⁰ P. N. *Tret'jakov*: Finno-ugry, balty i slavjane... 49–57.; A. H. *Halikov*: *Drevnjaja istorija Srednego Povolž'ja*. (Moszkva, 1969) 92., 378.; O. N. *Bader*: *Bas-sejn Ōki v epohu bronz*. (Moszkva, 1970) 39.; *Fodor István*: Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. Rég. Fü. Ser. II. No. 15. (Bp. 1973) 17–18.

⁶¹ B. A. *Serebrennikov*: *Prajaзык kak neobhodimaja model'*. CQIFU, I. (Bp. 1975) 65–69. („... új nyelvek keletkezése más nyelvekkel való keveredés eredményeképpen, amikor az integrációs küszöböt elért rokon vagy nem rokon nyelvek érintkeznek egymással — ez fikció”. 67.); *Honti László*: Az alapnyelvi rekonstrukciók kérdéséről. In: *Az etimológia elmélete és módszere*. Szerk. *Benkő Loránd* és K. *Sal Éva*. Nytud. Ért. 89. (Bp. 1976) 131–137.; *Ua.*: On the Question of Proto-Language Reconstruction. NyK 77(1975) 125–135.; *Hajdú Péter*: Areológia és urálistika. NyK 77(1975) 147–152.

⁶² *László Gyula*: Őstörténetünk... 81–103.; *Hajdú Péter*: UAJb. 41., 261.

Brjusov két évtizeddel ezelőtt feltételezte.⁶³ Az is egészen bizonyos, hogy a kundaiak keletre vándorlásával sem számolhatunk, amint azt R. Indreko vélte.⁶⁴ Ezért az ún. „kunda-sigiri problémát” alighanem végképp kiiktathatjuk a finnugor őshaza kérdéseinek sorából.

László Gyula elmélete szerint az uráliak elődeit a Közép-Lengyelországtól az Oka folyóig húzódó késői őskőkori szvidéri műveltségben kell keresnünk. E népesség egy-egy csoportja északra (Kunda-kultúra) és keletre (Sigir-kultúra) vándorolt. Az előbbieken a lappok, az utóbbiakban pedig a szamojédok elődeit sejti. Az újkőkorbán a szvidéri területek lakossága hozta létre a fésűs-gödröcskés edénydíszítés kultúráját, melynek nyugati csoportjában (a Kelet-Baltikum területén) a közfinnek, az okai csoportban a permiek és ugorok hagyatékát sejthetjük, a kettő közötti területen pedig a volgai finnek szállásai voltak. Az uráli fésűs edénydíszítés elterjedése pedig az összamojédok lakóhelyét jelöli. A finn és észt kutatókhoz hasonlóan László Gyula is úgy véli, hogy az újkőkorbán semmiféle jelentősebb népmozgással nem számolhatunk a kelet-európai erdőövezetben. Az ugor együttélés színhelyét a volga-okai volosovói műveltségben látja, az ősmagyarság néppé formálódásának területét pedig a Középső-Volga jobb partjának ligetes sztyeppés vidékeire teszi, az ő hagyatékuknak tulajdonítja későbbben a III–VII. századi imenykovói kultúrát.⁶⁵

László Gyula feltevése elsősorban nem a régészeti, hanem az életföldrajzi szókészletből leszűrt tanulságokon alapszik. Régészeti érveit az újabb kutatások a következő fontos kérdésekben nem igazolták: 1. Az Urál vidékének benépesülése igen korán, már a középső őskőkorbán megkezdődött.⁶⁶ Az átmeneti kőkorbán már számottevő népesség lakta,⁶⁷ a korai újkőkorbán pedig (az i. e. IV. évezredben) a kor viszonyaihoz képest igen sűrűn lakott volt, különösen az Uráltól keletre eső területsáv.⁶⁸ Ezért az

⁶³ A. Ja. Brjusov: Očerki po istorii plemjon exropejskoj časti SSSR v neolitičeskuju epohu. (Moszkva, 1952) 25–41.; *Ua.*: K voprosu o zaselenii Severa evropejskoj časti SSSR v neolitičeskuju epohu. KSIIMK, 49(1953) 8–12.

⁶⁴ R. Indreko: Die mittlere Steinzeit in Estland. (Stockholm, 1948) 408. Vö.: P. N. Tret'jakov: Finno-ugry, balty i slavyane... 23.; N. N. Gurina: i. m. 17–18.; Fodor István: Kelet-Európa őstörténetének néhány problémája. Arch. Ért. 98(1971) 254.

⁶⁵ László Gyula: Őstörténetünk... 111–196.; *Ua.*: Über die Grundfragen der uralischen Urheimat. CSIFU, II. (Helsinki, 1968) 35–40.; *Ua.*: K voprosu o formirovanii finno-ugrov. In: Problemy archaeologii i drevnej istorii ugrov. (Moszkva, 1972) 7–9.

⁶⁶ O. N. Bader: Le Paléolithique dans l'Oural et le peuplement du Nord. Trudy VII. MKAEN, 5. (Moszkva, 1970) 385–390.; *Ua.*: New Data on the Original Inhabitation of North-East Europe. Quartä, 19(1968) 181–197.; *Ua.*: Drevnejš zaselenije Severnoj Evropy človekom v svete novyh dannyh. KSIA, 126(1971) 3–13.; Fodor I., Vázlatok... 31–32.

⁶⁷ G. N. Matjušin: Mezolit Urala. In: Doklady i soobščeniya arheologov SSSR. (Moszkva, 1966) 72–74.; G. M. Burov: Drevnij Sindor. Moszkva, 1967.

⁶⁸ V. N. Černecov: Naskal'nye izobraženija Urala, II. SAI, vyp. V4–12. (Moszkva, 1971) 111.

Urál késői benépesedésére hivatkozva nem lehet ezt a vidéket eleve kikapcsolni a finnugor őshazaként számbajöhető területek közül, amint azt László Gyula teszi. 2. A szvidéri kultúra csak egy későbbi fésűs-gödröcskés műveltséggel hozható kapcsolatba, a volga-okaival. Ez azonban semmiképpen nem lehetett finnugor népiségű, mivel területét az i. e. 2000 körül a keletről ideáramló voloszovóiak foglalták el, akiknek műveltségi hagyományai a későbbi finnugorokig követhetők.⁶⁹ 3. Kelet-Európa erdős vidékein az újkőkorbán igen jelentős népvándorlásokkal kell számolnunk, melyek közül az egyik legjelentősebb a voloszovóiak említett nyugatra vándorlása volt az újkőkor végén. 4. A késői időszakból a korábbi felé való régészeti nyomozás (a retrospektív módszer) egyre több adattal igazolja, hogy az uráli, illetve finnugor népek ősei már az i. e. IV. évezred elejétől az Urál vidékén éltek. Különösen fontos, hogy az i. e. IV—III. évezredi uráli sziklarajzok elemeit fellelhetjük a vele egykorú helyi régészeti műveltség tárgyain, főként az edények díszítésén, valamint a jóval későbbi obi-ugor népművészetben is.⁷⁰ 5. A finnugorsághoz köthető uráli újkőkori műveltség nem eredeztethető az Oka-vidéki szvidéri kultúrából.⁷¹

5.

A finnugor régészet művelőinek jelentős része elfogadja a nyelvészek azon álláspontját,⁷² hogy a finnugorság legrégebb szállásait az újkőkori hagyatékban lelhetjük fel.⁷³ A nyelvészek arra építik vélekedésüket, hogy az

⁶⁹ P. N. *Tret'jakov*: U istokov... 82.

⁷⁰ V. N. *Černecov*: Naslkal'nye izobraženija Urala, I. (Moszkva, 1964. 19—27.; II. köt. 110—111.; *Ua.*: Nyugat-szibériai sziklarajzok. *Ethn.* 70(1959) 3—11.

⁷¹ *Ua.*: K voprosu o složenii ural'skogo neolita. In: *Istorija, arheologija i etnografija Srednej Azii.* (S. P. Tolstov-émlékkönyv.) (Moszkva, 1968) 41—53.; O. N. *Bader*: Ural'skij neolit. In: *Kamennij vek na territorii SSSR.* MIA, 166, (Moszkva, 1970) 157—171.; *Ua.*: Volgo-kamskaja etnokul'turnaja oblast' epohi neolita. MIA, 172. (Moszkva, 1973) 105. — A fentiek értelmében nem igazolódott *Harmatta János* azon feltevése sem, hogy a finnugorok őshazája a Volga—Oka vidékén volt a felső őskőkorbán és az átmeneti kőkorbán, s az innen eredő Kunda és Sigir műveltség az őslappok és az összamojédok hagyatéka lenne: *Régészet, nyelvtudomány és őstörténet.* Arch. Ért. 94(1967) 215—216.

⁷² L. pl.: *Hajdú Péter*: Néprajz és Nyelvtudomány, 12(1968) 5—6. — Újabbán azonban — amint arra legutóbb O. N. Bader is rámutatott — egyre több kétségünk támadhat aziránt, hogy az illető uráli-finnugor kori szavak újkőkori állapotokat tükröznek. A fonást, evezőt, íjat és nyilat (ezzel együtt a fúrást is) már az átmeneti kőkorból adatolni tudjuk. Nemrég pedig a Vicsегда folyó melletti Visz I. tőzegtelepen az i. e. VII. évezredre — tehát szintén az átmeneti kőkorra — keltezhető sí- és szántalpakat leltek. (Vö.: 91. j.) A 'fazék' szó újkőkorhoz kapcsolása pedig tudvalevően nem kötelező érvényű, hiszen nem csupán cserépedényt, hanem például kéreg-, bőr- vagy faedényt is jelenthetett. (Erről legutóbb l.: *László Gyula*: Szófejtés és régészet. 190.) A nyelvi adatok tehát nem szorítják az újkőkor határai közé az őshazát kutató régészetet. Egyelőre azonban talán mégis ésszerűbb lehetőleg ezen az időhatáron belül maradni, mivel a jelenleg ismert átmeneti kőkori emlékanyag nem szolgáltat elegendő alapot a néptörténeti folyamatok vizsgálatához.

⁷³ L. pl.: P. N. *Tret'jakov*: Finno-ugry, balty is slavjane... 37—38.; L. Ja. *Kri-*

uráli-finnugor alapnyelv szókészlete (szán, íj, nyíl, fűrő, hótalp, tű, ár, fon, evez, enyv stb.) az újkőkor viszonyait tükrözi. A régészek pedig főként arra hivatkoznak, hogy ebből az időszakból áll rendelkezésünkre a legkorábbi jelentős mennyiségű leletanyag, melynek összehasonlító vizsgálata már alapot adhat néptörténeti következtetések levonására. Másrészt pedig a késői finnugor hagyaték retrospektív vizsgálata is ebbe az időbe, közelebbről az *uráli újkőkori kultúra* területére visz bennünket.

Az uráli újkőkori műveltség a hegység két oldalán terült el, ideje az i. e. IV—III. évezredre tehető. Jellemző vonásait: négyszögletes alaprajzú, földbeásott házak; csúcsos aljú edények, melyek felületét fésűs benyomatok díszítik; csont harpunák és nyílcsúcsok; a településeket kizárólag a tavak és folyók partján találjuk; okkerfestéssel beszórt temetkezések; sziklarajzok stb. Az Urál keleti és nyugati oldalának emléktárában az egységet igazoló jegyek mellett jelentős különbségeket is találunk; a keleti területen az apró, mikrolitikus kőeszközök a jellemzőek, melyeknek csak az egyik oldalát retusálták; az edények anyagába gyakran porrá tört zsírkövet gyúrtak, felületüket sok esetben az ún. férc-dísz borítja (pálci-kával húzott, egyenetlen mélységű vonalak), de gyakori a hullámvonal is, míg a hegyháttól nyugatra szinte kizárólag a fésűs benyomatok díszítik az edények palástját; a kőeszközök előállításának hagyományai is mások voltak, itt jóval nagyobb, makrolitikus eszközök (vésők, kaparók, balták) a jellemzőek.⁷⁴

A két terület közti különbségek közül a fentiekén kívül különösen ezt kell kiemelnünk, hogy az i. e. IV. évezredre keltezhető legkorábbi újkőkori emlékek mindeddig csak az Urál keleti oldaláról ismeretesek, az Urál nyugati lejtőin (a Káma völgyének nagy részét is ideértve) ebben az időben nagyrészt lakatlanok voltak.⁷⁵ Pedig ez utóbbi terület — különösen a Káma völgye — régészetileg igen jól kutatott, sokkal jobban, mint az

ževskaja: Neolit Juznogo Urala i prolema etnokul'turnyh obščnostej. In: Ural'skoe arheologičeskoe soveščanie. (Syktyvkar, 1967) 27.

⁷⁴ O. N. Bader: MIA, 166. 157—171.; Fodor István: Vázlatok... 7—12.

⁷⁵ O. N. Bader: MIA, 166., 166.; L. Ja. Krževskaja: Neolitičeskie poselenija na severo-vostoke Baškirii. SA. 1962: 2. 110.; Ua.: Neolit Južnogo Urala. MIA, 141. (Leningrád, 1968) 115—116.; V. N. Černecov: Naskal'nye izobraženija... II. 110.; Ua.: Opyt vydelenija etnokul'turnyh arealov v Severo-Vostočnoj Evrope i Severnoj Azii. In: Proischoždenie aborigenov Sibiri. (Tomsk, 1969) 115.; G. N. Matjušin: Puti razvitiija Južnogo Urala v epohu mezolita i neolita. AEB, IV. (Ufa, 1971) 86—87. — Az uráli neolitikum felosztása V. N. Černecov szerint: 1. kozlovi szakasz: i. e. 4000—3300; 2. jurinói-gorbunovói szakasz: i. e. 3300—2700; 3. čestyjagi szakasz: i. e. 2700—2200. (K voprosu e složenii... 41.) O. N. Bader a második szakasz elnevezését poludjonkaira, a harmadikét pedig Sosnovyj Ostrov-ira módosította. (MIA, 166., 158—159.) — Az említett adatok ismeretében érthetetlen és minden alapot nélkülöz Bartha Antal azon megállapítása, amely szerint „jelenleg... az Uráltól az Ob—Jeniszej vízválasztóig terjedő hatalmas területen az i. e. IV. évezred legvégénél, vagy inkább a III. évezred elejénél idősebb újabb kőkori emlékek nem ismertek”. L. Magyar őstörténet. (A kutatás módszere.) Magyar Tudomány, 83(1976): 7—8., 432.

Urál keleti oldala, az említett jelenség tehát nem ezek hiányosságával magyarázható. (Korai újkőkori emlékeket csupán a Káma torkolata, s a szomszédos Volga-parti területeken tártak fel.⁷⁶ Ez a vidék azonban az i. e. IV. évezredben nem tartozott az uráli újkőkori műveltséghez, hanem inkább a nyugati területek emlékanyagához fűzték erősebb szálak.⁷⁷)

Az uráli műveltség eszközanyaga a korábbi, átmeneti kőkori hagyományokat követő eljárás alapján készült. E tárgyak legközelebbi párhumait az Aral-tó és a Káspi-tenger vidékéről, főképpen az Aral-vidéki kelteminári műveltség területéről ismerjük.⁷⁸ Nem csupán a kőeszközök rokonsága mutat közeli kapcsolatokra, hanem az edények formája és díszítése is. Aligha lehet kétséges, hogy a legkorábbi uráli edényművesség gyökerei e déli területekre vezetnek.⁷⁹ Figyelemre méltó továbbá, hogy Szverdlovszk környékén a keltemináriakhoz hasonló, kerek alaprajzú házat tártak fel a régészek, amely valószínűleg az i. e. IV. évezredből származik. Amennyiben keltezése helyes, úgy ez a legkorábbi feltárt lakóház az uráli újkőkori műveltség területén, s feltehető, hogy kezdetben az uráliak házaikat is déli mintára építették.⁸⁰

Későbbben, az i. e. III. évezredben, már a hegység mindkét oldalát az uráli, vagy másképpen urál-kámai műveltség foglalja el, amely — mint említettük — már számos szállal kapcsolódik a későbbi, finnugornak meghatározható régészeti kultúrákhoz.

A finnugor régészet kutatóinak nagy többsége ma már nem kételkedik abban, hogy az Urál mindkét oldalát magába foglaló i. e. III. évezred i urál-kámai régészeti műveltség a finnugorsággal hozható kapcsolatba (P. N. Tretyakov, A. Halikov, O. N. Bader, V. N. Csernyecov.)⁸¹ Ennek az ősi népességnek az i. e. IV. évezred i elhelyezkedésével kapcsolatban azonban már többféle álláspont alakult ki.

V. N. Csernyecov szerint az uráliak az átmeneti kőkor idején, nagyjából az i. e. 6000—5000 közötti időszakban költöztek az Urál hegység és az

⁷⁶ A. H. Halikov: i. m. 67.

⁷⁷ O. N. Bader: MIA, 166., 166.

⁷⁸ S. P. Tolstov: Po sledam drevnehorezmijskoj civilizacii. (Moszkva, 1948) 72—74.; Ua.: Az ősi Chorezm (Bp., 1950) 69—78.; V. M. Masson: Neolitičeskie ohotniki i sobirатели. In: Srednjaja Azija v epohu kamnja i bronzy. (Moszkva—Lenin-grád, 1966) 133—145.; A. A. Vinogradov: Neolitičeskie pamjatniki Horezma. MHE, 8. Moszkva, 1968. — A. A. Formozov a Káspi-vidéki hatást tartja jelentősebbnek: O roli zakaspijskogo i priaral'skogo mezolita i neolita v istorii Evrope i Azii. SA, 1972: 1. 22—35.

⁷⁹ V. N. Černecov: K voprosu o složenii... 51—53.; O. N. Bader: MIA, 166., 159.

⁸⁰ O. N. Bader: MIA, 166., 161.; — Az E. M. Bers által feltárt Nižnaja Makuša nevű telepen került ez a ház elő, amelynek keletkezése azonban egyelőre még nem egyértelmű. V. F. Starkov például nem a korai kozlovi, hanem a második periódusba sorolja: K voprosu o periodizacii zaural'skogo neolita. In: Problemy hronologii i kul'turnoj prinaladźnosti arheologičeskih pamjatnikov Zapadnoj Sibiri. (Tomszk, 1970) 3.

⁸¹ Vö.: Fodor István: Vázlatok... 4—8. irodalommal.

Ob—Irtis közötti területre délről, az Aral-tó környékéről és a Káspi-tenger keleti partvidékeiről.⁸² (A délről való felvándorlást G. N. Matjusin újabb kutatási is megerősítik.⁸³ Az i. e. 4000 körül kezdődő újkőkori kultúra létrehozói tehát a korábban ide vándorolt uráliak voltak, akik ekkor még csak az Uráltól keletre húzódó területsávot tartották megszállva. Valamivel az i. e. 3500 előtt Csernyecov szerint az uráli népesség jelentős része hatalmas távolságokat megtéve keletre, az Ob—Jeniszej—Angara vidékére, és nyugatra, a Pecsora völgyén, az Onyega-tó vidékén és Karjalán át egészen Észak-Norvégiáig vándorolt. A keletre költözött népcsoportokban az Irtis és Jeniszej között összamojédok, a Jeniszej alsó szakaszán pedig

⁸² V. N. Černecov: On the Problem of Ancient Substratum in the Cultures of the Cirkumpolar Region. Trudy VII. MKAEN, 10. (Moszkva, 1970) 262.

⁸³ G. N. Matjusin: Mezoliticheskie pamjatniki vysokogornyh rajonov Južnogo Urala. In: Problemy arheologii Urala i Sibiri. (Černecov-émlékkönyv. (Moszkva, 1973) 44., 55. — Legutóbbi dolgozatában azonban arra az eredményre jutott, hogy az uráli és a keltiminári köeszközök (az egyik oldalon vékonyított tuskéjú nyilcsúcsok) hasonlósága csupán az i. e. IV. évezredi kapcsolatokra enged következtetni, nem pedig népi rokonságra. L.: G. N. Matjusin: O nakonečnikah keltiminarskogo tipa na Urale. In: Pamjatniki drevnejšij istorii Evrazii. (Bader-émlékkönyv. (Moszkva, 1975) 150—151. — Már dolgozatom lezárása után jelent meg G. N. Matjusin kitűnő monográfiája a Dél-Urál átmeneti kókoráról (Mezolit Južnogo Urala. Moszkva, 1976). Itt csak a szerző népörténeti elgondolását említhetjük meg röviden. Matjusin a Dél-Urál nyugati és keleti oldalán — az eszközkészítési hagyományok különbözősége alapján — két kultúrát különít el. (A nyugati a romanovkai-ilmurzinói, a keleti pedig a jangelkai nevet kapta.) A nyugati kultúra volga-kámai előzményekre megy vissza, a keleti pedig a Káspi-tenger keleti és északi partvidékének mezolitikus műveltségéhez kapcsolódik eszközkészítési hagyományaiban is, és valószínűleg származását tekintve is. A népi hovatarozás kérdésében Matjusin két megoldási lehetőséget vet fel: 1. Az átmeneti kókorban (i. e. X—VI. évezred) mindkét dél-uráli műveltség lakosságát az ősi uráli népesség alkotta, akik ekkor már két csoportra válva éltek (finnugorok és szamojédok), ezzel magyarázható az anyagi műveltség különbözősége a hegység két oldalán. (A finnugorok éltek volna a hegyháttól nyugatra, a szamojédok pedig attól keletre.) 2. Csak a nyugati (romanovkai) kultúra az ősuráliak hagyatéka, a jangelkai területen valamilyen indoeurópai ősnép élt. — Az első hipotézis egyik legnehezebben feloldható ellentmondását abban látjuk, hogy a nyelvészek véleménye szerint az uráliak az átmeneti kókorban még együtt éltek. (Vö.: Hajdú Péter: A rokonság nyelvi háttere. In: Uráli népek. Bp. 1975. 35—36.) Így aligha lehetett akkora különbség anyagi műveltségük közt, mint amelyet a hegység két oldalán levő kultúrákban megfigyelhetünk. Ráadásul e két régészeti műveltség a szerző szerint különböző származású, köztük még a kapcsolatok is igen gyengék lehettek (287. l.), ami aligha teszi lehetővé, hogy népességüket egy nyelven beszélőknek véljük. A második feltevést azért nem tartjuk valószínűnek, mert — amint azt maga a szerző is hangsúlyozza (297. l.) — a Dél-Uráltól nyugatra jóval gyéresebb számú lakosság élt, s ezért nyilvánvaló, hogy a későbbiekben a keleti (indoeurópai) népesség asszimilálta volna az uráliakat és nem fordítva. Alighanem sokkal valószínűbbnek tarthatjuk, hogy a jangelkai műveltség népességében sejtjük az uráliakat. Korábban már V. N. Csernyecov is arra gondolt, hogy az uráliak délről az átmeneti kókorban vándoroltak az Urál hegység keleti oldalára. Matjusin most még arra is felhívta a figyelmet, hogy az Urál-vidékre a későbbi újkőkókorban jellemző fésűs kerámia is a déli, turkesztáni területekről eredeztethető. Az átmeneti kókor dél-uráli népességének nyelvi hovatarozásával kapcsolatban azonban jó néhány körülmény fokozott óvatosságra int bennünket. Elsősorban az, hogy a Dél-Urállal szomszédos területeken az átmeneti kókorból még alig van leletünk, így szinte lehetetlen megjósolni, hogy az ott később feltárára kerülő emléktanyag milyen kapcsolatot árul majd el a dél-urállal, s ebből milyen népörténeti következtetéseket lehet levonni.

a velük rokon jukagirok szálláshelyét véli, míg a nyugatra vándorlóknak a lappok elődeit sejtí.⁸⁴ Az i. e. III. évezredben az északi övezetben, az Angarától Norvégiáig nagyjából egységes eszközkészlettel (mikrolitok) és díszítőmotívumokkal (fésűs edénydíszítés, állatalakos faragványok) rendelkező műveltség jött létre. Az itt élő rokonságot a fentiekén kívül a norvégiai, uráli és angari sziklarajzok hasonlósága,⁸⁵ a finnországi és svédországi tőzegekből előkerült, szibériai cirbolyafenyőből (*Pinus cembra*) készült és az uráli tőzegtelepeken találtakkal azonos típusú szántalpak⁸⁶ és állatalakos ivócsanakok (kanalak),⁸⁷ valamint az urálihoz hasonló baltikum, ún. Sperrings típusú újkőkori fésűs kerámia⁸⁸ is igazol.⁸⁹ (Az uráli rénvadász csoportoknak e hatalmas méretű vándorlásait a sí és a szán i. e. IV. évezredi megjelenésével hozza kapcsolatba Csernyecov.⁹⁰ Nemrég azonban a Vicsegda völgyében levő Visz I. nevű tőzegtelepen az átmeneti kőkorra — az i. e. VII—VI. évezredre — keltezhető sí, szántalp, nyíl és egyéb fából készült tárgyak kerültek elő.⁹¹ E leletek fényében feltehető, hogy e tárgyakat az uráliak is korábban megismerték az i. e. IV. évezrednél.)

Valószínűleg az i. e. 3000 körüli évszázadokban népesítették be a finnugorok a Káma völgyét, s bizonyára rövid idő alatt asszimilálták e terület gyér számú lakosságát.⁹² Ezzel kapcsolatban Csernyecov egy igen

⁸⁴ V. N. Černecov: On the Problem... 264—265.: Opyt vydelenija... 116—119.; *Ua.*: Etno-kul'turnye arealy v lesnoj i subarktičeskoj zonalah Evrazii v epohu neolita. In: Problemy arheologii Urala i Sibiri. 12—14.; *Ua.*: Naskal'nye izobraženija Urala. II., 111—114. Vö.: Veres Péter: Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténethez. Népr. Ért. 53(1971) 38—39. (Utóbb *Bariha Antal* élesen elutasító, igaztalan bírálatban részesítette Veres Péter dolgozatát, s vele együtt V. N. Černecov elgondolását is: Módszertani megjegyzések az „Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténethez” c. cikkhez. Tört. Szle. 17[1974] 21—229.)

⁸⁵ V. N. Černecov: Naskal'nye izobraženija Urala, II. 95—106., *Ua.*: Naskal'nye izobraženija ural'skogo areala. In: Problemy arheologii i drevnej istorii ugrov. (Moszkva, 1972) 32—55.

⁸⁶ U. T. Sirelius: Über Art und Zeit der Zähmung des Renntiers. JSFOu, 33(1916—1920) 2. 16—17.; V. Luho: Keskikuurnallisten jalasten ikä. Suomen ja eteläisen Uralin seudun välisistä yhteyksistä kivikaudella. (Ref.: Das Alter von Schlittenkufen mit Mittelrille. Über Beziehungen zwischen Finnland und dem südlichen Ural in der Steinzeit.) Suomen Museo. 57(1950) 5—23.

⁸⁷ J. Ailio: Zwei Tierskulpturen. SMYA. 26(1912) 262—266. Fig. 6.; A. Euro-paeus: Uusia kivikauden taidelöytöjä. (Ref.: Neue Funde steinzeitlicher Kunst.) Suomen Museo, 36(1929) 82—88. Fig. 2. — Ezekhez tipológiailag azonos csoportba sorolható a kittiläi, erdei fenyőből (*Pinus silvestris*) készült, szarvasfej alakjával díszített kanál is: E. Kivikoski Kittilän hirvenpäälusikka. (Ref.: Der Elchkopflöffel von Kittilä.) Suomen Museo, 42(1935) 8—10. Fig. 1—3.

⁸⁸ L. J. Jaanits: K voprosu... 151.; G. A. Pankrušov: Plemena Karelii v epohu neolita i rannego metalla. (Moszkva—Leningrád, 1964) 25—26., 96.

⁸⁹ L. 84—85. j.

⁹⁰ V. N. Černecov: On the Problem... 263.

⁹¹ G. M. Burov: i. m. 67—68.; O. N. Bader: O drevnejših finno-ugrah na Urale i drevnih finnah meždu Uralom i Baltikoj. In: Problemy arheologii i drevnej istorii ugrov. (Moszkva, 1972) 14—15.

⁹² V. N. Černecov: K voprosu o meste... 409.

érdekes éghajlati jelenségre hívta fel a figyelmet, amely alighanem egyedüli lehetséges magyarázatát adja annak a körülménynek, hogy miért volt szinte teljesen lakatlan a Káma völgyének nagy része az i. e. IV. évezredben. Ennek okát ő a csapadék egyenetlen megoszlásában látja a hegység két oldalán. (Míg novembertől márciusig az Uráltól nyugatra 100—140 mm csapadék hull, addig a hegyháttól keletre csak 70—90 mm.) Az errefelé gyakori nyugati széljárás által hozott csapadékelhők ugyanis főként a hegység nyugati oldalán szabadulnak meg terhüktől. Így télen a vidéket vastag hóréteg borította, míg a hegységtől keletre a hótakaró vastagsága igen csekély volt, sőt helyenként hómentes szakaszok is lehettek. Ezért a patás állatok (rén- és jávorszarvas, őz) minden ősszel, még mielőtt a hó az átjárókat eltorlaszolta volna, csapatostul keltek át a nyugati oldalról a keletre, ahol táplálékukat télen is kikaparhatták a nem nagy vastagságú hó alól. Az Urál keleti oldalán tehát télen jóval bőségebb volt a vadállomány, s ez sokkal kedvezőbb életfeltételeket teremtett az újkőkori vadászok számára.⁹³

Az i. e. III. évezredben tehát Csernyecov szerint lényegében befejeződött a finnugorok első nagy szétvándorlása. A Káma völgyében ekkor a finn-permi ág, az Uráltól az Irtisig terjedő területen pedig az ugarság lakott. E néprészek között azonban akkor még igen erős kapcsolatok voltak, amelyek többé-kevésbé az i. e. 2000 körüli időig fenntartották a finnugorság kulturális egységét.⁹⁴

Csernyecov ismertetett elgondolásához igen közeli O. N. Bader álláspontja. Az összamojédok és az őslappok vándorlását illetően nincs köztük semmi lényeges különbség. Bader azonban az uráli egység korát az átmeneti kőkorra teszi,⁹⁵ s szerinte az újkőkor közepén már a finnugor egység is felbomlik,⁹⁶ nem pedig annak végén (az i. e. 2000 körül), amint azt a nyelvészek többsége tartja.⁹⁷ Ebben a kérdésben A. P. Okladnyikov korábban kifejtett álláspontját követi, aki szerint az Urál keleti oldalán levő újkőkori műveltségben nem általában a finnugorok, hanem az ugorok és a szamojédok elődeinek hagyatékát kell látnunk.⁹⁸ (Az uráli együttélés színhelyét Okladnyikov az Urál mindkét oldalának erdős és ligetes steppei területsávjára teszi.⁹⁹)

⁹³ Ua.: Naskal'nye izobraženija Urala, II. 110.; Ua.: Opyt vydelenija ... 115—116.

⁹⁴ L. 85. és 92. j.

⁹⁵ O. N. Bader: O drevnejših finno-ugrah ... 21.

⁹⁶ Uo. 14.; Ua.: MIA, 166., 169.; Ua.: MIA, 172, 106.

⁹⁷ Vö.: Hajdú Péter: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. (Bp., 1966) 14.

⁹⁸ A. P. Okladnyikov: K izučeniju neolita Vostočnogo Priural'ja i Zapadnoj Sibiri. In: Pervoe ural'skoe arheologičeskoe soveščanie. (Molotov, 1948) 20.; Ua.: Iz istorii etničeskij i kul'turnyh svjazej neolitičeskijh plemjon Srednego Jeniseja. (K voprosu o proischoždenii samodijskijh plemjon.) SA. 1957: 1. 54.

⁹⁹ Ua.: Iz istorii ... 55.

A. H. Halikov szerint az i. e. III. évezredben a finnugorság szállásterületéhez a Volga-Káma vidéke és az Urál hegység mindkét oldala tartozott. Ezt megelőzően az i. e. IV. évezredben egy még nagyobb kulturális egységet figyelhetünk meg, amely a fenti területeken kívül magába foglalta Nyugat-Szibériát is, egészen a Jeniszejig. Ez volt az uráli őshaza, melynek területére (az Urál keleti lejtőire) az i. e. 3500 körül délről a keltemináriakkal rokon népcsoport hatolt be, amely a legkeletebbre lakó ősszamojédokat elvágta a finnugoroktól, megbontva ezzel az uráliak egységét. Az uráliak legkorábbi hagyatéka Halikov véleménye szerint igen közel áll a nyugatabbi Dnyeper-donyeci újkőkori műveltséghez, s nem lehetetlen, hogy ez utóbbi területen az uráliak egyik ága élhetett. (Ezt szerrinte a Dnyeper, Szosz és Gyeszna völgyében fellelhető állítólagos finnugor helynevek is megerősítik.) Az uráliak legkorábbi történetével kapcsolatban tehát Halikov a tagadhatatlan déli hatást másodlagosnak véli, s helyette a nyugat felé vivő szálakat tartja etnikus jellegűeknek.¹⁰⁰

Igen fontosak azok az újabb kutatások is, amelyek az Urál-vidék és a Baltikum legkorábbi kapcsolataira igyekeznek fényt deríteni. N. N. Gurina szerint az i. e. IV. évezred végén keleti (uráli) népesség érkezett Karkjala területére, s az ő fazekasaik kezemunkáját őrzik a fésűs benyomatokkal díszített Sperrings típusú edények.¹⁰¹ G. A. Pankrusev viszont úgy véli, hogy az uráli népcsoportok — akikben az őslappokat véli — még az átmeneti kőkorbán érkeztek ide, s későbbben, az i. e. IV. évezred közepén hozták létre a Sperrings kerámiával jellemzett újkőkori műveltséget.¹⁰² Ju. V. Tyitov szerint a Sperrings kerámia nem hozható kapcsolatba az Urál-vidékivel, hanem a helyi — már a mezolitikumban is itt élt — népesség edényművességét láthatjuk benne.¹⁰³

Az uráli újkőkori műveltség déli kapcsolatainak felkutatásában a már említett G. N. Matjusinon kívül főként L. Ja. Krizsevszkaja hozott újat. Elgondolása szerint az újkőkorbán a Dél-Urál és Kazahsztán vidéke egy műveltségbe sorolható, amelynek népi háttere is egységes lehetett. A délebbi területekhez sokban hasonló Közép-Urál vidékén már egy másik népesség élt. Figyelemre méltó megállapítása szerint a Dél-Urálban, az

¹⁰⁰ A. H. Halikov: i. m. 381—385.; *Ua.*: Neoliticheskie plemena Srednego Povolž'ja, MIA, 172. (Moszkva, 1973) 116—117.; *Ua.*: A középső Volga-vidék és a finnugor őstörténet. In: A vízimadarak népe. Szerk. Gulya J. (Bp., 1975) 163—191.

¹⁰¹ N. N. Gurina: K voprosu ob etnokul'turyh oblastjaj lesnoj i lesostepnoj zony Evropejskoj časti SSSR v epohu neolita. Trudy VII. MKAEN, 5. (Moszkva, 1970) 316.

¹⁰² G. A. Pankrusev: Plemena Karelii... 95—96.; *Ua.*: Neoliticheskie plemena Karelii, MIA, 172. (Moszkva, 1973) 74.

¹⁰³ Ju. V. Tyitov: O kul'ture Sperrins. In: Arheologičeskie issledovanija v Karelii. (Leningrád, 1972) 42.

Ufa folyó völgyében a régészeti leletek alapján kitapintható, hogy az Urál keleti oldaláról jelentős népcsoportok vándoroltak a Káma völgyébe.¹⁰⁴

6.

A fenti vélemények — minden eltérés ellenére is — találkoznak egy közös ponton: az i. e. III. évezredben a finnugorság az Urál hegység két oldalán lakott. A korábbi időszakra nézve, úgy vélem, az újabb eredmények *Csernyecov* elgondolását erősítik meg. Így tehát az uráli őshaza zömmel az Urál hegység keleti oldalán lehetett, Nyugat-Szibériában, nagyjából a hegyháttól az Ob—Irtis vonaláig húzódó, elsősorban erdős területen. Azt hiszem, ez az őshaza-lokalizáció hozható leginkább kapcsolatba *Hajdú Péter* nyelvészeti úton kialakított elképzelésével. Eszerint az uráli és a finnugor alapnyelvben kivétel nélkül megvoltak a tajga fáiak nevei — lucfenyő (*Picea*), cirbolyafenyő (*Pinus cembra*), jegenyefenyő (*Abies*), vörösfenyő (*Larix*) —, a közép-európai lombos erdő fái közül viszont csak a szilnek (*Ulmus*) van finnugor korból származó neve. Mivel pedig a szil legkeletibb elterjedése a tajga nyugati határával az i. e. VI. évezred körül találkozott az Urál hegység északi részén, az uráli őshaza az Ob alsó szakasza és az Urál között lehetett az i. e. VI—IV. évezredben. A következő, i. e. III. évezredben a lakosság egy része benépesítette a Káma folyó völgyét.¹⁰⁵ Igen fontosnak tarthatjuk továbbá *Hajdú Péter* azon megállapítását, amely szerint „valószínű... az a feltevés, hogy a régészetieken kívül a nyelvi nyomok is a preuráliak délibb kapcsolataira mutatnak”.¹⁰⁶

Csenyecov és *Hajdú* őshazaemléletével az antropológia adatai sincsenek ellentmondásban. *K. Mark* szerint valószínű az a feltevés, mely szerint „a finnugor ősnép az uráli faj (rassz) legrégebb változatát képviselte, mivel az uráli rassz minden valószínűség szerint éppen az Ural-hegységben, az europidek és a mongoloidok régi érintkezési területén alakult ki”.¹⁰⁷ *M. S. Akimova* ehhez még azt is hozzátette, hogy az uráli rassz kialakulási területe alighanem Nyugat-Szibériára korlátozható.¹⁰⁸ Leg-

¹⁰⁴ *L. Ja. Križevskaja*: Neolit Južnogo Urala, 114—115.; *Ua.*: Neolitičeskie plemena Južnogo predural'ja. MIA, 172., 129.; *Ua.*: Južnye svjazi ural'skih kul'tur v epohah pozdnego kamennogo veka. CQIFU, I. (Bp., 1975) 178., 179.

¹⁰⁵ *Hajdú Péter*: Acta Ling. 14(1964) 74.; *Ua.*: Bevezetés... 9.; *Ua.*: Hol volt az uráli őshaza? 130.

¹⁰⁶ *Ua.*: Bevezetés... 10.

¹⁰⁷ *K. Mark*: Zur Herkunft... 91.; *U.*: Somatologičeskie materialy k probleme etnogeneza finno-ugorskih narodov. In: Etnogenez finno-ugorskih narodov po danym antropologii. (Moszkva, 1974) 68.

¹⁰⁸ *M. S. Akimova*: Nekotorye voprosy formirovanija antropologičeskogo tipa vostočnyh finnov i obskih ugrov. CTIFU. Tezisy, II. (Tallinn, 1970) 33.

utóbb V. P. Alekszejev mutatott rá, hogy az ősi uráli rassz legtöbb jellemvonását az obi-ugorok, főként a vogulok őrizték meg.¹⁰⁹

A régészeti és nyelvészeti őshaza-elképzelés persze nem egyezik minden ponton, hiszen Hajdú Péter az Észak-Urál, Csernyecov pedig zömmel a Közép-Urál magasságában jelöli meg az uráli őshaza helyét. Az újabb régészeti adatok ez utóbbi álláspontot erősítik meg, mivel a lelőhelyek az Urál keleti oldalának erdős és ligetes steppei sávjában sűrűsödnek.¹¹⁰ (Az északabbi vidékeken tehát a lakosság jóval gyéresebb lehetett, de aligha volt lakatlan ez a vidék, mivel ebben az időben — a középső holocén kezdetén és derekán — az éghajlati viszonyok jóval kedvezőbbek voltak a mainál, a melegebb időjárás hatására a tundra szinte teljesen eltűnt az Urál vidékéről.) De a fenti ellentmondás, nézetem szerint, korántsem akkora, hogy a két elgondolást ne lehetne egybekapcsolni.

A régészeti leletek azonban az uráliak népi kapcsolatainak és vándorlásainak jóval bonyolultabb képét sugallják, mint eddig a nyelvészeti családfamoddal alapján azt sokan elképzelték. Ez utóbbi például nem hagy helyet a nagyon valószínűnek látszó korai uráli—baltikumi kapcsolatoknak. Legutóbb — bár más-más alapállásból — Meinander, Gurina és Gulya János figyelmeztettek erre.¹¹¹ A fentiek persze nem jelenthetik az őshaza létének és az uráliak fokozatos szétköltözésének tagadását, hiszen azt a régészet is egyre világosabban és egyértelműbben igazolni tudja. Úgy tűnik azonban, hogy e folyamat legfontosabb láncszemein kívül néhány, adatok híján eddig kevesebb figyelemre méltatott kérdést is módunkban lesz megvizsgálni. Természetesen nem szabad a régészeti és nyelvészeti adatok teljes összhangját várnunk, hiszen az anyagi kultúra és a nyelv fejlődése más-más törvényszerűségeken alapszik. Ezért az őstörténeti következtetések levonása mindkét tudományág szakembereitől messzemenő körütekintést igényel.

Az uráli és finnugor őshaza előbbieken említett helyéből már az egyes finnugor népcsoportok területi elhelyezkedésére is következtethetünk: nagyjából az i. e. 3000—2000 között a finn-permiek a Káma völgyében, az ugorok pedig az Urál keleti oldalán, Nyugat-Szibériában éltek. Ez utóbbi területen, de az uráli őshazától délebbre, a nyugat-szibériai ligetes steppe övezetében jelölhetjük meg az obi-ugorok és a magyarok távoli elődeit magába foglaló ugor közösség együttélésének színhelyét, s itt

¹⁰⁹ V. P. Alekseev: Blizkij k sovremennosti kranilogičeskij material po finno-ugorskim narodam, ih rasovaja differenciacija i etnogenez. In: Etnogenez finno-ugorskih narodov po dannym antropologii. (Moszkva, 1974) 68.

¹¹⁰ O. N. Bader: MIA, 166., 159—160.

¹¹¹ C. F. Meinander: Problema... 19.; N. N. Gurina: K voprosu... 17.; Ua.: Nekotoryje obščie voprosy izucenija neolita lesnoj i lesostepnoj zony Evropejskoj časti SSSR, MIA, 172., 21.; Gulya János: Gab es eine finnisch-ugrische Einheit? CTIFU, Pars I., 87—92.

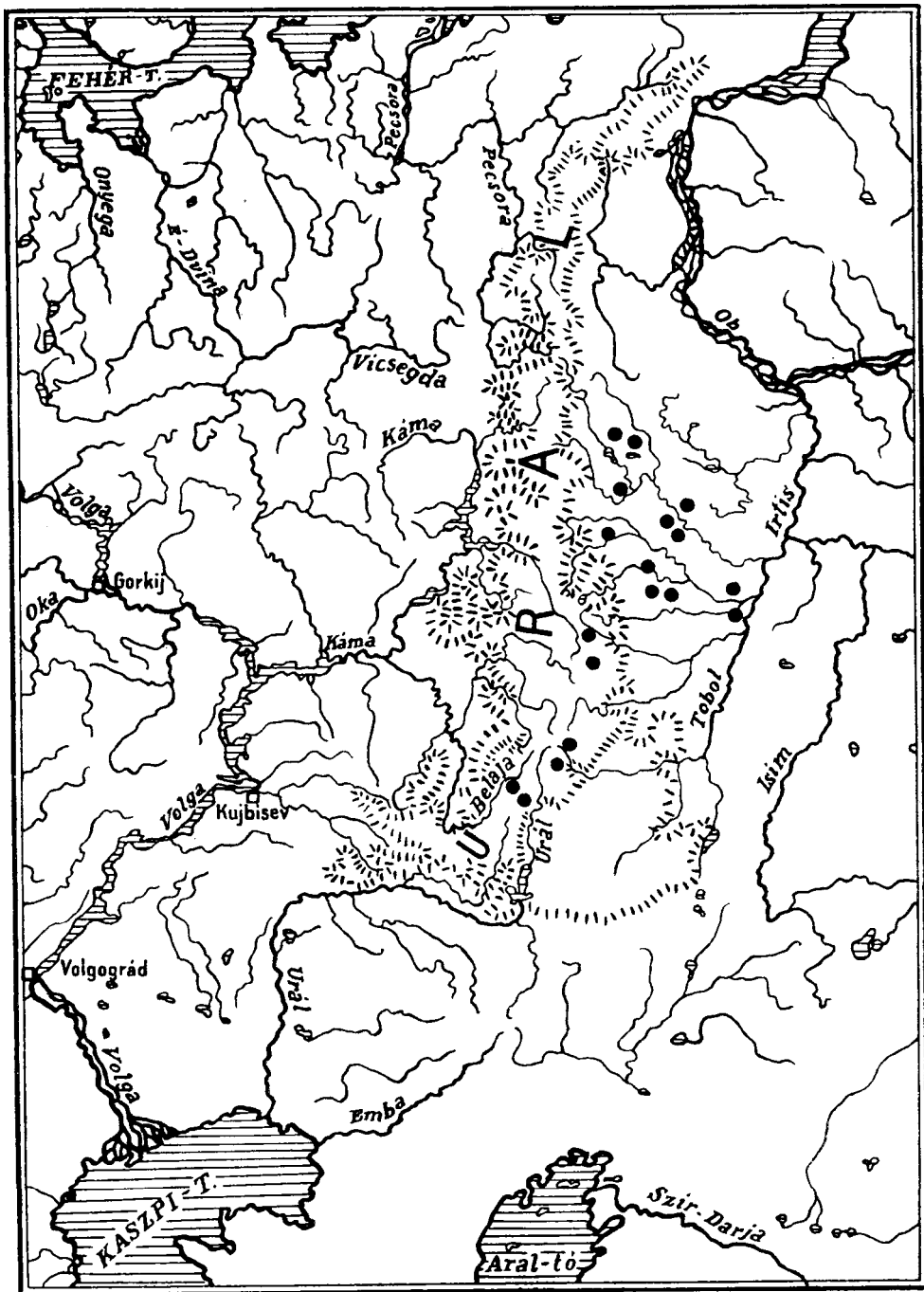
formálódott későbbön önálló néppé az ősmagyarság is. E terület körvonalazásában a régészet adataira is támaszkodhatunk. Ezek ismertetésére azonban máshelyütt keríték sort.¹¹²

Rövidítések

- Acta Arch. = Acta Archaeologica København.
 Acta Ethn. = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae.
 Acta Ling. = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae.
 AEB = Arheologija i etnografija Baškirii. (Ufa.)
 Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő.
 CIFU = Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum. (Budapest, 1960)
 CQIFU = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. (Budapest, 1975)
 CSIFU = Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum. (Helsinki, 1965)
 CTIFU = Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. (Tallinn, 1970)
 ESA = Eurasia Septentrionalis Antiqua. (Helsinki.)
 Ethn. = Ethnographia.
 FA = Folia Archaeologica.
 GAIMK = Gosudarstvennaja Akademiya istorii material'noj kul'tury. (Moszkva.)
 JSFOu = Journal de la Société Finno-Ougrienne. (Helsinki)
 KSIA = Kratkie soobščeniya Instituta arheologii AN SSSR. (Moszkva)
 KSIIMK = Kratkie soobščeniya Instituta istorii material'noj kul'tury. (Moszkva)
 MFMÉ = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.
 MHE = Materialy Horezmsoj ekspedicii. (Moszkva)
 MIA = Materialy i issledovanija po arheologii SSSR. (Moszkva—Leningrád)
 VII. MAEN = VII. Meždunarodnyj kongress antropologičeskih i etnografičeskih nauk. (Moszkva, 1964)
 MNy = Magyar Nyelv.
 MSFOu = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. (Helsinki)
 MSzFE = A magyar szókészlet finnugor elemei, I—II. Bp., 1969, 1971.
 Népr. Ért. = Néprajzi Értesítő
 NyK = Nyelvtudományi Közlemények
 Rég. Füz. = Régészeti Füzetek.
 SA = Sovetskaja arheologija. (Moszkva)
 SAI = Svod arheologičeskih istočnikov. (Moszkva)
 SE = Sovetskaja etnografija. (Moszkva)
 SMyA = Suomen Muinaismuistoydistyksen Aikakauskirja. (Helsinki)
 Tört. Szle. = Történelmi Szemle
 UAJb = Ural-Altaische Jahrbücher. (Wiesbaden)
 VEIEN = Voprosy etničeskoj istorii estonskogo naroda. (Tallinn, 1956)

¹¹² Fodor István: A finnugor régészet fő problémái. In: Uráli népek. Szerk. Hajdú Péter (Bp. 1975) 60—61., Ua.: „Verecke híres útján...” (A magyar nép őstörténete és a honfoglalás.) (Bp., 1975) 87—128.

— E dolgozat terjedelme nem tette lehetővé, hogy a vizsgált kérdéseknek csak hozzátétőlegesen is teljes irodalmát felsoroljam. Igyekeztem azonban azokat az újabb dolgozatokat feltüntetni, ahol az olvasó további bőséges irodalmat talál.

1. kép. A legkorábbi (i. e. IV. évezred) újkőkori lelőhelyek az Urál vidékén (Bader: MIA, 166. nyomán)

Tudományos ülészak

A NÉKOSZ MEGALAKULÁSÁNAK ÉVFORDULÓJÁRA

ROTTLER FERENC

A népi kollégiumi mozgalom zászlóbontásáról, a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) megalakulása 30. évfordulójáról a mozgalom egykori résztvevői, pedagógusok, tudósok 1976. december 1-én a Magyar Tudományos Akadémián rendezett tudományos ülészak keretében emlékeztek meg. Irodalomtörténészek, történészek, pedagógusok és szociológusok — részben a mozgalom egykori vezetői — áttekintést adtak a felszabadulás utáni demokratikus társadalmi-politikai átalakulásban oly nagy szerepet játszó népi kollégiumi mozgalom történetéről, valamint máig is ható pedagógiai tanulságairól.

Csatári Dániel egyetemi tanár (József A. Tudományegyetem), a történettudományok kandidátusa *Legendák és mítoszok nélkül* (A népi kollégiumi mozgalom társadalmi, politikai szerepe) című előadásában a mozgalom történetének — kialakulásának és felszámolásának — kritikus kérdéseit elemezte.

Csatári előadása bevezetőjében felhívta a figyelmet mind a mozgalom jelentősége eltűlésének, mind a NÉKOSZ és a mozgalom szerepe lebecsülésének veszélyeire. A mozgalom kezdeteiről megállapította, hogy az szoros összefüggésben volt az 1939 óta működő Bolyai, illetve Győrffy Kollégium pozitív tapasztalataival, valamint a Magyar Kommunista Párt felszabadulás utáni — a népi értelmiség kinevelését célzó — kezdeményezéseivel. 1942 februárjában, amikor a Bolyai Kollégium szakított a Turul Szövetséggel, és megválasztották a demokratikus kollégiumi hagyományokat folytató Győrffy István Kollégium tisztikarát, új fejezet kezdődött a magyar kollégiumi mozgalom történetében. Az 1942—1944 közötti évekről Csatári így emlékezett meg előadásában:

„A háború éveiben faluról felkerült népi fiatalok számára a némi taktikázással s ügyeskedéssel kikényszerített Győrffy Kollégium emberi felszabadulásuk s szellemi felemelkedésük olyan lehetőségeit biztosította, amely az adott korban elérhető volt. Nem hallgatva el az öntudatosodás kiindulópontjának szellemi tehertételeit, a folyamatnak azt a lényeges moz-

zanatát is hangsúlyoznunk kell, hogy ezek a fiatalok életükben először ekkor jutottak el az Operába, először láttak Shaw- és Molière-darabokat, egy-
kőjük először olvasott Illyés Gyulát és Kassák Lajost, és először ismerked-
tek meg József Attila és Babits Mihály költészetével. Szellemi öntudato-
sodásukban nagy szerepet játszottak Erdei Ferenc, Darvas József, Veres Pé-
ter, Illyés Gyula, Mód Aladár, Jócsik Lajos, Balogh Edgár, Nagy István, akik
rendszeres látogatói voltak a kollégiumnak, valamint a Schönstein-füzetek
és Molnár Erik tanulmányai. Ebben a folyamatban ismerkedtek meg az
együtt élő dunai népek egymásra utaltságának a gondolatával. Oroszul, ro-
mánul, szerbül, horvátul, szlovákul tanultak, és a baloldali, velük kapcso-
latba kerülő, a népeket megosztó nacionalizmusok ártalmait felismerő fel-
vidéki, észak-erdélyi, s délvidéki fiatalok: Jancsik Aranka, Nonn György,
Farkas Nándor, Bazsik Renáta, Rehák László és mások hatására a naciona-
lizmus tehertételeitől megszabadulva, a közös felszabadulók táborába so-
rakoznak föl. Így jutnak el a kollégisták a marxizmus—leninizmus, az osz-
tályharcos világnézet vállalásának szintjére. Erre vetnek fényt a Paraszt-
főiskolások Közösségének 1943 februárjában s az év augusztus 1—14. kö-
zött Dunavecscén rendezett táborozásának kérdőíveire adott válaszai,
amelyeknek központi gondolata: béke, felszabadulás, földosztás.

A felszabadulás kivívása érdekében a kollégisták az ellenállási moz-
galom minden jelentősebb akciójában részt vesznek. 1941 májusában kö-
zösben megtekintik a Budapesti Nemzetközi Vásár szovjet pavilonját, ott
vannak az 1942. március 15-i tüntetésen, megkoszorúzzák 1942. október
6-án Ady Endre, József Attila, Móricz Zsigmond sírját, és megteremtik,
debreceni harcostársaikkal összefogva, az ottani Györffy István testvér-
kollégiumot. A györffysták, akik közül többen — és éppen azok, akikre a
többség emberileg és őszintén föltekint: Gyenes Antal, Szűcs Ferenc, Ko-
vács Gyula, Tőkés Ottó — a párt tagjai lesznek, Béki Ernő, Somogyi Mik-
lós, Fehér Lajos, Donáth Ferenc, Ujhelyi Szilárd segítségével elmélyítik
legális és illegális kapcsolataikat a munkásmozgalommal.

Az ország náci megszállása után, amikor is Orbán László, Sziklai Sán-
dor, Kende István a Békepárt részéről bekapcsolják a kollégistákat az el-
lenállási mozgalomba, ennek feladataiból jelentős részt vállalnak. Ők kez-
deményezik például a Magyar Diákok Szabadságfrontjának létrehozását,
belépnek a fegyveres akciócsoportokba, szervezik a Görgey, Tánácsics, s
a Közgazdasági Egyetem zászlóaljait. A Görgey-zászlóalj soraiban harcol
s hal hősi halált Szijjártó Lajos, s kerülnek Budapesten a Gestapo fog-
ságába Gyenes Antal és harcostársai.”

Csatári Dániel részletesen ismertette a Györffy-kollégistáknak a de-
mokratikus földosztásban vállalt szerepét. Tizenegy kollégista megyei mi-
niszteri biztosként irányította a földosztást. Így: Horváth Lajos Pest, Fe-
kete Gyula Borsod, Kerék Gábor Heves, Szűcs Ferenc és Oláh Pál Csanád,

Medve Zsigmond Vas, Tild István Fejér és Tóth Benedek Zala vármegyében. A kommunista és a parasztpárti vezetők elismeréssel szóltak a kollégisták tevékenységéről.

A felszabadulás után — már legális körülmények között — a Győrffy-kollégisták egy része a Magyar Kommunista Pártban, másik — nem jelentéktelen része — a Nemzeti Paraszt Pártban talált otthonra. Ebben szerepet játszott többek között az is — emelte ki Csatári —, hogy a népi értelmiség kinevelésének gondolata mindkét párt programjában fontos feladatként szerepelt.

A népi kollégiumi mozgalom zászlóbontására 1946 nyarán került sor, amikor a Győrffy-kollégisták elhatározták, hogy kollégiumuk mintájára új kollégiumokat szerveznek. 1946. július 10-én hozták nyilvánosságra elhatározásukat, és ekkor alakították meg a Népi Kollégiumok Országos Szövetségét, amelynek elnöke Gyenes Antal, főtitkára Szabó Gergely, nevelési osztályának vezetője Kardos László lett (1947 nyarától ő töltötte be a főtitkári tisztelet).

A mozgalom kibontakozásáról és első sikereiről Csatári Dániel, idézve Illyés Gyula 1946. július 17-én írt sorait, a következőket mondta:

„Van pillanat — írta Illyés Gyula a parasztság művelődése ügyében, a mozgalom támogatása érdekében kiadott kiáltványában —, amikor a megértett szó többet ér a fejben, mint a zsebben a marék arany. Van pillanat, amikor a puszta emberi elhatározás valóságosabb dolog, mint egy lábon álló ház. És a népi kollégiumi mozgalom megindítása ilyen pillanat volt. Ahogy a fű kisarjad és a növény felfrissül a tikkasztó forróságnak véget vető eső után, úgy alakultak meg hetek leforgása alatt az új kollégiumok tucatjai. Miskolcon, Pápán a Petőfi Sándor, Szegeden a Móricz Zsigmond, Debrecenben a Bartók, a fővárosban a József Attila, Zrínyi Ilona és a többiek. E viharos előretörésben kétségtelenül szerepük volt a szervező Győrffy-kollégistáknak, de a kormányzat, a demokratikus pártok és társadalmi szervek támogatásának is. Keresztúry Dezső kultuszminiszteren kívül a mozgalom mellé állt Rajk László belügyminiszter, aki minden megyében egy épületet biztosított az új kollégiumok számára, és Gerő Ernő közlekedésügyi miniszter, aki 500 kollégista ellátásáról gondoskodott. Nem volt olyan problémája a szervező munkának, a kollégiumok gazdasági feltételeinek megteremtésére irányuló erőfeszítéseknek, amelyeknek megoldásában nélkülözték volna Vas Zoltánnak, a Gazdasági Főtanács főtitkárának és Molnár Erik népjóléti miniszternek a támogatását. S megértve, hogy gyermekeink jövőjéről van szó, kibontakozott a háború utáni nélkülözések ezernyi akadályát legyűrő népi szolidaritás: a munkásosztály és a parasztság hatékony támogatása is. A SZOT az üzemi bizottságokat mozgósította, a pécsi szénbányászok 25 kollégista ételmezését biztosították, a MÉMOSZ nem egy romos épületet (így a pesti Petőfi

Kollégiumot) állított helyre. Pest megye minden háromezer lakosa egy kollégista eltartását, Heves, Fejér, Bács-Bodrog és Szatmár megye községei egy-egy kollégista diák költségeinek fedezését vállalták, és az októberi gyűjtőívek már félmillió személy adományát (pénz, ruha, élelmiszer, felszerelési tárgyak) tüntették fel.”

Csatári Dániel előadása második részében — újabban előkerült, eddig ismeretlen források alapján — a mozgalom 1946—1948 közötti történetét mutatta be, majd az 1948, 1949-es a NÉKOSZ-ra vonatkozó — előbb átszervezését, majd felosztatását kimondó — párthatározatokra utalva a következőkben összegezte a népi kollégiumi mozgalom történeti szerepét:

„Végigtekintve a népi kollégiumi mozgalom szerepén, óhatatlanul megfogalmazódik a kérdés: nem volt-e más alternatívája a népi kollégiumi mozgalomnak a szocializmus építésének időszakában? Tisztában vagyok azzal, hogy a kérdés alapos elemzése meghaladja e mai vállalkozás kereteit, ezért csupán néhány gondolati elem felvázolásával igyekszem a válszadást megkísérteni.

Úgy vélem, nem a kapitalista társadalmi viszonyok ezzel egyidőben történő felszámolása, a proletárdiktatúra megteremtése, a szocializmus világméretű előretörésének objektív folyamata hatott a torzulások irányába, hanem az a politikai koncepció, amely a konkrét helyzet konkrét elemzésének lenini követelményeit nem tudta s talán nem is akarta érvényesíteni. S ezáltal a történelmi és szükségszerű előrelépés folyamatát olyan konfliktusokkal terhelte meg, amelyek komoly ellentmondásokat okoztak. »... Rákosi és társai megszedültek a forradalmi fejlődés sikereitől és saját hatalmi helyzetüktől, mégpedig annyira, hogy a tömegek történelemformáló szerepét mélységesen lekicsinyítve, a párt és a munkásosztály harcának nagyszerű vívmányait elsősorban saját sikerüknek, saját bölcsességük eredményének tekintették... — írta e konfliktusok szubjektív okait elemezve Nemes Dezső. — Nőtt a tekintélyük, amellyel később viszáztak, amelyet hatalmi monopóliumok eszközévé silányítottak... Mint ismeretes, ez nem sokkal a Tájékoztató Iroda 1948-as tanácskozása és a JKP-ot elítélő határozata után történt.« (Az MKP és az SZDP egyesülése. Társadalmi Szemle, 1973. 6. sz. 9—10 l.) Az objektív helyzet és a politikai vezetés szubjektivitásából adódó súlyos ellentmondásokat Kádár János így jellemezte: »Az általános helyzet kedvező volt. A burzsoázia már verve volt, és megkezdődött a még meglevő hadállásainak felszámolása; létrejött az egyesült munkáspárt; a munkás-paraszt szövetség erős volt; a kispolgárság csatlakozott a dolgozó osztályokhoz. A józan ész azt diktálta volna, hogy megkezdődjék a társadalom legszélesebb rétegeinek összekovácsolása a szocializmus közös erővel történő építésére.

De nem ebbe az irányba haladtak a dolgok. A szubjektivizmus miatt tótágast állt a logika, az összefogást szétmaró bizalmatlanság kezdett ra-

gályosan terjedni. Megkezdődött az ellenség kutatása, s azt elsősorban az egyesült munkáspártban keresték... A tömegkapcsolatok helyett repressziók, törvénytelen letartóztatások, perek következtek.

A súlyos tapasztalatokból okult pártunk, a szocialista világ, az egész nemzetközi kommunista mozgalom. A kommunista és munkáspártok óriási többsége felszámolta a dogmatizmust, elsősorban azt a képtelen dogmát, amely szerint „minél előbbre halad a szocializmus építése, annál inkább éleződik az osztályharc” s azt a torz „politikát” hogy az ellenséget a munkásosztály pártjának soraiban keresik.» (Interjúk a munkásegységről. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 107—108. l.)

A hibák kijavításának s a lenini politika kialakításának sodrában a Magyar Szocialista Munkáspárt a népi kollégiumok története értékeléséhez is világos, elvi támpontokat adott. Legendák és mítoszok nélkül... »A budapesti József Attila Népi Kollégium megalakulása része volt azoknak az erőfeszítéseknek, amelyeket a hatalomra jutott dolgozó nép tett az uralkodó osztályok műveltségi monopóliumának megtörésére, a munkás- és parasztfiatalok tanulási, művelődési lehetőségeinek biztosítására — írta Kádár János a József Attila Kollégium megalakulásának 25. évfordulójára szervezett találkozó résztvevőikhez 1971. szeptember 9-én intézett levelében. — A kollégium megalakulása fontos politikai tett volt, mert fölmörítette azokat a munkás- és parasztfiatalokat, akikre a népi hatalom támaszkodni kívánt. Ma, negyedszázad távlatából jóleső érzéssel elmondható, hogy azok a célok, amelyekért a József Attila Népi Kollégium vezetői, oktatói, az ott nevelkedett munkás- és parasztfiatalok is becsülettel küzdöttek, teljesültek: szabad, szocialista hazában él népünk, s ebben a történelmi átalakulásban az Önök munkája is sikereket értelt.»

Ezt a történelmi értékelést alkalmazva, a népi kollégiumok érdemeit éppúgy nem kell többé hibáknak minősítenünk, mint ahogy a dogmatikus politikai s szemléleti torzulások iránti ragaszkodást sem tekinthetjük a szocializmushoz való hűség fokmérőjének. Sokkal inkább a szocializmus egykori s jövőbeni sikereit érlelő, önként vállalt, szívvel-lélekkel végzett munkát. És a bizalomteljes történelmi értékelés arra ösztönözhet bennünket, hogy a természeti törvények könyörtelenségének alávetett, fogyatkozóapadó, de az évforduló érzelmeitől felfrissülő energiáinkkal hozzájáruljunk azoknak a feladatoknak a megoldásához, amelyek szocialista társadalmunk új sikereit érlelik.”

Csatári Dániel előadásához kapcsolódott *Svéd László* tudományos főmunkatárs (MSZMP KB Párttörténeti Intézete), a történettudományok kandidátusának előadása, aki a népi kollégiumi mozgalomnak a kor más demokratikus és forradalmi mozgalmaihoz való viszonyát elemezte. Rá-

mutatott arra, hogy a demokratikus ifjúsági mozgalom motorja mindennek-előtt a kommunista és szociáldemokrata munkásifjúság volt. Ugyanakkor — mondotta Svéd László — a népi kollégiumi mozgalomnak is megvolt a sajátos forradalmi feladata: kinevelni az új népi értelmiséget; előmozdítani a Magyar Kommunista Párt koalíciós politikáját, mindennek-előtt a Nemzeti Paraszt Párttal; közreműködni a demokratikus ifjúsági szervezetek megalakításában.

A népi értelmiség hiánya nagyon érződött az 1919-es forradalomban, mivel az Ady és Szabó Ervin által ihletett galileisták elsősorban a városi középrétegekből származtak, s így nem ismerték a falut, nem értettek a parasztok nyelvén.

„A NÉKOSZ direkt politikai munkájában — mondotta Svéd László — a legtöbbre tartom a belső koalíciós szellem szigorú, nagyon következetes védelmét. Mégpedig azért, mert az MKP és a Nemzeti Paraszt Párt szövetsége a népi demokratikus forradalom továbbfejlődésének egyik létfontosságú kérdése volt. A történelem igazolta a NÉKOSZ ifjúkommunistáinak úgymond koalíciós viselkedését. És az utókor elismeréssel adózik azon egykori parasztpárti fiataloknak is, akik a barátságra barátsággal válaszoltak, akik telítve a kollégiumi társaság forradalmi szellemével, ellenálltak a szirénhangok csábításának és tántoríthatatlanul kitartottak a munkás-paraszt szövetség mellett.”

Svéd László részletesen elemezte a NÉKOSZ és az ifjúsági tömegszervezetek kapcsolatát, majd a „NÉKOSZ-öntudat” kifejlődéséről és ennek kapcsán a pártvezetés és a NÉKOSZ-vezetők között kialakult ellentétokről a következőket mondotta:

„Kétségtelen, hogy az úgynevezett »NÉKOSZ öntudat« végletes kifejeződései megnehezítették azoknak az ifjúsági vezetőknek a dolgát, akiknek nem ezrek, hanem százezrek között kellett ifjúságpolitikát csinálniuk. És azokban az esetekben, amikor ez a »NÉKOSZ-öntudat« megközelítőleg sem vágott össze a forradalom egyetemes ifjúságpolitikájával, a partikuláris érdekeket is csupán látszólag szolgálhatta.

A NÉKOSZ kezdeti avantgardizmusa azonban némileg más megvilágításba kerül, ha a nagypolitika szemszögéből nézzük. Jóllehet, az 1948 szeptemberi párthatározat csak bizonyos pártszerveket marasztal el a NÉKOSZ felől fenyegető állítólagos veszély lebecsülése miatt, tudjuk, hogy illetékes pártfórumon maga Rákosi is meakulpázott a NÉKOSZ parttalan autonómiájának megtűrése miatt. Ennek vétkében bűnösnek találta és pellengérre állította Rajk Lászlót és Révai Józsefet is. Úgy tetszik, hogy Rákosi önkritikája és kritikája nem volt elég megalapozott. Eddigi vizsgálataim során olyan következtetésre jutottam, miszerint az MKP vezetői egy ideig tudatos toleranciát tanúsítottak a NÉKOSZ avantgardizmusával szemben, sőt mi több, maguk is táplálták azt. Tettükben ama helyes felis-

merésből indultak ki, hogy a forradalmi beállítottságú népi kollégisták avantgardizmusa a konkrét helyzetben, magyarán a koalíciós kormányzás kezdetén döntően a világi és az egyházi reakció ellenében hat. Ahhoz azonban, hogy ezt az avantgardizmust mederben tartsák és időben visszaálljanak a pedagógiai és politikai töltésű »NÉKOSZ-öntudat« egészséges szintjére, az kellett volna, hogy az MKP már a kezdet kezdetén minden szinten jól szervezett pártkapcsolatokat építsen ki a kollégistákkal, bevonja őket a közvetlen pártmunkába és megteremtse az ifjúsági fronton operáló valamennyi vezető elvtársi és baráti együttműködésének feltételeit.”

Pataki Ferenc, az MTA Pszichológiai Intézetének igazgatója, a neveléstudományok kandidátusa „A valóság pedagógiája — közösségi nevelés a népi kollégiumokban” — címmel tartotta meg a mozgalom nevelési tapasztalataival foglalkozó nagyhatású és igényesen kidolgozott előadását.

Bevezetőben a mozgalom nevelési koncepciójának kialakulásával foglalkozott, és elemezte a ma már szinte közhelyszámba menő valóságátalakítás, valóság pedagógiájaként nevezett kollégiumi nevelési mozgalom társadalmi és pedagógiai előfeltételeit. Kimutatta, hogy a kollégiumi nevelés tapasztalatai és tanulságai beletorkollottak a szocialista pedagógiai elmélkedés és gyakorlat nemzetközi áramába, és jelentősen hozzájárultak a marxista pedagógia „eredeti felhalmozásának” folyamatához.

„A népi kollégiumok pedagógiája — mondta *Pataki Ferenc* — abból a történeti tényből merítette legfontosabb erőforrásait, hogy tudatos és aktuális pedagógiai törekvések keretébe tudta fogni azt, amit minden mélyenszántó népi forradalom menetében láthattunk: a forradalmi átalakulás által megragadozott ifjúság sereglését. A kollégiumi mozgalom világos határu, eleven emberre szabott közösségekbe tömörítette ezt az ifjúságot, közösségi létezését mindennapos éleformává alakította és méltó feladatokat szabott elé. A nevelés kézzelfogható feladatai nem mesterkéltek pedagógiai gyakorlatból eredtek, nem is csupán a személyes karrier előkészítését szolgálták, hanem valódi és jól megérthető-megítélhető társadalomátalakítási tennivalókat jelentettek, a közhasznót szolgálták. Ezzel adtak indítékot és hitelt, személyes és társadalmi jelentőséget mindannak, ami egyébként mindenfajta nevelés elengedhetetlen része: a tanulásnak, a művelődésnek, a jellemalakításnak, a morális edződésnek.

Midőn tehát a NÉKOSZ nevelési gyakorlatát a valóság pedagógiája elnevezéssel illetjük, a lényegét illetően bizonyosan helyesen járunk el. Olyan pedagógia volt ez, amely a nevelődést egybekapcsolta a mindennapi forradalmi valóságátalakítással.”

Pataki Ferenc előadása második részében a kollégiumi nevelés valóságorientációjának érvényesüléséhez szükséges alapeszmékről beszélt. A

felelősségérzet eszméjéről szólva hangsúlyozta, hogy a kollégiumi pedagógia egyszerűen nem érthető meg a realisztikusan — és nem voluntarista módon — értelmezett felelősségeszme nélkül. A közösségi közvetítő alakzatok hiányát ma nagyon lehet érezni, és többek között ezzel is magyarázható a fiatalok cselekvési szándékainak magányossága. Ezért ma — húzta alá Pataki — a kollégiumi pedagógia tanulságai időszerűbbek, mint valaha. A kollégiumi élet alapélményei közé tartozott a valódi és jelentős cselekvésekben felnövő és megerősödő felelősségérzet és tudat, a felelős döntések és következményeik — akár akarod, akár nem — vállalása, a felelősség tényleges tapasztalása.

Az előadás egyik legérdekesebb, egyben a jövő neveléstudományi kutatásainak is utat mutató része a kollégiumi pedagógia előzményeivel, forrásaival foglalkozott. Külön és részletesen a „népi pedagógia” és a kollégiumi nevelés összefüggéseivel.

„A kollégiumi mozgalom sajátos vonása volt, hogy jórészt a magyar társadalom legmozgékonyabb, emelkedni akaró rétegeiből merítette növendékeit: az 1919 emlékeit őrző szórványokból, a gyermekeik iskolázásáért olykor emberfeletti erőfeszítésekre kapható munkás- és parasztcsaládokból, amelyeknek jelentős része a felszabadulást követően hamar megtalálta helyét a forradalmi erők soraiban. Ezek a családból, szülői példák-ból származó élmények — igen gyakran osztályszínezetű élmények — is beáramlottak a kollégiumokba. S csaknem mindegyikben ott voltak azok a fiatalok, akik már korábban is megindultak a tudatos és határozott elköteleződés útján. Úgy is mondhatnánk, hogy a NÉKOSZ mintegy gyűjtőmedencéje lett az említett munkás- és parasztcsaládokban divó „népi pedagógia” értékeinek és erényeinek. A munka és a tisztesség természetes tisztelete, a helytállás önmagukért, a puritánság és az önérzet, a tudás, a művelődés, a könyv és az „írástudók” megbecsülése, a mohó tudásvágy, a családba, a rokonságba, a szomszédságba és a községbe való beágyazottság, a nyílt szókimondás megannyi természetes előzménye és mintegy nyersanyaga volt a kollégiumi együttes nevelődésnek. Természetesen sok felemás vonás is belejárt szor mindebbe: faragatlanság is, meg ravaszdi élelmesség is, a sokat emlegetett kivagyiság is, meg sokfajta tapasztalatlanság és védtelenség. A kollégiumi pedagógia bizonyos értelemben a kollégista szülők és családok műve is. Ennek leszögezése aligha csökkentheti a mozgalom számos kiváló pedagógusának — már sokszor méltatott — érdemeit.

De aki kubikos csapatok meg aratóbandák levegőjében, munkában élő családi atmoszférában forgott gyermek- és serdülő korában, vagy szülei, ismerősei, rokonai révén belekóstolt a munkásszervezetek életébe, annak aligha lehetett nehéz természetes közegként élni tovább a szövetkezeti és a kollégiumi kollektívizmus életformáját. Ezt a légkört előnyösen

színezte a másfajta környezetből jövők, az osztályaiktól elszakadók izgékony-sága, provokáló tájékozottsága és individualisztikusabb kihívása. A kollégiumi mozgalomban ilyenformán kétségtelenül hatottak a magyar társadalomban még elevenen élő hagyományos, főként paraszti — és az újabb keletű — főként a munkásmozgalomhoz kapcsolódó — kollektivistikus eszmék és tapasztalatok. Mindez megkönnyítette a kollektivistikus társadalom mintáinak immáron tudatos elvállalását s a tudományos szocializmus eszméinek beivódását.

A pedagógiai és a pszichológiai kutatásnak bizonyosan lesz még mondanivalója a kollégiumi közösségek természetéről, pedagógiai és pszichológiai jellemzőiről. Ámde, némileg kihegyezve a kérdést, ezúttal is azt mondhatnánk, hogy e közösségek hatásának végső titka nem csupán pedagógiai és pszichológiai természetű.

A kollektizmus illúzió vagy csupán meddő pszichológiai erőfeszítések tárgya lesz, ha maga a közösség és a közösségben létesült kapcsolatok nem a közös társadalmi elköteleződés, nem a „közös ügy” alapján és szolgáltatában fejlődnek. A közösség lényege, hogy mindig önmagán túlra és messzebbre is utaló társadalmi célok jegyében él. Ha bepillantunk a fennmaradt kollégiumi iratokba, a kritika-önkritika esték jegyzőkönyveibe, vagy emlékeinket idézzük, világossá válik, hogy a kollégiumi közösségek milyen közel tudtak férközni az egyéni fejlődés árnyalataihoz, a jellem alakulásának finom rezdüléseihez, s milyen ösztönös pszichológiai érzékel tudták kezelni a legszemélyesebb élményeket is. De a mindenekelőtt való értékelési-megítélési szempont a cselekedeteké, a közösségi hasznosságé volt. Hogyan objektívalódsz a közösségben, munkádban, a mozgalomban, s a közösen vállalt ügy szolgáltatában — ez volt a kiinduló és a végpont. Meglehet, akadt ebben olykor némi közvetlen célszerűség; talán az emberi viszonylatok bonyolult világa is egyszerűbbnek tűnt, mint ahogy ma látjuk. Máskor az egyén lehetőségeit, képességeit is túl-túlbecsültük, s összetévesztettük a közösség erőivel. Nem is volt mindig oly könnyű eldönteni: hol végződnek a te lehetőségeid és érdemeid, jogosult becsvágyaid határai, és hol kezdődik a közösség érdeme és teljesítménye, amely nem hárul át automatikusan minden tagjára.”

A népi kollégiumi mozgalom pedagógiai tapasztalatairól szólt az egykori Eötvös-kollégista, *Köpeczi Béla* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárhelyettese.

Felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy a kollégiumi mozgalom pedagógiai tapasztalatai egyedülálló történelmi körülmények között születtek, s ezért megismételhetetlenek. Ugyanakkor rámutatott az emberformálás, az új értelmiség alakításának időtől független tartalmi és formai jegyeire. A megismételhetetlen, de ma is érvényes tanulásra: „az ember

csak közösséggel együtt emelkedhet, csak a néppel való szolidaritásban teljesezhet ki, csak a társadalom ügyeivel való foglalkozás segíthet nemcsak világnézetének kialakításában, hanem szakmájának megtanulásában és gyakorlásában s életvitelében is. A privatizálás divatja idején — mondotta Köpeczi akadémikus — nem indokolatlan erre felhívni a figyelmet.”

„A NÉKOSZ pedagógiai tapasztalata — a továbbiakban erről beszélt a korreferens — példát adott arra, hogy a kollégiumi közösségek alakító ereje milyen rendkívüli tud lenni, ha ezek megtalálják a társadalmi haladásnak megfelelő értékrendszert. A mozgalom kialakított egy olyan értékrendszert, amely egyaránt kiterjedt a közösségi és a magánélet szférájára. A sorrendiség az értékek rendjében persze nem volt ugyanaz 1945-ben mint 1947-ben. Nyilvánvaló, hogy a változott társadalmi helyzet a NÉKOSZ pedagógiájának változását is magával hozta volna, ha erre a lehetőséget megadják. Így egyén és közösség viszonylatában újabb elemek jelentkezhettek volna, melyek árnyaltabbá tehetnék volna e kapcsolatok felfogását és az ezek alakítását szolgáló pedagógia módszereit és eszközeit. Kár, hogy erre nem kerülhetett sor. Mindenesetre a NÉKOSZ példát mutatott a *teljes értékrend* tudatos kialakítására, és e tekintetben nem elégedett meg pusztán csak az értelmi tényezőkkel, hanem éppen a közösségi életen keresztül élménnyé tette az értékeket és az ezekre épülő viselkedési normákat. Most, amikor az értékek devalválásáról oly sok szó esik, érdemes erre a tanulságra is felfigyelni.

A NÉKOSZ pedagógiai tapasztalata összefüggésbe hozható annak az értelmiségi típusnak a kialakításával, amelyet a nagy olasz marxista teoretikus, Antonio Gramsci „organikus értelmiséginek” nevezett, olyan értelmiséginek, aki egyszerre politikus és szakember. A NÉKOSZ legjobb erői törekedtek arra, hogy az új értelmiség formálásával ezt a szintézist érvényesítsék. Magam abban az időben a szakkollégiumok létrehozását szorgalmazva, nagyobb hangsúlyt tettem a szakemberképzésre, mert az volt a meggyőződésem, hogy ez néhol a mozgalomban háttérbe szorul, és mert hittem azt, hogy hosszú távon olyan feladatok kerülnek előtérbe a társadalom építésében, amelyek magas szintű szakmai felkészültséget kívánnak meg. Bár erről vitáink voltak, úgy gondolom, hogy inkább a hangsúlyok voltak mások és nem a törekvés. Ma, amikor sokan egyoldalúan, csak a szakemberképzést emelik ki, helyes emlékeztetni az „organikus értelmiség” kialakításának szükségességére és e tekintetben felhasználni a NÉKOSZ tapasztalatait is.

Mostanában sokfelé jelentkezik a történelem és a történelmi tanulság szkeptikus megítélése. A történelmet természetesen az idő és a körülmények függvényében kell megítélni, de a társadalmi haladás szemszögéből ezt meg lehet tenni, s így lehet és kell a tanulságokat is levonni. A NÉKOSZ mozgalma nem ellentmondás nélküli, de emberformálásban kitűnt

szerepe nem vitatható, s ennek pozitív vonásai a reális humanizmus értékrendszerére építenek. Ezt a hagyományt ajánljuk tanulmányozni nem azért, hogy utánozzák, hisz ez úgyszólván lehetetlen volna, hanem, hogy szemléletét, módszerét, formáit megismerve, fejlesszék ki a társadalom és a benne helyét megtaláló ember alakítását szolgáló pedagógiát. Társadalmi elkötelezettség, új, teljesebb értékrendszer, az új értelmiség kialakítása — ezek azok a fő gondolatok, amelyekre a NÉKOSZ-tapasztalat ma is figyelmeztet.”

A tudományos ülásszak harmadik — nagy érdeklődéssel várt — előadását *Kardos László* tudományos munkatárs, a történettudományok kandidátusa, a NÉKOSZ egykori főtítkára „A népi kollégiumi mozgalom szerepe az új, a demokratikus és szocialista értelmiség kialakításában” címmel tartotta.

Kardos László előadása bevezetőjében a népi értelmiség kinevelődésének a Horthy-korszakban kialakult sajátos lehetőségeiről, ellentmondásos helyzetéről szólt. A népi értelmiség — mondta — az 1930-as, 1940-es években jól kitapintható, egyértelműen körülhatárolható szociológiai kategória. Majd így folytatta:

„A népi kollégista diákság értelmiségi missziós tudata — történetileg — már a harmincas évek végén megragadható a parasztfőiskolás egyetemi hallgatók tevékenységében, az első népi kollégium, a Bolyai-kollégium megalakulásának koncepciójában. Ez a tudat akkor még meglehetősen konfuzus, korlátozott és misztikus volt. Abból indult ki, hogy a népet, amelyen akkor kitüntetetten a parasztságot értették, a belőle kikérült korszak s szétszórt értelmiségiek sorra elárulták és megtagadták. A parasztságnak olyan értelmiségre van szüksége, amely hű marad hozzá, és értelmiségi fegyverekkel, szakértelemmel és szolidaritással segíti társadalmi harcát. Az első népi kollégisták még népközeposztályról ábrándoztak, amely értelmiségi népfikből rekrutálódik majd, s ez segíti győzelemre vinni a nép ügyét. 1941/42-re ez az álláspont oda módosult, hogy a kollégisták magukat a parasztság értelmiségének tekintették, akiknek az a feladatuk, hogy értelmiségi eszközökkel segítsék a parasztság, kivált a paraszti mélyrétegek osztályharcát. 1942/43-ra többségükben olyan népi származású értelmiségieknek tekintették magukat, akik egy népi demokratikus forradalom perspektívájában az ipari munkásosztály forradalmi szocialista mozgalmában a parasztság szervezését, a parasztság megoldandó szociális problémáira való módszeres felkészülést, népi diákság koncentrációját és nevelését tartották fő feladatuknak. 1943/44-ben az illegális mozgalomban jelentékeny részükben mint kommunista értelmiségiek vagy mint ezek küzdőtársai szervezték a diákság és az ifjúság népfront-összefogásait, antifasiszta tömörüléseit, konkrét ellenállási harcát.

1945 májusi konferenciájukon „Harcban nép — munkában értelmiség” jelszavukkal azt fejezték ki, hogy a dolgozó néposztályok forradalmi demokratikus törekvéseivel azonosítják magukat, és ezekért a célokért — az osztály nélküli szocialista társadalom megteremtéséért — mint értelmiség, értelmiségi eszközökkel harcolnak. A Győrffy-kollégisták mindenkor Illyés Gyula közismert disztichonját vallották vezérelvüknek:

„Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sejh, ma nem azzal

kellene: honnan jössz, — azzal ecsém: hova mész”

vagyis azt, hogy az az igazi népi értelmiségi, aki az odatartozáson túl a dolgozó néposztályok magas színvonalú szociális jóléte és optimális társadalmi szabadsága érdekében dolgozik és harcol. Hogy az egykori Győrffy-kollégisták életében e célkitűzések nem pusztá szavak, hanem konkrét tettek voltak, arra a ma délelőtt elhangzottak után utalni is elegendő.

Az ország felszabadulásának másnapján egyesek úgy vélték, a Győrffy-kollégiumra már nincs szükség, teljesítette történeti hivatását. Mások evvel ellentétben rövid lejáratú, 2 éves politikai főiskolává akarták átformálni, kizárólagosan alárendelve azt az aktuális pártpolitika praktikus teendőinek. A kollégium tagságának többsége mindkét variációt elvetette és úgy határozott — először fogalmazva meg ezt ilyen formában —, hogy a kollégium folytassa magas szintű értelmiségképző és nevelő szerepét. Autonóm kollektív önnevelő intézményként a szocializmus prespektívájában gyakorlati demokratizmusra nevelje a népi diákságot, és ezért magas színvonalú progresszív — demokratikus és szocialista — eszmei ideológiai képzést adjon tagjainak az aktív társadalmi-politikai tevékenységben is részesítve őket. Minden erővel támogassa a kollégista népi diákság szakmai képzését. Külön feladata a kollégiumnak, hogy szüntelenül munkálkodjék a történeti népi-nemzeti hagyományoknak a marxizmussal való összeötvöztetésén. Ez utóbbiról a záróhatározat szavaival szólva: „A kollégium öntudatnevelő munkájában hangsúlyozza történelmi és népi hagyományaink tudományos vizsgálatát és összeegyeztetését a leghaladóbb eszmékkel. Az új magyar demokrácia fejlődését a történelmi múlt és a népi kultúra pozitív elemeinek feltárásával is szándékozik támogatni. Röviden: a demokrácia magyar gyökereit keresi, hogy a fiatal magyar értelmiség harcos szándékait elmélyítse.”

És ezen a kongresszuson hangzott el az a deklaráció is: hogy a kollégium munkáját sok-sok hasonló intézmény munkájában kell folytatni! Ez a program találkozott össze az 1945—46-os években a gyerekeiket iskoláztatni kívánó munkás- és parasztszülők egyre hangosabban jelentkező kívánságával és a népi származású diákok egyre gyakoribb, a Győrffy-modellt követni akaró spontán közösség-szervezési kísérleteivel. Ezeket az igényeket és követeléseket tették magukévá a munkásság és a parasztság demokratikus pártjai is, közöttük kivált a legforradalmiabbak, kitörő

örömmel és egyúttal a támogatás őszinte szándékával üdvözölve a népi kollégiumok — történelmileg értékelve — a munkás és paraszti mélyrétegek eredeti érdekérvényesítő, érdekvédő, mondhatni, forradalmi leleményei voltak, osztályharcuk sajátos termékei, a dolgozó osztályok közvetlen érdekeinek érvényesítői a művelődéspolitikában, a kultúrában, az intelligencia körében. Nagy arányokban megteremti a dolgozó osztályok saját szerves értelmiségét, amely majd a hatalomra jutó osztályok teremtette demokratikus — perspektivikusan szocialista — nemzeti értelmiség döntő részét képezi: ez volt lényegében az a gondolat, amelyet az 1945/46-ban a népi kollégiumok megszületésében és növekedésében érintett osztályok és érdekeiket képviselő pártok feltétel nélkül képviseltek. Ezt fejezte ki az 1946 júliusában a népi kollégiumok tömegmozgalmát elindító kiáltvány is. Ezen az alapon jött létre az a tömeges népi kollégiumi mozgalom, amely a korszak nagy erejű, sajátos kulturális népi tömegmozgalmává vált.”

A NÉKOSZ feloszlátásának körülményeiről és a mozgalom utóéletéről — inkább visszaemlékezés jelleggel — ezeket mondotta a volt főtitkár: „1948 nyarára a népi kollégiumok értelmiségnevelő tevékenysége — jóllehet nehéz politikai harcok árán — általánosan ismertté és elismertté vált. Ezt a szintet két nyilatkozattal óhajtom aláhúzni. Lukács György írta 1948 júniusában: „A népi kollégiumi mozgalom a magyar népi demokrácia egyik legnagyobb büszkesége és reménye: egyike azoknak az alapításoknak, amelyekkel Magyarország az új átalakulásban nemzetközileg is élen jár.” A másikat ugyanekkor J. Huxley, a neves biológus, az UNESCO akkori főtitkára — miután megismerkedett a népi kollégiumokkal — nyilatkozta: „Ez az intézmény valóban egyedülálló a világon. Jelentőségét abban látom, hogy együttélésre neveli az ifjúságot, és hogy a kultúrát kivetíti a nép legszélesebb rétegei felé.”

Ekkor ütött be a katasztrófa. Jóllehet az organikus új értelmiség, a demokratikus népi értelmiség megteremtésének gondolata és gondolja — a magyar népi demokrácia forradalmi erőinek alapálláspontja volt, a NÉKOSZ önállósága és demokratikus organizációja az akkor már jelentkező személyi kultusz légkörében felkeltette a korabeli ifjúságpolitika s a NÉKOSZ-ra egyébként is gyanakvó szektáns irányzat ellenszenvét. Rákosi Mátyás mondta ki a verdiktet. Az ő hozzám intézett szavait idézem: „Bevallom, már hosszú ideje gyanakvással és fenntartással tekintettem a NÉKOSZ-ra. (...) Meg is mondom, miért. Nézze, én a szocializmus dolgait még a régi nagykönyvből tanultam. Ebből megtanultam, mi a párt, mi a felépítése, szerepe a szocialista forradalomban, hogy kell azt vezetni... Tanultam, hallottam tömegszervezetekről, transzmisszióról, meg arról, mi a párt és az állam viszonya... De arról sehol sem olvastam és hallottam, hogy a szocializmus útján népi kollégiumok is vannak és hogy azokkal is építik a szocializmust. A népi kollégiumokról egy szó sincs abban a régi

nagykönyvben, és nem is hiszem, hogy szükség van rájuk.” (Kardos László visszaemlékezése — R. F.) Evvel az ítélettel halálos sebet kapott a népi kollégiumi mozgalom értelmiségi nevelő tevékenysége. A szövetség még egy esztendőt ugyan egzisztált, leépítve, regulázva, korlátozva, némi-képp fel is biztatva avval, hogy a kollégiumok államosítása során majd nevelői kara a hazai kollégiumok egyetemét nevelheti a népi kollégiumok tapasztalataival. Végül is feloszlatták. A demokratikus népi értelmiség intenzív és hatékony képzésének folyamata egy időre erősen meggyengült hazánkban. Nem arról van szó, hogy nem jöttek fel népi származékok a középiskolába és az egyetemekre, nem arról van szó, hogy a kétkezi munkások és dolgozó parasztok gyermekeinek arányszáma nem növekedett a közép- és felsőszintű tanintézetekben, arról sincs szó, hogy az iskolák államosítása, a tanügyi reformok sorozata, a nevelői kar felfrissítése nem járult hozzá a tanintézetek szellemének demokratizálásához. Arról van szó csupán, hogy egy olyan kipróbált és bevált komplex nevelőapparátust kapcsoltak ki, amely épp a demokratizmust biztosította volna az ifjúság képzésében, értelmiséggé nevelésében egy olyan korszakban, amelyben a verbalizmus, a dogmatizmus, a konformizmus, a sematizmus kezdte átvenni az uralmat az élet fölött. Minden bizonnyal ezért is nem maradtak fenn a népi kollégiumok.”

Kardos László előadása befejező részében azokról a tudományos kutatásokról szolt, amelyek nyomán a közeli kiadás stádiumába jutott több — a mozgalom történetével, szociális összetételével foglalkozó kiadvány, majd részletesen ismertette az egykori kollégisták körében végzett szociológiai vizsgálat legfontosabb eredményeit.

Huszár Tibor egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem), a szociológiai tudományok doktora korreferátumában vitába szállt Kardos László referátumának néhány megállapításával.

Mindenekelőtt vitatta a népi értelmiség fogalomkörének — Kardos előadásában elhangzott — értelmezését. Kifejtette, hogy Bethlen István és köre levonták 1919 tanulságait, és maguk is kezdeményezték a gazdag-paraszti réteg gyermekeinek értelmiségi feljuttatását. Az 1930-as évek elején Gömbösék erre válaszolva — a történelmi arisztokráciával szembeni ellenállásukat kimutatva — engedték be a kevésszámú közép- és szegényparaszt gyermeket az egyetemekre.

Huszár korreferátumában rámutatott a népiesek — a szárszói találkozóval és a Magyar Élet egyes írásaival is bizonyítható — polarizációjára, a népies baloldal és jobboldal szembefordulására. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy a kommunista párton belül kialakult és megerősödött egy helyes politikai vonal, amelyik kereste a progresszív erőkkel való szövetkezés lehetőségét.

A NÉKOSZ felosztatásának körülményeiről szólva Huszár kifejtette, hogy a Kardos által idézett Rákosi-féle kijelentés manipulatívnak látszik, tekintettel arra, hogy Rákosit ebben az időben — s erre számos bizonyíték van — a legkevesbé a textus érdekelte, s valószínűleg több ok egyidejű közrejátszása miatt döntött a NÉKOSZ felosztatása mellett.

Befejezésül Huszár Tibor javasolta a NÉKOSZ történetével foglalkozó kutatások folytatását, és kiemelte a kollégiumi mozgalom pozitív öröksége ápolásának a fontosságát.

A tehetségek kiválasztása és kinevelése, valamint a közéletiség és a szakmai igényesség korrelációjáról szólt Szabolcsi Miklós akadémikus, az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának elnöke hozzászólásában. Előljáróban kiemelte, hogy a NÉKOSZ munkája nemcsak a múlt-ra, hanem jelenre és a jövőre nézve is változatlanul időszerű, bár mindig más és más történelmi-társadalmi körülmények között kell megismételni. majd részletesen szólt az elit és a mobilitás kérdéséről:

„Vita van arról, hogy vajon az elit polgári kategória-e? Én úgy látom, hogy nem születési vagy vagyoni előjogok, hanem a képességek, tudás, alkotókészség, rátermettség és magatartás okán kiváló tehetségekre a szocialista társadalmi rendszernek is szüksége van, ezek kiválását elő kell segíteni; a tehetség elitjéről semmilyen módon nem mondhatunk le. A káros egyenlődsdi ezen a területen is lefelé való nivellálódást jelent. Ahhoz azonban, hogy a tehetségeknek ez a csoportja valóban kialakuljon, szükség van az egyenlő előfeltételek megteremtésére, szükség van a kezdeti hátrányos helyzet megszüntetésére, szükség van tehát arra, hogy a NÉKOSZ munkájának ez a lényeges öröksége mintegy általánossá, országossá, tömegmértetűvé legyen. És újból megoldandó feladat a „népi” értelmiség, a hátrányos helyzetből indult tehetségek segítése — nem kampányként, de rendszeresen, egész iskolarendszerünk egyik leglényegesebb funkciójaként.

Szocialista társadalmi rendszerben az elitképződés állandó egyensúlya a mobilitás, hogy az igazi tehetségek, az igazán rátermettek szabad utat kapjanak. Mindnyájan tudjuk — több vizsgálat bizonyította —, hogy társadalmi rendszerünk mai stabilitásának egyik árnyoldala a túlságos megmerevedettség, a rétegek — s tegyük hozzá: a korosztályok közötti határok állandósulása. Az új és új értelmiség újbóli és újbóli felnevelésének feladata az eddiginél nagyobb mobilitást követel meg. Ez ma azzal is egyet jelent, hogy a fiatal, felnövekvő tehetségeknek nagyobb teret adnak tehetségük kibontakozására és a felelősség vállalására is — hatalmi és vezetői posztok átadása árán. Hadd fejem hozzá: olyan irányú mobilitást is, amely néha a kezdeményezők ellen fordul. Az egyes csoportoknak megvan a hajlamuk a bezárkózásra, a „sündisznó-állás” létesítésére, egy-egy szervezeti forma túlzott állandósítására, s ez alól helyenként a NÉKOSZ által felne-

velt népi értelmiség egyes csoportjai sem kivételek. Az elitképződés és a mobilitás mai követelménye éppen a nemzedékek közti merev határok lebontása is — fiatalabbak és idősebbek termékeny együttműködését, a cse-re állandó lehetőségét kell biztosítani.

Egy másik ellentétpár — folytatta Szabolcsi Miklós — a korszerű szakmai műveltség és ideológiai képzettség, amelyet egyidejűleg kell hogy hordozzon, szervesen magáévá éljen az az új ember, akinek kialakítása a NÉ-KOSZ munkájának is egyik törekvése volt. Ez a követelmény, ez a célkitűzés változatlan és ugyanakkor változó formában jelenik meg, amennyiben a korszerű műveltség ideálja ma mennyiségileg és minőségileg többet és bonyolultabbat jelent, mint 1945-ben; a marxizmus elsajátítása is nagyobb szellemi erőfeszítést, rugalmasságot és alkotókészséget követel meg, mert bonyolultabb, többértelműbb valóságot kell megismernünk, általánosítanunk. Bizonyos, hogy a ma felnövő értelmiségi műveltségének modellje némiképp változik a 30 év előttihez képest, alkotóelemei módosulnak, az alapvető célkitűzés változatlan volta mellett.

Ennek a kérdésnek mintegy magatartásbeli oldala a szakszerűség és demokratizmus, a szakmaiság és kollektív magatartás egyidejű jelenléte és dialektikája. Kétségtelen, hogy a NÉKOSZ érdeméből — vagy a NÉ-KOSZ érdeméből is — kialakult a magyar értelmiségnek is egy sajátos szakmai-mozgalmi típusa, egy közösségi magatartású, áldozatkész és vállalni tudó, szervezni tudó szakembertípus. Nem konfliktusok és belső hasadások nélkül, hiszen közéleti tevékenység és szakmai továbbfejlődés egyensúlya olykor megbomlott, és igen sok példa van az egyoldalúan csak mozgalmi, tudásanyagban lemaradt vagy más oldalról szakbarbárságba süllyedt, vagy abba menekülő típusra. Az „információrobbanás”, mint meg-megújuló követelmény a szakmai szinten — a változó, „ravasz” valóság, a gazdasági-társadalmi folyamatok sokszor nehezen belátható fordulatai — csak fokozzák a két pólus közti feszültséget.”

Korreferátuma befejező részében Szabolcsi akadémikus a marxizmusnak és magyarságnak, a marxizmusnak és népiségnek a magyar munkásmozgalomban meglevő szintéziséről beszélt. A népi hagyományok találkoztak az európai kultúra legnemesebb hagyományaival és termékenyítőleg hatottak a szocialista Magyarország kulturális fejlődésére. A NÉ-KOSZ kulturális vívmányait, modelljét tovább kell fejleszteni, „megszüntetve megőrizni” értékeit, kialakítani a mai népiséget.

* * *

A tudományos ülészak befejezéseként Dr. Garamvölgyi Károly miniszterhelyettes a mozgalom egykori résztvevőinek és támogatóinak emléklapetteket adott át.

Vita

ÁZSIAI TERMELÉSI MÓD ÉS RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALOM

HAHN ISTVÁN

Az utóbbi néhány évben határozottan megélenkült — és egyben ki is élesedett — hazánkban a társadalmi formációk rendszeréről szóló elméleti vita; különösen, ami a legkorábbi osztálytársadalmi jellegű formációt, az ún. ázsiai termelési módot illeti. Az MTA II. Oszt. Közleményeinek XXIV. (1975) évfolyamában (129. skk., 145. skk.) két tanulmány, Komoróczy Gézáé és Puskás Ildikóé, valamint ez utóbbinak Steinbach Antallal közös vitaismertetője (115. skk.) jelent meg erről a kérdésről. A vitára reflektált Ferenczy Mária ismertetője (Magyar Fil. Szemle 1975: 486. skk.), és jelentős tanulmányokat magába foglaló gyűjteményt jelentettek meg az MTA Orientalisztikai Kutatócsoportjának tagjai ebből a tárgykörből. A kérdéskomplexum egyes mozzanatait dolgozták fel Ágh Attilának „A történelem kérdőjelei” c. kötetében (Magvető 1974) foglalt tanulmányai is, amelyekre meg lehetős részletességgel reagált Lendvai L. Ferenc ismertetője (Magyar Fil. Szemle 1976: 667. skk.). Tőkei Ferencnek akadémiai székfoglalója (1974) ugyancsak 1976-ban vált hozzáférhetővé nyomtatott formában (MTA I. Oszt. Közleményei XXXIX. 55. skk.), és ezzel kb. egy időben jelent meg Lukács József tanulmánya *A történelmi fejlődés dialektikája és az ázsiai termelési mód* címmel (Társadalmi Szemle XXXI. 1976. máj. 56. skk.). E sorok írója egy meghatározott kérdéskörrel — az Őszövétség társadalomképével — kapcsolatban próbálta megvizsgálni az ázsiai termelési mód fogalmának érvényét (Világosság 1975: 2. sz.), és a vita általános vonatkozásaihoz is fűzött egy-két reflexiót (Magyar Fil. Szemle 1976: 662. skk.). Legutóbb pedig az MTA II. Oszt. Közleményeinek hasábjain jelent meg Lendvai L. Ferenc vitacikke (Történetfilozófiáról és történettudományról — Mezopotámia ürügyén (MTA II. Oszt. Közleményei XXV. 1976. 331. skk.), amelyben főként Komoróczy Géza, Puskás Ildikó és e sorok írója által írt cikkekkal száll vitába, de bírálatának éle leginkább Komoróczy tanulmányát éri, mint aki „elméleti szempontból a legmesszebbre megy”. A vita véleményem szerint azonban már-már kezdi túllépni a szakmai diszkusszió szokásos normáit. Mindenképpen el kellene kerülnünk, hogy a tudományos viták sze-

mélyi torzszalkodássá fajuljanak; hogy a „kinek van igaza” kérdése a „ki kit győz le” harci kérdésévé torzuljon. Akárcsak a sportszerű vívásban, tudományos vitáinkban is csupán találatra szabad törekedni az ellenfél érrendszerén, nem pedig sebeket osztogatni, kétségbe vonva a vitapartner tudói illetékességét. A magam hozzászólása sem vitacikk nem óhajt lenni; még kevésbé arrogálja magának azt a jogot, hogy „döntő” érvennyel szóljon bele egy nyilván — Magyarországon és országunk határain túl — hosszú időn át folyó vitába. A jelen hozzászólás megírásának oka az a felszólítás és nyilván őszinte igény, hogy a marxista történetfilozófia problémáinak kidolgozásában alakuljon ki történészek és filozófusok alkotó együttműködése; célja pedig az, hogy az ázsiai termelési mód fogalmában kifejeződő absztrakciót az ismert vagy feltételezhető történelmi tényekkel konfrontálva egyrészt hozzájáruljon a — jelenleg inkább általánosságokban mozgó — vita tárgyyszerűbbé tételéhez, másrészt pedig ezen fogalom érvényének kritériumait, alkalmazhatóságának kiterjedését és határait közelebbről megvizsgálja.

Az ázsiai termelési mód fogalmának forrásbázisához

Mint ismeretes, Marx az Indiára érvényes „*ázsiai termelési mód*” kritériumainak meghatározásában és leírásában elsősorban a nagymogul francia háziiorvosának, az akkori 17. sz.-i India kiváló gyakorlati ismerőjének, F. Bernier-nek leírására hivatkozott. Az újabb kutatások is főként középkori és kora-újkori európai Kelet-kutatók és utazók adatai alapján következtetnek a marxi kategóriák akkori és ottani érvényére. Fellelhetők-e azonban az ázsiai termelési módnak, mint gazdasági-társadalmi és egyben ideológiai rendszernek, e rendszer meglétének forrasszerű adatai az ókori szerzőknél? Erre a kérdésre most nem az egykori elszórt adatok alapján keresünk választ, kutatván pl. azt, hogy fennmaradt föld-adásvételi szerződések, bírói ítéletek és állami szabályozások mily mértékben vallanak korlátozott jellegű birtoklás avagy teljesértékű tulajdon meglétére a szóbanforgó területen.¹ Anélkül, hogy az ilyen jellegű alapvető vizsgálódásoknak nagy jelentőségét és szükséges voltát tagadnánk, most inkább azt a kérdést vetjük fel: igazolható-e forrasszerűen, hogy az ázsiai termelési mód fogalmának egyes konkrét kritériumai (elsősorban a föld-magántulajdon hiánya, ill. az állam legfőbb reprezentánsának elsődleges földtulajdona és ebből fakadó egyéb gazdasági, társadalmi, politikai jelenségek) egységes

¹ Az ókori keleti forrásanyag mérvadó feldolgozását adja I. M. Djakonov: *Az ókori Közel-Kelet társadalma az i. e. 3. évezredben és a 2. évezred első felében*, magyar ford. Bp. 1972; vö. az újabb publikációk közül: M. A. Korosztovcev: *O ponyatii „Drevnij Vosztok”*, VDI 1970: 1; G. A. Melikisvili: *Nyokotorie aszpekti voprosza o szocialno-ekonomiceszkom sztroje drevnyih blizsnyevosztocsnyih obszcseszty*, VDI 1975: 2, 18. skk., további szakirodalmi utalásokkal.

rendszerre, a marxi terminológia szerinti *totalitássá* sűrűsödtek, és hogy ezt az egységes rendszert egyes antik szerzők felismerték, megfigyelték. Úgy tűnik ugyanis, hogy az erre utaló antik forrásokat — éppen az ázsiai termelési mód fogalmának és fogalmi kritériumainak meghatározása számára — nem vették eléggé figyelembe. Pedig ilyen források akadnak: nem is kevés, nem is érdektelenek vagy jelentéktelenek.

1. Az ókori *Egyiptomra* vonatkozóan már korábban idéztem és kommentáltam Mózes I. könyvéből a József-történetnek alábbi epizódját (47, 18. skk.). „[Az egyiptomi éhínség] második évében eljöttek [az egyiptomi parasztok Józsefhez] és így szóltak hozzá: nem tagadjuk urunk előtt, hogy elfogytak nyájaink is; jól tudod: földünkön és pusztá testünkön kívül nincs már semmink sem. Miért halnánk meg szemed láttára? Legyünk hát mi is, földjeink is a tied; vásárolj meg minket rabszolgául, és adj ezért vetőmagot, hiszen ha kipusztulnak a földművelők, az egész ország pusztává változnék! József tehát megvette [(a fáraó számára)] Egyiptom egész földjét, mivel a súlyos éhínség miatt mindenki eladta saját tulajdonát. Mindezt átadta tehát a fáraónak, s a földdel együtt mindazokat a népeket, kik Egyiptomban, az ország egyik határától a másikig éltek. Kivételt képeztek a papok földjei, melyeket azok [már korábban] a királytól kaptak, mivel ők a közraktárakból kaptak ellátást és ezért nem kényszerültek saját földjük eladására. Így szólt hát József a népekhez: amint látjátok, most már ti is, földetek is a fáraó tulajdona: vegyetek hát vetőmagot, és vessétek be földeteket... A termés ötöd részét adjátok a királynak, a többi négy részt nektek hagyom, hogy legyen vetőmagotok és táplálékotok családotok, gyermekeitek számára is. Ők pedig így válaszoltak: sorsunk a te kezében van; csak tekints ránk urunk kegyesen, s akkor szívesen szolgálunk a királynak. Ez időtől kezdve mind a mai napig Egyiptom egész földjén a termés ötödét a királynak adják...”

A kép, amelyet ez az ószövegségi aitiológiai monda az egyiptomi társadalomról ad, eléggé világos: minden földnek (a papi földek kivételével) elsődleges tulajdonosa a fáraó, az egyes parasztok csak birtokosok, ill. bérlők, akik ezért termésük 1/5 részét szolgáltatják be; az adó tehát földbér formájában jelenik meg; mindenki a fáraó szolgája, az alapvető termelőeszközök: a föld és a nyáj pedig a királyé. Ez lényeges vonásaiban megfelel az ázsiai termelési mód ismert kritériumainak.

2. Ugyancsak *Egyiptomra* vonatkozik Diodorus Siculus (i. e. I. sz.) alábbi leírása, amely jóval korábbi szerzők adatain alapul (I. 73):

„Az ország egész földje három részre oszlik, melyek közül az első a papok tulajdona; ezt az ország lakói igen nagy tiszteletben tartják, mivel a papok irányítják az istenek kultuszát és egyébként is gyermekkoruktól fogva ők részesültek a legtöbb ismeretben. Ezeknek a földeknek jövedelméből fedezik az áldozatok költségeit, táplálják a szertartások vezetőit és gon-

doskodnak szükségleteikről... A második rész jövedelmeivel a királyok rendelkeznek, ebből fedezik a háborúk költségeit, tartják fenn pompás udvarukat és ajándékozzák meg az arra méltó személyeket. Az egyes polgárokat nem terhelik agyon adókkal, mivel a földekből eredő jövedelmük eléggé bőséges. Az utolsó [=harmadik] rész az ún. harcosoké [gör.: *machimoi*]; ők látják el az összes katonai feladatokat. Ezt azért kapják, hogy a lehető legkészségesebben vállalják az országért a veszélyeket, és katonaiszolgálati földjükre való tekintettel kockázataitól se riadjanak vissza. ... Mindezekén kívül a társadalomnak még három csoportja van, éspedig: pásztorok, földművesek és kézművesek. *A földművesek csekély összeg ellenében bérlik a termékeny földeket a királytól, a papoktól és a harcosoktól és minden idejüket a földeken való munkára fordítják...*"

A kép itt némileg bonyolultabb annál, amit egy évezreddel korábban az ószövetségi elbeszélés rajzolt az egyiptomi viszonyokról. A királyi és papi (templomi) földek mellett a katonai arisztokrácia földjeit is külön kategória tartja nyilván; de a leglényegesebb vonás itt is az, hogy a közvetlen termelők, a földművelők nem tulajdonosai, hanem csak bérlői, ill. birtokosai földjeiknek, azokért bért fizetnek. Az adó hiányát (vagy legalábbis alacsony voltát) a görög szerző azért emelheti ki, mert a földek után fizetendő adó — földbérleti díj formájában jelenik meg. Az ázsiai termelési mód lényegi vonásai ebben az ábrázolásban is jól felismerhetők. — Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy Diodorus egyiptomi történeti fejezeteinek további közlései — legalább hallgatólag — feltételezik a királyok abszolút uralmát az ország földje felett. Sesoösis király Egyiptom földjét saját hívei között osztotta szét (I. 54) — tehát a földbirtokkal szabadon rendelkezik; ugyanígy Remphis király is önkényesen rendelkezik az ország kincseivel (I. 62, 5. skk.).

3. *Josephus Flavius: A zsidók története (Antiquitates) II. 7. 7, 189. § skk.*) (Az egyiptomi éhínség idején)... József előbb pénzért adta nekik a gabonát, amikor pedig pénzüik elfogyott, nyájaikért és rabszolgáikért vásároltak. Akiknek pedig valamennyi földjük volt, azt engedték át az élelem fejében. Mivel ily módon a király minden vagyonnak tulajdonosává lett, a lakosságot széttelepítette, hogy biztosabban tarthassa kezében mindent a földtulajdont — kivéve a papokét, mert azoknak a földje megmaradt. A szörnyű csapás azonban nemcsak testüket tette rabbá, hanem szellemüket is szolgai jellegűvé, s a jövőre nézve is igénytelen életmódra kárhoztatta őket. Amikor pedig a bajok enyhültek és a folyó ismét elárasztotta az országot, az ismét bőven nyújtotta terményeit, József minden várost felkeresett, összegyűjtötte lakóinak tömegeit, s a földet, amelyet az ő felajánlásuk alapján a király egyedül tarthatott volna meg a maga számára és egymaga használhatott volna, örök időkre kegyként átadta nekik, azzal a felszólítással, hogy a földeket úgy tekintsék, mint a saját tulajdonukat,

azokon szívesen dolgozzanak s a termés ötödrészét fizessék a királynak azért a földért, amelyet nekik átenged, holott az a sajátja. Mivel pedig ők ilyen váratlanul a földek „gazdáivá” lettek, örömmel vállalták a parancsok teljesítését. Ily módon József a saját tekintélyét is megnövelte az egyiptomiak szemében, s a király iránt is fokozta jóindulatukat; az a törvény pedig, hogy a termés ötödét a királynak kell adni, a későbbi uralkodók idején is fennmaradt.

Az ószövetségi történetnek Josephus által közölt fenti változatát azért soroljuk az önálló forrásértékű szövegek közé, mert nem pusztá parafrázis a bibliai szövegnek, hanem ahhoz képest — nyilván más, későbbi, hellenisztikus forrás alapján — néhány új vonást is nyújt. A bibliai szövegtől eltérően nem az egyes parasztokkal áll itt szemben József, hanem az egyes „városokkal” közösségeivel. Új az a közlés is, hogy a fáraó a földek átvételkor a lakosságot széttelépítette; új mozzanatként merül fel a földek visszaadás az éhínség után; de ezen a ponton, amennyire a görög terminológia kevésbé precíz volta megengedi, világos különbséget tesz a király *tulajdona* és a parasztok *birtoklása* között („a király a földeket *kegyként* adja vissza, bár azok tkp. az *övéi maradnak*”). Az ázsiai termelési módnak az az alapvető jellegzetesége, hogy a közvetlen termelők csak birtoklási, de nem tulajdonjoggal rendelkeznek, Josephusnak, ill. forrásának adataiból is kiolvasható.

Az eddigi három, Egyiptomra vonatkozó forrás után az *indiai* viszonyokat bemutató antik források — amelyekre Puskás Ildikó cikke is utalt — a leginkább egyértelműek (i. m. 146 l.).

4. *Strabón 15, 1, 40, C 704. skk.* Az indiai társadalom egyes csoportjainak (amelyek csak részben azonosak a történelmileg ismert varnákkal) ismertetése során a földművelőkről (gör.: *geórgoi*) az alábbiakat közli: „Az egész ország királyi tulajdon; ők pedig a földeket a termés negyed részét kivető bér fejében művelik meg.” Hasonlóképpen a pásztorok és vadászok is a királytól kapnak ellátást: „Annak fejében, hogy a földeket megtisztítják a vadállatoktól és a magokat pusztító madaraktól, a királytól meghatározott mérték szerinti ellátást kapnak.” Ugyanilyen értelemben szól az ország egész lakosságáról (15, 1, 46, C 707): „Egy részük adót fizet és ingyenes munkát teljesít meghatározott rend szerint, a fegyverművesek és hajóépítők pedig a királytól kapják ellátásukat: ugyanis kizárólag neki dolgoznak.” Ezzel kapcsolatban a szerző azt is közli, hogy Indiában nagyon kevés a rabszolga, a termelő munkát a királytól függő szabad emberek végzik (15, 1, 54 vége, C 710).

5. Hasonló értelemben ír *Diodorus Siculus II. 40, 5*: „[A földművesek] a föld után bért fizetnek a királynak, *minthogy India egész földje a király tulajdona*, és egyetlen magánszemélynek sem szabad földet tulajdonában tartania. A béren kívül a termés negyedét szolgáltatják be a királyi kincs-

tárba.” Viszont „a kézművesek nemcsak hogy adómentesek, hanem a királyi kincstárból még ellátást is kapnak” (uo. 41, 1). „A harcosok egész tömege a királyi kincstárból kapja ellátását, valamint a lovak és elefántok ellátásának költségeit.” Ugyanis magánembernek nem szabad lovat vagy elefántot tartania. Ezeknek tartása királyi kiváltság, és gondozásukat királyi felügyelők végzik” (vö. Strabón 15, 1, 41).

6. Szűkszavúbban szól az indiai földművesek helyzetéről *Arrianus: Indiké 11, 9*: „A földművesek... megművelik a földeket és a bért a királyoknak avagy az autonóm városoknak szolgáltatják be.”

Az antik tudósítások hitelességének kérdése

Az eddig felsorolt és lényeges részeikben lefordított ókori tudósítások az ázsiai termelési mód jellegzetes vonásait nem önmagukban, nem elszigetelten, hanem egységes rendszer alkotórészeiként mutatják be: és éppen ebben áll jelentőségük. A leggazdagabb adatokat Egyiptomra és Indiára vonatkozólag kaptuk. Hasonló tendenciájú, de kevésbé rendszeres és következetes közléseket kapunk az Akhaimenida perzsa birodalomról, a Parthus birodalomról, más ázsiai népekről, ill. államaikról.

Az imént felsorakoztatott néhány adat nem tarthat igényt teljességre (azt a „hozzászólás” műfaja nem is kívánja), de talán felhívja a figyelmet erre az egész, az eddigi viták során sem nálunk, sem a külföldön *egészében* össze nem gyűjtött, nem kommentált, és ennek következtében a vitákban rendszeresen fel sem használt anyagra. Annak pedig, hogy ezek a források nem kaptak kellő értékelést, megvan a maga sajátos oka. Könnyen észrevehető ugyanis, hogy az itt idézett szerzők az általuk ismertetett társadalmakhoz képest mind kívülállók: vagy földrajzilag éltek távol az általuk ábrázolt viszonyoktól (pl. az ószövegségi József-történet szerzője), vagy etnikailag és nyelviileg voltak idegenek, vagy olyan korban éltek, amikor az adott viszonyok már nem voltak feltétlenül érvényesek. A legsúlyosabb ellentmondás abban rejlik, hogy ezeknek a külső szemlélőknek adatait az egykorú és belső források sem közvetve, sem közvetlenül nem erősítik meg: sőt, részben ellent is mondanak nekik. Az ázsiai termelési mód koncepciójának azok az ellenfelei, akik nem filozófiai-elméleti meggondolások felől közelítik meg a vitás kérdést, hanem az elsődleges források beható ismeretével rendelkeznek (és itt a magyar nyelven is hozzáférhető I. M. Djakonov munkáját vehetjük például), éppen abból indulnak ki, hogy az eredeti források (történetírók, jogi szövegek: törvények, okmányok, feliratok, filozófiai és teológiai traktátusok stb.) negligálják a királyi elsődleges és általános földtulajdon fogalmát, akár tisztán elméleti megfogalmazásban, akár gyakorlati következményeiben. A részletes okfejtést illetően elegendő is ezen szerzők negatív eredményű adatgyűjtéseire és interpretációira hivatkozni.

Ezeknek a tényeknek alapján a külső szemlélők közlései lényegükben hitelt nem érdemlőknek tekinthetők: jószerivel nem is veszik őket figyelembe.

A kérdés azonban bonyolultabb, semmint hogy egyszerű kézlegyintéssel vagy a hitelesség teljes tagadásával elintézhető lenne. Az ószövegségi József-történet kialakulása idején, tehát az egyiptomi Újbirodalomban mindenképpen olyan állapotoknak kellett uralkodniuk, amelyek a történet szerzőjének szemében azt a benyomást keltették, hogy a fáraó minden föld, az egész ország elsődleges tulajdonosa, hogy az ország minden lakója az ő szolgája, és hogy az adó voltaképpen nem más, mint a királyi földek használatáért (birtoklásáért) fizetett *bér*. Ez pedig nem lehetett teljesen alap-talan benyomás — hiszen olyan erőteljesen érvényesült, hogy ezeknek a — bibliai szerző szemében — egészen sajátos viszonyoknak megmagyarázására aitiológiai mondát kellett költeni — és ebből a szempontból az is közömbös, egyiptomi vagy izraeli eredetű mondával állunk-e szemben. Különösen figyelemre méltóak az indiai viszonyokról szóló beszámolók Strabón, Diodorus Siculus és Arrianus műveiben. Ezekről ui. bizonyos — szerzőik hivatkozásai alapján is —, hogy *mind* Megasthenésnek Indiáról szóló — ma már elveszett — beszámolóján alapulnak. Megasthenés viszont a Nagy Sándor halálát követő években előbb egy baktriai satrapa szolgálatában állt, majd éveken keresztül I. Seleukos Nikatórnak, a Seleukida dinasztia megalapítójának (kb. i. e. 312—280) többször is követe, szinte állandó megbízottja volt az indiai Maurya dinasztia megalapítójának, Candraguptának (gör.: Sandroktottos) udvaránál (kb. i. e. 313—289). Tehát első kézből, és pedig egy királyi udvar szemszögéből ismerhette az észak-indiai viszonyokat. Vannak olyan közlései, amelyek egészen bizonyosan indiai előkelő és tudós személyek információin alapulnak. Másrészt viszont feltűnő, hogy az indiai társadalomról adott ismertetése, amelyből a királyok elsődleges földtulajdonára vonatkozó adatai is származnak, szemben áll az indiai varnákról, ill. a későbbi kasztokról szóló ismereteinkkel, a nagyjából vele egykorúnak tekinthető Manu-törvénykönyv adataival, de legfőképpen Candragupta tanácsadójának, Qautilyának államelméleti művével, az *Arthasāstra*-val.² Ez sokat levon közléseinek hitelességéből: ám az sem tagadható, hogy a görög földről, a polis-világból érkezett idegen az indiai viszonyokat részben saját tényszerű tapasztalatai, részben szóbeli információk alapján látta olyanoknak, hogy ott minden föld a királyé, még a katonai szempontból legfontosabb állatfajták, a lovak és elefántok is királyi tulajdonban vannak, s a királyon, (ill. az autonóm városokon) kívül senki más, egyetlen magánszemély sem rendelkezik földmagántulajdonnal.

² Vö. Puskás I.: Az ókori India és az ázsiai termelési mód problémája. MTA II. Oszt. Közl. XXIV. 1975, 149. skk.; vö. még: G. F. Iljin: Klasszovij harakter drevnyeindeijszkovo obscsesztya, in: Problemi dokapitaliszticeszkhi obscseszty v sztrana Vosztoka, M. 1971. Megasthenés töredékeit vö.: F. Jacoby: Fragmente der griechischen Historiker, Ditter Teil C, Leiden 1958, № 715.

Az idézett és — mint láttuk, korlátozott hitelű, ám bizonyos korlátozások mellett mégiscsak figyelmet érdemlő — antik források az általuk jellemzett államok közös vonásaiként állapítják meg, hogy:

a) mindezekben a király az elsődleges földtulajdonosa az ország egész területének;

b) a földművesek, ill. a tényleges termelők csak bérlők vagy birtokosok;

c) az adókat a királyi földek utáni bérleti díjak jogcímén fizetik;

d) mindezekben az államokban nincs meg, vagy az antik polis-társadalmaktól eltérő formában érvényesül a rabszolgaság intézménye.

Ezek a vonások, amelyek az idézett források szerint egységes és ezekre a társadalmakra nézve jellegzetes rendszert alkotnak, azonban sem mint elszigetelt tények, még kevésbé mint egy egységesen érvényesülő gazdasági-társadalmi rendszer alkotórészei, *nem* dokumentálhatók a leghitelesebb egykorú, eredeti és okmányyszerű forrásokban. Ez sajátos ellentmondást támaszt az elsődleges adatok és a bár későbbi és kétségtelenül mesterkelt, de mégis bizonyos hitelt, és mindenképpen figyelmet érdemlő másodlagos antik források összegező társadalomképe között. De mi ezeknek az ellentmondásoknak az alapja?

A bronzkori osztálytársadalmak néhány közös jellemvonása

Mindenkinek, aki csak felszínesen is szemügyre veszi az ókori Közel-Kelet és — részben — a Közép-Kelet (Irán és India) társadalmait egyrészt, a görög polis-társadalmakat a másik oldalról: fel kell hogy tűnjék a gazdasági és társadalmi viszonyok, s a végső soron ezeken alapuló ideológiai jelenségek mélyen eltérő volta. I. M. Djakonov többször idézett művében (XXII. lap) a chalkolithikus és bronzkori — tehát stadiálisan a vaskori görög polis-társadalmakat megelőző — társadalmakat, mint általában az I. kategóriát, három csoportra osztja;

I A típus: folyami öntözéses társadalmak, amelyekben az állami és földközösségi szektorok egyensúlyban vannak;

I B típus: folyami öntözés nélküli társadalmak, ahol az állami szektorral szemben túlsúlyba került a földközösségi;

I C típus: folyami öntözéses társadalom, amelyben az állami szektor határozott túlsúlyban volt.

Már ebből a rendszerezésből is kitűnik, hogy mindezekben a társadalmakban az illusztris szerző — aki határozott ellenfele az ázsiai termelési mód koncepciójának — az „állami” szektort, amely helyett kevésbé modernizáló szóval a királyi és templomi (papi) földtulajdon egészét nevezhetnénk meg, a földközösségi vagy másként: a magántulajdonban (faluközösségi, családi vagy egyéni tulajdonban) levő földek *egészével* állítja szembe. Tehát, ha gondos kutatásokon és becsléseken alapuló számításait alapul vesszük,

akkor az I C típushoz tartozó Egyiptomban több évezredes történetének nagy részében a királyi és templomi földtulajdon abszolút túlsúlyban volt *valamennyi* más földtulajdonnal szemben (bár létezett nem-királyi és nem-templomi jellegű föld is!); az I A típushoz tartozó Babilóniában és Élámban — de a távolabbi keleti területek közül talán ide számíthatjuk India öntözött folyam menti területeit is — a két szektor egyensúlyban volt, ami más szóval azt jelenti, hogy az uralkodók és a templomi papság kezében kb. akkora földtulajdon összpontosult, mint az összes többi magántulajdonos (ill. faluközösségi tulajdonos) kezében együttvéve; I B típusú társadalmakban pedig (ide tartozik az ismertebbek közül a korai Asszíria, a mykénéi társadalom stb.), bár a királyi és templomi tulajdonnal szemben a magántulajdonosok *együttvéve* területileg túlsúlyba kerültek (tehát egyáltalán nem bizonyos, hogy egy kezdeti korszakban is feltétlenül túlsúlyban lettek volna), de az egyes tulajdonosok kezében levő földterület és termés *külön-külön* eltörpült amazzal szemben. Ha tehát abszolút túlsúlyról nem is, de relatív túlsúlyról abban az értelemben lehet szólni, hogy az egyes magántulajdonosok (függetlenül attól, faluközösséghez tartoztak-e vagy nem) egy velük szemben összehasonlíthatatlanul nagyobb gazdasági erőt, termelő- és csereképeséget képviselő, s amellet a királyi, ill. papi jelleg minden egyéb előnyével, hatalmával és presztízsével is rendelkező tulajdonnal álltak szemben.³

Azokra a tényezőkre, amelyek a legtöbb bronzkori társadalomban ezt a helyzetet előidézték, és pedig annak már igen korai stádiumában, az antik források, a marxizmus klasszikusai és az újabb szakkutatások sokoldalúan mutattak rá. Ide sorolható elsősorban a nagyvolumenű termelés megszervezésén belül különös hangsúlyt kapott *öntözés*, az ezzel kapcsolatos közművek létesítése és működésük ellenőrzése.⁴ De figyelembe kell venni azt a szükségletet is, hogy a hiányzó nyersanyagok, elsősorban a fegyverkezési és kézműipari, valamint részben luxusigényeket szolgáló fémek (réz, ón, ólom, ezüst, arany) tömeges behozatalához olyan, élelmicikkekből vagy más helyi termékekből és készítményekből álló cserealap volt szükséges, amelynek összegyűjtését, termelését, raktározását, a csere előnyös

³ Itt és a továbbiakban nyitva hagyom a faluközösségek jelentőségének vitatott kérdését; Komoróczy G., aki Djakonovval, Melikisvilivel (i.c.) és másokkal szemben tagadja a faluközösségek nagy jelentőségét az ókori keleten — ezzel tkp. még inkább hangsúlyozza a királyi/templomi nagybirtok túlsúlyát az egyes termelőkkel szemben, akik a faluközösség védelmét sem élvezik.

⁴ Az öntözésnek és a közművek irányításának igen nagy jelentőségét az ázsiai típusú társadalmakban és a kormányzatok ezirányú feladatait a marxizmus klasszikusai is kiemelték, vö. pl. Marx: A brit uralom Indiában, Vál. M. I. 323; Engels levele Marxhoz 1853. jún. 6. = Vál. lev. 30. sz.; Engels: Anti-Dühring, 169. sk. stb.; kiemelt helyet tulajdonít neki Lendvai L. F. is, i.m. 335. l., anélkül, hogy az ázsiai termelési mód érvényét ehhez kötné. Megítélésem szerint az öntözés szükségletei jelentik az *egyik, de nem kizárólagos* tényezőjét a királyi/templomi tulajdon túlsúlyának és e túlsúly további következményeinek.

feltételeit csak a királyi, ill. templomi nagybirtok (mint termelő, szervező és koordináló tényező) és az erős központi hatalom, mint a katonai feltételek megteremtője, biztosíthatta. Ezek a tényezők természetesen igen eltérő intenzitással érvényesültek az egyes társadalmakban, és egyiküknek sem szabad abszolút jelentőséget tulajdonítani. Úgy tűnik, hogy Egyiptomban elsősorban az öntözés és árvízvédelem igényei, Mezopotámiában — már a sumér korban — főként az árucserre feladatai, a mykénéi monarchiákban a tengeri utak és tengeri kereskedelmi vállalkozások védelme mellett a rabló—zsákmányszerző hadjáratok vezetése és finanszírozása játszott leginkább közre a királyi/templomi földtulajdon legalábbis relatív túlsúlyának s az erre támaszkodó erős központi hatalomnak megteremtéséhez. Indiában a terület katonai védelme mellett az öntözési rendszer kiépítése és fenntartása volt a királyi hatalom bázisa és ideológiai igazolása; erre Puskás I. cikke is (i. h. 156. l.) megfelelő nyomatékka mutat rá, úgyhogy indokolatlan, ha Lendvai L. F. őt az öntözés jelentőségének negligálásával vádolja egy másik szöveghely alapján (i. h. 335. l.). A perzsa Akhaimenida birodalomban az ideológiailag is alátámasztott permanens hódító igény (vö. Herodotos VII. 8) szolgált a királyi pretenciók alapjául. Tehát — bár igen eltérő jogcímenek — de a vizsgált ókori keleti társadalmakban a királyi, ill. templomi tulajdon túlsúlya az egyes tulajdonosokkal szemben mindenütt kimutatható. Ez a túlsúly és vezetőszerkezet — amely Komoróczy Géza korrektül felsorakoztatott és értelmezett adataiból ugyanúgy kiderül, mint pl. Gaál Ernőnek a kisázsiai Alalah és Iamhad királyságok tulajdonviszonyaira vonatkozó elemzéseiből⁵ — kiegészítve a szakrális és politikai tekintély nyújtotta presztízs- és hatalmi szempontokkal — a távoli vagy külső szemlélőben könnyen kelthette a királyi vagy királyi-papi kombinált földtulajdon kizárólagosságának benyomását.

Nyilvánvaló az is, hogy maga a „túlsúly” fogalma is, főként ha nagyobb idősakra és területekre vonatkoztatjuk, bizonyos absztraháláson alapul; mert nem egyenletesen és nem egyforma módon érvényesült. Az egyiptomi Óbirodalomban — úgy tűnik — nagyon erősen, a Középbírodalomban (i. e. 20—18. sz.) a helyi arisztokráciák megerősödése következtében már sokkal kevésbé, az Újbirodalomban ismét másként, főként a templomi földtulajdon megerősödése folytán; hasonló ingadozásokat mutat ki Komoróczy G. is Mezopotámiában, ahol főként az akkád birodalom összeomlása után erősödik meg a földmagántulajdon — hogy azután a központi hatalom ellenőrző funkciója más formában bár, de ismét erősebben nyilvánuljon meg. Nagy általánosságban és még az értelmes absztrakció szintjén felismerhető a központi hatalom tulajdonának túlsúlya és irányító-ellenőrző funkciója a ma-

⁵ Gaál E.: Alalah társadalma és gazdasági élete... Bp. 1972; ua.: OIKUMENE J., 1976, 39. skk.

gántulajdonnal szemben. A specifikum itt nem a magántulajdonosi jogok korlátozottságában rejlik: hiszen pl. az archaikus Görögországban és a későbbi korokban is bizonyos területeken az állam többé-kevésbé korlátozta a tulajdonosi jogokat:⁶ de ott ez az állam, a *polis* összessége részéről, törvényi úton történt, nem egy nagybirtok-komplexum urának (urainak) akaratából. Tehát nem annyira az egyes tulajdonosok jogainak korlátozottsága a döntő különbség az „ázsiai” és a görög és római viszonyok között, mint inkább az egységes tömböt alkotó kiváltságos királyi-templomi nagybirtok jelenléte annak minden következményével együtt.

A *polis* viszonyaira pedig éppen az jellemző, hogy ott az egyes tulajdonosokkal szemben álló nagy-tulajdon *nem* alakult ki. Hiányzott az öntözés igénye, a nagy területen folyó munkák egységes szervezése iránti szükséglet. A vasérc lelőhelyeinek közeli és a rézhez, ónhoz stb. képest gyakori előfordulása (éppen a görög, itáliai és palesztinai térségben is) fölöslegessé tette a nagy tömegű élelmiszer vagy kézműipari termék (pl. szövetek) árucseré-alap céljaira való előállítását, felhalmozását, ellenőrzését. A görög szentélyek földtulajdona, a *temenos* általában csak a szentélynek és papságának fenntartását szolgálta, ezen túlmenő funkciója alig volt.⁷ Így a *polis*ok közös tulajdonának kezelése is mindvégig közös feladat volt, sohasem vált egy család vagy nemzetség monopóliumává. Spártában, ahol a királyság megmaradt, a királyok — a fennmaradt közlések szerint — a teljes jogú spártai családfők *kléros*ának megfelelő földön kívül csak kisebb méretű perioikos-földeket birtokoltak (vö.: Xenophon: Lak. pol. 15,3). Tehát egyetlen családfőnek sem kellett egy, az övénel nagyságrendekkel nagyobb földtulajdon-komplexum meglétével és hatásával számolnia. Megvoltak — főként a kezdeti időkben — az egalitárius jellegű földtulajdon megteremtésének, ill. fenntartásának tendenciái is.⁸ Ahol pedig erőteljes differenciálódás ment végbe, mint az archaikus görög *polis*ok jelentős részében (Athén, Korinthos, Megara, Sikyón, Milétos, Ephesos stb.), ott is néhány — általában nagy létszámú — nemzetség osztozott a földtulajdonon: egyetlen szűk család öröklődő monopóliuma sehol sem jött létre. Rómában pedig a viszonylag nagyszámú patrícius nemzetségek teremtettek egymás között bizonyos egyensúlyt: itt a patríciusok közötti differenciálódás még lassabban haladt előre, mint a görög *polis*ok arisztokráciájának nagy részében.

Ha a „keleti” (egyiptomi, indiai stb.) viszonyok a külső szemlélőben

⁶ Vö.: M. I. Finley: L'aliénabilité des terres en Grèce ancienne, Eirene VII, 1968. 5 skk.

⁷ Vö. Hahn I.: Temenos és szolgálati föld a homérosi eposzokban. in: Népi kultúra — népi társadalom VIII., 117. skk.; Hegyi D.: TEMENH 'IEPA KAI TEMENH AHMOΣIA, Antik Tan. XXII. 1974. 15. skk.

⁸ Vö. Hahn I.: Világosság XVI. 1975, 73. skk.

már eleve a királyi és papi földtulajdon abszolút voltának benyomását keltették — ez az impresszió még nyomatékosabbá válik a görög polisokkal való szembeállítás révén. Ott: a király, messzemenő gazdasági túlsúlya révén (a „királyi” fogalmához hozzászámítva a körülötte gyülekező arisztokráciát, a királyi udvarral szoros kapcsolatban álló papságot is) az egész ország „gazdája”. Hatalma révén — pusztán racionális meggondolások alapján is, amelyekhez a szakrális jellegből fakadó ideológiai tényezők is hozzájárulnak — ő felelős az egész ország jólétéért. Ha szervező, védelmező és árufelhalmozó funkcióit nem teljesíti: megbénul az ország termelése, ellanyhul az árucseré. A görög típusú polisokban viszont: az egyaránt földtulajdonnal rendelkező polgárok, ill. közülük leginkább az arisztokrata nemzetségek tagjai együttesen felelősek. A teljes jogú polgárok, akik az archaikus polisban *mind* földtulajdonosok is (bár ez a helyzet a klasszikus korra meg fog változni!), viszont együttesen felelősek a polis jólétéért. Mivel a polisra jellemző „kettős tulajdon” elve alapján mintegy társtulajdonosok is a polis közös javait és jövedelmeit illetően: társtulajdonosi létük ennek megfelelő közös felelősséget is ró rájuk. Annál kirívóbb ezzel szemben azoknak a társadalmaknak a helyzete, ahol minden a királytól (és környezetétől, bürokráciájától, papságától) függ, s ahol a lakosság zömének inkább csak *engedelmeskednie* kell, mint a közös morális és politikai felelősséget vállalnia.

Az engedelmesség és a felelősség etikája

Ha az eddig többé-kevésbé szemügyre vett chalkolithikus és bronzkori és részben kora-vaskori társadalmakban a gazdasági élet irányítása és a katonai vezetés a király s az őt körülvevő papi-katonai-bürokratikus arisztokrácia kezében van, akkor az ország jólétéért való felelősség és a jó termés, általában a jólét és biztonság megszervezésének, megteremtésének érdeme kizárólag az uralkodót illeti; aminthogy (legalábbis elméletben) minden gazdasági és katonai balsikerért is ő felel. A görög polisok „társtulajdonosi” jogú és ideológiájú polgárai viszont *közösen* felelősek a város jólétéért. Ezért szükségyszerű az, hogy az ókori Kelet irodalmaiban az ember erkölcsi kötelességei között kiemelt helye van az engedelmességnek, a szolgálatnak, az alázatnak, míg a királyoknak és királyokról szóló intelmek az egész ország jólétéért való felelősségüket emelik ki. Hadd ilusztrálja ezt a szembeállítást a sok közül legalább egy-két idézet.

Az Assurbanapli könyvtárban fennmaradt babilóni „Királytükör” így szól:

„A KIRÁLY — ha nem hallgat a törvényre —
alattvalói fellázadnak — birodalma pusztasággá változik;

ha megszegi országának törvényét — királyi sorsát a sors királya
 összetöri,
 idegennel üldözteti Éa világgá.
 Nagyjait ha lenézi — érdemei kicsinyülnek;
 ország elsőjére ha nem hallgat — zendülés támad a nép között;
 latroknak tanácsán ha jár — országában az erkölcs megrohad . . .”
 (Rákos Sándor ford.)

Nyilvánvaló: ez a szöveg meghatározott történelmi körülmények között született, de az az alapvető ideológia, amely szerint: ha a *király* latrok tanácsa szerint halad, az *egész ország* erkölcsé lezüllik: általános alapelveken nyugszik. Az alattvalóknak tehát csak abban a felelősségük, hogy teljesítsék az istenek és a király által szentesített erkölcsi előírásokat és konkrét utasításokat. Az eléggé ismert és sokat idézett — de roppantul jellegzetes akkád teremtés-mítosz szerint az ember életének értelme: a szolgálat:

„Az istenek szolgálatára népesítse ember a földet;
 szabja meg a dolgok határát, imádásra szentélyt emeljen;
 hátaskosárban téglát hordjon és deszkát és cédrusgerendát . . .
 határköveket állítson föl; öntözze a szomjas földet . . .
 építeni az ember dolga, rendben tartani a gazdaságát,
 az ország erejét emelni . . . és megadni az isteneknek
 az illő részt minden javakból . . .”

(Rákos Sándor parafrázisa)

Hasonló megnyilatkozások olvashatók a király jólétet-biztosító feladatairól és felelősségéről is az egyiptomi himnikus és elmélkedő irodalomban. Amenemhat fáraó híres Tanításában a király legszebb feladatát abban látja, hogy

„uralkodjék a partokon — és bőségessé tegye a Jót!”

(Dobrovits A. ford.)

Plasztikusan fejezi ki a „mykénéi” királyi ideológia és a kialakuló polis-ideológia ellentétét éppen ebben a vonatkozásban Homéros és Hésiodos egy-egy szövegének szembeállításával.⁸

Homéros az Odysseia egy passzusában (19, 107. skk.) jellemzi az „istenfélő, jóhírű királyt”,

törvényt védve ki kormányozza erős birodalmát,
 nagy népét: s neki ott ad bőven a barnarögű föld

búzáat és árpát, roskadnak a fák a gyümölcstől,
 ellik időben a nyáj, halat ad bőséggel a tenger,
 jó vezetése alatt, és népe virágzik erőben”

Tehát: ha a *király* „istenfélő és jóhírű” — az *egész nép* virágzi, még a természet is megvidémodik, még az állatok is jobban szaporodnak. Hé-siodos már így látja egy-egy város (polis) boldogulásának körülményeit:

„Ott ahol egy mérték mér polgárnak és idegennek,
 és az igaz törvény útjáról senki le nem tér,
 dúsan hajt az a város, benne virágzik az ember,
 békeség lakozik földjén, ifjak nevelője . . .
 Nem pusztítja a törvénytartó népet az inség,
 sem rontás, a nehéz munkát a siker koszorúzza,
 bőséges termést hoz a föld, erdő a hegyekben.
 tölgy koronáján makk, odvában méhek, a réten
 sűrű gypja alatt már szinte leroskad a bárány,
 szülnek az asszonyok és a fiú az apára hasonlít”

(Munkák és napok 226. skk., Trencsényi-Waldapfel I. ford.)

Mintha a kialakuló polis polgára válaszolna itt az egykori „mykénéi” típusú monarchia etikai koncepciójára: a jólétért nem egyetlen kharizmatikus király — hanem a szabad (és a városban társtulajdonosi jogokkal rendelkező) polgárok összessége felelős.

A keleti („ázsiai”) típusú társadalmak és a polis-társadalom polgárai nemcsak az alapvető termelőeszközökhöz való viszony, nemcsak a termelésben és annak szervezetében elfoglalt helyük, nemcsak tulajdonuk jellege és gazdasági súlya — hanem az erre végső soron visszavezethető ideológiájuk, erkölcsi és politikai nézetük, felelősségtudatuk tekintetében is szemben álltak egymással; a termelés szervezetében elfoglalt helyük nemcsak „*homo oeconomicus*”-ként való létüket, hanem „*homo moralis*” minőségükben kialakított erkölcsi fogalmaikat is meghatározta. A Marx által felállított *totalitás*-igény mindkét típusú társadalom viszonylatában érvényesül.

Ez a messzemenő — majdnem azt mondhatnánk: totális — eltérés a kétféle társadalomtípus között teszi érthetővé azt, hogy a más típusú társadalmak képviselői (és ezek közé számítom az ószövegségi zsidó társadalmat is, többek között éppen az egyiptomi viszonyokról alkotott aitiologikus mítosz alapján is) a központi hatalom képviselőinek tulajdonviszonyokban, gazdasági életben, a politikai vezetésben megnyilvánuló roppant túlsúlyuk és ennek ideológiai következményei alapján úgy látták, hogy ezekben a társadalmakban az övéken (a királyén, ill. a papságén) kívül igazában nincs senkinek magántulajdona, legkevesbé a közvetlen termelőknek: azoknak csak birtoklási joguk van. Az is szükségszerű, hogy mindad-

dig, amíg az ókori Kelet társadalmait csak a közvetett források alapján ismerték. legalábbis a múlt század 60-as, 70-es éveit, ezek a rendelkezésre álló jellemzések az egész Kelet-képet meghatározták; s ez annál is inkább volt lehetséges, hiszen — mint kimutatni igyekeztünk — ezek a leírások bizonyos valós tényeknek általánosításából, absztrahálásából keletkeztek.

Az ázsiai termelési mód fogalmának rugalmasságáról

Az eredeti forrásokon alapuló újabb kutatások kimutatták, hogy az ókori Kelet uralkodóinak *jogi szempontból* értékelhető és érzékelhető felsőbb tulajdonjoguk az ország teljes földterülete fölött és az egyes tényleges tulajdonosokkal szemben nem volt. Ami gazdaságilag vezetőszerépületet biztosította, az részben tulajdonuknak — a más jellegű tulajdonokkal szembeni — túlsúlyából, részben politikai hatalmukból és ebből eredő szervező feladataikból és lehetőségeikből adódott. Ha tehát az „ázsiai termelési mód” fogalmát úgy határozzuk meg, hogy arra az átfogó közösségnek (városállamnak vagy területiális államnak) és ezen közösség reprezentánsának kizárólagos földtulajdona jellemző, amelyen kívül más tulajdon nincs, földmagántulajdon tehát nem lehetséges; tulajdonosok nincsenek, csak korlátozott jogú birtokosok: akkor ez az absztrakció szemben áll a tudományosan feltárt tényekkel. Ha az ázsiai termelési mód alapvető és lényegi meghatározójaként a földmagántulajdon *hiányát* állapítjuk meg, ebből vezettük le a társadalmi tagozódást, az államszervezet jellegét, az ideológiát: ha tehát „egyszerűen és elvontan” tagadjuk a földmagántulajdon létezését az „ázsiai” típusú társadalmakban (ideszámítva egyes Ázsián kívüli társadalmakat is): akkor igaza van Komoróczy Géának, ha ugyanilyen „egyszerűen és elvontan” megállapítja: Mezopotámiában *volt* földmagántulajdon, tehát *nem volt* „ázsiai termelési mód”. Ha azonban — amire úgy tűnik, mind Tőkei F., mind újabban Lendvai L. F. részéről is megvan a hajlandóság⁹ — a fogalmat rugalmasabban kezeljük, lemondva a földmagántulajdon létezésének abszolút tagadásáról, akkor a vita és elemzés számára új perspektívák nyílnak.

Az absztrakció még elfogadható szintjét egy olyan jellegű kiindulásban láthatnánk, hogy a Mediterráneum chalkolitikus, bronzkori és részben kora-vaskori társadalmainak egy részében — ahol a megfelelő körülmények és szükségletek fennállottak — a termelés, elosztás, csere és fogyasztás rendszere az ezeken alapuló ideológiai mozzanatokkal együtt a görög és római világ polis-jellegű antik társadalmaitól lényegesen eltérő módon alakult. Ennek a *lényegi eltérő* jellegnek meghatározó vonása a termelésnek,

⁹ Vö. i. m. 336. l., Tőkei F.-re hivatkozva; az ázsiai termelési mód koncepciójának „rugalmasságát és nyitottságát” emeli ki Tőkei F. is id. akadémiai székfoglalójában és Ferenczy M. is id. vitacikkében.

árucserének, elosztásnak nagyfokú koncentrálása, a királyi, ill. templomi (papi) tulajdonnak az egyes tulajdonosokkal szemben érvényesülő nagyfokú túlsúlya, ill. egyes területeken (pl. Egyiptomban) a magánjellegű tulajdonosok összességével szemben is érvényesülő abszolút túlsúly. Ez a jelenség tehát nem zárja ki földmagántulajdon létezését (akár a földközösség-faluközösség részeként, akár attól függetlenül is), de kétségtelenül korlátozta ezeknek a föld-magántulajdonosoknak jogait, anélkül hogy azokat teljesen felfüggesztette vagy pusztá birtoklássá süllyesztette volna. Ezt a helyzetet mutatják be Mezopotámiára vonatkozóan Komoróczy Géza adatai; s ezeket Lendvai L. Ferenc vitacikke (i. h. 335. l.) elégségesnek tartja ahhoz, hogy a fogalom rugalmas kezelése alapján a királyi hatalomtól való függést a teljes értékű tulajdon hiányának jeleként, tehát az ázsiai termelési mód alapvető kritériumának meglétéként értékelje. Itt tehát ismét a fogalmak és kritériumok egyértelmű meghatározásának igénye merül fel; mert nyilvánvaló, hogy a föld felett való rendelkezésnek az a szintje, amellyel az egyes földek „gazdái” bírtak és amelyet Komoróczy Géza és vele együtt már előtte is sokan mások, elsősorban I. M. Djakonov *tulajdonnak* tekintenek — ugyanazt Tőkei F. és vele együtt sokan mások csupán *birtoklásnak* tekintik. Djakonov is jól tudja természetesen, hogy a földtulajdonra való jog terjedelme történelmileg változhat; a tulajdonjog korlátozottságnak lehet alávetve, lehet szó alárendelt tulajdonról is (vö. pl. Djakonov i. m. 12. l.). Ha az adott társadalmakban fennállott, részben jogilag szankcionált, részben a gazdasági és politikai túlsúly által adott korlátozottságokat (amelyek azonban *nem* foglalták magukba a birtoklástól való önkényes megfosztás jogát, amelyet pedig Djakonov a birtoklási jog alapvető korlátozásának tekint), már a tulajdon hiányának fogjuk fel, akkor valóban csupán birtokosoknak lehetne tekinteni a földek tényleges termelőmunkát végző gazdáit. Félő azonban, hogy a tulajdon fogalmának ilyen szűkítése, illetve a birtoklás fogalmának bővítése a jogilag jól körülhatárolható fogalmakat ködös, elmosódott kategóriákkal cserélné fel. Sokunkat ez az aggály tart vissza a földmagántulajdon hiányának mint a nagy chalkolitikus-bronzkori-koravaskori társadalmak alapvető jellegzetességének feltétel nélküli elismerésétől.

Megint más kérdés, hogy az eddig tárgyalt társadalmak és monarchikus államok kialakulása előtti időszakra, a nagy kiterjedésű és központosított gazdasággal rendelkező vagy arra törekvő államok történelmi előzményeinek periódusára mennyiben vonatkoztatható az egyéni birtoklásnak a közösségi tulajdonnal szembeni erőteljes függése. Könnyen észrevehető, hogy az ázsiai termelési mód problémáival foglalkozó és küzdő kutatók egy része, így pl. Ágh Attila, hajlamos ennek a termelési módnak teljes érvényesülését mennél korábbi időszakra helyezni (ezért tesz, némileg mesterkélt módon, különbséget az „ó-ázsiai” és „ázsiai” termelési mód között): és-

pedig mezopotámiai vonatkozásban a templomgazdaságoknak arra a kezdeti időszakára (kb. i. e. 30—25 század?), amely Komoróczy Géza szerint is „megtévesztően hasonlított” az ázsiai termelési mód viszonyaira. Ha abból indulunk ki, hogy a termőföldek elsajátítása eredetileg a közösségek (nemzetségek, törzsek) részéről történt és a közös elsajátítás tényéből következett a közös tulajdon is, és különféle utakon-módokon ezekből a közös földekből váltak ki a családirag megművelt, családfői tulajdonban álló földek: akkor ez a nagy általánosságban posztulálható fejlődésmenet valóban feltételez egy olyan állapotot a földközösség felbomlásának folyamatán belül, amikor az egyéni (családi) birtok mint a közösség része jelenik meg, és az egyéni birtoklók csak a közösség tagjaiként, attól való függésükben gyakorolhatják a földeik feletti rendelkezést. Ez az időszak — amennyiben mint önálló történelmi szakaszcsoport, mint a földközösség felbomlásának egy szükségszerű fázisáról lehet róla beszélni — azonban megelőzi az írásos források megjelenésének időszakát: legfeljebb emléke és hatása él tovább. Azok a közösségek pedig, amelyekben ez a folyamat lejátszódott, még szűk és szerény méretűek: nagyjából azoknak az indiai faluközösségeknek felelnek meg, amelyeket Marx leírásából ismerünk. Méreteikben és arányaikban nem foghatók azokhoz az „átfogó” nagy közösségekhez, amelyek élén már egy „despotikus” hatalmú uralkodó áll az egész közösség reprezentánsaként. Amikorra ezek a nagy birodalmak vagy kisebb (de több tízezres lakosságú) városállamok létrejöttek, az egyes kisebb közösségek és az egyének kollektív vagy egyéni magántulajdona már kialakult; már a legkorábbi államok sem voltak jogilag minden föld kizárólagos tulajdonosai.

A függés és kizsákmányolás módszerei

Az eddigiek során — némileg egyoldalúan — a földtulajdonviszonyok felől közelíthettük meg a Mediterráneum tágabb térsége korai „ázsiai” típusú társadalmainak kérdését. Arra az eredményre jutottunk, hogy ezeknek közös meghatározó jellemvonását már nem a földmagántulajdon hiányában találhatjuk meg (amely egy korábbi stádium jellemzője lehetett), hanem abban a tényben, hogy az állami (királyi), ill. templomi (papi) földtulajdon az összes többi tulajdonossal (közosségekkel és egyénekekkel), de legfőképpen a termelő parasztokkal szemben olyan abszolút vagy relatív fölényben volt, amely számára a termelésben, elosztásban, árucserében és munkaszervezésben irányító szerepet teremtett; eltérően a polis-társadalomtól, ahol ilyen irányító szereppel bíró magántulajdon nem létezett. Ez a túlsúly mind gazdaságilag, mind politikailag, mind az ideológia területén oly mértékben érvényesült, hogy a külső szemlélők számára (vö. az idézett forrásokat) ezen királyi-papi tulajdon abszolút voltának, rajta kívül minden más tulajdon teljes hiányának benyomását, látszatát keltette. Ezt a tár-

sadalomképletet nevezhetnénk — szemben a polis-tulajdonon alapuló antik társadalmak általános képletével: az ázsiai termelési mód még elfogadható, ment eléggé konkrét és eléggé valóságos, absztrakciójának: hiszen ezek éppen a Marx által posztulált *totalitás*-igény felől nézve lényegükben különböznek a polis-társadalmaktól.

A kérdés most már az, miként illeszkednek ezek az ókori, s nem „antik” típusú társadalmak a marxista társadalmi formák rendszerébe.

Itt legyen szabad előljáróban egy-két általános megjegyzést tenni.

Első megjegyzésünk Komoróczy Gézának egy — különösen éles ellenzést kiváltott — megállapítására vonatkozik, miszerint „a formációelmélet ... mint az ókori Kelet példája is mutatja, teljesen alkalmatlan a korai történelem leírására” (i. m. 143. l., vö. Lendvai L. F. i. h. 340. skk.). Ez merész és sarkított, kiélezett fogalmazás, amelyet ténszerűleg olyan értelemben lehetne elfogadni, hogy a formációelmélet valóban nem alkalmas valamely társadalom szerkezetének *teljes* jellemzésére. Bár az athéni i. e. 5—4. századi és a római i. e. 3—2. századi társadalom egyaránt rabszolgatartó jellegű volt, a szónak legpregnansabb értelmében is (ha a rabszolgatartó társadalom fogalmát be akarjuk mutatni, mindig erre a kettőre hivatkozunk): ennek ellenére az athéni és a római társadalom struktúrája egymástól messzemenően eltért. Athénban eltűnt a nemzetségi arisztokrácia, Rómában mélyen a császárkorig megtartotta törvényileg is garantált kiváltságait; Athénban a szabadok közötti személyi függések elenyésztek — Rómában a patronus—cliens viszonyok, minden korban más-más jelleggel bár, de alapvetően egészen a császárkorig fennmaradtak stb. Tehát: *a társadalmi forma* azonossága mellett *a társadalmi struktúra* jellegében igen lényeges eltérések is lehetnek. Milyen éles szemmél figyelte meg Lenin az egyes imperializmusok közötti különbségeket — az alapvetően azonos lényeg érvényesülése mellett is! Tehát: a formációelmélet nem alkalmas egy adott társadalom teljes leírására. Marx maga is ismételten hangoztatta egy-egy formán belül a lehetséges változatok mérhetetlen gazdagságát. De ez nem is célja: hanem az, hogy egy-egy közös lényeg megállapításával az illető társadalom jellegét alapvetően meghatározó (de nem kimerítően jellemző) tényezőt felismerje, ennek segítségével pedig egyrészt az azonos alapjellegű társadalmakat ennek megfelelő azonos típusba sorolja, és egyúttal a társadalmi változások, a fejlődés fő mozgatóerőit és kritériumait is megtalálja. Ha tehát Komoróczy Géza csak annyit akart ténszerűleg megállapítani, hogy *csupán* a formációelmélet alkalmazása nem elegendő egy-egy adott társadalom minden lényegi jellemzőjének felismeréséhez: igazat adhatunk neki; ha ebben a megállapításban a formációelmélet általános érvényét akarta volna tagadni (ami nincs benne szövegében): nyilván vitába kellene vele szállni. A „független változók” fogalmának használatával szemben sem látom indokoltnak a marxi totalitás fogalomnak ellentétként való

felvetését (vö. Lendvai L. F. i. h. 320. l.): mert a kettő a történelmi valóság különböző szféráira vonatkozik. A társadalmi forma marxi totalitása azt fejezi ki, hogy az alapvető jelleg a gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai vonatkozásban egyaránt, tehát a társadalom minden életmegnyilvánulásában érvényesül, és ennyiben *totális* érvényű; hogy ez így van, az előbbieken az „ázsiai” és a „polis-jellegű” társadalmak egyes jelenségeinek szembeállításával magam is próbáltam illusztrálni. De ez nem jelenti azt, hogy ezeket a gazdasági stb. megnyilvánulásokat az alapvető jelleg „totálisan” meghatározza, azaz: minden részletükben egyformán és azonos jelleggel érvényesül. Elég csak az athéni és a római típusú, egyaránt „rabszolgatartó” jellegű társadalmak közötti igen lényeges eltérésekre utalni: bár mindkettőnek közös alapvonása a rabszolgatartó jelleg.

Ezzel azonban eljutottunk a marxista formációelméletnek egy másik problémájához. Azt az alapvető jelleget ugyanis, amely egy társadalmi forma lényegét meghatározza, *vagy* az uralkodó *tulajdonformával*, vagy a *kizsákmányolás* uralkodó formájával jellemzik a marxizmus klasszikusai. Marx ismert és sokat idézett szavaiban (Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához) négy tulajdonformát (és ennek megfelelő termelési módot, ill. társadalmi formát) különböztet meg: az ázsiai, az antik, a feudális és a „modern polgári” tulajdonformát. Engels A család, magántulajdon és állam eredete c. nem kevésbé alapvető és ugyancsak sokat idézett munkájában pedig az osztálytársadalmi formák között csak hármat sorol fel: a rabszolgatartó, feudális és kapitalista társadalmat. Mint ismeretes, Lenin is ezt veszi át Az államról c. rövid, de annál jelentősebb, eredetileg előadásként elhangzott tanulmányában. Ezek a munkák tehát már tartalmazzák azt az öt tagból álló stadiális rendszert, amely terminológiájának alapja nem a földre vonatkozó tulajdonnak, hanem a kizsákmányolásnak az alapvető, legjellegzetesebb formája. Tehát, ha az „ázsiai” formát nem azonosítjuk az „ősközösség”-gel vagy annak egy kései bomló stádiumával (amire történtek kísérletek, de ezek végül is az ázsiai termelési mód tagadására vezettek), akkor a Marx által megnevezett *négy* tulajdonformának az Engels által rendszerezett és Lenin által is elfogadott *három* kizsákmányolási típus felel meg, a következőképpen:

ázsiai	}	→	rabszolgatartó kizsákmányolás
antik			
			jobbágytartó kizsákmányolás
„modern polgári”			→ kapitalista kizsákmányolás

Ez az eltérés a kétféle periodizáció között nyilván nem jelent valamilyen nézeteltérést a marxizmus klasszikusai között, és nem jelenti egy korábbi álláspontnak visszavonását sem a később megjelent munkák szerzői-

nek részéről. Ugyanannak a jellegnek két oldalát emeli ki az egyik rendszerés is, a másik is. Hiszen amikor a kizsákmányolás és személyi függés terminológiájáról van szó, Marx is, Engels is, mindig a rabszolgaságot nevezik meg a legkorábbi kizsákmányolási és függési formaként. Nem hagytak kétséget aziránt, hogy ezt tekintik a legrégebb és legdurvább, még „félállati” kizsákmányolási formának. A rabszolgaság intézményét azonban tágabban értelmezték, mint annak teljesen kialakult, klasszikus formája.

Amellett ugyanis, hogy az ókori keleti („ázsiai”) kizsákmányolási viszonyok is rabszolgatartó viszonyokként jelennek meg műveikben,¹⁰ a marxizmus klasszikusai különféle módosító-megszorító kifejezésekkel éreztetik, hogy ez a rabszolgaság *egészen* más jellegű, mint az a klasszikus rabszolgatartás, amelyre a rabszolgának, mint pusztá tulajdonnak a saját munkája természetes feltételeitől, tehát az alapvető termelőeszközöktől való tulajdonjogi különválasztása, és ezzel együtt a személyes szabadságtól való teljes megfosztása, jogilag pusztá tárggyá, tulajdonná való degradálása jellemző. Már az akkor rendelkezésre álló szűkös ismeretek alapján is megállapítható volt, hogy ezek a viszonyok az ókori Keleten nem alakultak ki, ill. nem voltak általánossá, jellemzővé. Ezért használják a marxizmus klasszikusai ezen viszonyok jellemzésére az „általános rabszolgaság”, a látens rabszolgaság”, „családon belüli szolgaság”, „házirabszolgaság”, „patriarkális” vagy „keleti” rabszolgaság elnevezést.¹¹ A terminológia sokrétűsége és bizonyos egyenetlensége azt fejezi ki, hogy Marx és Engels az akkori korlátozott tényismeret mellett is felfigyelhettek egyrészt az ókori Kelet termelőmunkát végző parasztjainak, de különösen a királyi és templomi tulajdonon dolgozóknak jogilag-gazdaságilag függő, *nem-szabad* helyzetére (ami a rabszolgákkal rokonítja őket), de másrészt arra is, hogy ez a függés mégis egészen más jellegű (legalábbis az alapvető termelőmunkát végzők tömegeire vonatkozóan), mint a klasszikus korból ismert rabszolgaság. Szinte csak nevük közös a szolgaság e különböző fajtáinak — a társadalomban, a termelés társadalmi folyamatában, az elosztásban, a társadalmi termékből való részesedésben elfoglalt helyük és ebből eredő jogi helyzetük lényegesen eltér a klasszikus kor rabszolgáitól: olyannyira, hogy napjainkban, amikor a marxista társadalmi terminológia már kikristályosodott, kétségesnek tűnik, szabad-e bármilyen megszorító jelző alkalmazásával is az ázsiai társadalmak alapvető

¹⁰ Vö.: Marx-Engels: A német ideológia, MEM 3. k., 33. l.; Engels: A család, magántulajdon és állam eredete, MEM 21. k., 53., 55., 59., 97., 143.; Marx: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai, MEM 46. k., 369. skk.

¹¹ Csak néhány idézet: „A családban levő, persze még nagyon kezdetleges, latens rabszolgaság...” MEM 3. k., 33. l.; „A házirabszolgaság, mint az Keleten van... nem közvetlenül alkotja a termelés alapzatát” MEM 20. k., (Anti-Dühring) 679. l.; „Az ázsiai formában az egyes... alapjában véve... a tulajdona, a rabszolgája annak, akiben a község egysége létezik...” MEM 46. k., 372. l.; „a Kelet általános rabszolgasága”uo. 374. l.; Vö. mindehhez: E. Ch. Welskopf: Die Produktionsverhältnisse im Alten Orient..., Berlin, 1957, 96. skk.

termelőit rabszolgáknak minősíteni. Az ókori társadalmaknak azok a marxista kutatói, akik az ókori Keletnek ezeket a társadalmait „rabszolgatartók”-ként jellemzik, kénytelenek hozzátenni, hogy ez egészen más rabszolgaság, mint a klasszikus antikvitásé.¹² De nem félrevezető-e — éppen az újabb és egyre gazdagodó tényszerű ismeretek birtokában — bármily kiegészítő-megszorító jelzőkkel is, egy kategória, nevezetesen a rabszolgaság alá vonni a függés és kizsákmányolás messzemenően eltérő jelenségeit? Az ókori keleti társadalmaknak rabszolgatartó jellegűekként való besorolása azért számomra aggályosnak tűnik.

A személyes függés viszonyai az ókori Kelet államaiban igen sokrétűek: voltak „valóságos” rabszolgák, főként a hadifoglyok köréből; a királyi és templomi nagybirtokon dolgozók egy része, mint a „királyi népek”, a „templomi népek” — korlátozott jogúak, nem szabadok, ám nem is rabszolgák — nincsenek elszakítva termelő munkájuk természetes feltételétől. Időleges szolgáltatást jelentett az adórszolgaság. Bizonyos értelemben kizsákmányolniuk kell tekinteni a szabad parasztokat is, akik egyes időszakokban és területeken a termelők többségét alkotják — részben az adók súlya, részben munkaerejüknek (a szokásjog keretei között való) igénybe-vehetősége miatt.¹³ A termények beszállítására való kötelezettséget nemcsak súlyos volta miatt kell kizsákmányoló jellegűnek tekintenünk — az adók súlyosságáról az egyiptomi Újbírodalom korának számos szövege tanúskodik —,¹⁴ hanem azért is, mert ideológiailag és talán részben jogilag is ezek az adók földbér formájában jelentek meg, és még a hellénizmus korának keleti monarchiáiban is „adózó föld” egyértelmű volt a „királyi föld”-del;¹⁵ és azért is, mert a királyi kincstár jogilag és adminisztratív módon sem különült el az állami kincstártól, tehát az államnak fizetett összegek, ill. beszállított termények ugyanakkor a királynak szóló fizetségek is voltak. A függésnek és kizsákmányolásnak tehát rengeteg változatával találkozunk, és nehéz lenne — különösen az egész térségre és időszakra vonatkozó érvennyel valamelyik típusú domináns jellegűnek nyilvánítani. Igaza van Komoróczy Gézának (és ebben nyilván Lendvai L. F. is egyetért vele), hogy „a rabszolgatartáson alapuló társadalom elmélete ... — már ami az ókori Keletet illeti, merő anakronizmussá vált” (i. m. 143. l.). Ha fenn is áll a közvet-

¹² Vö. legutóbb: V. N. Nyikiforov: *Vosztok i vszemirnaja isztorija*, Mo. 1975, 272. skk.; ugyanilyen értelemben korábban I. M. Djakonov i. m., Ju. V. Kacsanovszkij: *Rabovlagyenyije, feodalizm ili aziatszkij szposzob proizvodstva*, Mo. 1971; a korábbi hasonló álláspontokhoz az id. munkák bő bibliográfiai anyagot nyújtanak.

¹³ Ezt f-ként az Akhaimenida birodalomra vonatkoztatva mutatta ki Harmatta J.: az Arsáma-levelezés elemzésével és az óperzsa *kur-taš* fogalomnak új értelmezése alapján, vö. *Antik Tan.*: XI., 1964, 21. skk.

¹⁴ Bőséges anyagot nyújt Dobrovits A.: *A paraszt panaszai*, Bp. 1968.

¹⁵ Vö. ehhez sajtó alatt levő tanulmányomat: Königsland u. königliche Besteuerung im hellenistischen Osten, *Klio* (NDK).

len termelőknek — és közöttük leginkább a saját termelőeszközökkel nem rendelkezőknek — valamilyen, igen differenciált csökkentjogúsága, ez nem elegendő ahhoz, hogy őket, bármilyen tág értelemben is, rabszolgáknak minősítsük. Sőt, éppen a jogilag degradált állapot érvénye a termelők széles rétegeire tette fölöslegessé a szoros értelemben vett rabszolgaságnak tömegessé, alapvető jellegűvé válását.

Az eddigiek talán világossá tették, mennyi nehézségbe és elkerülhetetlen ellentmondásba ütközünk, ha a szóban forgó korai keleti társadalmaknak a társadalmi formák közé való besorolását úgy akarjuk elvégezni, hogy absztrakciónk mégis a lehető leginkább illeszkedjék a jelenleg ismert gazdasági és társadalmi tényekhez. Figyelembe kell vennünk, hogy a marxizmus klasszikusainak működése óta éppen a legkorábbi történelmi korok és jelesül főként a legkorábbi Előázsia forrásanyaga gazdagodott. Nem fedelkezhetünk meg arról sem, hogy klasszikusaink számára a történelmi kutatás elsősorban „a világ megváltoztatásának”, a kapitalizmus forradalmi megdöntésének célját szolgálta: ezért figyelmük leginkább magának a kapitalizmusnak s az azt közvetlenül megelőző társadalmi formának, a feudalizmusnak (és azon belül is leginkább a kései szakasznak) elemzésére irányult, míg a korábbi prekapitalista társadalmak ugyanilyen részletességű tanulmányozását nem tekinthették elsőrendű feladatuknak; ezeket illető útmutatásaik sem oly egyértelműek, mint a számukra elsősorban aktuális korszakokkal kapcsolatos elemzéseik. A korábbi időszakokra vonatkozó megállapításaik mai értelmezésében éppen olyan gondosságra és óvatosságra van szükség, mint amilyen tapintattal (és az eltérő álláspontok iránti megértéssel) kell bírálnunk kutatótársainknak a mienktől eltérő felfogásait is.

Ahhoz, hogy az eddigi fejtegetések alapján a korai ókor többször emlegetett chalkolitikus, bronzkori és részben kora-vaskori társadalmainak, tehát Egyiptom, a korai Mezopotámia, India és nyilván Kína (amelyről eddig kompetenciám teljes hiánya miatt nem esett szó), s az európaiak közül a krétai és bizonyos fenntartásokkal a mykénai monarchiák jellegéről a történész számára elfogadható absztrakció szintjét meg nem haladó — de a történetfilozófiai általánosítás igényeit kielégítő — formulához jusssunk, még egyszer össze kell foglalnunk az ilyen formulával, terminussal szemben felvethető igényeket. Ennek a rövid meghatározásnak ki kell fejeznie azokat a tényeket, hogy:

a) Ezek a társadalmak jellegükben *lényegesen* különböztek a görög és római polis-társadalmaktól;

b) a földtulajdonviszonyokra jellemző a királyi/templomi tulajdon túlsúlya az egyes tulajdonosokkal szemben — amely azonban nem tette ez utóbbiakat jogi szempontból csupán birtokosokká;

c) a függőségi és kizsákmányolási viszonyokat illetően a polis-társadalmakra (aktuálisan vagy tendenciaszerűen) jellemző rabszolgatartó-viszo-

nyokkal szemben itt az alapvető termelőmunkát végzők széles tömegei csökkentjogúak, korlátozott szabadságúak — de nem rabszolgák; s a rabszolgaság általánossá tételének *tendenciája* sincs meg.

d) a termelésben, elosztásban, árucserében elfoglalt helyüket is a kiváltságos nagybirtok tulajdonosának (tulajdonosainak, ill. intézményeiknek) nyomasztó jelenléte befolyásolja;

e) ezek a tények a politikai szervezetben és ideológiai téren: tehát a társadalmi jelenségek *totalitásában* tükröződnek; és végül

f) kihatottak ezen társadalmak későbbi fejlődésére is, amely (ismét sokféle változatot feltüntetve) a polis-létből kiinduló európai fejlődéstől eltérő módon alakult.

Ezek az eltérő vonások (amelyek már az antik szerzők számára oly feltűnők voltak) számomra aggályossá teszik a „rabszolgatartó” jelleg kiemelését — mert ez az antik polis-társadalmakkal szembeni lényegi különbséget mossa el; az „ázsiai” megjelölés — bár ezt az eltérő lényegét kifejezi — túlságosan szorosan tapad a magántulajdon abszolút hiányának antik forrásokban gyökerező, de a maga tiszta formájában ma már tarthatatlan képzetéhez. Kérdés, hogy a fogalom rugalmas értelmezése — amelyre éppen Tőkei F. megállapításai és megfogalmazásai alapján Lendvai L. F. is hajlik — még elég tág-e ahhoz, hogy a jogilag nem létező elsődleges királyi tulajdon fogalmát a királyi/templomi tulajdon túlsúlyával; a többi „gazda” csak-birtoklási jogának fogalmát pedig tulajdonosi jogaik alárendelt voltával cseréljük fel. Azok a történész-kutatók, akik egy, a történelmi tényeknek lehetőleg megfelelő általánosító kifejezést keresnek, amennyiben nem használják a „rabszolgatartó” megjelölést, mint — sok fenntartásuk mellett is — újabban N. I. Nyikiforov, Djakonov, Kacsanovszkij és mások; és amennyiben nem alkalmazzák — ugyancsak fenntartásos módon — az „ázsiai termelési mód” szakkifejezést (mint legújabban a Borodaj-Kelle-Plimak szovjet szerzői hármas):¹⁶ más körülírásokhoz folyamodnak: „ókori keleti osztálytársadalom”, „pre-feudális társadalom” (Melikisvili), vagy „alávetettségű társadalom” (Szemjonov).¹⁷ Igaza van Komoróczy Gézának, amikor a jelenleg használt terminológia bármely megoldását szűkösnek érzi a valósághoz képest; és igaza Lendvai L. F.-nek is, amikor német szerző szavait variálva az ő nyelvén sóhajt fel: „Es gibt zu wenig Kategorien.” Mindegyik „egyetlen-szavas” meghatározás bizonyos szempontból jogos bírálatot válthat ki, aminthogy (éppen a meg nem szűnő viták mutatják) ki is vált. De talán igaza van még I. M. Nyikiforovnak is, amikor attól tart,

¹⁶ Ju. M. Borodaj—V. Zs. Kelle—E. T. Plimak: A társadalmi formák marxi elméleteihez, magy. ford. Bp. 1976, 67. 1.

¹⁷ Vö. Melikisvili i. c. 44 1.; Ju. I. Szemjonov: Problema szocialno-ekonomiceszkovo sztroja drevnyeho Vosztoka, Narodi Azij i Afriki 1965: 3. — Ugyanezen terminológiai kísérletek közé tartozik az „ókori ázsiai osztálytársadalom” („altorientalische Klassengesellschaft”) elnevezés, főként az NDK kutatói részéről.

hogy az „egyetlen üdvözítő” formula keresése szavak körüli vitákká válhatik (i. m. 272. l.).

De bármilyen formulát is választunk a szóban forgó társadalmak jellemzésére: világosan kell látnunk hogy ezek alapvető jellegükben különböznek a későbbi s a polis-tulajdon alapján sarjadt rabszolgatartó társadalmaktól. Ennek az eltérő — és stadiálisan korábbi fejlődési fokot jelentő — jellegnek felismerése és kifejtése a legnagyobb, szinte felszabadító erővel ható érdemük korunk ama marxista kutatóinak, akik visszatérve Marx sokáig mellőzött terminológiájához, „az ázsiai termelési mód” társadalmait különválasztották a polis-tulajdonon alapuló rabszolgatartó társadalmaktól. De ugyanilyen éles választóvonalat kell húznunk — ha nem akarunk a parttalan absztrakciók területére tévedni — ezen társadalmak és a „bomló” ösközösségi, nemzetségi jellegű, a magántulajdont valóban nem ismerő, s ezeket stadiálisan ugyancsak megelőző társadalmak között. Ugyancsak nem számíthatók ide azok a későbbi, a rabszolgatartó viszonyok *túlhaladásával* létrejött társadalmak (bizánci és más koraközépkori társadalmak), amelyek totalitásukban ugyanúgy elűtnek az „ázsiai” jellegűektől, mint emezek a rabszolgatartó vagy bomló nemzetségi társadalmaktól. A történelem folyamatát megérteni és értelmezni akaró kutató számára ugyanolyan veszély a tágabb összefüggések fel nem ismerése, az általánosítás igényéről való lemondás — mint a végül is elvontságokba vesző (s ezért a konkrét jelenségek értelmezésére már alkalmatlan) absztrakció.

Ennek a kettős veszélynek elkerülésére szorítkoztam eddigi megnyilvánulásaimban a Lendvai L. F. által rosszállóan említett „szigorú precizitással” (vö. i. m. 331. l., és 336. l.: „merev és elvont”) a korai keleti „despotikus” monarchiák viszonyainak az ázsiai termelési mód koncepciója szerinti értelmezésére, ill. a vele való szembesítésre: mert ezek a társadalmak valóban a marxi totalitás értelmében térnek el a görög-római polis világtól. Ezekben az alapvető kizsákmányolási mód valóban nem az antik értelemben vett „klasszikus” rabszolgaság — még fejlődési tendenciájában és végső kibontakozásában sem, mint a görög-római polis világában; itt az alapvető kizsákmányolási mód a királyi és templomi földeken dolgozó birtokosok és bérlők terményjáradékának és munkaerejének csupán a szokásjog és az ésszerűség által korlátozott igénybevétele. Ehhez járultak hozzá az összes termelőkre háruló közvetlen és közvetett állami terhek és kötelezettségek, amelyek együttevén a termelők tömegeit valamilyen nemszabad vagy félszabad státusban tartották. Nem érezhették magukat államuk társtulajdonosainak és felelőseinek úgy, mint a görög polis polgárai. „A görögség előtti világ — a sumérek, babilóniak, egyiptomiak és aszírirok világa, és nem vonakodnék ehhez hozzátenni a mykénéieket is — a szónak egy nagyon mély értelmében szabad emberek nélkül való világ volt; legalábbis úgy, ahogyan az ókori nyugat ezt a fogalmat értelmezte.

Ugyanakkor ez olyan világ volt, amelyben a klasszikus rabszolgaság nem játszott jelentős szerepet: mert ez az intézmény is görög találmány volt” — a marxista szemlélethez közel álló (bár magát marxistának nem valló) kiváló angol ókortörténésznek ezek a szavai¹⁸ jól érzékeltetik az ókori Kelet és a görög polis társadalmi struktúrája közötti lényegi eltérést, amelyet az „ázsiai termelési mód” koncepciója is kifejez.

Végezetül legyen szabad még egy megjegyzéssel kiegészíteni az eddigieket.

Az osztálytársadalmak rendjében, az antagonisztikus társadalmak sorában Marx az „első nagy forma” megnyilatkozásaként egy nagyobb egységbe foglalja a prekapitalista termelési módokat, míg a tőkés termelési mód az antagonisztikus társadalom „második nagy formája”.¹⁹ Ez a beosztás azt fejezi ki, hogy a prekapitalista termelési módok a kapitalizmussal szemben — eltéréseik ellenére is — egy bizonyos nagyobb egységet képviselnek. A közös prekapitalista jelleg lényegét úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a kapitalizmus az első és egyetlen olyan osztálytársadalom, amely — különösen annak gépi időszakától, az ipari forradalom kibontakozásától kezdődően — képes kizárólagosan gazdasági kényszerrel fenntartani a kizsákmányolást. Vele szemben valamennyi korábbi alakulat gazdaságon kívüli kényszerre (vagy arra is) volt kénytelen támaszkodni: tehát jogfosztásra, a közvetlen termelők, és közülük is leginkább a saját termelő eszközzel nem rendelkezők szabadságának korlátozására vagy teljes elvételére. Ez közös alapvonása valamennyi, a kapitalizmust megelőző társadalomnak. Már most: mennél behatóbban ismerjük e társadalmakat, annál világosabban kitűnik az is, hogy a jogfosztás, a függő helyzetben való tartás, a személyes szabadság korlátozása és a kizsákmányolás az egyes társadalmakon belül egyidőben is különféle formákban ment végbe; ezek közül az egyik lehet predomináns (nem mindig és nem feltétlenül), de ez nem küszöböli ki a többi függőségi és kizsákmányolási forma egyidejű meglétét.²⁰ A görög világban egyidejűleg — és egymástól csak néhány száz kilométer távolságra — virágzott Athénban a „termelőeszközeiktől, mint termelő munkájuk természetes feltételétől megfosztott” rabszolgák tar-

¹⁸ M. I. Finley: Was Greek Civilization Based on Slave Labour? *Historia* VIII. 1959, 145. skk. (az idézet a 164. lapról).

¹⁹ Vö. MEM 46/I. 344. skk.; Borolaj—Kelle—Plimak i.h.

²⁰ Többféle függőségi-kizsákmányolási rendszer egyidejű megléte azonos társadalomban (anélkül, hogy bármelyikük domináns, vagyis lényegmeghatározó jelentőségűvé válhatnék) többszörösen vitatott kérdés a marxista szakirodalomban. Vö. ehhez R. Günther: Das Verhältnis unterschiedlicher ökonomischer Systeme in der Alten Welt zur Gesellschafts-formation, *Jb. für Wirtschaftsgesch.* 1971/II. 15. skk., bő szakirodalommal; igen érdekesek H. Kreissig vita céljából felvetett tézisei: Zwei Produktionsweisen, „die der kapitalistischen vorhergehen”, *EAZ* X. 1969, 363. skk. Újabban V. N. Nyikiforov: i. m. 30. skk. tagadja több „uklad” egyidejű fennállásának lehetőségét azonos társadalmon belül (ill. csak egynek domináns és lényegmeghatározó voltát fogadja el).

tása, Spártában pedig az alapvető termelőeszközhöz, a földhöz hozzákötött *helóták* (a görög jogi felfogás szerint: ugyancsak rabszolgák) más típusú kizsákmányolása. Azt, hogy egy adott időszakban a jogfosztásnak és kizsákmányolásnak melyik módszere érvényesül domináns módon vagy szinte kizárólagos érvénnyel: a mindenkori uralkodó osztály érdekei és lehetőségei, a termelés és árucseré jellege, a katonai fölény megléte vagy hiánya, a termelő üzemek tipikus volumene és egy sor egyéb körülmény szabta meg.²¹ Az imént kiemelt közös prekapitalista jellegen: a közvetlen termelők — és közülük is elsősorban a saját alapvető termelőeszközzel (a földdel) nem rendelkezők — jogi degradálásának tendenciáján belül a személyes függés, a szabadságtól való megfosztás és a kizsákmányolás számos variánsa jött létre. Ez a végső oka annak a számos vitának, amely — éppen a függési-kizsákmányolási formák változatossága miatt — az antik és különösen az ókori keleti társadalmak besorolása körül jelenleg is a marxista kutatók, a „történészek” és a „filozófusok” között egyaránt folyamatban van. Ahhoz, hogy a felszíni jelenségeken túl a lényegét is felismerjük — még sok kutatásra, töprengésre és vitára, tudományos harcra is szükség lesz. Ebben a vitában egymás érveit nem kell kímélnünk: annál inkább és annál kölcsönösebben egymás emberi és tudósi egyéniségét.

²¹ Ezekre a feltételekre vonatkozólag vö. *Hahn, I.*: Die Anfänge der antiken Gesellschaftsformation in Griechenland und das Problem der sogenannten asiatischen Produktionsweise, *Jb. f. Wirtschaftsgesch.* 1971: II., 29. skk.

Recenziók

FERENCZI ENDRE:

FROM THE PATRICIAN STATE TO THE PATRICIO-PLEBEIAN STATE

Ferenczy Endre: *From the Patrician State to the Patricio-Plebeian State* (Budapest—Amsterdam, Akadémiai Kiadó—M. A. Hakkert közös kiadása) c. műve nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi ókori történeti—jogtörténeti kutatásnak is jelentős eredményekben bővelkedő produktuma.

A könyv a római történet kétségtelenül legproblematisabb korszakát dolgozza fel: azt a források töredékessége miatt homályos időszakot, mely egyfelől a patriciusi társadalom és államszervezet hanyatlását, másfelől az új patricius—plebejusi vezető osztály égisze alatt kialakuló államszervezet kezdeti fejlődési szakaszát foglalja magában.

A szerző, aki több mint 4 évtizede folytat jelentős kutatómunkát a régebbi római történet területén, ebben az új művében természetesen felhasználja és nem egy tekintetben tovább fejleszti azokat az eredményeket, melyeket korábbi kutatásai során elért és amelyek a külföldi szakirodalom is elismeréssel fogadott. Ugyanakkor korábbi kutatási területét ki is tágítja könyvében. Egyfelől rekonstruálja a patriciusi állam, tehát a királyság és a korai köztársaság Rómájának társadalmi és politikai intézményeit, másfelől Appius Claudius Caecus, a régi Róma legnagyobb államférfia pályájának — első ízben általa végrehajtott — újraserkesztésén keresztül az i. e. 4. és 3. század fordulójára római kül- és belpolitikai fejlődésének a korábbi kutatás megállapításaitól sok szempontból eltérő, új képét rajzolja meg.

F. E. könyvének legjelentősebb eredményeit a fenti szempontok figyelembevételével, a következőkben foglalom össze:

1. KÜLPOLITIKA

a) A források beható analízise útján — és főként Diodorus Siculusnak az eddigi kutatás által elhanyagolt adataira támaszkodva — megállapítja, hogy Róma a gall tűzvészig egyfelől a belső feszültségek (a plebejusok osztályharcának kiéleződése), másfelől a szomszéd népek (aequusok, volszusok, etruszkok) ránehezedő nyomása miatt csak mint a latin szövetség (egyenrangú) tagja tudta megőrizni politikai függetlenségét, ill. független állami létét. A gall katasztrófa Rómát nagyon meggyengítette és különösen érzékenyen érintette, hogy a latin szövetséggel való kapcsolatai megszakadtak. A római annalsztika szerint 358-ban i. e. a régi szövetség helyreállt Róma és a latin városok között, de ez a kapcsolat — F. E. megállapításai szerint — csak átmeneti jellegű volt és rövid ideig tartott, mert alig néhány év múlva Róma már harcban állt a legjelentősebb latin városokkal és szövetséget kötött a latinok ellenségeivel, a samnisokkal és Karthágóval. Csak e szövetségesek segítségével sikerült Rómának — szemben a római történetírás hamis beállításával, mely a latinokat lázadóknak nyilvánította — meghódítani Latiumot és a latin városokat a római fennhatóság elismerésére kényszeríteni.

b) Fontos, újszerű és bizonyított a könyvnek az az érvelése, hogy a kezdetektől szinte az 1. pun háború kitöréséig Karthágó volt Róma legfontosabb szövetségese. E szövetségnek nagy szerepe volt abban, hogy Róma fölébe kerekedhetett az itáliai népek és le tudta győzni Pyrrhost. A római annalsztika, mely éppen akkortájt jött

létre, amikor Róma élethalálharcban állott Hannibállal és a hellenizált világ rokonszenvének a megszerzésére törekedett, elkődösítette és elbagatellizálta Róma és Karthágó régi szövetségi kapcsolatait, melyekről azonban — elsősorban Polybios jóvoltából — mégis cáfolhatatlan bizonyítékok maradtak fenn.

c) Appius Claudius Caecus, a régi Róma legnagyobb államférfia egész életén át a római—karthagói szövetség odaadó híve volt. Mint consul előkészítette a 348. évi római—karthagói szerződés megújítását (i. e. 306) és híres senatusi beszédével (hattyúdálával) a 278. évi szövetség megkötését.

2. BELPOLITIKA

Döntően fontos érdeme F. E. könyvének Appius Claudius Caecus életének és működésének teljes rekonstrukciója és az egykorú római politikai életbe való szerves beillesztése. A korábbi kutatás A. Cl.-nak egyedül a censorság alatti tevékenységét vizsgálta, és a szerző volt az első, aki a kevés forrásadatra támaszkodva A. Cl. censorság előtti pályáját rekonstruálta, és censorság utáni pályájának fejlődését, az annalisták ellenséges beállításából kiszabadítva és a források látszólagos ellentmondásait feloldva, megrajzolta. F. E. ezeknek az eredményeknek alapján valószínűsíti, hogy hasonlóan a Ius Flavianumhoz, a lex Valeria de provocatione, a lex Ogulnia és a lex Hortensia, melyek a patrícius—plebejusi államalaptörvényeinek tekinthetők, A. Cl. és pártjának a tevékenysége nyomán jöttek létre. Nagyon fontos a szerzőnek az az új értelmezése, amelyet a senatus összetételét szabályozó plebiscitum Ovinium lényegéről Mommsen dogmává merevedett magyarázatával szemben kifejt. Szerinte a plebiscitum Ovinium Festusnál fennmaradt szövege, összevetve Livius és Diodoros A. Cl. senatus lectionjáról megőrzött adataival, világos bizonyítéka annak, hogy ez a néphatározat eredetileg A. Cl. reformjainak a támogatására született és semmi köze sincs a censoroknak ahhoz a későbbi gyakorlatához, mely a senatorok kinevezésénél érvényesült.

Természetes, hogy egy olyan tudományos munka, amely egy szűkös — és még-hozzá erősen torzított — forrásbázis alapján vállalja egy jelentős történeti korszak újszerű megvilágítását, nem minden ponton juthat egészen véglegesnek tekinthető eredményekhez; egyes következtetései még további gondolkodásra, esetleg eltérő hipotézisek felvetésére is készíthetnek. Hadd utalok csupán egy ilyen kérdésre, az ún. I. samnis háború történeti hitelességével kapcsolatban (vö. 84. skk.). Livius előadása (VII. 29. skk. fejezetek, de főként 31.) kétféle tendenciát fejez ki: egyrészt Rómát felmenteni a samnisokkal szembeni hűség (jogos!) vádjá alól, másrészt Capuának későbbi hűségét még súlyosabbnak tüntetni fel. Ehhez járul még Valerius Corvus consul szerepének erőteljes kiemelése — szerző gyanítása szerint Valerius Antias annalista koholmánya. Amennyire meggyőző az az álláspont, hogy Capua 343. évi deditiójának hagyománya a későbbi dediticius állapot anticipatója (és egyben erkölcsi igazolása), annyira kétes recenzius számára, miért kellett volna a római annalistikának egy olyan háborút koholnia, amelynek erkölcsi jogosultságát azután azonnal újabb koholmányokkal kellett mentetni. Capua erkölcsi diszkreditálásának szándéka egy ilyen — már Rómát is diszkreditáló — koholmányt nem tett szükségessé. Livius előadása (VII. 29. 1—2) azt is érzékelteti, hogy az I. samnis háborúval az annalistika Róma történetének egészen új fejezetét kezdte meg: aligha hihető, hogy ez merő kitalálás lett volna. Valerius Corvusnak, a hatszoros consulnak (vö. még Tacitus: Ann. I. 9. l. is) történeti jelentősége annyira kiemelkedő objektíve is, hogy nem volt szükség ennek fokozására ennyire káró koholmányra, amit szerző feltételez. A háborúra vonatkozó hagyományt a magam részéről, ha fontos részleteiben — szerzővel egyetértve — koholtnak érzem is, egészében nem vetném el oly egyértelműen. Ez azonban további kutatások tárgyát képezheti. Ferenczy Endre eredményei mindenképpen olyannyira újak és oly meggyőzőek, hogy művét a korai Róma minden kutatója számára nélkülözhetetlen forrásmunkává tesszük.

Hahn István

BOKROS BIRMAN DEZSŐ ÖNÉLETRAJZA, LEVELEZÉSE, MŰVEI (100 KÉPPEL)

Sajtó alá rendezte: Kontha Sándor
Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 297 l.

A felszabadulást követően a művészettörténeti forráskiadványok publikálása terén is új fejezet nyílt. A XX. századi magyar művészet progresszív, szocialista gondolkodású alakjai közül, festők, szobrászok visszaemlékezéseinek, levelezéseinek, vagy a róluk szóló kortársi visszaemlékezéseknek kiadása vált lehetővé. Így jelent meg többek között Derkovits Gyula feleségének visszaemlékezése „Mi ketten” címmel 1954-ben, vagy Dési Huber István írásai, levélváltásai „A művészetről” 1959-ben a Művészettörténet forrásai című sorozat keretében. Bár e kiadások jelentős anyagot tettek közkinccsé, a kezdeti lendület idővel veszített erejéből. Később ismét felvetődött a hasonló forrásértékű kiadványok szükségessége, s a tudományos forráspublikációk fontosságát a Kontha Sándor által szerkesztett kötet gyakorlatilag is bizonyítja.

A forráspublikációknak a művészettörténeti kutatások keretében sajátos értékük van. Részben azt a szellemi közeget tárják elénk, amelynek keretében a művész alkotását létrehozta, vagy konkrétan amelyet szándékában áll kifejezni, megvalósítani a képzőművészet nyelvén. A kapott információk sokszor csak adalékok a művek létrejöttének körülményeihez, de gyakran a lényeges kifejezendő kibontásához szükséges láncszemek, a művészettörténeti feldolgozások alapkutatásait képezik.

A nagyközönség is szívesen fogadja e forráskiadványokat. Különös vonzerejük van, mert jellegüknél fogva meggyőzően mutatják be a művész személyét, akit így az olvasó közel érezhet magához. Amikor az alkotás folyamatát akár a gondolati kibontás menetében, akár csak a mindennapok keretében élheti át az alkotóval együtt — a mű megértése árnyaltabbá, mélyebbé válhat.

Bokros Birman Dezső új kifejezési formát kereső műveivel a modern magyar szobrászat jelentős alakja. Nehéz, zárkózott egyénisége ellenére mindig a közösség szószólója, érzéseinek, gondolatainak, vágyainak kifejezője. A művek tömör alakjai belső feszültségükkel, monumentális súlyukkal szinte feszítik a levegőt, keletkezésük idejének kiélezett problémáit hordozzák magukon. A szobrok mondanivalója, expresszív stílusuk, a szocialista művészcsoporthoz kapcsolják Bokros Birman személyét.

A kötet gerincét a művész 1955-ben írt önéletrajzi írása, fennmaradt levelezése és egyéb dokumentumok képezik. Mindezeket Kontha Sándor tanulmánya vezeti be, majd szinte Bokros Birman egész munkásságát bemutató képanyag zárja a könyvet.

Az avatott kézből származó bevezető tanulmány először az „Önéletrajz” keletkezését, történetét vizsgálja és viszonyát a már ismert előzményekhez, majd a közreadás motívumait és módszerét ismerteti. A művész életpályájából kiemeli a hangsúlyos elemeket, a művész szavakba foglalt hitvallását magáról, alkotásairól. Azokat a jelentős mozzanatokot, melyek kimaradtak az „Önéletrajz”-ból — mint például a szocialista művészcsoporthoz való kapcsolata — pótolja. A „Levelezés” kapcsán, mely az „Önéletrajz”-ot kiegészíti, ismerteti a dokumentumok származását, történetét, jellegét.

A bevezetés második része Bokros Birman művészi pályáját az „Önéletrajz” egyes elemeire építve mutatja be, annak kevésbé érthető vonatkozásait a szobrász egész életpályája ismeretének birtokában magyarázva és értelmezve. Kontha Sándor arra törekszik, hogy az alkotások egyik legkülönösebb sajátosságának, a furcsa, groteszk figuráknak és mozzanatoknak is megfejtését adja, jelezve, hogy a művész belső érzékenysége, a lírai átélés mélysége váltja ki az említett reakciókat és ugyanaz

hozza létre a végső soron azzal ellentétben álló tiszta formákat, sima felületű szobrokat. A szerző feleleveníti a legjelentősebb műveket, az Ölelkezőket 1923-ból, Ady Endre 1924-es maszk-szerű portróját, a Don Quijótét 1929-ből, az 1944-es Rokkant katonát. Kitér kiváló portréinak sorára: Scheiber Hugó festőművész (1933), József Attila (1942). A felszabadulást követő évek szellemi fellendülése nyomán keletkeztek: a Nő teknősbékával (1947), a Bukor Béla-fej (1948), melyek Bokros Birman pályájának egyik jelentős állomását képviselik, továbbá az 1955-ben készült Önarckép. A bevezető tanulmányt az „Önéletrajz” pontatlan adatai miatt megbízható életrajzi összeállítás követi.

Az „Önéletrajz” hol irodalmi gördülékenységgel, hol kissé dőcögve mondja el a szobrász élettörténetét. Tulajdonképpen már 1928-ban és 1949-ben megjelent egy-egy, egymástól nem nagyon különböző életrajz, így a jelenlegit harmadik megfogalmazásnak tekinthetjük. A családjáról, tanulmányairól írottak után általában egyenletes részletességgel követi az eseményeket körülbelül az 1930-as évek közepéig. A néhol anekdotikus elbeszélés menetében, mely sokszor a mindennapok nehézségeit fedi, kibontakoznak a művek keletkezésének körülményei és azok mondanivalójának saját élményeivel való alátámasztása. Az idős ember érzékenységből eredő megindult hang, összehasonlítva az előzőekben írt életrajzaival, szenvedélyesebben hozza felszínre a kor, az átélt időszakok megpróbáltatásait, küzdelmeit. A sorokat olvasva, kapcsolatainak egy széles panorámája bontakozik ki: Scheiber Hugó, Beckói Bíró Henrik, Paizs-Goebel Jenő, Karinthy Frigyes, Farkas István, Kassák Lajos, Füst Milán alakja villan fel egy-egy pillanatra.

Míg az „Önéletrajz” inkább csak a 30-as évek közepéig vezet végig részletebben az olvasót, a „Levezetés (Dokumentumok)” című rész a felkutatható anyagok keletkezési idejének egyenetlenségéből eredően — inkább 1946-tól mutatja be Bokros Birman életét. Szám szerint 270 irat van a gazdag gyűjteményben, melynek nagy része levél, a művész fogalmazványai és a hozzá érkezett levelek, valamint egyéb dokumentumok. Általában a művész hagyatékából származnak, és különböző vásárlások révén kerültek jelenlegi helyükre, az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Adattárába.

Bár egy ilyen iratfüzérben sok esetlegesség van, mégis, nemcsak Bokros Birman felszabadulás utáni munkáiról, problémáiról tudósít, hanem élénk tárul a felszabadulás utáni egész magyar művészeti élet is. A szobrász alakján keresztül bepillantást nyerünk a művészeti élet szervezeteibe, pályázatok, kiállítások mechanizmusába. Bokros Birman személye körül alakuló események nemcsak saját, hanem szobrász- és festőtársainak is az emberi, művészi problémáit, a korra jellemző sajátos mindennapi gondjait elevenítik fel. Ezek a dokumentumok bemutatják a művész felszabadulás utáni kapcsolatait, helyét a művészeti életben, illetve levélváltásai hangnemének megváltozása a művészeti életben elfoglalt helyzetének módosulásait is jelzik — miután a levelek zöme hivatalos vagy félhivatalos jellegű. A minden aprólékos mozzanatot is rögzítő dokumentumok a rendelkezésre álló anyag teljességére utalnak, olyannyira, hogy némelynek kihagyása a lényegesebb mozzanatok ki-domborodását segíthette volna elő. Az igen bő anyag viszont a pontos és megbízható közlés következtében (ami a tudományos iratpublikáció alapja) nemcsak Bokros Birmanra, hanem a felszabadulás utáni magyar művészetre vonatkozó kutatások gazdag tárházává formálták e kötetet.

A művész munkásságát reprodukáló képeket a művekre vonatkozó jegyzék vezeti be, mely a legfontosabb adatokat rögzíti (keletkezési év, anyag, méret, jelzés, tulajdonos.) Így nem egyszerűen reprodukciókat, hanem a művész legfontosabb szobrainak jegyzékét is kézhez kapja az olvasó. A fotók a művek szellemét hűen visszaadják, ezért különösen kár, hogy eredetük, vagy azok készítőjének neve nincs a kötetben feltüntetve.

A kötet nyomdai kiállítása igényes és követésre méltó.

L. Kovásznai Viktória

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Salgó István

A kézirat nyomdába érkezett: 1977. VI. 10. Terjedelem: 12,25 (A/5 ív)
77. 73 223 Petőfi Nyomda, Kecskemét. — Felelős vezető: Ablaka István

TARTALOMJEGYZÉK
AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

Lukács József: Az ateizmus és a pozitív humanizmus fogalma Marx gondolatvilágában (akadémiai székfoglaló előadás)	219
Mátrai László avató beszéde	235
Jelentés a régészettudomány helyzetéről (1969—1976)	237

TANULMÁNYOK

Paulinyi Oszkár: Nemesfém monopólium és technológia	251
Fodor István: Az uráli és finnugor őshaza kérdése	279

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK

Rottler Ferenc: A NÉKOSZ megalakulásának évfordulójáról	305
---	-----

VITA

Hahn István: Ázsiai termelési mód és rabszolgatartó társadalom	323
--	-----

RECENZÍÓK

Ferenczy Endre: From the Patrician State to the Patricio-Plebeian State (Hahn István)	351
Bokros Birman Dezső önéletrajza, levelezése, művei (Sajtó alá rendezte: Kontha Sándor) (Kovácsnai Viktória)	353

Megjelent: 1977.

Index: 26.502